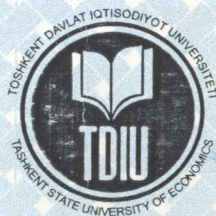

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLII VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI**

**X. NABIYEV, A. AYUBJONOV,
S. SAYFULLAYEV**

IQTISODIY STATISTIKA

TOSHKENT

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

**X. NABIYEV, A. AYUBJONOV,
S. SAYFULLAYEV**

IQTISODIY STATISTIKA

DARSLIK

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi tomonidan oliy o‘quv yurtlarining “5231400 – Statistika (iqtisodiyot)” bakalavriat ta‘lim yo‘nalishi talabalari uchun darslik sifatida tavsiya etilgan

TOSHKENT – “IQTISODIYOT” – 2014

UO'K: 323(575.1)
KBK: 65.9(29)

Nabiyev X., Ayubjonov A., Sayfullayev S. Iqtisodiy statistika. Darslik. – T.: Iqtisodiyot, 2014. – 307 b.

O'zbekiston iqtisodiyotini modernizatsiyalash sharoitida, mutaxassislar tayyorlash sifatini tubdan yaxshilash hozirgi davrdagi dolzarb masala bo'lib, u barcha fanlar bo'yicha mazmunli darsliklar yaratishni taqozo etadi.

Ushbu darslikda statistika yagona fan sifatida qaralib, unda milliy hisoblar tizimi – iqtisodiy statistikaning uslubiy negizi sifatida qaralgan va barcha masalalar shu asosda yoritilgan. Aholi, mehnat bozori va milliy boylik statistikasiga iqtisodiy faoliyatning muhim omillari sifatida qaralgan. Makroiqtisodiy faoliyat natijasi sifatida yalpi ichki mahsulot statistikasi o'rganilgan.

Tashqi iqtisodiy faoliyat va moliya-kredit tizimi statistikasiga alohida e'tibor berilgan. Aholi turmush darajasi, jamiyat miqyosida yaratilgan daromad hajmiga bog'liq bo'lib, darslikda aholining daromad va xarajatlari balansi asosida uning turmush darajasi ko'rsatkichlari chuqur tahlil etilgan.

Darslik barcha iqtisodiy oliy o'quv yurtlari va fakultetlari talaba va magistrllari uchun mo'ljallangan. Undan amaliyotda faoliyat yurituvchilar ham foydalanishlari mumkin.

Mas'ul muharrir: i.f.n., dots. Nabixojayev A.A. – O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi boshqarma boshlig'i

Taqrizchilar: i.f.d., prof., Abdullayev Yo.A. – TMI "Statistika" kafedrası professori, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi

i.f.d., prof., Soatov N.M. – TDIU "Statistika" kafedrası professori, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi

UO'K: 323(575.1)
KBK: 65.9(29)

ISBN 978-9943-4331-9-8

© "Iqtisodiyot" nashriyoti, 2014.

MUNDARIJA

KIRISH.....	7
I bob. IQTISODIY STATISTIKANING PREDMETI, OBYEKTI O'RGANISH BOSQICH VA USULLARI.....	10
1.1. Iqtisodiy statistika – statistika fani va amaliyotining muhim tarmog'i, uning boshqa ijtimoiy fanlar bilan aloqasi.....	10
1.2. Iqtisodiy statistikaning predmeti va uslubiyati.....	11
1.3. Davlat statistika qo'mitasi – statistik ma'lumotlarni to'plovchi va jamoatchilikka yetkazib beruvchi organ sifatida.....	14
Savollar, testlar va masalalar.....	16
II bob. BOZOR IQTISODIYOTIDA XO'JALIK YURITUVCHI SUBYEKTLARNI IQTISODIY SEKTORLAR VA TARMOQLAR BO'YICHA TASNIFLASH.....	17
2.1. Iqtisodiy faoliyat tushunchasi va kategoriyalari.....	17
2.2. Milliy hisoblar tizimining klassifikatsion birliklari.....	18
2.3. Institutsional birlik turlari.....	20
2.4. Faoliyat turlarining tarmoq tasnifi.....	22
2.5. Institutsional birliklarning rezidentlik statusi.....	25
2.6. Iqtisodiyotning sektorlarni tarkibi.....	27
Savollar, testlar va masalalar.....	32
III bob. MILLIY HISOBLAR TIZIMI – MAKROIQTISODIY STATISTIKANING ASOSIY USLUBI, ASOSI VA MARKAZIY BO'LIMI.....	33
3.1. Milliy hisoblar tizimi haqida tushuncha: asosiy yo'nalishlar va ta'riflar.....	33
3.2. Asosiy hisoblamalar tizimi.....	37
3.3. Milliy hisoblar tizimidan makroiqtisodiy tahlil va prognozlash maqsadida foydalanish.....	53
Savollar, testlar va masalalar.....	55
IV bob. AHOLI STATISTIKASI.....	58
4.1. Aholi statistikasining o'rganish obyekti.....	58
4.2. Aholi soni statistikasi.....	59
4.3. Aholi tarkibi statistikasi.....	62
4.4. Aholining tabiiy harakati statistikasi.....	63
4.5. Vafot etish jadvallari va aholi sonini prognozlash.....	67
4.6. Aholi migratsiyasi statistikasi.....	71
Savollar, testlar va masalalar.....	72
V bob. MEHNAT BOZORI STATISTIKASI.....	77
5.1. Iqtisodiy faol va nafaol aholi.....	77

5.2. Korxonada xodimlari, tarkibi, soni va harakati ko'rsatkichlari....	85
5.3. Ish vaqti va undan foydalanish ko'rsatkichlari.....	88
5.4. Ish vaqti balansi.....	92
Savollar, testlar va masalalar.....	93
VI bob. MILLIY HISOBLAR TIZIMIDAGI MILLIY BOYLIK STATISTIKASI.....	97
6.1. Milliy boylik tushunchasi, hajmi va tarkibi.....	97
6.2. Milliy hisoblar tizimida milliy boylik hajmini aniqlash usuli	101
6.3. Asosiy fondlar va ularning tasnifi.....	102
6.4. Asosiy fondlarni baholash usullari.....	104
6.5. Asosiy fondlarning yemirilishi va amortizatsiyasi.....	106
6.6. Asosiy fondlarning balanslari, ularning holati va takror ishlab chiqarish ko'rsatkichlari.....	109
6.7. Asosiy fondlardan foydalanish va mehnatning fondlar bilan qurollanish ko'rsatkichlari.....	111
6.8. Uskunalar tasnifi, holati, soni, quvvati va ulardan foydalanish ko'rsatkichlari.....	114
6.9. Ishlab chiqarish quvvatlari va maydonlari, ulardan foydalanish ko'rsatkichlari.....	121
Savollar, testlar va masalalar.....	124
VII bob. MILLIY HISOBLAR TIZIMIDAGI MAKROIQTISODIY FAOLIYAT NATIJALARINI IFODALOVCHI KO'RSATKICHLAR TIZIMI.....	130
7.1. Makroiqtisodiy natija ko'rsatkichlarini hisoblashning umum-nazariy asoslari.....	130
7.2. Mahsulot va daromadlarning doiraviy aylanmasi.....	133
7.3. Milliy hisoblar tizimidagi baholar va soliqlar tizimi.....	135
7.4. Makroiqtisodiy faoliyat natijalarini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi.....	139
Savollar, testlar va masalalar.....	145
VIII bob. YALPI ICHKI MAHSULOT STATISTIKASI.....	150
8.1. Yalpi ichki mahsulot hajmini hisoblash usullari.....	150
8.2. Nominal va real yalpi ichki mahsulot.....	156
8.3. Ayrim tarmoqlar mahsulotlari hajmini hisoblashning o'ziga xos xususiyatlari.....	160
Savollar, testlar va masalalar.....	165
IX bob. MAHSULOT (XIZMAT)LARNI ISHLAB CHIQRISH, MUOMALA XARAJATLARI VA MOLIYAVIY HOLAT STATISTIKASI.....	173
9.1. Ishlab chiqarish va muomala xarajatlari statistikasi.....	173

9.2. Mahsulot tannarxi ko'rsatkichi va dinamikasini statistik o'rganish.....	177
9.3. Tannarx ko'rsatkichi va dinamikasini umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar.....	181
9.4. Muomala xarajatlari ko'rsatkichlari.....	184
9.5. Korxonalar faoliyatining moliyaviy natijalari statistikasi.....	186
Savollar, testlar va masalalar.....	193
X bob. XIZMAT KO'RSATISH SOHASI STATISTIKASI.....	198
10.1. Tovar aylanish turlari va ko'rsatkichlar tizimi.....	198
10.2. Tovar aylanish hajmi, tarkibi va tovar zaxiralari ko'rsatkichlari.....	201
10.3. Tovarlarini sotuvchi va oluvchi o'rtasidagi bitim shartlarining bajarilish statistikasi.....	205
10.4. Transport va aloqa statistikasi.....	207
Savollar, testlar va masalalar.....	210
XI bob. TASHQI IQTISODIY FAOLIYAT STATISTIKASI.....	214
11.1. O'zbekiston Respublikasi tashqi iqtisodiy aloqalarining shakllari.....	214
11.2. Bojxona statistikasi.....	215
11.3. Tashqi savdo indekslari.....	219
11.4. Ishlab chiqarish kooperatsiyasi, xalqaro kapital va ishchi kuchi migratsiyasi.....	219
11.5. Xalqaro mehnat taqsimoti ko'rsatkichlari.....	221
Savollar, testlar va masalalar.....	223
XII bob. MILLIY DAROMAD VA MILLIY HISOBLAR TIZIMIDAGI BOSHQA DAROMAD KO'RSATKICHLARI.....	226
12.1. Dj.Xiksning daromad haqidagi ta'limoti.....	226
12.2. Yangi Milliy hisoblar tizimida Dj.Xiksning ta'limotiga kiritilgan aniqliklar.....	228
12.3. Nominal va real daromad.....	234
12.4. Milliy daromadni taqsimlash, qayta taqsimlash va oxirgi foydalanish statistikasi.....	235
Savollar, testlar va masalalar.....	238
XIII bob. MOLIYA-KREDIT TIZIMI STATISTIKASI.....	241
13.1. Davlat budjeti statistikasining vazifalari.....	241
13.2. Bank statistikasining asosiy ko'rsatkichlari.....	243
13.3. Pul muomalasi statistikasi.....	246
13.4. To'lov balansi.....	249
Savollar, testlar va masalalar.....	255

XIV bob. INVESTITSİYALAR VA INVESTITSION FAOLIYAT STATISTIKASI.....	258
14.1. Investitsiyalar va investitsion faoliyat haqida tushuncha va statistikaning vazifalari.....	258
14.2. Investitsiyalar tarkibini statistik o'rganish.....	263
14.3. Kapital qo'yilmalar va ularning moliyaviy manbalari.....	265
14.4. Nomoliyaviy aktivlarga jalb etilgan investitsiyalar statistikasi	267
14.5. Investitsiyalar samaradorligini statistik baholash.....	272
Savollar, testlar va masalalar.....	276
XV bob. AHOLI TURMUSH DARAJASI STATISTIKASI. AHO-LINING DAROMAD VA XARAJATLARI BALANSI.....	280
15.1. Aholining turmush darajasi ko'rsatkichlari.....	280
15.2. Aholi daromadlarining shakllanishi va uning tarkibi.....	283
15.3. Aholi iste'moli. Iste'mol manbalari va uning tarkibi.....	287
15.4. Aholining moddiy boyliklar va xizmatlarni iste'mol qilish ko'rsatkichlari.....	289
Savollar, testlar va masalalar.....	293
GLOSSARIY.....	297
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.....	303

KIRISH

Iqtisodiy statistika – ko‘p qirrali ijtimoiy statistika fanining muhim qismi bo‘lib, u ommaviy ijtimoiy va iqtisodiy hodisa, voqea va jarayonlarning miqdor tomonini sifat tomonidan ajratmagan holda o‘rganadi. U statistik ko‘rsatkichlar tizimi orqali bozor iqtisodiyoti faoliyatining shartlari, jarayon va natijalarini aks ettiradi, jamiyat taraqqiyoti qonunlarini mutlaq va nisbiy miqdorlarda ifodalaydi va rivojlanish yo‘nalishlari va unga ta‘sir etuvchi omillarni tahlil qiladi.

Darslik, iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida xo‘jalik yurituvchi subyektlarni tarmoqlar va sektorlar bo‘yicha tasniflashdan, O‘zbekistonda bozor iqtisodiyoti va tadbirkorlikning o‘ziga xos xususiyatlarini yoritishdan boshlanadi.

Prezidentimiz I.A. Karimov ta‘kidlaganidek: “Mamlakatimiz yalpi ichki mahsuloti 8 foizga o‘tdi, sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmi 8,8 foizga, qishloq xo‘jaligi – 6,8 foizga, chakana savdo aylanmasi – 14,8 foizga jshdi. Inflyasiya darajasi prognoz ko‘rsatkichidan past bo‘ldi va 6,8 foizni tashkil etdi”¹.

Milliy hisoblar tizimi – makroiqtisodiy statistikaning asosiy uslubi, asosiy markaziy bo‘limi sifatida qaralgan. Asosiy hisoblamalar tizimini tuzish tamoyillari, ulardan makroiqtisodiy tahlil va prognozlash maqsadida foydalanish usullari ko‘rsatilgan. Muhim milliy hisoblamalar va makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar orasidagi bog‘lanishlar yoritilgan.

Mamlakatning asosiy boyligi va ishlab chiqaruvchi kuchi bo‘lgan aholi statistikasida: aholi haqidagi ma‘lumotlar manbalari, aholining soni va tarkibi ko‘rsatkichlari, aholi tabiiy va mexanik harakatlarini ifodalovchi ko‘rsatkichlar, aholining kelajakdagi sonini prognozlash algoritmi keltirilgan. Mehnat bozori statistikasida aholining iqtisodiy faol va nafaol qismi, mehnat resurslari balansi, band bo‘lganlar soni va tarkibi, ish kuchidan foydalanish ko‘rsatkichlari va ularning mohiyati ifodalangan. Ish vaqti balansi va undan foydalanish ko‘rsatkichlariga asosiy e‘tibor qaratilgan.

Milliy hisoblar tizimida milliy boylik hajmi va uning tarkibi kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni amalga oshirish uchun muhim ahamiyatga ega. Uning mohiyati, iqtisodiy aktivlar, milliy boylik hajmini aniqlashning metodologiyasi to‘liq ko‘rib chiqilgan. Milliy boylik va

---

¹ Karimov I.A. 2014 yil yuqori o‘rinish sur‘atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o‘zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo‘ladi. - T.: O‘zbekiston, 2014. - 36 b.

milliy mulk tarkibi, ularni baholash usullari, harakati, holati, to'liq va qoldiq qiymati bo'yicha balansi va ulardan foydalanish darajasiga katta e'tibor berilgan.

Agar birinchi uchta blok ko'rsatkichlar ishlab chiqarish omillari: mehnat, kapital, yer va tadbirkorlikning statistik ko'rsatkichlariga qaratilgan bo'lsa, ulardan keyingi blok ishlab chiqarish jarayonining natijalariga bag'ishlangan. Bunda, avvalo, ishlab chiqarish jarayoni, ularni bozor va nobozor qismlari o'zaro ajratilgan.

Iqtisodiy faoliyat natijalarini ifodalovchi statistik ko'rsatkichlar tizimi, ularning tarkibi, ular orasidagi bog'lanishlar yoritilgan. Bu ko'rsatkichlar orasida yalpi ichki mahsulot ko'rsatkichi (YaIM) markaziy o'rinni egallaydi, chunki u mamlakatlarning iqtisodiy qudratini aks ettiradi. Uning hajmini aniqlashning: ishlab chiqarish, taqsimlash va oxirgi foydalanish usullari, nominal va real YaIMni, YaIM deflyatorini aniqlash usullari ko'rsatilgan. Milliy iqtisodiyotning ayrim tarmoqlari mahsuloti hajmini aniqlashning o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan.

Ishlab chiqarilgan mahsulotlarni iste'molchilarga etkazish bo'yicha xizmatlarni ifodalash uchun savdo (muomala) statistikasi ko'rsatkichlari: tovar aylanish hajmi, tarkibi, tezligi, zaxiralari ko'rsatkichlaridan foydalanilgan. Tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish uchun har qanday ishlab chiqaruvchi ma'lum xarajatlarni amalga oshiradi. Keyingi blok ko'rsatkichlar shu xarajatlarning hajmi, tarkibi, darajasi va dinamikasini aks ettiradi. Foyda va rentabellik ko'rsatkichlari shu xarajatlar hajmi bilan bog'liq bo'lib, ular korxonalar moliyaviy holatini ifodalaydi.

Milliy hisoblar tizimidagi milliy daromad va boshqa daromad ko'rsatkichlari statistikasi bo'limida davlat budjeti daromad va xarajatlari ko'rsatkichlariga, budjet kamomadi, bank, sug'urta, pul muomalasi, inflyatsiya va kredit statistikasining asosiy ko'rsatkichlari keltirilgan. Investitsiyalar va investitsion faoliyat statistikasida investitsiyalar tarkibi, kapital qo'yilmalar, moliyaviy va nomoliyaviy aktivlarga jalb etilgan investitsiyalar va ularning samaradorligini o'rganishga alohida e'tibor berilgan.

Yuqorida bayon etilgan ko'rsatkichlar tizimi mamlakatning makro-iqtisodiy faoliyat natijalarini ifodalasa, ijtimoiy faoliyat natijalarini ijtimoiy rivojlanish va aholining turmush darajasi ko'rsatkichlari orqali hisoblanadi. Bu blokka aholining daromad va xarajatlari ko'rsatkichlari, ijtimoiy infratuzilma ko'rsatkichlari, aholining xar xil moddiy boyliklar va xizmatlardan foydalanish darajasi va uning tarkibi, aholining ta'lim va

madaniy darajasi, salomatlik darajasi va boshqa aholi turmush darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi, aholi daromad va xarajatlarining balansi bayon qilingan.

Mualliflar – yangi avlod iqtisodchi kadrlarini statistik yo'nalishda tayyorlash bo'yicha yangi-yangi uslubiyotlarni taklif etganlar. Fanni o'qitish jarayonida ilg'or pedagogik va inshaktsion texnologiyalardan foydalaniladi. Shu bilan birga mualliflar darslikni tayyorlashda taqrizchilar i.f.d., prof. N.M. Soatov, i.f.d., prof. Yo.A. Abdullayev, TDIU «Statistika» kafedrası a'zolari o'z hissalarini qo'shganlarini ta'kidlab o'tishni lozim deb topadilar.

Har bir bob xulosa, savol, test va masalalar bilan tugallangan va bunday usul o'quvchilarga moddiylarni yaxshi o'zlashtirish imkonini beradi.

Darslik barcha iqtisodiy oliy o'quv yurtlari fakultetlarining barcha ta'lim yo'nalishlari bo'yicha tahsil olayotgan bakalavr darajasi talablariga mo'ljallangan. Undan aspirantlar, magistrlar va boshqa talabalar, shuningdek, davlat va mahalliy boshqaruv organlari xodimlari ham foydalanishlari mumkin.

Ushbu darslik ilk darslik bo'lgani uchun kamchiliklardan holi emasligini mualliflar oldindan e'tirof etib, uning mazmuni bo'yicha qilingan xolisona taklif va maslahatlarni bajonidil qabul qilishlarini bildiradilar hamda ziyrak kitobxonlar (hamkasblar) o'z fikrlarini quyidagi manzilgohga yuboradilar deb umid qiladilar: Toshkent. O'zbekiston shoh ko'chasi, 49-uy. TDIU "Statistika" kafedrası. Muloqot uchun telefon: 239-28-06.

I bob. IQTISODIY STATISTIKANING PREDMETI, OBYEKTI O'RGANISH BOSQICH VA USULLARI

1.1. Iqtisodiy statistika – statistika fani va amaliyotining muhim tarmog'i, uning boshqa ijtimoiy fanlar bilan aloqasi

Iqtisodiy statistika – ijtimoiy-iqtisodiy statistika fani va davlat statistika organlari amaliy faoliyatining muhim tarmog'i bo'lib, u davlat muassasalari va jamoatchilikning, iqtisodiyotning rivojlanishi va u bilan bog'liq ijtimoiy jarayonlar haqidagi axborot bilan ta'minlaydi va ularni atroflicha tahlil qiladi.

Ma'lumki, tabiiy va ijtimoiy hodisa, voqea, jarayon bog'lanish va qonuniyatlarning miqdor va sifat tomonlarini o'rganishda uch xil: tabiiy, ijtimoiy va tarixiy fanlar qo'llaniladi.

Tabiiy hodisalarning miqdor tomonini abstrakt holda matematika fani o'rganadi, ularning sifat tomonlarini esa har xil tabiiy fanlar: biologiya, zoologiya, anatomiya tekshiradi.

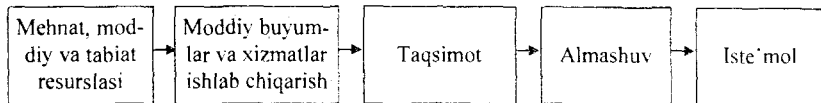
Ijtimoiy yoki xo'jalik hayotidagi hodisalar ham miqdor va sifat tomonlariga ega bo'lib, ularni ijtimoiy fanlar tekshiradi. Masalan: iqtisodiyot nazariyasi fani – ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlarini, iqtisodiy qonuniyatlarni o'rgansa, iqtisodiy geografiya fani – ishlab chiqarish kuchlarining hududlar bo'yicha joylashishi va rivojlanishini o'rganadi. Demak, bu fanlar ijtimoiy hodisa va jarayonlarni sifat tomonlarini o'rganish bilan shug'ullanadi. Bu hodisa va jarayonlarining miqdor tomonini iqtisodiy-statistika o'rganadi. Demak, statistika ijtimoiy voqea, hodisa va jarayonlarning miqdor tomonlarini, uning sifat tamoni bilan bog'liq ravishda o'rganuvchi mustaqil ijtimoiy fandır.

Statistika fani bir necha mustaqil tarmoqlardan tashkil topadi: statistikaning umumiy nazariyasi, iqtisodiy statistika, ijtimoiy statistika, aholi (demografiya) statistikasi va hokazo.

Iqtisodiy statistika fani iqtisodiyotning miqdoriy tomonlarini sifat jihatlarini bilan uzviy bog'liqlikda o'rganadi. Bu fanda tovar va xizmatlarning turiari, daromad, ishlab chiqarish, baho, almashuv va iste'mol o'rganish obyekti sifatida qaraladi.

Milliy daromadniag paydo bo'lishi, uning taqsimlanishi, undan foydalanish, aholi turmush darajasi, pulning aylanishi, kredit olish-berish jarayonlari iqtisodiy statistikaning o'rganish obyekti hisoblanadi.

Ma'lumki, jamiyat hayoti va faoliyati uchun to'xtovsiz iste'mol qilish kerak, buning uchun to'xtovsiz ishlab chiqarish lozim. Bu holatni quyidagi chizma asosida ham ko'rish mumkin.

Demak, mehnat, moddiy va tabiiy resurslar doimo moddiy ne'matlar va xizmatlar ishlab chiqarish uchun jalb etiladi. Ishlab chiqarilgan ne'matlar tarmoqlar orasida taqsimlanadi va ular orasida almashuv amalga oshirilgach, har kim o'z iste'molini qondirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Bayon etilgan jarayonlarni iqtisodiy statistika yakka holda, boshqa fanlardan ajralgan holda emas, balki boshqa ijtimoiy fanlar bilan birgalikda o'rganadi. Masalan, iqtisodiy statistika – iqtisodiyot nazariyasi qarashlariga bo'ysunadi, u bilan birgalashib ketadi. Bu bo'ysunishsiz, bu birgalashib ketishsiz, statistika o'lik, befarq dalillarni yozishdir.

Iqtisodiy statistika predmeti, hozirgi zamon, jonli hayot, ko'z o'ngimizda amalga oshayotgan tarix elementlaridir. Shu elementlarni tartibga tushiruvchi siyosiy iqtisod, statistika haqiqiy mazmun va mohiyat kasb etadi.

Iqtisodiy geografiya fani – mamlakat ishlab chiqaruvchi kuchlarining joylashuvi, ularning tarkibi, o'ziga xos xususiyatlarini o'rgansa, statistika tabiiy resurslarining miqdori, sifati, ulardan foydalanish darajalariga baho beradi. Ularning rivojiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlaydi va ularga miqdoriy tavsif beradi.

Makroiqtisodiyot fani – mamlakat iqtisodiyotining holati, tarkibi, rivojlanish darajasi va hokazolarni o'rganadi. Statistika esa, bu holatlarga miqdoriy tavsif beradi, makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni to'playdi va ularning dinamikasini o'rganadi. Bunday holatlar iqtisodiy statistikaga kuch va mazmun baxsh etadi.

Shunday qilib, ijtimoiy fanlar yakka holda emas, balki birlashgan, umumlashgan holda kishilik jamiyatining hayoti va faoliyati bo'yicha umumiy qonun va qoidalarni ishlab chiqadi va hayotga tatbiq etadi.

1.2. Iqtisodiy statistikaning predmeti va uslubiyati

Milliy daromadning paydo bo'lishi, taqsimlanishi va undan foydalanish iqtisodiy statistikaning predmeti hisoblanadi. Uni o'rganishni buyuk ingliz olimi Kene boshlagan, A.Smud va D.Rikardo davom ettirganlar.

Iqtisodiy jarayonlarni statistik o'rganish bir xil to'plamlarni biror-bir belgi asosida uruhlashni va statistik qonuniyatlarni kashf etishni taqozo etadi. Statistik o'rganish usuli, statistikaning umumiy nazariyasida bayon etilgan. Uning o'rganish obyekti aholi va iqtisodiy agentlar faoliyati hisoblanadi. Iqtisodiy agentlar ham respublika hududlarida, ham uning tashqarisida joylashishlari mumkin. Shu holatni hisobga olgan holda iqtisodiy statistika ikkiga bo'linadi:

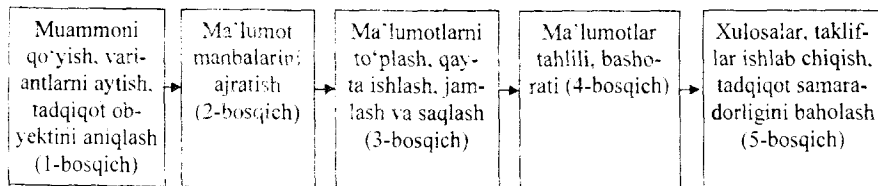
1. Vatan (ichki) iqtisodiyoti – bunga bir geografik hududda joylashgan xo'jalik birliklari kiritiladi. Chetdan kelib ishlayotgan kishilar daromadi boshqa davlatlarga kelsa, u holda ko'payadi.

2. Milliy iqtisodiyot – bunga yuqoridagidan tashqari yana tashqarida joylashgan xo'jalik birliklari ham kiradi (chetga chiqib ishlayotgan kishilar daromadlari ham kiradi). U vatan iqtisodiyotidan kengroq yoki tarroq bo'lishi ham mumkin.

Demak, iqtisodiy statistika predmeti – yuqorida bayon etilgan obyektlarda yuzaga chiquvchi ommaviy voqea va hodisalarning miqdor tamonini sifat tamonidan ajralmagan holda o'rganib, ularda namoyon bo'luvchi qonuniyatlarni miqdoriy nisbatlarda ifodalashdan iborat. Statistika iqtisodiyotda yuz bergan voqea va hodisalarni, avvalo miqdoran, ya'ni sonlar yordamida ta'riflaydi va ularning sifat belgisida albatta e'tibor beradi.

Iqtisodiy statistikaning uslubiyati – iqtisodiyotda yuz berayotgan ommaviy hodisa va jarayonlarni o'rganishda, unda namoyon bo'luvchi qonuniyatlarni oydinlashtirishda qo'llaniluvchi o'ziga xos uslub, ya'ni statistika fani va amaliyotida qo'llaniluvchi yo'llar, usullar, vositalar majmuasi hisoblanadi.

Statistik tadqiqotda 5 ta bosqich ajratiladi va ularning blok-chizmasi quyidagi ko'rinishga ega:

1.2.1-chizma. Statistik tadqiqot bosqichlari

Bunda uchta tizim osti bosqichlarini ajratish mumkin:

1) tadqiqotni rejalashtirish va tayyorlash (1+2-bosqichlar);

2) ma'lumotlarni to'plash, qayta ishlash, jamlash va saqlash(3-bosqich)

3) ma'lumotlardan foydalanish yoki ularning tahlili, prognozi, takliflar ishlab chiqish (4+5-bosqichlar).

Birinchi va ikkinchi tizim osti bosqichlarida quyidagi asosiy maqsad va vazifalar ko'zlanadi: o'rganilayotgan obyektlarning chegaralarini aniqlash, ular haqida ma'lumotlar to'plash va qayta ishlash, ommaviy hodisa va jarayonlarning miqdoriy me'yorlarini tavsiflovchi ko'rsatkichlarni hisoblash, ularni ko'rkam va ixcham shaklda tavsiflash. Uchinchi tizim osti bosqichida esa ko'rsatkichlarni statistik tahlil qilish, ular orasidagi sabab-oqibat bog'lanishlarini aniqlash va baholash, o'rganilayotgan obyektlar tasimotlaridan qonuniyatlarni oydinlashtirish, ilmiy gipotezalarni ishonchlilik jihatdan baholash va statistik xulosalar chiqarish va hokazolar asosiy maqsad va vazifalar hisoblanadi.

Uchinchi tizim osti bosqichida esa, quyidagilar ko'zga tashlanadi: o'rganilayotgan obyektlarning turli belgilari asosida taqsimotlarni tuzib, ulardagi qonuniyatlarni o'rganish, hodisalar o'rtasidagi bog'lanishlarni miqdoriy ifodalash, ularning rivojlanish yo'nalishlarini o'rganish, ilmiy gipotezalarni baholash va statistik xulosalar chiqarish va tahlillar ishlab chiqish.

Bayon etilgan o'rganish bosqichlarining har birida turli usullar, vositalar, yo'llar qo'llaniladi. Masalan, statistik kuzatuv jarayonida ishlab chiqarish yoki laboratoriya sharoitida tajriba sinovlarini o'tkazish, hisobot va maxsus tekshiruvlar va ro'yxatlarni amalga oshirish, anketa va tanlanma usullardan kuzatish va hokazolar qo'llaniladi. Hodisalar orasidagi o'zaro bog'lanishlarni o'rganishda tahliliy guruhlash, parallel qatorlarni tuzish, ularning egri chiziqlarini diogrammalarda tasvirlash, balans usuli, korrelyatsion va regrestsion tahlil usullari, dispersion tahlil usullari, ko'p o'lchovli tahlil usullari (omilli tahlil, bosh komponent usuli va h.k.) va boshqa usullardan foydalaniladi.

Bizning joriy hayotimizda kishilar hatto bu haqda o'ylamay, bevosita yuqorida bayon etilgan statistik usullardan foydalanadilar, ish vaqti va dam olishda, mahsulot va xizmatlarni xarid qilishda, boshqa kishilar bilan tanishib, ba'zi qarorlar qabul qilishda, kishilar bu haqidagi mavjud ma'lumotlarga hosil bo'lgan odatlarga tayangan holda, dalillarni bir tizimga keltiradilar va qiyoslaydi, tahlil qiladilar, zarur xulosalar qiladilar va shu asosda qarorlar qabul qiladilar. Shunday qilib har insonda statistik fikr yuritish, uni o'rab turgan dunyo haqidagi axborotlarni qiyoslash va tahlil qilish imkoniyati mavjud bo'ladi.

1.3. Davlat statistika qo‘mitasi – statistik ma‘lumotlarni to‘plovchi va jamoatchilikka yetkazib beruvchi organ sifatida

Ma‘lumki, 2002-yil 12-dekabrda yangi tahrirda “Davlat statistikasi to‘g‘risida”gi qonun qabul qilingan. Qonunga asosan O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2002-yil 24-dekabrda qabul qilingan farmoniga binoan O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi tashkil etilgan bo‘lib, mamlakatimizda statistika sohasida yagona siyosat ishlab chiquvchi va amalga oshiruvchi mustaqil yuridik shaxsdir.

U Qoraqolpog‘iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar statistika boshqarmalari, tuman (shahar) statistika bo‘limlari va “Kadrlarni qayta tayyorlash va statistik tadqiqotlar markazi” birgalikda Davlat statistika qo‘mitasi yagona tizimini tashkil etadi. Uning asosiy vazifasi davlat organlari va fuqarolarining o‘zini-o‘zi boshqarish organlari, yuridik shaxslar, davlat muassasalari hamda xalqaro tashkilotlar, shuningdek, jamoatchilikning ishonchli, xolis va to‘liq statistik axborotga bo‘lgan ehtiyojlarini qondirishdan iborat.

Davlat statistika qo‘mitasi o‘z faoliyatiga muvofiq, quyidagi asosiy vazifalarni bajaradi:

- statistika sohasida yagona siyosat yuritish, statistikani tashkil etish borasida hozirgi xalqaro talablar va andozalarga javob beruvchi samarali tizimni ta‘minlash;

- ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar va ularning istisnolari to‘g‘risida statistik ma‘lumotlarni to‘plash, qayta ishlash, jamlash, saqlash, umumlashtirish, tahlil qilish va e‘lon qilish;

- xalqaro andozalarga javob beruvchi yagona statistika metodologiyasi bilan ta‘minlash;

- hokimiyat va boshqaruv organlari, davlat muassasalari, xalqaro tashkilotlar va jamoatchilikka mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi to‘g‘risida statistik ma‘lumotlar taqdim etish;

- statistik ishlarni olib borish uchun zarur iqtisodiy-statistik klassifikatorlar tizimi hamda korxonalar va tashkilotlar yagona davlat registrini yuritish;

- statistik organlarni texnik modernizatsiyalashni amalga oshirish va yangicha statistik axborot tizimini rivojlantirish.

Respublika statistika faoliyati BMT Statistik komissiyasi tamonidan tavsiya etilgan hamda bozor iqtisodiyoti yo‘lidan borayotgan mamlakatlar tamonidan qabul qilingan asosiy xalqaro prinsiplarga asoslanadi:

- ishonchlik va xolislik prinsiplari;

- ochiq-oydinlik va e'lon qilish;
- ulardan foydalanishga imkon yaratish;
- metodlarning ochiq-oydinligi;
- maxfiylikni ta'minlash. Bu respondentlar tomonidan statistika organlariga taqdim etilgan ma'lumotlarni oshkor qilishning ta'kidlanganligi.

Davlat organlari hamda joylardagi hokimiyat organlari faoliyatiga aralashuviga yo'l qo'yilmaydi.

"Davlat statistikasi to'g'risida"gi qonunga muvofiq, Davlat statistika qo'mitasi huzrida Statistika kengashi tuzilgan.

"Davlat statistikasi to'g'risida"gi qonunning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. Davlat statistika qo'mitasi faqat statistika siyosatini olib boradi (ya'ni prognozlash bilan shug'ullanish bekor qilindi).

2. Qonunda (1-marotaba) davlat statistikasi vakolatli organining rahbari (5-modda) O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 3 yil muddatga tayinlanadi.

3. Qonunda (8-modda) ko'rsatilganidek, Statistika kengashi davlat statistikasi vakolatli organi huzridagi davlat statistikasining rivojlantirilib, faoliyat yuritish va muvofiqlashtirish muammolari bo'yicha kolejal maslahat organi hisoblanadi. Uning tarkibi ham O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tasdiqlanadi.

4. Qonunda (10-modda) ko'rsatilganidek: Davlat statistikasi vakolatli organi statistika ma'lumotlaridan foydalanuvchilar talabini o'rganish asosida ko'p yillik davlat statistika ishlari dasturini ishlab chiqadi, bu dasturda statistikaning istiqbolga mo'ljallangan maqsad va yo'nalishlari belgilab beriladi.

Davlat statistika ishlari ko'p yillik dasturni bajarish maqsadida davlat statistikasi vakolatli organi tomonidan davlat statistika ishlari yillik dasturi ishlab chiqilib, unda ishlarning bajarilishi muddatlari, davlat statistika kuzatuvlari davriyligi va shakllari belgilab olinadi. Davlat statistika ishlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi.

5. Qonunda statistika ma'lumotlarini taqdim etish bo'yicha majburiyatlar belgilab qo'yilgan 6-moddada "davlat statistikasi organlarining huquqlari" ifodalangan. Davlat statistika hisobotlarini taqdim etish tartibini buzgan shaxslarga nisbatan qonunga muvofiq ravishda jarima sanksiyalarini qo'llash qo'yilgan.

Alohida ta'kidlash kerakki, qonunda (5-modda) shu narsa belgilanganiki, "Davlat statistika organlarining faoliyatiga davlat organlari va mahalliy davlat hokimiyati organlari aralashishiga yo'l qo'yilmaydi".

6. Qonunda davlat statistikasining 10 ta asosiy prinsipi quyidagilardan iborat: ishonchlilik, xolislik, beg'arazlik, dolzarblik, qiyosiylik va barqarorlik, qulaylik, ochiq-oydinlik va oshkoralik, statistika hisobotini to'plash, qayta ishlash va umumlashtirish tarkibiga har qanday aralashuv istisno etilgan.

Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida O'zbekistonda vujudga kelgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar mamlakatning jahon va Yevropa mamlakatlari bozorlariga integratsiyalashuvi, hisob va statistika tizimlarini tubdan qayta ko'rib chiqish va isloh qilishni talab etdi.

Shu maqsadda 1994-yil 14-sentyabrda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi "O'zbekistonda xalqaro amaliyotda qabul qilingan hisob va statistika tizimiga o'tish davlat dasturi" bo'yicha qonun qabul qilindi. Respublika statistika faoliyati bir necha yilga mo'ljallab hamda yillik qilib ishlab chiqiluvchi statistikani rivojlantirishni takomillashtirish dasturlariga muvofiq amalga oshiriladi.

Savollar, testlar va masalalar

1. Iqtisodiy statistika fanining o'rganish obyekti va predmeti.
2. Iqtisodiy statistikaning boshqa iqtisodiy fanlar bilan aloqasi.
3. Iqtisodiy statistikaning tarkibiy qismlari va ijtimoiy-iqtisodiy voqea va hodisalarni o'rganish jarayonida qo'llovchi usullari.
4. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida iqtisodiy statistikaning takomillashtirish yo'llari va uning asosiy vazifalari.
5. Bozor islohotlarini chuqurlashtirish va iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish sohasidagi ustuvor yo'nalishlar.
6. Mikrofirmalar va kichik korxonalarni rivojlantirish statistikasini rag'batlantirish choralari.

II bob. BOZOR IQTISODIYOTI SHAROITIDA XO‘JALIK YURITUVCHI SUBYEKTLARNI SEKTORLAR VA TARMOQLAR BO‘YICHA TASNIFLASH

2.1. Iqtisodiy faoliyat tushunchasi va kategoriyalari

Insonlarni har xil ehtiyojlari (tabiiy, ruhiy va iqtisodiy)ni qondirish uchun olib borilgan maqsadga muvofiq faoliyati jamiyat hayotining asosi hisoblanadi.

Iqtisodiy ehtiyojlar – har bir shaxsning biror-bir iqtisodiy buyumni xohlash, shu shaxsning fikricha shu buyum unga biror foyda keltiradi va shuning uchun uni egallashga undaydi.

Iqtisodiy buyumlar tarkibini o‘rganish uchun har xil guruhlashlar amalga oshiriladi va ular har xil belgilar bo‘yicha ularning tarkibini aks ettiradi. Shunday guruhlarning asosiylari quyidagilar:

- 1) mavjudlik usuli bo‘yicha – moddiy (mahsulot) va no moddiy (xizmat);
- 2) iste‘mol jarayonidagi roli bo‘yicha – to‘g‘ri (bevosita iste‘mol qilinadi) va teskari (qayta ishlangach foydalaniladi);
- 3) iqtisodiyotda foydalanish darajasi bo‘yicha – ko‘p marta va bir marta ishlatiladigan buyumlar;
- 4) qondirish darajasi bo‘yicha – to‘ldiruvchi buyumlar (birgalikda iste‘molni qondiradi) va o‘rin bosarlar (bir-birining o‘rnini bosadi);
- 5) kelib chiqish joyi bo‘yicha – sharoit yaratuvchilar (ular asosiy ishlab chiqarish bilan hosil bo‘ladi) va raqobatlashuvchilar (bir xil iste‘mollarni qondiradi).

Iqtisodiy buyum – chegaralangan miqdorda mavjud buyumlar. Bu buyumlar foydalilik xususiyatiga ega.

Foydalilik – iqtisodiy buyumning inson ehtiyojini qondirish qobiliyati.

Iqtisodiy qobiliyat – foydalilikni yaratish jarayoni. U inson va jamiyatning ehtiyojini qondirish uchun mahsulot va xizmatlar yaratishga qaratilgan faoliyatlar yig‘indisidir. Bu mahsulot va xizmatlar hajmi doim chegaralangan bo‘ladi, shuning uchun ular iqtisodiy qiymatga ega. Noiqtisodiy faoliyatga hozirgi paytda bepul amalga oshiriluvchi uy xizmatlari, xobbilar, shuningdek, noqonuniy faoliyat kiradi.

Ishlab chiqarish faoliyati – MHT prinsiplariga asosan ular mahsulot va xizmatlar ishlab chiqarishga qaratilgan. Unga tovar va xizmatlar ishlab chiqaruvchi korxonalar, davlat muassasalari va tashkilotlari, notijorat

tashkilotlari faoliyati, shuningdek, bir xususiy binoda yashovchi uy xo'jaliklarining ishlab chiqarish faoliyati (aholining xususiy yordamchi xo'jaliklari, yakka mehnat faoliyati) va h.k. uy xo'jaliklarining ishlab chiqarish faoliyatiga sotish uchun yoki o'zi foydalanishi uchun ishlab chiqarilgan mahsulot va xizmatlar hamda qiymatidan qat'iy nazar bozor xizmatlari ham kiradi.

2.2. Milliy hisoblar tizimining klassifikatsion birliklari

Institutsion birliklar – bozorda xo'jalik yurituvchi subyektlar bo'lib, ular aktivlarga ega bo'lishlari, majburiyatlar olishlari, iqtisodiy faoliyat olib borishlari va boshqa birliklar bilan operatsiyalar o'tkazishlari mumkin.

Institutsion birliklar – yuridik, jismoniy shaxslar (yoki ularning guruhi), uy xo'jaligi shaklida faoliyat yuritadilar.

Institutsion birliklarga – yuridik shaxslarga quyidagilar kiradi: korporatsiyalar, davlatni boshqarish tashkilotlari, notijorat tashkilotlari va h.k.

Yuridik shaxslarning asosiy turlari – mulkka ega tashkilotlar, ular o'z nomidan fuqarolik huquqini ola oladi va faoliyat bilan bog'liq majburiyatlar oladi. Yuridik shaxs mustaqil balansga yoki smetaga ega bo'ladi, mustaqil qarorlar qabul qiladi, o'z moddiy va moliyaviy resurslaridan foydalanadi, majburiyatlar oladi, iqtisodiy faoliyat yuritadi va boshqa birliklar bilan operatsiyalar o'tkazadi va o'z majburiyatlari bo'yicha to'liq javob beradi.

Faoliyatning asosiy maqsadiga muvofiq yuridik shaxslar xo'jalik va noxo'jalik tashkilotlariga bo'linadi.

Xo'jalik tashkilotlariga faoliyatlarini asl maqsadi foyda olish bo'lgan, noxo'jalik tashkilotlariga esa bunday maqsad bo'lmagan xo'jaliklar kiradi.

Xo'jalik tashkilotlari bo'lgan yuridik shaxslar, xo'jalik jamoalari va o'rtoqlik usulida, ishlab chiqaruvchi kooperativlar, davlatning yana boshqa korxonalari sifatida tashkil bo'lishi mumkin.

Noxo'jalik tashkilotlari bo'lgan yuridik shaxslar o'zlarining nizomida belgilangan vazifalarini bajarguncha xo'jalik faoliyati bilan shug'ullanishlari mumkin. Ular jamoa birlashmalari usulidagi notijorat tashkilotlari, iste'molchi birlashmalar, qonunda belgilangan xayriya yoki boshqacha fondlar sifatida mavjud bo'ladi.

Yuridik shaxs sifatida tashkil topmagan xo'jalik subyektlari quyidagi firmalar: vakilliklar, shaxsiy mehnat bilan shug'ullanuvchi fuqarolar,

xususiy yordamchi xo'jaliklar bo'lishi mumkin. Agar biror birlik institutsional birlikning barcha talablariga javob bera olmasa, unda statistika quyidagi prinsiplarga amal qiladi:

1)uy xo'jaliklari barcha hisoblamalarni olib bormasa ham, o'z resurslaridan mustaqil ravishda foydalanadi, shuning uchun ular institutsional birlik hisoblanadi;

2)barcha hisoblamalarni to'liq olib bormaydigan birliklar, mustaqil ravishda xo'jalik yurituvchi institutsional birliklar tarkibiga kiritiladi.

3)Barcha hisoblamalarni to'liq olib boruvchi, lekin yuridik shaxs bo'lmagan birliklar ularni nazorat qilib turuvchi institutsional birliklar tarkibiga kiritiladi.

BMTning statistika komissiyasi 1989-yilda "Barcha iqtisodiy faoliyat turlari xalqaro andozalarga mos tarmoqlar tasnifi"ni texnik belgilari bo'yicha ishlab chiqqan.

2.2.1-jadval

XATKdagi tasnif birliklari nisbati²

Faoliyat turlari bo'yicha tasnif	Hududiy belgi	
	Bir yoki bir necha joyda joylashgan	Bir joyda joylashgan
Faoliyatning bir yoki bir necha turi	Korxonalar yoki korxonalar guruhi	Joydagi birlik
Faoliyatning bir turi	Faoliyat turlari birligi	Muassasa yoki bir xil ishlab chiqarish birligi

Ikkita belgi bo'yicha – faoliyat turi va joylashgan joyiga ko'ra institutsional birliklar quyidagicha bo'linadi:

- faoliyat turlari birligi – faoliyat tarkibi va xarakteri bo'yicha bir xil institutsional birliklar, ular bir joyda yoki ko'p joyda joylashgan bo'lishi mumkin;

- muassasalar yoki bir xil ishlab chiqarish birliklari – faoliyat tarkibi va xarakteri bo'yicha bir xil institutsional birliklar, ular bir joyda joylashgan bo'lishi mumkin. Muassasa institutsional birlikka yoki uning qismiga mos kelishi mumkin, lekin ikkita institutsional birlikka bo'ysunishi mumkin emas;

- joydagi birliklar – bir yoki bir necha xil faoliyatni birlashtirishi mumkin va bir joyda yoki ko'p joyda joylashishi mumkin.

² Новиков М.М. Введение в систему национальных счетов: учеб. пособие. - М., 1995.-с.18.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy turi bir xil mahsulot (xizmat)larni ishlab chiqaradi. Bir xil faoliyat turi bir oddiy jarayondan tashkil topishi ham mumkin (avtomobillar ishlab chiqarish).

Xo'jalik subyektlarini iqtisodiy faoliyat turlariga kiritishda quyidagilarni bir-biridan ajratadi:

1) asosiy faoliyat – bu qo'shilgan qiymatni yaratilishiga eng ko'p hissa qo'shuvchi faoliyat. Ayrim mahsulot turlari bo'yicha bunday ma'lumotlarni olish mumkin emas. Shuning uchun asosiy faoliyatni aniqlash maqsadida yalpi ishlab chiqarish hajmidagi eng ko'p soliqqa ega tovar va xizmatlarni olish tavsiya etiladi yoki bunda xodimlar soni tarkibida eng ko'p soliqqa ega ishlab chiqarishda band bo'lgan xodimlar ulushini olish tavsiya etiladi;

2) yordamchi faoliyat – asosiy faoliyatni qo'llab-quvvatlab turish uchun amalga oshiriladigan faoliyat bo'lib, uni asosiy faoliyatdan ajratib bo'lmaydi (tashish, saqlash, tayyorlash, boshqarish, ta'minlash, marketing, ta'mirlash va tuzatish ishlari);

3) qo'shimcha faoliyat – bunda boshqa tarmoqlar mahsulotlari ishlab chiqariladi, va ular XATKdagi kabi tarmoqlarga kiritiladi.

Yordamchi va qo'shimcha faoliyat mahsulotlaridan bozorda sotishga yoki boshqa maqsadlarda foydalanishi mumkin.

2.3. Institutsional birlik turlari

Institutsional birliklarga quyidagilar kiradi:

1. Korporatsiya va kvazikorporatsiyalar. Korporatsiyalarning asosiy belgilari quyidagilardan iborat:

- qonun bilan korxonalar va tashkilot sifatida, boshqa institutsional birliklarga bog'liq bo'lmagan holda tuziladi;
- mustaqil yuridik shaxs bo'lib, yagona davlat registrida qayd etiladi;
- maqsadi foyda olish hisoblanadi;
- aksiya egalari jamoa mulkida bo'ladi;
- xo'jalik faoliyati natijasida olingan foyda aksionerlarga tegishli bo'lib, ular olgan qog'ozlar hajmiga proporsional ravishda taqsimlanadi;
- yopilgan paytda aksionerlar o'z ulushlarini oladilar;
- direktorlar kengashi rahbarlikni amalga oshiradi;
- muomalaga aksiyalar chiqara oladi;
- qonun oldida bitim va majburiyatlarini bajarish bo'yicha, shuningdek, soliqlar to'lash bo'yicha ham javobgar hisoblanadi.

Korporatsiyalar oilasi (aksiyalarga birgalikda egalik qiladi) korporatsiyalar – koglomeratini tashkil etadi. Ular bir emas, balki ko'p institutsional birliklarni o'z ichiga oladi. Ular otasida asosiy korporatsiya – katta siyosatga ta'sir ko'rsatish huquqiga ega bo'ladi.

Kvazikorporatsiya – nokorporativ korxonalar bo'lib, uni boshqarish korporatsiyalarni boshqarishga o'xshab ketadi. U mustaqil institutsional birlik hisoblanadi. Kvazikorporatsiyalarga quyidagilar kiradi:

- institutsional birliklar-norezidentlarga qarashli nokorporativ korxonalar (firmalar, xorij kompaniyalari vakilliklari – milliy iqtisodiyotda faoliyat yuritadi);

- davlatni boshqarish organlariga qarashli nokorporativ korxonalar bo'lib, ular foyda olish maqsadida mahsulot ishlab chiqaradi;

- uy xo'jaliklari nokorporativ korxonalar.

Kvazikorporatsiyalar korporativ korxonalar tenglashtiriladi va iqtisodiyotning sektori tarkibiga kiritiladi.

2. Davlatni boshqarish organlari (DBO) bir necha bo'g'inlarga bo'linadi:

- markaziy hukumat – yuridik shaxs bo'lib, u siyosiy jarayonlar natijasida tashkil topadi va qonun chiqarish, amalga oshirish huquqi va sud hokimiyatiga ega bo'ladi;

- mintaqalarni boshqarish davlat organlari;

- joylardagi bajaruvchi davlat organlari.

Markaziy hukumat quyidagi daromad turlarini oladi: soliqlar, bojlar, to'lovlar, qarzga olingan mablag'lar, xususiy lashtirishdan olingan mablag'lar, har xil fondlar va h.k.

Markaziy hukumat xarajatlariga quyidagilar kiradi:

- jamoa foydalanishi uchun ko'rsatilgan xizmatlar (mudofaa, tartib, sog'liqni saqlash, ilm va ta'lim va h.k.ni tashkil etish);

- uy xo'jaliklarini imtiyozli ta'minlash (JKX xizmati, arzon non mahsulotlari, sut va h.k.);

- transfertlar (subsidiyalar, yordam, imtiyozlar) ayrim kategoriyalar uchun, shu jumladan: pensiyaga qo'shimchalar, yo'lkira, tabiiy ofatlardan ko'rilgan zararlar va h.k.

3. Uy xo'jaliklari (UX) – umumiy yashash sharoitlari va ba'zi tovar va xizmatlarni birga iste'mol qilish maqsadida o'z daromadlari va moddiy boyliklarini birlashtirgan kishilar guruhi. Uy xo'jaliklari iste'mol qilish bilan birga ishlab chiqarish faoliyati bilan ham shug'ullanadi. Uy xo'jaliklari boshqa institutsional birliklardan farqli o'laroq, o'z resurslaridan foydalanadi va hisoblamalarni to'liq yuritmaydi.

4. Notijorat muassasalari (NTM) – iqtisodiy faoliyat subyektlari bo‘lib, ular tovar va xizmatlar ishlab chiqaradi, lekin foyda olishni nazarda tutmaydi. NTMLar faoliyatining asosiy turlari:

- korporativ korxonalar, DBT, UX, ayrim shaxslarga jamoa xizmati ko‘rsatish;

- aholi ayrim turlarini ijtimoiy himoyalash.

NTMLar har xil institutsional birliklar tomonidan tashkil etilishi mumkin va ular bozor va nobozor ishlab chiqarishi bilan shug‘ullanishi mumkin.

A) Bozor NTM – o‘z xarajatlarini to‘liq yoki bir qismini to‘laydi. Ular quyidagi xizmatlarni amalga oshiradi:

- to‘lovli ta‘lim va kasalxonalar;

- korxonalar xizmatidagi notijorat tashkilotlar (savdo palatalari, ilmiy tekshiruv muassasalari, reklama byurosi, tadbirkorlar assotsiatsiyasi va h.k.

B) Nobozor NTM – moliyalashtirishning boshqa manbalariga taynadi (to‘lovlar, sadaqa, budjetdan moliyalashtirish) va ularga quyidagilar kiradi:

- NTM – o‘z a‘zolariga xizmat ko‘rsatadi (iste‘molchilar birlashmasi, uyushmalar, siyosiy partiyalar, ilmiy va diniy jamiyatlar), xizmatlar tekinga ko‘rsatiladi;

- NTM – xayrli ishlar bilan shug‘ullanish, ularning resurslari to‘lovlar, yordam pullari, davlat dotatsiyalari hisobiga tashkil topadi;

- NTM – davlat tomonidan moliyalashtiriladi va nazorat qilib turiladi. Bular buxgalteriya hisobi, statistika, sog‘liqni saqlash va ta‘lim sohalari bo‘yicha andozalar ishlab chiqish bilan shug‘ullanadi.

2.4. Faoliyat turlarining tarmoq tasnifi

Statistikada iqtisodiyotning tarkibini tashkil etuvchi elementlarni baholab berish vazifasi turadi. Shu masalani hal etish uchun milliy hisoblar tizimi iqtisodiy faoliyat natijalarini ikki belgi bo‘yicha guruhlaydi: tarmoqlar va sektorlar bo‘yicha.

Bir xil yoki bir-biriga o‘xshash faoliyat olib boruvchi ishlab chiqarish birliklari yig‘indisi iqtisodiyotning tarmog‘ini tashkil etadi.

Bir yerda joylangan, bir xil faoliyat bilan shug‘ullanuvchi yoki asosiy ishlab chiqarish faoliyatiga qo‘shilgan qiymatning ko‘proq ulushi to‘g‘ri keluvchi korxonalar yoki korxonalar bo‘limlari yig‘indisi tarmoq deb ataladi.

Tarmoqlar tasnifi xalqaro andozasi (TKXA) – iqtisodiy faoliyat turlarini tasniflash bo‘lib, uni BMTning statistika komissiyasi ishlab chiqqan va tasdiqlagan, 1990-yilda e‘lon qilingan. TKXA ko‘p bo‘g‘inli qilib ishlagan va bo‘limlar, kichik bo‘limlar, guruhlar va sinflardan tashkil topgan.

2.4.1-jadval

TKXA tarkibi (1990-yil e‘lon qilingan)

Seksiyalar		Guruhlar soni				
		Jami	Shu jumladan darajaga ko‘ra			
			I bo‘lim	II bo‘lim	III bo‘lim	IV bo‘lim
	Jami:	526	17	60	159	290
	Shu jumladan:					
A	Qishloq xo‘jaligi, ovlash va o‘rmonchilik	18	1	2	6	9
B	Baliqchilik	4	1	1	1	1
C	Tog‘-kon sanoati	28	1	5	10	12
D	Qayta ishlovchi sanoat	210	1	23	61	125
E	Elektr energiyasi, gaz va suv ta‘minoti	11	1	2	4	4
F	Qurilish	12	1	1	5	5
G	Chakana va ulgurji savdo, avtomobillar, motodavrlar, xo‘jalik buyumlari, shaxsiy buyumlarni ta‘mirlash	50	1	3	17	29
H	Mehmonxona va restoranlar	6	1	1	2	2
I	Transport, ombor xo‘jaligi va aloqa	33	1	5	10	17
J	Moliyaviy vositachilik	21	1	3	5	12
K	Ko‘chmas mulk bilan operatsiyalar, ijara va tijorat faoliyati	54	1	5	17	31
L	Davlatni boshqarish va mudofaa, majburiy ijtimoiy sug‘urtalash	13	1	1	3	8
M	Ta‘lim	11	1	1	4	5
N	Sog‘liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlar	11	1	1	3	6
O	Boshqa kommunal, ijtimoiy va shaxsiy xizmatlar	36	1	4	9	22
P	Xususiy uy xo‘jaligida yollangan xizmat ko‘rsatish	4	1	1	1	1
Q	Ekshududiy tashkilot va organlar	4	1	1	1	1

Tarmoq klassifikatorining ko‘p darajali bo‘lishi, mehnat taqsimotining har xil darajada bo‘lishi va har xil milliy iqtisodiyotlarda mehnatning har xil tashkil etilishi bilan bog‘liq.

Bo‘lim va guruhlar quyidagilarni e‘tiborga olgan holda tuzilgan:

- ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar xarakteriga ko‘ra (jismoniy tarkibi, ishlab chiqarish darajasi);
- ulardan foydalanish darajasi;

- ishlab chiqarishni tashkil etish;
- xomashyo turi;
- qayta ishlash, ishlab chiqarish texnologiyalari.

Sinflar shu sinfga qo'shilgan birliklar ishlab chiqargan mahsulotlarning asosiy qismini e'tiborga olgan holda belgilanadi.

XATK xalqaro andozalar uslubiyoti bo'yicha qiyoslashni istovchilarga mo'ljallangan. Bunda mamlakatning XATK milliy tasniflar bilan mos kelmay qolishi mumkin. Lekin milliy tasniflarni qayta guruhlash natijasida XATKga mos kelishini nazarda tutish lozim. Masalan, O'zbekiston Respublikasida hozirgi vaqtda iqtisodiy faoliyat turlarini umumdavlat klassifikatori qo'llanilmoqda, u respublikaning xalqaro amaliyotda qabul qilingan hisob va statistikaga o'tish dasturi asosida ishlab chiqilgan.

Rossiya Federatsiyasida iqtisodiy faoliyat, mahsulot va xizmatlar turlari umumrossiya klassifikatori qo'llanilmoqda. Rossiyada, shuningdek, xalq xo'jaligi tarmoqlari tasnifi ham qo'llanilmoqda, unda ishlab chiqaruvchi tarmoqlar va xizmat qiluvchi tarmoqlar bir-biridan ajratilgan.

Umumrossiya iqtisodiy faoliyatlar tasnifining vazifasi quyidagilardan iborat:

- xo'jalik yurituvchi subyektlar, ular amalga oshirayotgan xo'jalik faoliyati turlari asosida guruhlangan;
- MHT prinsiplari asosida iqtisodiyotni makroiqtisodiy model-lashtirish masalalarini hal qilish uchun;
- statistik ma'lumotlarni xalqaro almashishda ularni qiyoslash imkoniyatini yaratish lozim.

Bo'limlar – tasnifining jamlovchi kategoriyalari. Ular tarmoqlar iqtisodiyotini yiriklashtirib ko'rsatadi. Umumrossiya iqtisodiy faoliyatlar tasnifida, xalqaro iqtisodiy faoliyatlar tasnifi sinfari 17 ta bo'limdan iborat (ular lotin harflari A dan Q gacha).

Bo'limlar kategoriyasi – tarmoq tasnifining eng yuqori bo'g'ini bo'lib, u mos ravishda tarmoq faoliyatini qo'shadi. Bo'limlar darajasida yirik tarmoqlar bo'yicha jamlovchi ko'rsatkichlar hosil bo'ladi. Bo'limlarga ko'p tarmoqli ishlab chiqarish birliklari kiritiladi.

Kichik bo'limga birlashtirilgan faoliyat turlari ikki belgili kategoriyalar bo'lib, ular 01 dan 99 gacha bo'lgan raqamlarga kodlashtirilgan (rezervlarni ham qo'shgan holda). Rezervlar mavjud tasnifni buzmagani hoida yangi paydo bo'lgan ishlab chiqarishlarni qo'shish imkonini beradi. Har bir bo'lim, bir yoki bir necha kichik

bo'limni o'z ichiga oladi. Kichik bo'limlar ishlab chiqarilayotgan mahsulot va xizmatining xarakteriga, ulardan foydalanishga, xom ashyo va tayyor buyumlarni qayta ishlash texnologiyasiga ko'ra tuziladi. Har xil rivojlanish darajasiga ega jahon hamjamiyati mamlakatlar ishlab chiqarish birliklari 60 ta kichik bo'limga birlashtirilgan.

Tarmoq tasnifining uchinchi darajasi – guruhlar uch belgili kategoriyalar hisoblanadi. Masalan, 01 kichik bo'limda quyidagi faoliyatlarni ajratish mumkin: 011, 012 va h.k. Guruhlarga nisbatan bir xil faoliyat kiritiladi. Tarmoq klassifikatorining 3 darajasida 211ta faoliyat turi tashkil etilgan bo'lib – bular kichik bo'limga nisbatan bir xil faoliyat turlari hisoblanadi.

IFTKning to'rtinchi darajasi – sinflar – to'rt belgili kategoriyalar bilan ifodalangan. Sinflarning kod belgilariga uchinchi daraja guruhlar shifri to'liq kiritilib, unga to'rtinchi son qo'shiladi. Sinflar darajasida aniqlik kirituvchi bo'lim bo'lmasa, unga "0" qo'shib qo'yiladi.

Sinflar – bir xil kategoriyalar bo'lib, ular institutsional birliklar asosida faoliyat turlari tarmoqlaridan tashkil topadi. Sinflarga ajratishning muhim belgisi tovar va xizmatlar turlari hisoblanadi. Jami 406 ta sinf kodlashtirilgan. Ularning ba'zilar uchinchi daraja kategoriyalari bilan mos keladi va bunday faoliyat turlarining juda ham bir hil emasligidan dalalat beradi.

Ishlab chiqarishning bir xillik darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar quyidagilar: ixtisoslash koeffitsiyenti va qamrab olish koeffitsiyentlari hisoblanadi;

Tarmoqning ixtisoslanish koeffitsiyenti – shu tarmoqda xarakterli bo'lgan tovar va xizmatlar (qo'shilgan qiymat)ning shu tarmoqdagi ulushi bo'yicha aniqlanadi.

Qamrab olish koeffitsiyenti shu tarmoqdagi harakatda bo'lgan tovar va xizmatlarning mamlakat bo'yicha shunday tovar va xizmatlarni ishlab chiqarishdagi ulushi bo'yicha aniqlanadi.

2.5. Institutsional birliklarning rezidentlik statusi

Xalqaro statistikada ichki (vatan) iqtisodiyot va milliy iqtisodiyot singari tushunchalarni bir-biridan ajratiladi. Ichki iqtisodiyot chegarasini aniqlash uchun MHTda quyidagi tushunchalardan foydalaniladi:

1. Iqtisodiy hudud.
2. Iqtisodiy qiziqish markazi.
3. Rezident.

Mamlakatning iqtisodiy hududi – ma’muriy tomondan shu mamlakat hukumati tomonidan boshqariluvchi hudud bo‘lib, uning chegarasida fuqarolar, tovarlar va kapitallar erkin harakat qiladi, shuningde, iqtisodiy hududga quyidagilar kiradi:

- havo kengligi, shu mamlakat hududidagi suvlar va xalqaro suvlardagi kontinental shelf, bunda shu mamlakat xomashyo, yoqilg‘i qazib olish huquqiga ega va h.k.;

- xorijdagi “hududiy anklavlar” - boshqa mamlakatlardagi hududlar bo‘lib, ulardan davlat organlari tomonidan foydalaniladi (ijara yoki mulk sifatida) diplomatik, harbiy, ilmiy yoki boshqa maqsadlarda, masalan elchixonalar, konsulxonalar va boshqa diplomatik muassasalar.

“Ozod zonalar” yoki mamlakat iqtisodiy hududidan tashqaridagi shu mamlakat korxonalari qaysi mamlakat hududida joylashgan bo‘lsa, o‘sha mamlakat iqtisodiy hududiga kiradi.

Mamlakat ichki iqtisodiyoti shu mamlakat hududida faoliyat yurituvchi rezident va nerezidentlarni o‘z ichiga oladi. Uning doirasida yalpi ichki mahsulot tashkil topadi.

Milliy iqtisodiyot (qanday iqtisodiy hududda bo‘lishidan qat’iy nazar) faqat rezidentlar faoliyatini o‘z ichiga oladi. Uning doirasida yalpi milliy daromad tashkil topadi.

Iqtisodiy qiziqish markazi quyidagi belgilar bo‘yicha aniqlanadi:

- shu institutsional birlikning iqtisodiy qiziqishi uchun mamlakat iqtisodiy hududida uning juda bo‘lmaganda bitta mulk obyekti bo‘lishi kerak;

- uzoq vaqt mobaynida mamlakat iqtisodiy hududida katta hajmda ishlab chiqarish faoliyati va operatsiyalari olib borishi kerak.

Rezident (fuqarolikka o‘xshash) – iqtisodiy qiziqishi shu mamlakat iqtisodiy hududida bo‘lgan institutsional birlik bo‘lib, u katta hajmda iqtisodiy faoliyat va operatsiyalar bilan uzoq yoki noma’lum vaqt davomida (vil va ortiq vaqt) faoliyat yurituvchi yoki yuritmoqchi bo‘lgan birlik hisoblanadi. Institutsional birliklarning iqtisodiy qiziqishlari shu mamlakat iqtisodiy hududi bilan bog‘liq bo‘lsa, ular shu mamlakat rezidentlari hisoblanadi.

Rezident institutsional birliklarga quyidagilar kiradi:

- mamlakat hududida doimiy yashash uchun qayd etilgan jismoniy shaxslar (uy xo‘jaligi a‘zolari);

- yuridik shaxslar va mamlakat hududidagi yuridik shaxs maqomiga ega bo‘lmagan tadbirkorlik bilan shug‘ullanuvchi subyektlar;

- mamlakatning xorijdagi diplomatik, konsullik, savdo ishlari vakillari va boshqa rasmiy vakillar.

Norezidentlar – mamlakat hududida iqtisodiy qiziqishi bo'lmagan xorijiy mamlakatlar institutsional bo'limlari.

Mamlakat hududida bir yildan ortiq davrda iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanuvchi korxonalar, tashkilotlar va uy xo'jaliklari, shu mamlakatning rezidentlari hisoblanadi.

Qisqa muddatga yoki bir yildan kam muddatga kelgan shaxslar (turistlar, artistlar, sportchilar, olimlar, mavsumiy ishchilar va h.k.) shu mamlakat rezidentlari hisoblanmaydi.

Xorijiy mamlakat talabalari mamlakatga kelib o'qisalar ham, bu mamlakat rezidentlari emas, agar ular o'z mamlakatlari bilan iqtisodiy aloqalarni yo'qotgan bo'lsalar, o'sha mamlakat rezidentlari hisoblanadilar.

Samolyot ekipajlari, kema ekipajlari shu mamlakat hududidan tashqarida ishlasalar ham, uy xo'jaligi a'zolari sifatida shu mamlakat rezidentlari hisoblanadi.

2.5.1-jadval

Institutsional birliklarni rezidentlar qatoriga qo'yish belgilari

Institutsional birlik turlari	Rezidentlik statusiga kiritish belgilari
Korporatsiyalar	Institutsional birlik sifatida qayd etilgan mamlakat
Davlatni boshqarish organlari (DBO)	Ularning yurisdiksiyasi o'tadigan iqtisodiy hudud
Notijorat tashkilotlari (NTT)	Institutsional birlik sifatida qayd etilgan mamlakat
Uy xo'jaliklari (UX)	Uy xo'jaligi joylashgan joy, a'zolari birgalikda yashashi uchun binoning mavjudligi

2.6. Iqtisodiyotning sektorlarni tarkibi

Iqtisodiyotni sektorlarni guruhlash asosi institutsional birliklar hisoblanadi. Bunday sektorlarni guruhlash maqsadi daromad va xarajatlar, moliyaviy aktivlar va passivlar oqimini o'rganishdan iborat.

Iqtisodiy sektor – o'xshash maqsad, vazifa va moliyalashtirish manbaiga ega xo'jalik yurituvchi subyektlar bo'lib, ular o'xshash iqtisodiy xulqqa ham ega bo'ladilar.

Institutsional birliklar quyidagi sektorlarga birlashtiriladi:

- nomoliyaviy korxonalar – moliyaviy xizmatlardan tashqari mahsulot va xizmatlar ishlab chiqaruvchi korxonalardir;
- moliyaviy muassasalar;
- davlat muassasalari;
- uy xo'jaligi xizmatidagi notijorat tashkilotlari;

- uy xo'jaligi;
- tashqi iqtisodiy aloqalar ("qolgan dunyo").

1. "Nomoliyaviy korxonalar" sektoriga har xil mulk va tashkiliy-huquqiy jihatlarga ega bo'lgan, bozor uchun tovarlar ishlab chiqaruvchi va nomoliyaviy xizmatlar ko'rsatuvchi iqtisodiy nomoliyaviy rezident birliklari kiradi. Bu birliklar resurslari asosan mahsulotlarni sotishdan tashkil topadi, ammo ba'zi holatlarda xarajatlar subsidiyalari va davlat budjetidan ajratiluvchi dotatsiyalar hisobidan qoplanadi.

Shuningdek, bu sektorga quyidagilar kiradi:

a) bozor faoliyati bilan band bo'lgan notijorat tashkilotlari (masalan, notijorat tovar xomashyo birjalari)

b) tadbirkorlar xizmatidagi notijorat tashkilotlar (savdo palatalari, qishloq xo'jaligi, sanoat va savdo assotsiatsiyalari va h.k.). Ularning resurslari asosi qiziquvchi tadbirkorlarning ajratmalari yoki to'lovlari hisoblanadi.

v) o'z nizomidagi vazifalarni amalga oshirish uchun notijorat tashkilotlari tomonidan tashkil etilgan xo'jalik jamiyatlari, ular foydasining bir qismi notijorat tashkilotlari budjetiga tushadi, shuningdek, maslahatlar, axborotlar va boshqa xizmatlar uchun to'lovlar (masalan, pul-buyum moddiyarlari, auksion va hokozolar tashkil etishdan).

2. "Moliyaviy muassasalar" sektori mulk shaklidan qat'iy nazar tijorat asosida moliyaviy va sug'urta operatsiyalari bilan band institutsional birliklardan tashkil topadi.

Kredit muassasalari quyidagilardan tashkil topadi:

- mamlakat milliy banki;
- depozitli moliyaviy muassasalar, tijorat banklari, kredit jamiyatlari va assotsiatsiyalari;
- moliyaviy lizing hisobiga resurslar tashkil etuvchi boshqa moliyaviy vositachilar, ular depozit muassasalar hisoblanmaydi;
- yordamchi moliyaviy tashkilotlar: qimmatbaho qog'ozlar va h.k. bilan operatsiyalar o'tkazuvchi makler idoralari.

Ularning asosiy vazifalari: moliyaviy resurslarni ishlab chiqarish, sotib olish, saqlash va taqsimlash; qimmatbaho qog'ozlar ishlab chiqarish, pul mablag'larini sqlash va korxonalar, uy xo'jaliklari va boshqalarga kreditlar berish.

Iqtisodiyot sektorlarining o'ziga xos xususiyatlari

№	Bozor iqtisodiyoti sektorlari	Institutsional birliklar	Maqsad va vazifalar	Resurslar
	1	2	3	4
1.	Nomoliyaviy korxonalar	Davlat, kooperativ, xususiy, aksioner, qo'shma va h.k. korxonalar	Xarajatlarni qoplash va foyda olish maqsadida mahsulot va xizmatlar ishlab chiqarish	Mahsulot va xizmatlarni sotishdan olingan foyda: davlat budjetidan subsidiya va dotatsiyalar
2.	Moliyaviy muassasalar	Kredit beruvchilar	Moliyaviy mablag'larni ishlab chiqarish, sotib olish va taqsimlash, korxonalar uy xo'jaliklariga kreditlar berish	Olingan majburiyatlar natijasida (depozitlar, moliyaviy lizing, obligatsiyalar) hosil bo'lgan fondlar va olingan foizlar; sug'urtalash shartnomalari bo'yicha tushgan to'lovlar va pensiya fondiga to'lovlar; sug'urta, komission mukofotlari
	1	2	3	4
3.	Davlat muassasalari	Davlat budjet muassasalari, umumiy boshqaruv, moliyaviy boshqaruv, iqtisodiyotni tartibga keltirish, ichki ishlar, mudofaa, to'lovsiz ta'lim, sog'liqni saqlash	Nobozor xizmatlarni ko'rsatish, ular jamoani iste'moli uchun mo'ljallangan, milliy daromad va milliy boylikni qayta taqsimlash	Boshqa sektorlar tadbirkorlik birliklarini majburiy to'lovlari (soliqar, yig'uvlar), poshlinalar, qarzar, budjet mablag'lari, har xil fondlar
4.	Uy xo'jaliklari xizmatidagi notijorat tashkilotlari	Ijtimoiy tashkilotlar: partiyalar, kasaba uyushmalari, jamiyatlar va h.k.	Ayrim guruh uy xo'jaliklariga nobozor xizmatlari (yakka va jamoa holda) ko'rsatish	Ixtiyoriy yig'imlar, va yordam pullari, budjetdan moliyalashtirish, mulkdan daromad, davlat dotatsiyalari
5.	Uy xo'jaliklari	Qo'shimcha xo'jaliklar, fermer xo'jaliklari, hunarmandlar, yuridik shaxs bo'lmagan xususiy tashkilotlar	Renzidentlar uy xo'jaliklarida aholi tomonidan ishlab chiqarilgan va iste'mol qilingan tovar va xizmatlar	Birgalikdagi turar joylari, moliyaviy va moddiy boyliklar, mas'ul kishi yoki xo'jaliklarning boshqa a'zolari tomonidan olingan daromadlar (ish haqi, mulkdan olingan daromad, tadbirkorlik daromadi, transfertlar, kreditlar)
6.	Qolgan dunyo	Xorij iqtisodiy birliklari	Tashqi iqtisodiy aloqalar	Mamlakat qonunlari asosidagi har xil turdagi resurslar

Bu birliklarning resurslari asosan olingan majburiyatlar hisobiga (depozitlar, sertifikatlar, obligatsiyalar, moliyaviy lizing va h.k.) tashkil topadi.

Sug'urta muassasalariga hayotni baxtsiz hodisalardan sug'urtalash bilan, shuningdek, korxonalar va uy xo'jaliklari mulklarini sug'urtalash bilan shug'ullanuvchi institutsional birliklar kiradi. Bu birliklar resurslarni sug'urtalash shartnomalaridan tushgan tushumlar hisobidan tashkil topadi.

Pensiya fondlari – yollangan xodimlarning kelajakda pensiyaga chiqishlari uchun daromad manbalarini yaratish maqsadida tashkil etiladi.

3. “Davlat muassasari” sektori davlat budjeti tomonidan moliyalashtiriluvchi tashkilotlar bo'lib, ular butun iqtisodiy tizimda insonlar xulqiga ta'sir ko'rsatish maqsadida jamoa iste'moli uchun nobozor xizmatlari ko'rsatish, shuningdek, milliy daromad va milliy boylklarni qayta taqsimlash bilan band bo'lgan tashkilotlardir.

Davlat muassasari tarkibiga quyidagilar kiradi:

- davlat budjeti hisobiga moliyalashtiriluvchi va umumiy boshqaruv, moliya, iqtisodiyotni rejalashtirish va tartibga solish, ilmiy tadqiqot faoliyati, atrof-muhitni muhofazalash, ichki tartibni saqlash, shuningdek, ta'lim, sog'liqni saqlash, jismoniy tarbiya va sport, madaniyat va san'at, ijtimoiy sug'urtalash sohaslarida aholiga bepul yoki imtiyozli xizmat ko'rsatish bilan shug'ullanuvchi davlat muassasari va tashkilotlari;

- davlatning nobudjet fondlari: (bandlikka ta'sir ko'rsatuvchi fond; investitsion fond; konversiya fondi va h.k.).

4. “Uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlari” alohida uy xo'jaliklari guruhlariga nobozor xizmatlari ko'rsatish bilan shug'ullanuvchi institutsional birliklarni o'z ichiga oladi. Sektor quyidagi xizmat ko'rsatuvchi ijtimoiy tashkilotlarni o'z ichiga oladi:

a) uy xo'jaliklarini ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat va san'at, dam olish va hordiq chiqarish, ijtimoiy xizmatlar va h.k. sohasida yakka talablari,

b) siyosiy partiyalar, kasaba uyushma tashkilotlari va h.k. sohada jamoa talablarini qondirish bilan shug'ullanadi.

Bu sektorga davlat muassasari tomonidan tekshirilmaydigan va moliyalashtirilmaydigan tashkilotlar kiritiladi. Ularning resurslari asosan uy xo'jaliklarining ixtiyoriy to'lovlari va yordam pullari va mulkdan olingan daromadlardan tashkil topadi.

Uy xo'jaliklari xizmatidagi tashkilotlarining quyidagi turlari ajratiladi:

- o'z a'zolari tomonidan (kasaba uyushmalar, siyosiy partiyalar, diniy jamiyatlar, ixtiyoriy sport jamiyatlari va h.k.) moliyalashtirilgan va o'z a'zolariga xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlar;

- moliyaviy resurslari asosan pul va natural usuldagi sadaqalar hisobiga tashkil topadigan, uy xo'jaliklariga nobozor tovar va xizmatlar beruvchi xayriya jamiyatlari va fondlar;

- korxonalarining o'z xodimlari va ularning oila a'zolariga ijtimoiy-madaniy xizmat ko'rsatuvchi bo'limlari, ular notijorat muassasalar hisoblanib, mablag'larni transfertlar sifatida korxonaga ta'sis etuvchi oluvchilar, masalan: ixtiyordagi turarjoylar, ixtiyordagi kasalxonalar, poliklinikalar, madaniyat saroylari va h.k.

5. "Uy xo'jaliklari" sektori yakka shaxslar va ular guruhini ham iste'molchi, shuningdek, tadbirkorlik bilan ishlab chiqaruvchi sifatida qaraydi. Ularni na yuridik, na iqtisodiy jihatdan uy xo'jaligi egasidan ajratib bo'lmaydi.

Uy xo'jaligi sektoriga – hajmi va usulidan qat'iy nazar shu mamlakat rezidentlari kiritiladi, shu jumladan, ishchi va xizmatchilarning yordamchi xo'jaliklari, kooperativ a'zolari, yakka hol dehqon xo'jaliklari va hunarmandlar, xususiy korxonalar, ular mustaqil yuridik mavqega ega emas.

Uy xo'jaliklarining sektordagi tasnifida ular orasidan "mas'ul shaxs" ko'rsatiladi. MHT bunday shaxs sifatida eng ko'p daromad keltiruvchi shaxsni hisoblaydi. Bunda har doim ham mas'ul shaxs oila boshlig'i bo'lmaydi.

Mas'ul shaxs mavqeiga ko'ra 4ta kichik sektor guruhlari ajratiladi:

- mas'ul shaxsi bo'lgan uy xo'jaliklari – ish beruvchilar (yollanganma xodimlarga ega nokorporativ korxonalar);

- mas'ul shaxsli uy xo'jaliklari – nokorporativ korxonalar egalari yollanganma xodimlarsiz;

- mas'ul shaxsli uy xo'jaliklari – mulkdan daromad oluvchilar yoki transfertni oluvchilar (pensiya, stipendiyalar, nafaqalar). Uy xo'jaliklarining saqlanishi – yig'ilgan daromadlar hisoblanadi.

6. "Tashqi iqtisodiy aloqalar" sektori ("qolgan dunyo") shu mamlakat rezidentlari bilan olib borayotgan operatsiyalari hajmiga ko'ra o'lchanuvchi xorij iqtisodiy birliklarini o'z ichiga oladi.

Iqtisodiyot sektorlari tarkibidagi institutsional birliklar guruhi sektorning ichki tarkibini tashkil etuvchilar va kichik sektor hisoblanadi.

Yuqorida qayd etilgan tarkib milliy iqtisodiyotning o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olga holda to'ldirilishi mumkin.

Savollar, testlar va masalalar

1. Iqtisodiy faoliyatning asosiy kategoriyalarini ta'riflab bering.
2. InstitutSIONAL birlik nima?
3. Xalqaro andozaviy tarmoqlar tasnifi nimani xarakterlab beradi?
4. Quyidagi tushunchalar: iqtisodiy birlik, faoliyat turlari birligi, korxonalar, joydagi birlik, muassasalarni xarakterlab bering.
5. Korxonalarining qanday faoliyat turlarini bilasiz?
6. Korporativ va nokorporativ korxonalarni tushuntiring va xarakterlab bering.
7. Davlatni boshqarish organlarining tasnifini keltiring.
8. Notijorat muassasalarining qanday asosiy turlarini bilasiz?
9. Uy xo'jaliklarini xarakterlab bering.
10. InstitutSIONAL birliklarning rezidentlik mavqeini xarakterlab bering. Mamlakatning rezidenti kim va norezidenti kim?
11. Faoliyat turlari tarmoq tasnifining ko'p pog'onali bo'lishining mohiyati nimada?
12. Ishlab chiqarish birligi ko'rsatkichlari nimani baholaydi?
13. Bozor iqtisodiy sharoitida xo'jalik yurituvchi subyektlarning sektorlarni tasnifi.
14. Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalik yurituvchi subyektlarning tarmoqlarni tasnifi.

III bob. MILLIY HISOBLAR TIZIMI (MHT) – MAKRO-IQTISODIY STATISTIKANING ASOSIY USLUBI, ASOSI VA MARKAŽIY BO‘LIMI

3.1. Milliy hisoblar tizimi haqida tushuncha: asosiy yo‘nalish va ta‘riflar

MHT – jahonning barcha mamlakatlarida qo‘llanilayotgan makro-darajadagi bozor iqtisodiyotining holati va uning rivojlanishini o‘rganishda foydalaniladigan zamonaviy axborotlar tizimi hisoblanadi. Bu tizimning ko‘rsatkichlari va tasniflari o‘zida bozor iqtisodiyoti tarkibini, uning institutlari va faoliyat mexanizmini aks ettiradi. MHT davlatni boshqaruvchi organlar tomonidan bozor iqtisodiyotini tartibga solish maqsadida 1953-yildan boshlab, faqat rivojlangan kapitalistik mamlakatlarda qo‘llanilgan bo‘lsa, hozirgi kunda 150dan ortiq mamlakatda qo‘llanilmoqda.

MHTda buxgalteriya hisobining ba‘zi muhim jihatlari (masalan, operatsiyalarni ikki yoqlama yozish prinsipi)dan foydalaniladi va uning maqsadi ko‘p jihatdan buxgalteriya hisobining maqsadlariga mos tushadi: boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun axborot bilan ta‘minlanadi. Lekin buxgalteriya hisobidagi ma‘lumotlardan korxonalar (kompaniya) darajasidagi qarorlarni qabul qilish uchun foydalanilsa, MHTda esa butun mamlakat iqtisodiyoti bo‘yicha qaror qabul qilish uchun foydalaniladi. Shuning uchun u ma‘lum darajada iqtisodiyotning buxgalteriya hisobi hisoblanadi.

“Milliy hisoblar” tushunchasi bundan 50 yilcha avvall gollandiyalik iqtisodchi V.Kliff tomonidan tavsiya etilgan. V. Kliff “Milliy hisoblar” deganda, buxgalteriya hisobi va balanslardan iborat jadvallar tizimini tushungan va ularda makro-darajadagi iqtisodiyotni tartibga soluvchi yozuvlar o‘z aksini topgan.

MHTni rivojlantirishda Dj. Keyns katta hissa qo‘shgan va u MHTni o‘zaro bog‘langan ko‘rsatkichlar tizimi sifatida ko‘rib chiqqan (daromad, iste‘mol, jamg‘arish) va uning ma‘lumotlaridan davlat organlari tomonidan iqtisodiy siyosatni amalga oshirish va bozor iqtisodiyotini tartibga solish uchun amalga oshiriluvchi ishlarni belgilab olishda foydalanilgan.

Hozirgi zamon iqtisodiyotida har xil iqtisodiy operatsiyalar amalga oshiriladi: korxonalarda xomashyo va moddiyalar sotib olinadi, har xil mahsulotlar ishlab chiqariladi, xodimlarga ish haqi va davlatga soliqlar to‘lanadi, banklardan qarzlarni olinadi, bo‘sh qolgan mablag‘lar mashina va uskunalarga investitsiya qilinadi. Iqtisodiy jarayonlarda korxonalardan

tashqari quyidagi xo'jalik yurituvchi subyektlar, masalan, moliyaviy tashkilotlar (banklar, investitsion fondlar, sug'urta kompaniyalari va h.k.), davlatni boshqaruv organlari, uy xo'jaliklari, har xil notijorat tashkilotlari (kasaba uyushmalari, siyosiy, diniy tashkilotlar va h.k.) ham qatnashadi. Ular ham tovar va xizmatlar, pullar, kreditlar, aksiyalar va boshqa moliyaviy vositalar bilan har xil operatsiyalarni amalga oshiradi.

Bundagi barcha xo'jalik yurituvchi subyektlar o'zaro birgalikda faoliyat yuritadilar, yangi qiymat yaratish jarayonida tovarlar, xizmatlar va aktivlar bilan almashadilar. Iqtisodiyotda yuz berayotgan hodisalar va iqtisodiy jarayonlarning muhim natijalarini bilish maqsadida, avvalo, xo'jalik yurituvchi subyektlar haqidagi ma'lumotlar, ular amalga oshirgan operatsiyalar, ularning aktiv va passivlari haqidagi ma'lumotlarni tartibga solish lozim. Bunday tartibga solish MHT doirasida maxsus qoida va jarayonlar asosida amalga oshiriladi. Ularning maqsadi: makrodarajadagi iqtisodiyotning holati va rivojlanishini yoritish, muhim makroiqtisodiy ko'rsatkichlar: yalpi ichki mahsulot, oxirgi foydalanish, investitsiyalar, jamg'arish, ixtiyordagi daromad orasidagi bog'lanishlarni bilish va h.k. Bunday tartibga keltirish natijasida olingan ma'lumotlar quyidagi ishlarni amalga oshirishda qo'llaniladi:

- davlat boshqaruv organlari tomonidan makroiqtisodiy siyosatni amalga oshirish;

- korxonalar va kompaniyalarni boshqarayotgan tadbirkor va ishbiarmonlar tomonidan mamlakatdagi umumiy makroiqtisodiy holatni o'rganish;

- xalqaro tashkilotlar (BMT, XVF, Jahon banki, OESR) tomonidan xalqaro iqtisodiy bitimlarni tuzish (masalan, mamlakatlar iqtisodiy rivojlanishida yordam ko'rsatish, kreditlar berish va h.k.).

Xalqaro tashkilotlar faqat MHTdagi muhim iqtisodiy ko'rsatkichlarni to'plash bilan emas, balki ular MHTning nazariyasi va metodologiyasi bilan, xalqaro andozalarini ishlab chiqish bilan shug'ullanadi. Hozirgi vaqtda shunday andozalar sifatida BMTning statistik komissiyasi tomonidan 1993-yilda ishlab chiqilgan andozalar qo'llanilmoqda.

MHTni o'z funksiyasini to'liq bajarishi uchun "iqtisodiy ishlab chiqarish" chegarasi, ya'ni YaIM va milliy daromadni yaratish qayerda, qanday chegarada amalga oshirilayotganini bilish nihoyatda muhim hisoblanadi.

Ma'lumki, bunday chegara ishlab chiqarish kuchlari rivojlanishi natijasida o'zgarib boradi. Bunday chegarani aniqlashda quyidagi

iqtisodchi olimlar: F. Kene, A. Smit, K. Marks, A. Marshall va boshqalarning ilmiy ishlari katta ta'sir ko'rsatgan. Sobiq ittifoq davrida makroiqtisodiyotni tahlil qilish uchun qo'llanilgan xalq xo'jaligi balansida iqtisodiy faoliyat chegarasiga faqat moddiy ne'mat ishlab chiqarish soha tarmoqlari kiritilgan. Nomoddiy xizmat ko'rsatuvchi soha tarmoqlari (boshqaruv, mudofaa, sog'liqni saqlash, ta'lim va h.k.) esa ishlab chiqarmaydigan sohaga kiritilgan.

Bu sohada faqat milliy daromadni qayta taqsimlash va oxirgi foydalanish jarayoni amalga oshiriladi deb qaralgan. MHT da iqtisodiy ishlab chiqarish chegarasi kengaytirilgan va bunda quyidagi tovar va xizmatlar unga kiritilgan:

- tovarlar ishlab chiqarish, shu jumladan, o'zi uchun ishlab chiqarish ham (masalan, fermerlar tomonidan o'zi uchun ishlab chiqargan qishloq xo'jaligi mahsulotlari);

- sotish uchun ko'rsatilgan xizmatlar;

- moliyaviy vositalar faoliyati (banklar, investitsiya fondlari, sug'urta kompaniyalari va h.k.);

- davlat boshqaruv organlari tomonidan ko'rsatilgan nobozor xizmatlari (boshqaruv sohasidagi jamoa xizmatlari, mudofaa, sog'liqni saqlash, ta'lim sohasidagi yakka holdagi xizmatlar va h.k.);

- yollanma xizmat (oshpaz, bog'bon, haydovchi)lar tomonidan ko'rsatilgan xizmatlar

- uy-joy egalari tomonidan o'zlariga ko'rsatilgan xizmatlar.

MHTning yana bir muhim yo'nalishi "daromad" ko'rsatkichini hisoblashga qaratilgan. **Ingliz iqtisodchi olimi Dj. Xiks ta'limotiga ko'ra "daromad" to'plangan boyliklarini kamaytirmagan holda o'z zimmasiga hech qanday moliyaviy majburiyatlarni olmagan holda iste'mol tovar va xizmatlarini sotib olishi mumkin bo'lgan maksimal pul summasidan tashkil topadi.**

MHTning yana bir yo'nalishi ishlab chiqarish omillarining qiymatni yaratishdagi rolini aniqlashga qaratilgan. Avvalgi davrda qiymatni faqat tirik mehnat yaratadi deb qaralgan bo'lsa, MHT ta'limotiga asosan yer va kapital ham xuddi mehnat kabi qiymat yaratishda qatnashadi deb qaraladi.

1993-yilda qabul qilingan MHTning yana bir muhim xususiyati shundan iboratki, unda xo'jalik yurituvchi subyektlar quyidagi 5ta institutsional sektor bo'yicha guruhlariga ajratilgan:

1. Nomoliyaviy korporatsiyalar va kvazikorporatsiyalar.
2. Moliyaviy korporatsiyalar va kvazikorporatsiyalar.

3. Davlatni boshqarish.

4. Uy xo'jaligi.

5. Uy xo'jaliklari xizmatidagi notijorat tashkilotlar.

Har bir xo'jalik yurituvchi subyekt iqtisodiy jarayondagi bajarayotgan funksiyasiga ko'ra, yuqoridagi sektorlarning biriga kiritiladi. Masalan, nomoliyaviy korporatsiyalarning funksiyalari tovarlar ishlab chiqarish va nomoliyaviy xizmatlar ko'rsatishdan iborat. Ular ishlab chiqargan tovarlar bozorda ishlab chiqarish xarajatlarini qoplovchi va foyda olishni ta'minlovchi baholarda sotiladilar; moliyaviy korporatsiyalarning funksiyasi bo'sh qolgan moliyaviy mablag'larni bir joyda to'plab, ularni investorlarga ma'lum shartlar asosida berishdan iborat. Shunday qilib, moliyaviy korporatsiyalar resurslarni saqlovchi va investitsiyalarni moliyalashtiruvchilar orasida vositachi rolini bajaradi.

Davlatni boshqarish muassasalarining funksiyasi milliy boylik va milliy daromadni qayta taqsimlash, shuningdek, jamiyatga bepul xizmat ko'rsatish (boshqarish, mudofaa, ilmiy tadqiqotlar va h.k.).

Uy xo'jaligiga kiritilgan birliklar o'z ishchi kuchi bilan ishlab chiqarish jarayonida qatnashadi hamda bozorda tovar va xizmatlarni sotib oladi. Bundan tashqari uy xo'jaliklari kichik nokorporativ korxonalarni (fermerlar, oilaviy restoran, do'konlarlar va h.k.) egalari hisoblanadi. Bu nokorporativ korxonalar bozorda sotish uchun tovar va xizmatlarni ishlab chiqaradi, bundan tashqari yana o'z ehtiyojlarini qondirish uchun ham ishlab chiqaradi. Nokorporativ korxonalar faoliyatining moliyaviy natijasi aralash daromad hisoblanadi va u, ham foyda elementlarini, ham ish haqini o'z ichiga oladi. Nokorporativ korxonalarining uy xo'jaliklari tarkibiga kiritilishiga ularning daromad va xarajatlarini o'z egalarining daromad va xarajatlardan ajratish qiyinligi sabab bo'lgan.

Uy xo'jaliklari xizmatidagi notijorat tashkilotlarning (ijtimoiy, siyosiy, diniy tashkilotlar) funksiyalari shu tashkilotlar a'zolariga bepul xizmat ko'rsatishdan iborat.

Shunday qilib, MHTda xo'jalik yurituvchi subyektlar beshta nisbatan bir xil guruhga – sektorlarga birlashtirilgan. MHTda har bir sektor uchun andozaviy hisoblamalar yig'indisidan foydalaniladi va quyidagi operatsiyalar: ishlab chiqarish, daromadlar hosil bo'lishi, daromadlarni taqsimlash va qayta taqsimlash, ularni saqlash va jamg'arish, moliyaviy aktivlarni sotib olish va moliyaviy majburiyatlar olish kabilar hisobga olinadi.

3.2. Asosiy hisoblamalar tizimi

Hisoblamalar MHTning eng muhim qismi hisoblanadi. Ularda institutsional birliklar yoki korxonalar, muassasa va tashkilotlar, uy xo'jaliklari amalga oshirgan iqtisodiy operatsiyalar qayd etiladi. Qayd etilgan operatsiyalar shu mamlakat rezidentlari yoki xorijiy mamlakatlar rezidentlari orasida amalga oshirilgan bo'lishi mumkin.

Hisoblamalardagi qayd etilgan ma'lumotlar alohida iqtisodiy operatsiyalarga emas, balki iqtisodiy operatsiyalar guruhiga tegishli bo'ladi, masalan, iste'mol, jamg'arish, eksport va h.k. ba'zi yozuvlar iqtisodiy operatsiyalarga tegishli bo'lmagan (bunda ikki va undan ortiq institutsional birliklar orasidagi ixtiyoriy ravishdagi o'zaro bog'lanish nazarda tutiladi), balki favqulodda hodisalar (yong'in, tabiiy ofat, urush va h.k.) natijasida aktivlar hajmining o'zgarishini aks ettirishi mumkin.

Hisoblamalardagi ayrim qayd etishlar – iqtisodiy jarayonlarning har xil tomonlarini aks ettiruvchi har xil analitik jamlovchi ko'rsatkichlar ham bo'lishi mumkin. Bu ko'rsatkichlarning ko'pchiligi, masalan, qo'shilgan qiymat, jamg'arish, birlamchi daromadlar balans usuli bilan yoki resurs qismi summasi bilan, ulardan foydalanish qismi orasidagi farq sifatida yoziladi. Yuqorida qayd etilganidek, iqtisodiyotga taalluqli ko'rsatkichlar: masalan, YaIM, milliy daromad, milliy boylik kabi ko'rsatkichlar agregat ko'rsatkichlar hisoblanadi.

Tuzilishi bo'yicha MHT hisoblamalari buxgalteriya hisobi hisoblamalariga o'xshaydi. Ular T-shakliga ega bo'lib, ularni balanslashtirishning ikki xil usuli mavjud. Ularning ba'zilari balans usulida yoki balanslashtiruvchi modda, so'ngra keyingi hisoblama uchun boshlovchi modda hisoblanadi.

Boshqa hisoblamalar "aniqlash bo'yicha" balanslashtiriladi. Buning mohiyati shundaki, unda hisoblamaning resurs qismi bilan, ulardan foydalanish qismi orasidagi farq aniqlanadi. Shunday hisoblamalardan biri "tovar va xizmatlar" hisoblamasidir. U tovar va xizmatlardan turli maqsadlarda foydalanishni aks ettiradi: iste'mol, jamg'arish va hokazo. Bu hisoblamada balanslashtiruvchi modda bo'lmaydi. Ammo agar moddalar to'g'ri aniqlansa, hisoblama avtomatik ravishda balanslashadi. Agar balanslashmay qolsa, u holda hisob-kitob ishlarida noaniqliklarga yo'l qo'yilgan bo'ladi.

MHT hisoblamalarida ikki tomonni o'zaro farqlash lozim: resurslar va resurslardan foydalanish (bunda buxgalteriya hisobidagi debet va kredit emas, balki pulga o'xshash). Qayd etish lozimki, har bir hisoblamadagi

resurslardagi yozuvlar yig'indisi, resurslardan foydalanishdagi yozuvlar yig'indisiga teng bo'lishi shart.

MHTda hisoblamalarning aniq tasnifi mavjud. Quyidagi hisoblamalar guruhini o'zaro farqlash lozim:

- iqtisodiyot sektorlari uchun hisoblamalar;
- iqtisodiyot tarmoqlari uchun hisoblamalar;
- ayrim iqtisodiy operatsiyalar uchun hisoblamalar;
- iqtisodiyot uchun hisoblamalar (yig'ma hisoblamalar)

Iqtisodiyot sektorlari uchun hisoblamalar, o'z navbatida, quyidagi guruhlarga ajratiladi:

- joriy hisoblamalar;
- jamg'arish hisoblamalari;
- aktivlar va passivlar balanslari.

Joriy hisoblamalar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- ishlab chiqarish hisoblamasi;
- daromadlarning hosil bo'lishi;
- daromadlarni birlamchi taqsimlash;
- daromadlarni pul shaklda qayta taqsimlash;
- ixtiyordagi daromadlardan pul shaklda foydalanish;
- daromadlarni natural shaklda qayta taqsimlash;
- tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromadlardan foydalanish hisoblamalari.

Jamg'arish hisoblamalari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- kapital bilan operatsiyalar hisoblamalari;
- moliyaviy hisoblamalar;
- aktiv va passivlardagi boshqa o'zgarishlar hisoblamalari;
- a) aktiv va passivlardagi boshqa o'zgarishlar hisoblamalari;
- b) aktiv va passivlarni qayta baholash hisoblamalari.

Aktiv va passivlar balanslari o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- davr boshidagi aktiv va passivlar balansi;
- davr oxiridagi aktiv va passivlar balansi.

Endi har bir joriy hisoblamani ko'rib chiqamiz:

I. Ishlab chiqarish hisoblamasi

Foydalanish	Resurslar
2. Oraliq istismol	1. Ishlab chiqarish
3. Yalpi qo'shilgan qiymat (1-2)	
Jami foydalanilgan	Resurslar jami

Ishlab chiqarish hisoblamasi ishlab chiqarish natijalarini yoritish uchun mo'ljallangan. Uning o'ng tomonida aks ettiriluvchi ishlab chiqarish, ishlab chiqarish natijalarini o'lchovchi boshlang'ich nuqta hisoblanadi. Keng ma'noda ishlab chiqarish – ishlab chiqarilgan barcha tovar va xizmatlar qiymatini aks ettiradi. Uni hisoblash jarayonida ishlab chiqarishda sarflangan tovar va xizmatlar qiymati ayirib tashlanmaydi. Shuning uchun ishlab chiqarish tarkibida takroriy hisoblamalar mavjud bo'ladi.

Iqtisodiyotning har xil sektor va tarmoqlarida har xil usullarda hisoblangan ishlab chiqarish hajmi o'zaro farq qiladi. Masalan, nomoliyaviy sektorda ishlab chiqarish hajmi quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$P=R+S,$$

bunda: P – ishlab chiqarish;

R – sotilgan mahsulot hajmi;

S – ishlab chiqarilgan, lekin sotilmay qolgan tayyor mahsulotlar zaxiralarining ortishi, bunga tugallanmagan ishlab chiqarish qoldig'i ham qo'shiladi.

Sotilmay qolgan tayyor mahsulotlar zaxirasining ortishi quyidagi formula bo'yicha hisoblanishi mumkin:

$$S=S_1-S_0,$$

bunda: S_1 – davr oxirida zaxiralar qiymati;

S_0 – davr boshidagi zaxiralar qiymati;

Aytish lozimki, MHTda quyidagi muhim qoidaga rioya qilinadi: tovar va xizmatlar sotilgan vaqtidagi baho bilan emas, ishlab chiqarilgan vaqtidagi baho bilan baholanadi. Yuqori inflyatsiya mavjud bo'lgan davrda bunday farq juda yuqori bo'lishi ham mumkin.

Mahsulot ishlab chiqarish vaqtidagi baho bilan baholash maqsadida MHTda zaxiradagi tayyor, lekin sotilmay qolgan mahsulotlarni yuqori inflyatsiya davrida baholash uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$S'=L-M,$$

bunda: L – tovarlarni zaxiraga qo'yish vaqtidagi baho bilan baholangan mahsulotlar qiymati;

M – tovarlarni zaxiradan olish vaqtidagi baho bilan baholangan mahsulotlar qiymati.

Bank muassasalarining ishlab chiqarish hajmi quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$R=T_1-T_0,$$

bunda: R – banklarning ishlab chiqarish hajmi;

T_1 – mablag'larni jalb qilish va joylash uchun xaridorlarning banklarga to'lagan foizlari;

T_0 – banklar tomonidan ozod moliyaviy resurslarni jalb etish uchun banklarning xaridorlarga to'lagan foizlari.

Demak, banklar resurslarni saqlovchilar bilan investorlar orasidagi vositachi vazifasini bajaradi. Aytish lozimki, moliyaviy vositalarning ishlab chiqarish hajmiga xaridorlarning quyidagi xizmatlar uchun to'lovlari: boyliklarni seyflarda saqlash, investitsiyalash bo'yicha berilgan maslahatlar, valuta almashtirish va h.k. ham qo'shiladi.

Sug'urta kompaniyalarining mahsulot hajmi quyidagicha aniqlanadi:

$$P=R-K+Q-N,$$

bunda: R - sug'urta kompaniyalariga to'langan sug'urta mukofotlari;

K – sug'urta kompaniyalari to'lagan sug'urta to'lovlari

Q – sug'urta kompaniyalari tomonidan texnik zaxiralar, qimmatbaho qog'ozlar va boshqa moliyaviy mablag'larni investitsiyalashdan olingan foizlar;

N – sug'urtalangan texnik zaxiralar hajmining ortishi.

Oraliq iste'mol – ishlab chiqarish jarayonida sarflangan tovar va xizmatlar qiymati, masalan, ishlab chiqarishda sarflangan xomashyo, moddiyalar, yoqilg'i, energiya, asbob-uskunalar qiymati, shuningdek, reklama agentliklari, yuridik maslahatlar, transport agentliklari va h.k. xizmatlari uchun to'lovlar va h.k.

Imoratlar, uskunalar va mashinalar ijarasi uchun to'lovlar ham oraliq iste'molning muhim moddasi hisoblanadi. Lekin asosiy kapital iste'moli oraliq iste'mol hisoblanmaydi. Oraliq iste'mol qiymati oxirgi foydalanish bahosida hisoblanadi va unga barcha savdo-transport ustamalari ham qo'shiladi.

Qayd qilish lozimki, oraliq iste'mol sotib olingan vaqtidagi baho bilan emas, balki ishlab chiqarishda foydalanilgan vaqtdagi baho bilan o'lchanadi.

Yalpi qo'shilgan qiymat (YaQQ) – iqtisodiy faoliyatning muhim ko'rsatkichi ishlab chiqarish hisoblamasining balanslashtiruvchi moddasi hisoblanadi va ishlab chiqarish bilan oraliq iste'mol orasidagi farq sifatida aniqlanadi. Agar ishlab chiqarish asosiy baholarda (mahsulotlarga subsidiyalar qo'shib, soliqlar ayrilgan holda) baholangan bo'lsa, YaQQ ham shu baholarda baholanadi, agar u ishlab chiqaruvchi bahosida baholangan bo'lsa (mahsulotlarga soliqlar qo'shib, lekin qo'shilgan

qiymat soliqlari, subsidiyalarni hisobga olmagan holda) YaQQ ham shu baholarda baholanadi. Keng ma'noda barcha sektor va tarmoqlar YaQQ yig'indisi Yalpi ichki mahsulotga teng. Ammo amalda YaIM va YaQQni baholashdagi o'ziga xos xususiyatlarni e'tiborga olib, ular orasidagi bog'lanishni quyidagicha izohlash mumkin:

$$GDP=VA+N-S,$$

bunda: GDP – yalpi ichki mahsulot;

VA – asosiy baholarda hisoblangan iqtisodiy barcha sektorlarning yalpi qo'shilgan qiymati;

N – mahsulotlarga nisbatan barcha soliqlar summasi;

S – mahsulotlarga bo'lgan subsidiyalar;

Agar YaQQ ishlab chiqaruvchi bahosida baholangan bo'lsa, YaQQ va YaIM orasidagi bog'lanish quyidagicha bo'ladi:

$$GDP=VA+VAT+V,$$

bunda: VA – ishlab chiqaruvchilar bahosida hisoblangan iqtisodiyotning barcha sektorlari yalpi qo'shilgan qiymati:

VAT - qo'shilgan qiymat solig'i;

V – import solig'i – import subsidiyasi.

Yalpi qo'shilgan qiymat ko'rsatkichiga asosiy kapital iste'moli xarajatlari ham qo'shilgani uchun u yalpi ko'rsatkich deyiladi. Aslida uni qo'shmaslik kerak edi, ammo uning hajmini MHT talabi darajisida yoki tiklashdagi qiymati bo'yicha doim ham aniqlash mushkul. Daromadlarning hosil bo'lish hisoblamasi YaQQning qanday elementlarga ajralishini ko'rsatadi. YaQQning asosiy elementlari hisoblamasining chap qismida keltiriladi.

II. Daromadlarning hosil bo'lishi

Foydalanish	Resurslar
2. Ish haqi	1. Yalpi qo'shilgan qiymat
3. Ishlab chiqarishga boshqa soliqar	
4. Asosiy kapital iste'moli	
5. Foyda (aralash daromad) 1-2-3-4	
Jami foydalanilgan	
	Jami resurslar

Ish haqi ikki komponentdan tashkil topadi: ish haqi va ijtimoiy sug'urta ajratmalari. Ish haqi YaQQni yaratishda qatnashgan rezidentlar va norezidentlarga to'langan ish haqini bildiradi (masalan, mamlakatda vaqtincha turgan xorij mamlakatlar ishchilariga to'lovlar).

Ishlab chiqarishga boshqa soliqlar – ishlab chiqarishning ayrim omillariga soliqlar: yer, imorat, transport vositalari, ish haqi fondiga. Bu

modda sof asosda qayd etiladi, yoki ishlab chiqarishga bo'lgan boshqa subsidiyalarni ham ayriladi.

Asosiy kapital iste'moli – asosiy fondlarning tiklashdagi bahosi bo'yicha hisoblangan amortizatsiya summasi.

Foyda – modda nomoliyaviy va moliyaviy korporatsiyalar daromadlarining hosil bo'lish hisoblamasida paydo bo'ladi.

Aralash daromad – nokorporativ korxonalar uchun balanslashtiruvchi modda bo'lib, u uy xo'jaligi sektori daromadlarining tashkil topish hisoblamasida paydo bo'ladi. Uy xo'jaligi tarkibida nokorporativ korxonalar (kichik firmalar, kichik ustaxonalar, restoran va do'konlar, ularda oila a'zolari xizmat qiladi) ham bo'ladi.

III. Daromadlarni birlamchi taqsimlash

Foydalanish	Resurslar
5. Mulkdan olingan daromadlar (to'langan)	1. Foyda (aralash daromad)
6. Birlamchi daromadlar qoldig'i ($i+2+3-4-5$)	2. Mulkdan olingan daromad
	3. Ishlab chiqarish va import soliqlari
	4. Ish haqi
Jami foydalanilgan	Jami resurslar

Daromadlarni birlamchi taqsimlash hisoblamasi ishlab chiqaruvchi sektorlarda olingan birlamchi daromadlarning kelib tushishi va ularni qabul qiluvchi sektorlarga o'tkazilish jarayonini ko'rsatishdan iborat. Uning o'ng tomonida olingan birlamchi daromadlar chap tomonida esa – mulkdan olingan daromadlarning to'lanishi va balanslashtiruvchi modda – birlamchi daromadlar qoldig'i keltiriladi.

Foyda (aralash daromad) – korporatsiyalarning birlamchi daromadlari (moliyaviy va nomoliyaviy), shuningdek, mayda nokooperativ korxonalar daromadlari.

Mulkdan olingan daromadlar – iqtisodiyotning barcha sektorlarida olingan birlamchi daromadlar: foizlar, devidentlar, renta, bevosita xorij investitsiyalaridan olingan daromadlar. Lekin yashaladigan va yashalmaydigan binolar uchun ijara haqi mulkdan olingan daromad emas, balki xizmatlar uchun to'lovlar sifatida qaraladi.

Ishlab chiqarish va import soliqlari – davlat boshqaruv organlarining birlamchi daromadlari. Aytish lozimki, daromadlar va mulkdan olingan daromadlar birlamchi daromadlar sifatida qaralmaydi va qayta taqsimlash to'lovlari sifatida qaraladi.

Ish haqi – o'z mamlakati va xorij davlati YaIMni yaratishda ishtirok etgani uchun mamlakat rezidentlariga to'langan ish haqi. Shunday qilib,

hisoblamadagi ish haqi, daromadlarning hosil bo'lishi hisoblamasidagi ish haqiga teng kelmaydi, chunki unda rezident va norezidentlarga to'langan to'lovlar, shu mamlakat YaIMni yaratishda qatnashganlariga to'lanadi. Demak, bu ikkita ish haqi faqat favqulodda arifmetik jihatdan teng bo'lib qolishi mumkin, xolos.

Milliy daromad, shu mamlakat rezidentlari tomonidan olingan birlamchi daromadlar yig'indisini beradi. Milliy daromad ham yalpi asosda, ham sof asosda aniqlanishi mumkin (asosiy kapital iste'molini hisobga olgan va olmagan holda). Yalpi asosda hisoblangan yalpi milliy daromad deb, sof asosda hisoblangan esa sof milliy daromad deb ataladi.

Yuqorida qayd qilinganidek, YaIM bilan YaMD ko'rsatkichlari orasidagi farq, shu mamlakat rezidentlarining xorijdan olgan daromadlari qoldig'idan tashkil topadi. Odatga ko'ra, iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda YaMD YaIMdan ko'p, rivojlanayotgan mamlakatlarda esa uning aksi YaMD YaIMdan kam. Bunga sabab, rivojlangan mamlakatlar, xorijga qo'yilgan investitsiyalardan ko'proq daromad oladi.

IV. Daromadlarni pul shaklda qayta taqsimlash hisoblamasi

Foydalanish	Resurslar
3. Joriy transfertlar (to'langan)	1. Birlamchi daromadlar qoldig'i
4. Ixtiyordagi daromad (1+2-3)	2. Joriy transfertlar (olingan)
Jami foydalanilgan	Jami resurslar

Bu hisoblama daromadlarning pul shaklida qayta taqsimlanishini ifodalashga mo'ljallangan. Hisoblamalarning boshlang'ich moddasi – avvalgi hisoblamaning balanslashtiruvchi moddasi yoki birlamchi daromadlar qoldig'i. Daromadlar MHTda transfert deb nomlangan qayta taqsimlash to'lovlari yordamida qayta taqsimlanadi.

Transfertlar – tovarlar, xizmatlar, aktivlar yoki mulkchilik huquqlarining bir tomonga harakati, ikkinchi tomonga uning qiymatiga teng bo'lgan ekvivalent oqimlarini ifodalovchi operatsiyalar hisoblanadi. Transfertlarning joriy va doimiy turlari mavjud bo'lib, ular natural shaklda bo'lishi mumkin. Daromadlarni qayta taqsimlash hisoblamasida transfertlar joriy pul shaklida qayd etiladi:

- daromadlar va mulk huquqiga joriy soliqlar;
- ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar;
- ijtimoiy to'lovlar;
- sug'urta mukofotlari va to'lovlari;
- boshqa qayta taqsimlashlar (jarimalar, ustamalar, xayrli ishlar va h.k.).

Hisoblamaning balanslashtiruvchi moddasi ixtiyordagi daromad hisoblanadi. Bu ko'rsatkich ham yalpi, ham sof asosda, (asosiy kapital iste'molini e'tiborga olgan holda) hisoblanishi mumkin. Iqtisodiyotning barcha sektorlari tomonidan olingan ixtiyordagi daromadlar yig'indisi, ixtiyordagi milliy daromad (yalpi yoki sof)ga teng bo'ladi va u MHTning muhim agregati hisoblanadi.

Yalpi ixtiyordagi milliy daromad (YaIMD) yalpi milliy daromaddan xorijdan olingan joriy tarnsfertlar qoldig'iga katta bo'ladi.

V. Ixtiyordagi daromaddan pul shaklida foydalanish hisoblamasi

Foydalanish	Resurslar
3. Joriy transfertlar (to'langan)	1. Birlamchi daromadlar qoldig'i
4. Ixtiyordagi daromad (1+2-3)	2. Joriy transfertlar (olingan)
Jami foydalanilgan	Jami resurslar

Bu hisoblama ixtiyordagi daromaddan foydalanish bilan bog'liq operatsiyalarni qayd etish uchun mo'ljallangan.

Oxirgi foydalanish xarajatlari quyidagilardan iborat:

a) uy xo'jaliklarida oxirgi iste'mol xarajatlari;

b) davlatni boshqarishda oxirgi iste'mol xarajatlari;

v) uy xo'jaligi xizmatidagi notijorat tashkilotlarning oxirgi iste'mol xarajatlari.

Qayd etilgan iste'mol xarajatlari, o'ziga tegishli sektorlarning hisoblamalarida qayd etiladi.

Jamg'arish – hisoblamasining balanslashtiruvchi moddasi hisoblanadi. Iqtisodiyotning barcha sektorlari jamg'arish summalarining yig'indisi MHTning yana bir agregati – milliy jamg'arish hajmini ifodalaydi.

VI. Daromadlarni natural shaklda qayta taqsimlash hisoblamasi

Foydalanish	Resurslar
3. Natural shakldagi ijtimoiy transfertlar (to'langan)	1. Ixtiyordagi daromad
4. Tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromad (1-2-3)	2. Natural shakldagi ijtimoiy transfertlar (olingan)
Jami foydalanilgan	Jami resurslar

Albatta iqtisodiyotning barcha sektorlari ham daromadlarni natural shaklda transfertlarni oluvchi yoki beruvchi hisoblanmaydi. Oluvchi uy xo'jaligi sektori, to'lovchi esa, uy xo'jaligi xizmatidan foydalanuvchi notijorat tashkilotlari va davlatni boshqarish organlari hisoblanadi. Korporatsiyalar (nomoliyaviy va moliyaviy) ijtimoiy transfertlar (uy

xo'jaliklari tomonidan) hajmi, natural shaklda to'langan (davlatni boshqarish muassasalari) ijtimoiy transfertlar hajmiga teng bo'ladi.

Agar uy xo'jaliklari ixtiyoridagi daromadga yana natural shaklda olingan ijtimoiy transfertlar qo'shilsa, MHTning yana bir agregati – uy xo'jaliklarining tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromad ko'rsatkichi olinadi. Bu oqim uy xo'jaligiga berilgan barcha tushumlarni aks ettiradi va u ular iste'mol qilishi va saqlashi mumkin bo'lgan imkoniyatlarni aks ettiradi. Bu ko'rsatkich aholining turmush darajasini o'rganish imkonini beradi.

Davlatni boshqarish sektorining tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromadi, shu sektorning ixtiyordagi pul daromadi bilan, uy xo'jaligi ixtiyoriga natural shaklda berilgan ijtimoiy transfertlar orasidagi farqqa teng. Shunday sxema asosida uy xo'jaliklari xizmatidagi notijorat tashkilotlarning tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromadlari hisoblanadi. Shunday qilib, iqtisodiyot sektorlarining tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromadlari ularning ixtiyordagi pul shaklidagi daromadlar yig'indisiga teng. Tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromaddan foydalanish quyidagi sxema asosida amalga oshiriladi.

VII. Tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromaddan foydalanish hisoblamasi

Foydalanish	Resurslar
2. Amaldagi oxirgi foydalanish	1. Tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromad
3. Saqlash (1-2)	
Jami foydalanilgan	Jami resurslar

Amaldagi oxirgi foydalanish barcha oxirgi foydalanish xarajatlari va natural shakldagi ijtimoiy transfertlar (olingan/berilgan)ni o'z ichiga oladi.

Uy xo'jaliklari oxirgi amaldagi iste'moli, ularning oxirgi iste'mol xarajatlari va natural shakldagi ijtimoiy transfertlar yig'indisidan iborat bo'ladi.

Davlatni boshqarish organlarining oxirgi amaldagi iste'moli, ularning oxirgi iste'moli xarajatlari va uy xo'jaliklariga berilgan natural shakldagi ijtimoiy transfertlar farqiga teng. Boshqa sektorlar amaldagi oxirgi iste'molga ega emas. Moliyaviy va nomoliyaviy korporatsiyalar sektori oxirgi foydalanish xarajatlariga ega emas. Uy xo'jaligi xizmatidan notijorat tashkilotlari oxirgi foydalanish xarajatlariga ega, lekin ular barchasi shaxsiy oxirgi foydalanish xarajatlari sifatida ifodalanadi. Bunda ulardan amaldagi oxirgi foydalanish nolga teng bo'ladi.

Hisoblamaning balanslashtiruvchi moddasi – saqlash bo‘lib, u pul shaklidagi ixtiyordagi daromaddan foydalanish hisoblamasining balanslashtiruvchi moddasiga teng bo‘ladi.

Endi jamg‘arish hisoblamalariga o‘tamiz. Bu guruhning birinchi hisoblamasi – kapital bilan operatsiya deb ataladi.

VIII. Kapital bilan operatsiya hisoblamasi

Foydalanish	Resurslar
4. Asosiy kapitalni yalpi jamg‘arish	1. Saqlash
5. Moddiy aylanma mablag‘lar zaxirasining o‘sishi	2. Kapital transfertlar (olingan+)
6. Boyliklarni sof sotib olish	3. Kapital transfertlar (to‘langan-)
7. Yer va boshqa ishlab chiqarilmagan aktivlarni sotib olish	
8. Sof kreditlash (sof qarz berish) (1+2-3-4-5-6-7)	
Jami foydalanilgan	Jami resurslar

Bu hisoblamaning vazifasi kapital xarajatlarni moliyalashtirish manbalari va ulardan qanday yo‘nalishda (kapital xarajatlarining turlash) foydalanilganini ko‘rsatishdan iborat.

Kapital xarajatlarning asosiy manbai – saqlash (ixtiyordagi daromaddan foydalanish hisoblamasidan o‘tish, unda saqlash balanslashtiruvchi modda hisoblanadi). Kapital xarajatlarni moliyalashtirishning asosiy manbai – saqlash ixtiyoridagi daromaddan foydalanish hisoblamasidan o‘tadi, bunda saqlash balanslashtiruvchi modda hisoblanadi.

Keyingi moliyalashtirish manbai – kapital transfertlar yoki bir vaqtning o‘zida qayta taqsimlash to‘lovlari (masalan, korxonalarni davlat budjetidan qayta to‘lovsiz moliyalashtirish, xususiylashtirish jarayonida kapitalni o‘tkazish, avvalgi yillar qarzlaridan kechib yuborish va h.k.).

Asosiy kapitalni yalpi jamg‘arish – bino va inshootlarni qurish qiymati, shuningdek, mashina, uskuna, transport vositalari va asosiy fondlarining boshqa turlarini sotib olish.

Moddiy aylanma mablag‘lar zaxirasi ortishi – xomashyo, moddiyalar, yoqilg‘i, asboblardir, tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor, lekin sotilmay qolgan mahsulotlar va h.k. qiymatining ortishi.

Boyliklarni sof sotib olish (sotishdan tashqari) – zargarlik buyumlari, san‘at asarlari, antikvariat, oltin va boshqa qimmatbaho moddiylarni sotib olish, ular o‘z qiymatlarini uzoq vaqt asrash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Boyliklar yuridik, shuningdek, jismoniy shaxslar tomonidan ishlab chiqarish va iste‘mol uchun emas, balki aktivlarni inflyatsiyalardan asrash uchun sotib olinadi.

Yer va boshqa ishlab chiqarilmagan aktivlarni sotib olish yer bilan birga boshqa ishlab chiqarilmagan aktivlarni (patent, litsenziyalar, mualliflik huquqi va h.k.) sotib olishni o'z ichiga oladi.

Sof kreditlash (sof qarz olish) – moliyaviy resurslar hajmini ifodalovchi balanslashtiruvchi modda bo'lib, u iqtisodiyotning bir sektorini ikkinchi sektoriga bergan va o'rni qoplanuvchi (yoki olgan) kapital xarajatlarni moliyalashtirishni ifodalaydi. Masalan, joriy davrda biror-bir mamlakat iqtisodiy faoliyati natijalarini xarakterlovchi quyidagi ma'lumotlar berilgan:

№	Ko'rsatkichlar	Mln. AQSH dollari
1.	Yalpi ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar qiymati joriy bahoda	3980
2.	Oraliq iste'mol	1680
3.	Mahsulotlar va importga soliqlar	260
4.	Mahsulotlar va importga subsidiyalar	64
5.	Yollanganma ishchilarning ish haqi	980
6.	Ishlab chiqarish va importga soliqlar	340
7.	Ishlab chiqarish va importga subsidiyalar	80
8.	“Tashqi dunyo”dan olingan mulkiy daromadlar	26
9.	“Tashqi dunyo”ga berilgan mulkiy daromadlar	50
10.	“Tashqi dunyo”dan olingan joriy transfertlar	22
11.	“Tashqi dunyo”ga berilgan joriy transfertlar	10
12.	Yakuniy iste'mol xarajatlari:	
	- uy xo'jaligi	860
	- davlat muassasalari	360
	- uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar	40
13.	“Tashqi dunyo”dan olingan kapital transfertlar	12
14.	“Tashqi dunyo”ga berilgan kapital transfertlar	14
15.	Yalpi jamg'arish:	
	- asosiy kapitalni	440
	- moddiy aylanma vositalar zaxiralari o'zgarishi	60
16.	Tovar va xizmatlar importi	500
17.	Tovar va xizmatlar eksporti	1076

Berilgan ma'lumotlar asosida quyidagi hisoblamalarni tuzamiz:

1. Ishlab chiqarish hisoblamasi (joriy bahoda)

Foydalanish	mln. AQSH dollar	Resurs	mln. AQSH dollar
6. Oraliq iste'mol	1680	1. Yalpi ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar	3980
		2. Mahsulot va importga soliqlar	260
		3. Mahsulot va importga subsidiyalar	64
7. Yalpi ichki mahsulot, bozor baho-sida (5-6)	2496	4. Yalpi ishlab chiqarish, bozor bahosida (1-2-3)	4176
8. Jami (6+7)	4176	5. Jami (4)	4176

Ishlab chiqarish hisoblamasining balanslashtiruvchi moddasi bozor bahosidagi yalpi ichki mahsulot ko'rsatkichi bo'lib, u daromadlarning hosil bo'lish hisoblamasining resurs qismiga markaziy ko'rsatkich sifatida o'tkaziladi.

2. Daromadlarning hosil bo'lish hisoblamasi (joriy bahoda)

Foydalanish	mln. AQSh dollari	Resurs	mln. AQSh dollari
3. Mehnat haqi	980	1. Yalpi ichki mahsulot, bozor bahosida	2496
4. Ishlab chiqarish va importga soliqlar	340		
5. Ishlab chiqarish va importga subsidiyalar	80		
6. Yalpi foyda va yalpi aralash daromad (2-3-4+5)	1256		
7. Jami (3+4-5+6)	2496	Jami (1)	2496

Yalpi foyda va yalpi aralash daromad - hisoblamaning balanslashtiruvchi moddasi hisoblanadi va daromadlarning birlamchi taqsimlanish hisoblamasining resurs qismiga markaziy ko'rsatkich bo'lib o'tkaziladi.

3. Daromadlarni birlamchi taqsimlash hisoblamasi (joriy bahoda)

Foydalanish	mln. AQSh dollari	Resurs	mln. AQSh dollari
7. "Tashqi dunyo"ga berilgan mulkiy daromadlar	50	1. Yalpi foyda va yalpi aralash daromad	1256
8. Yalpi milliy daromad (6-7)		2472	2. Mehnat haqi
		3. Ishlab chiqarish va importga soliqlar	340
		4. Ishlab chiqarish va importga subsidiyalar	80
		5. "Tashqi dunyo"dan olingan mulkiy daromadlar	26
9. Jami (7+8)	2522	6. Jami (1+2+3-4-5)	2522

Yalpi milliy daromad - hisoblamaning balanslashtiruvchi moddasi hisoblanadi va daromadlarning ikkilamchi taqsimlanish hisoblamasining resurs qismiga markaziy ko'rsatkich sifatida o'tkaziladi.

4. Daromadlarning ikkilamchi taqsimlanish hisoblamasi (joriy bahoda)

Foydalanish	mln. AQSh dollari	Resurs	mln. AQSh dollari
4. "Tashqi dunyo"ga berilgan joriy transfertlar	10	1. Yalpi milliy daromad	2472
5. Yalpi milliy ixtiyordagi daromad (3-4)	2484	2. "Tashqi dunyo"dan olingan joriy transfertlar	22
6. Jami (4+5)	2494	3. Jami (1+2)	2494

Yalpi milliy ixtiyordagi daromad – hisoblamaning balanslashtiruvchi moddasi hisoblanadi va daromadlardan foydalanish hisoblamasining resurs qismida markaziy ko'rsatkich sifatida o'tkaziladi.

5. Daromadlardan foydalanish hisoblamasi (joriy bahoda)

Foydalanish	mln. AQSh dollari	Resurs	mln. AQSh dollari
3. Yakuniy iste'mol xarajatlari:		i. Yalpi milliy ixtiyoriy daromad	2484
- uy xo'jaligi	860		
- davlat muassasalari	360		
- uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar	40		
4. Yalpi milliy jamg'arish (2-3)	1224		
5. Jami (3+4)	2484	2. Jami (1)	2484

Yalpi milliy jamg'arish – hisoblamaning balanslashtiruvchi moddasi hisoblanadi va kapital bilan operatsiyalar hisoblamasining resurs qismiga markaziy ko'rsatkich sifatida o'tkaziladi.

6. Kapital bilan operatsiyalar hisoblamasi (joriy bahoda)

Foydalanish	mln. AQSh dollari	Resurs	mln. AQSh dollari
5. Yalpi jamlanish:		1. Yalpi milliy jamg'arish	1234
- asosiy kapital	440	2. "Tashqi dunyo" dan olingan kapital transfertlar	12
- moddiy aylanma vositalar zaxiralari	60	3. "Tashqi dunyo" ga berilgan kapital transfertlar	14
6. Sof kredit (+) yoki sof qarzlari (-)(4-5)	760		
7. Jami (5+6)	1260	4. Jami (1+2-3)	1260

Bu hisoblamaning balanslashtiruvchi moddasi sof kreditlar hisoblanadi.

7. Tovar va xizmatlar hisoblamasi (joriy bahoda)

Foydalanish	mln. AQSh dollari	Resurs	mln. AQSh dollari
6. Oraliq iste'mol	1680	1. Yalpi ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar, asosiy bahoda	3980
7. Yakuniy iste'mol xarajatlari	1260	2. Tovar va xizmatlar importi	500
8. Asosiy kapitalni yalpi jamlanishi	440	3. Mahsulot va importga soliqlar	260
9. Moddiy aylanma vositalar zaxiralarini o'zgarishi	60	4. Mahsulot va importga subsidiyalari	64
10. Tovar va xizmatlar eksporti	1076		
11. Statistik farqlanish (5-6-7-8-9-10)	160		
12. Jami (6+7+8+9+10+11)	4676	5. Jami (1+2+3-4)	4676

Ushbu guruhning keyingi hisoblamasi – moliyaviy hisoblama. Bu hisoblamaning o'ng tomonida moliyaviy majburiyatlarni olish bilan bog'liq operatsiyalar qayd qilinadi, chap tomonida esa – moliyaviy aktivlarni sotib olish bilan bog'liq operatsiyalar qayd etiladi. Moliyaviy hisoblama quyidagi ko'rinishga ega:

Moliyaviy hisoblama

Foydalanish	Resurslar
8. Monetar oltin va SPZ	1. Sof kreditlash (sof qarz olish)
9. Depozitlar va mavjud pullar	2. Depozitlar va naqd pullar
10. Qimmatbaho qog'ozlar (aksiyalardan tashqari)	3. Qimmatbaho qog'ozlar (aksiyalardan tashqari)
11. Aksiyalar	4. Aksiyalar
12. Kredit va qarzlar	5. Kreditlar va qarzlar
13. Sug'urta kompaniyalarining texnik rezervlari	6. Sug'urta kompaniyalarining texnik rezervlari
14. Boshqa kreditorlik yoki debitorlik qarzlari	7. Boshqa kreditorlik yoki debitorlik qarzlari
Jami foydalanish	Jami resurslar

Qayd qilish lozimki, moliyaviy hisoblamada moliyaviy aktivlar yoki moliyaviy majburiyatlarning o'zi emas, balki ma'lum davrda ularning o'zgarishi aks ettiriladi. Moliyaviy yo'nalishlarning ba'zi operatsiyalari resurslar va foydalanishning har xil moddalarida o'z aksini topadi, masalan, olingan qarzlar, hisoblamaning o'ng tomonida aks ettirilib, shu bilan birga chap tomonida o'ziga mos holda “depozitlar” (o'sish) moddasida ham aks ettiriladi. Boshqa tomondan, ba'zi operatsiyalar hisoblamaning bir tomonida aks etishi mumkin, masalan, qarzlar berish, chap tomonda aks ettirilib hisoblamaning o'ng tomonida mos ravishda depozitlarning qisqarishi moddasida ham aks ettiriladi.

Niheyat, shu guruh hisoblamalarining uchinchisi – aktiv va passivlarning boshqa o'zgarishlari hisoblamasi – aktiv va passivlarni ekstraordinar xarakterdagi sabablar bilan o'zgarishi ifodalanadi: halokat, urush, yong'in va h.k. Bu hisoblama quyidagi ko'rinishga ega:

Aktiv va passivlarning boshqa o'zgarishlari hisoblamasi

Foydalanish	Resurslar
2. Passivlar qiymatining favqulodda hodisalar natijasida o'zgarishi	1. Aktivlar qiymatini favqulodda hodisalar natijasida o'zgarishi
Jami foydalanish	Jami resurslar

Davr boshi va oxirgi tuziladigan aktiv va passivlar balansi sxemasi ixtiyordagi resurslarning (aktivlarni) hajmi va tarkibini ifodalaydi.

Aktiv va passivlarning davr boshidagi balansi

Foydalanish	Resurslar
1. Nomoliyaviy aktivlar	3. Moliyaviy majburiyatlar
2. Moliyaviy aktivlar	4. Xususiy kapitalning sof qiymati (1+2-3)
Jami foydalanish	Jami resurslar

Xususiy kapital sof qiymati – shu hisoblamaning balanslashtiruvchi moddasi hisoblanadi. Agar iqtisodiyot barcha sektorlari xususiy kapitalni sof qiymati qo‘shilsa, MHTning yana bir agregati – milliy boylikni olish mumkin.

Davr boshi va davr oxiriga aktiv va passivlar balansini tuzish milliy boylik ortganini (kamayganini) aniqlash va ular tarkibini o‘zgarishini bilish imkonini beradi. Masalan, bu ma’lumotlar aktivlar umumiy hajmida nomoliyaviy yoki kamayganini ifodalaydi.

Ma’lumki, bir sektorning moliyaviy aktivlari ikkinchi sektorning moliyaviy majburiyatlari hisoblanadi (monetar oltindan tashqari) va agar tashqi dunyo bilan aloqalarni e’tiborga olinmasa, bu moddalar butun bir iqtisodiy chegarada bir birining o‘rmini qoplaydi.

Yuqorida qayd qilinganidek MHTda sektorlar hisoblamalaridan tashqari, iqtisodiyot tarmoqlari bo‘yicha ham hisoblanadi.

Har bir tarmoq uchun ikkita hisoblama hisoblanadi: ishlab chiqarish hisoblamasi va daromadlarni tashkil topishi hisoblamasi tuziladi: ularning sxemasi huddi sektorlar hisoblamalari kabi tuziladi.

Nihoyat, MHTda ba’zi muhim operatsiyalar bo‘yicha hisoblamalar guruhi tuziladi, masalan “tashqi dunyo” sektori hisoblamasi bo‘yicha tovar va xizmatlar hisoblamasi tuziladi. Bu hisoblamalarning mazmuni quyidagicha:

Tovar va xizmatlar hisoblamasi

Foydalanish	Resurslar
1. Ishlab chiqarish	4. Oraliq iste’mol
2. Import	5. Oxirgi iste’mol
3. Mahsulotlarga sof soliqlar	6. Yalpi jamg‘arish
	7. Eksport
Jami foydalanish	Jami resurslar

Hisoblamaning bir tomonida barcha tovar va xizmatlar resurslari (ishlab chiqarish va import) qayd etiladi, boshqa tomonda esa resurslardan qanday maqsadlarda foydalanilgani qayd etiladi.

Tovar va xizmatlar hisobotlari ma’lumotlari asosida YaIM hajmi ikki usulda aniqlanadi: oxirgi foydalanish va ishlab chiqarish usuli.

YaIMni oxirgi foydalanish usulida aniqlash uchun oxirgi foydalanish moddalari qo‘shilib import ayriladi yoki foydalanish summasidan, yalpi jamg‘arish va eksportdan import ayriladi.

YaIMni ishlab chiqarish usulida aniqlash uchun yalpi ishlab chiqarishdan oraliq iste‘mol ayriladi plyus mahsulotlarga sof soliqlar. Hisoblama sxemasida ishlab chiqarish asosiy baholarda baholanadi. Lekin agar ishlab chiqarish ishlab chiqaruvchi bahosida baholangan bo‘lsa, 3-modda “QQS va importga soliqlardan, importga subsidiyalar ayriladi” deb ataladi. Bunday holatda ishlab chiqarish usulida aniqlangan YaIM (ishlab chiqaruvchi bahosida) yalpi ishlab chiqarish bilan oraliq iste‘mol orasidagi farq plyus QQS va importga soliqlardan importga subsidiyalar ayriladi.

MHT asosida tahlilning yana bir muhim yo‘nalishi iqtisodiyotning tarkibini o‘rganish va uning ma‘lum vaqt ichida o‘zgarishini o‘rganish hisoblanadi.

Iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini takomillashtirib borish, chuqur qayta ishlangan, tayyor, qo‘shilgan qiymat hissasi yuqori bo‘lgan mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqlarni jadal rivojlantirish va ularning YaIM hamda mamlakat eksportidagi ulushini ko‘paytirish muhim ahamiyatga ega.

Mamlakatimizda iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini takomillashtirish borasida olib borilgan chora-tadbirlar natijasida ijobiy sifat o‘zgarishlariga erishildi. Bu avvalambor YAIMning tarmoq tarkibida ro‘y bergan o‘zgarishlarda o‘z aksini topadi.

Sanoatni ustuvor tarzda rivojlantirish, tarmoqqa investitsiyalar jalb qilish borasidagi sa‘y-harakatlar natijasida tarmoqning YaIMdagi ulushi keskin ortdi. “Ana shunday o‘zgarishlar natijasida yalpi ichki mahsulot tarkibida sanoatning ulushi hozirgi vaqtda 24,2 foizdan ziyodni tashkil etmoqda. Holbo‘ki, bu ko‘rsatkich 2000 yilda 14,2 foizdan iborat edi”³.

Sanoat ishlab chiqarishida o‘shish sur‘atlarining yuqoriligi tarmoqning YaIMdagi ulushi ortib borishiga olib keldi. Sanoat tarmoqlarida ishlab chiqarish hajmining yuqori sur‘atda o‘shishi, avvalambor, yangi quvvatlarni ishga tushirish, korxonalarni texnik va texnologik modernizatsiya qilish maqsadida jalb qilingan investitsiyalar miqdorining ortishi va ularning samarali o‘zlashtirilishi natijasida ta‘minlandi.

---

³ Karimov I.A. 2014 yil yuqori o‘shish sur‘atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish. o‘zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo‘ladi. - T.: O‘zbekiston. 2014. - 36 b.

3.2.1-jadval

YaIM ishlab chiqarish tarkibi (umumiy hajmga nisbatan foizda)⁴

Ko'rsatkich	2000-y.	2005-y.	2010-y.	2013-y.
Sanoat	14,2	21,1	24	24,2
Qishloq xo'jaligi	30,1	26,3	17,5	17,6
Qurilish	6,0	4,8	7,7	6,0
Transport va aloqa	7,7	10,6	12,4	11,9
Savdo va umumiy ovqatlanish	10,8	8,8	9,2	8,5
Boshqa tarmoqlar	18,7	17,8	22,2	23,8
Sof soliqlar	12,5	10,6	7,0	8,0
Jami	100	100	100	100

Respublika yalpi ichki mahsulot ishlab chiqarishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning ulushi barqaror ravishda o'sib bordi va 2013-yilda 55,8% foizni tashkil etdi, bu 2000-yil ko'rsatkichidan 24,8 punktga ortiqdir.

3.3. MHTdan makroiqtisodiy tahlil va prognozlash maqsadida foydalanish

MHT asosida amalga oshiriladigan tahlilning asosiy yo'nalishlaridan biri iqtisodiy o'sish darajasi va iqtisodiy konyunkturaning tebranishi hisoblanadi.

YaIM hajmini o'zgarmas baholarda hisoblab uning dinamikasini o'rganish muhim yo'nalishlardan biri bo'lib, u ko'p jihatdan mamlakat iqtisodiy salohiyatini investitsiyalar hisobiga oshirish bilan bog'liq. Iqtisodiy konyunkturaning tebranishi ko'p jihatdan mavjud asosiy fondlardan foydalanish darajasiga bog'liq.

Iqtisodiy o'sish darajasi ko'rsatkichlaridan mamlakatning biror-bir davrdagi o'sish yo'nalishlarini o'rganish, olib borilayotgan iqtisodiy siyosatning samaradorligi o'rganish uchun foydalaniladi.

MDH davlatlari orasida YaIM ko'rsatkichi bo'yicha eng yuqori darajaga erishgan mamlakat Ozarbayjon bo'lib, uning YaIM (o'zgarmas baholarda) 2001-yilga nisbatan 412 %ni tashkil etdi.

⁴ O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tayyorlangan.

3.3.1-jadval

MDH mamlakatlarida YaIM dinamikasi (o'tgan yilga nisbatan foiz hisobida)⁵

Ko'rsatkichlar	2001-y.	2005-y.	2008-y.	2009-y.	2010-y.	2011-y.	2012-y.	2000 yilga nisb. 2012 yilda o'sish sur'ati, foizda, (o'zgarmas baholarda)
O'zbekiston	104,2	107,0	109,0	108,1	108,5	108,3	108,2	228
Ozarbajon	109,9	126,4	110,8	109,3	105,0	100,1	102,2	412
Armaniston	109,6	113,9	106,9	85,9	102,2	104,7	107,2	241
Belorussiya	104,7	109,4	110,2	100,2	107,7	105,5	101,5	218
Turkmaniston	...	113,3	114,7	106,1	109,2	114,7	111,1	...
Qozog'iston	113,5	109,7	103,3	101,2	107,3	107,5	105,0	250
Qirg'iziston	105,3	99,8	108,4	102,9	99,5	106,0	99,1	157
Moldova	106,1	107,5	107,8	94,0	107,1	106,8	99,2	175
Rossiya	105,1	106,4	105,2	92,2	104,5	104,3	103,4	173
Tojikiston	109,6	106,7	107,9	103,9	106,5	107,4	107,5	252
Ukraina	109,2	102,7	102,3	85,2	104,1	105,2	100,2	161

Tahlilning keyingi yo'nalishi YaIMdan foydalanish tarkibi o'zgarishini o'rganishdan iborat: oxirgi iste'mol, yalpi jamg'arish, sof eksport. Ushbu tahlil asosida yana uy xo'jaliklari iste'moli tarkibini o'rganish mumkin (masalan, oziq-ovqat mahsulotlari sotib olish ulushi), YaIMning mudoafaga, boshqarishga, sog'liqni saqlashga, ta'lim va ilmiy-tadqiqot ishlariga sarflangan qismi.

3.3.2-jadval

O'zbekistonning 2000-2009-yillardagi YaIMdan foydalanish tarkibi⁶

Ko'rsatkichlar	Yillar									
	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Jami	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
shu jumladan:										
1. Yakuniy iste'mol uchun xarajatlar jami	73,0	68,1	64,3	63,5	63,5	63,3	64,2	64,8	65,7	68,0
a) xususiy	54,5	50,9	47,4	47,4	47,0	46,4	47,7	47,9	48,9	50,9
b) davlat	17,4	16,2	15,9	15,3	15,6	15,9	15,5	15,8	15,7	15,8
2. Yalpi jamg'arish	20,8	24,5	28,0	29,6	28,2	32,0	30,0	26,6	26,6	28,9
3. Sof eksport	6,2	7,4	7,7	6,9	8,3	4,7	5,8	8,6	7,7	3,1

⁵ O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tayyorlangan.

⁶ O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tayyorlangan.

YaIMdan foydalanish tarkibida ham ijobiy o'zgarishlar yuz bergan: yakuniy iste'mol uchun xarajatlar ulushi kamayib, yalpi jamg'arish va sof eksport ulushi ortib borgan. Bunday holat mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanib borayotgani, uning kelajagi yanada porloq ekani va xalqning turmush darajasi rivojlanib borayotganini ifodalaydi.

Savollar, testlar va masalalar

1. Milliy hisoblar tizimining mohiyati nimada va uning qanday asosiy xususiyatlarini bilasiz?

2. 1993-yilda qabul qilingan MHTda xo'jalik yurituvchi subyektlar qanday institutsional sektorlarga ajratilgan?

3. Milliy hisoblar tizimida iqtisodiy faoliyat natijalari ko'rsatkichlari va ularni hisoblash usullari qanday?

4. MHTning muhim makroiqtisodiy ko'rsatkichlari orasidagi bog'lanishlarni qanday ifodalash mumkin?

5. MHTdagi asosiy hisoblamalar tuzish va ularni hisoblash:

- ishlab chiqarish hisoblamasi;
- daromadlarning hosil bo'lish hisoblamasi;
- daromadlarning birlamchi taqsimlanish hisoblamasi;
- daromadlarning ikkilamchi taqsimlanish hisoblamasi;
- daromadlardan foydalanish hisoblamasi;
- kapital bilan operatsiyalar hisoblamasi;
- tovar va xizmatlar hisoblamasi.

6. Joriy yilda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar asosiy bahoda 360 mln. AQSh dollari, mahsulotlar va importga sof soliqlar – 90 mln. AQSh dollari, oraliq iste'mol – 162 mln. AQSh dollari bo'lsa, yalpi ichki mahsulotni bozor bahosida hisoblang va "ishlab chiqarish" hisoblamasini tuzing.

7. Quyidagi ma'lumotlar asosida "daromadlarning hosil bo'lishi" hisoblamasini tuzing: Hisobot yilida yalpi ichki mahsulot bozor bahosida 400 mln. AQSh dollari, ishlab chiqarish va importga sof soliqlar – 116 mln. AQSh dollari, yollanganma ishchilarning mehnat haqi – 160 mln. AQSh dollarini tashkil etsa, yalpi foyda va yalpi aralash daromadni aniqlang.

8. Quyidagi ma'lumotlar asosida yalpi milliy daromad ko'rsatkichini hisoblang va "daromadlarning birlamchi taqsimlanishi" hisoblamasini tuzing (mln. AQSh dollari):

1. Iqtisodiyotdagi yalpi foyda va yalpi aralash daromad – 1260.

2. Yollanma ishchilarning mehnat haqi – 1200.

3. Ishlab chiqarish va importga soliqlar – 560.
4. Ishlab chiqarish va importga subsidiyalar – 120.
5. “Tashqi dunyo”dan olingan mulkiy daromadlar – 40.
6. “Tashqi dunyo”ga berilgan mulkiy daromadlar – 72.

9. Joriy yilda yalpi milliy daromad 2400 mln. AQSh dollari, “Tashqi dunyo”dan olingan joriy transfertlar – 8 mln. AQSh dollari, “Tashqi dunyo”ga berilgani esa – 6 mln. AQSh dollari bo’lsa, yalpi milliy mavjud daromadni aniqlang va “daromadlarning ikkilamchi taqsimlanishi” hisoblamasini tuzing.

10. Joriy yilda uy xo’jaliklarini yakuniy iste’moli 1400 mln. AQSh dollari, uy xo’jaligiga xizmat ko’rsatuvchi notijorat tashkilotlarning yakuniy iste’moli – 60 mln. AQSh dollari, davlat muassasalari yakuniy iste’moli – 400 mln. AQSh dollari tashkil etgan. Yalpi milliy mavjud daromad o’rganilayotgan yilda 2200 mln. AQSh dollari bo’lsa, “daromadlardan foydalanish” hisoblamasini tuzing.

11. Joriy yilga iqtisodiyot bo’yicha quyidagi ma’lumotlar berilgan (mln.AQSh dollari):

1. Yalpi Milliy jamg’arish – 804.
2. “Tashqi dunyo”dan olingan kapital transfertlar – 20.
3. “Tashqi dunyo”ga berilgan kapital transfertlar – 24.
4. Asosiy kapitalning yalpi jamlanishi – 500.
5. Moddiy aylanma vositalar zaxiralari o’zgarishi – 80.
6. Sof sotib olingan yer va nomoddiy aktivlar – 40.

Berilgan ma’lumotlar asosida “kapital bilan operatsiyalar” hisoblamasini tuzing.

12. Joriy yildagi quyidagi ma’lumotlar asosida “tovar va xizmatlar” unumlashgan hisoblamasini tuzing (mln.AQSh dollari):

1. Yalpi ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar asosiy bahoda – 5000.
2. Oraliq iste’mol – 2400.
3. Tovar va xizmatlar eksporti – 640.
4. Tovar va xizmatlar importi – 500.
5. Mahsulotlarga sof soliqlar – 140.
6. Importga sof soliqlar – 60.
7. Yakuniy iste’mol xarajatlari – 1560.
8. Asosiy kapitalning yalpi jamlanishi – 640.
9. Moddiy aylanma vositalar zaxiralari o’zgarishi – 360.

13. Hisobot yilida mamlakat iqtisodiy faoliyati natijalarini ifodalovchi quyidagi ma’lumotlar berilgan (mlrd. so’m, joriy baholarda):

1.	Yalpi ishlab chiqarish tovar va xizmatlar qiymati, asosiy bahoda	2000
2.	Oraliq iste'mol	940
3.	Mahsulotlar va importga soliqlar	140
4.	Mahsulotlar va importga subsidiyalar	42
5.	Yollanma ishchilarning mehnat haqi	500
6.	Ishlab chiqarish va importga soliqlar	180
7.	Ishlab chiqarish va importga subsidiyalar	50
8.	"Tashqi dunyo"dan olingan mulkiy daromadlar	13
9.	"Tashqi dunyo"ga berilgan mulkiy daromadlar	25
10.	"Tashqi dunyo"dan olingan transfertlar	11
11.	"Tashqi dunyo"ga berilgan transfertlar	5
12.	Yakuniy iste'mol xarajatlari: - uy xo'jaligi - davlat muassasalari - uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar	40
13.	"Tashqi dunyo"dan olingan kapital transfertlar	6
14.	"Tashqi dunyo"ga berilgan kapital transfertlar	7
15.	Yalpi jamg'arish: - asosiy kapitalning o'zgarishi - moddiy aylanma vositalar zaxiralarining o'zgarishi	230 40
16.	Tovar va xizmatlar importi	260
17.	Tovar va xizmatlar eksporti	448

Berilgan ma'lumotlar asosida quyidagi hisoblamalarni tuzing: ishlab chiqarish hisoblamasi, daromadlarni hosil bo'lish hisoblamasi, daromadlarni birlamchi taqsimlanish hisoblamasi, daromadlarni ikkilamchi taqsimlash hisoblamasi, daromadlardan foydalanish hisoblamasi, sarmoya bilan operatsiyalar hisoblamasi, tovar va xizmatlar hisoblamasi.

IV bob. AHOLI STATISTIKASI

4.1. Aholi - statistikaning o'rganish obyekti

Aholi (demografiya) statistikasi – ijtimoiy-iqtisodiy statistikaning eng qadimgi va muhim tarkibiy qismi bo'lib, u aholi yashash sharoitida yoki hayotida yuz bergan demografik hodisa va jarayonlarni statistik hisobga olish va tahlil qilish usullarini ishlab chiqadi va amaliyotda qo'llaydi.

U ijtimoiy fan bo'lib, bilish jarayonida umuminsoniy falsafa va iqtisodiyot nazariyasi fanlariga suyanadi va aholi yashash qonuniyatlarining miqdor va sifat jihatlarini ifodalaydi. Bular aholining tabiiy va mexanik harakati, mamlakat hududlari bo'yicha joylanishi, takror paydo bo'lishi va uning ijtimoiy tuzilishi haqidagi qonunlardir. Ilmiy ta'limotga asosan bu qonunlar zaminida jamiyatning ishlab chiqarish munosabatlari – iqtisodiy tuzumi yotadi. Shuning uchun bu qonunlar iqtisodiy tuzum bilan birgalikda o'rganilishi kerak.

Har qanday davlat (tuzum)ning aholisi o'z tarkibi bo'yicha har xil bo'ladi va vaqt o'tishi bilan o'zgarib turadi. Shuning uchun aholining rivojlanish qonuniyatlari, uning tarkibi o'zgarishi va uning ko'p tomonlari koncret tarixiy sharoitlarni hisobga olgan holda o'rganilishi kerak.

Mamlakatimizning bozor iqtisodiyotiga o'tishi tufayli aholini, jamiyatda ro'y berayotgan jarayonlar va turmush sharoitlarini statistik o'rganishga qiziqish yanada ortib bormoqda, chunki aholi birinchidan, ishlab chiqarish jarayonining bevosita ishtirokchisi va ikkinchidan, bu jarayon natijasining iste'molchisi ham hisoblanadi.

Aholi statistikasining o'rganish obyekti ma'lum hududda yashovchi kishilar jamoasi hisoblanib, ular tug'ilishi va vafot etishi hisobiga o'zini-o'zi tiklab turadi. Bunda kuzatish birligi alohida kishi, oila yoki uy xo'jaliklari bo'lishi mumkin. Aholi statistikasida kishilarning har xil jamoalari statistik kuzatuv obyekti bo'lishi mumkin: barcha aholi (mavjud yoki doimiy yashovchi), aholining ayrim guruhlari (mehnatga layoqatli aholi, ishsizlar, na'faqahorlar, shahar yoki qishloq aholisi, erkak yoki ayollar va h.k.), yoshlar yoki aksincha, yoshi ulug'lar, yil davomida tug'ilganlar (yoki boshqa davr orasida) yoki vafot etganlar va h.k. Odatda kuzatuv obyekti va birligi tadqiqot maqsadiga bog'liq holda tanlanadi.

Aholi statistikasining ma'lumot manbalari quyidagilardan iborat: aholi ro'yxati – aholi haqidagi ma'lumotlarning birinchi va asosiy manbai bo'lib, u aholi haqida har tomonlama to'liq va aniq ma'lumotlarni beradi. Lekin umumiy aholi ro'yxatini o'tkazish – katta mehnat va mablag' talab

etuvchi jarayon bo'lgani uchun BMT statistik hay'ati uni har o'n yilda bir marta amalga oshirishni taklif qilgan.

Ro'yxatga olish jarayonlari orasida esa mamlakatda yuz bergan demografik va ijtimoiy jarayonlar haqidagi ma'lumotlarni joriy hisob yoki tanlama kuzatuv ma'lumotlaridan olish mumkin. Aholining tabiiy va mexanik harakati haqidagi ma'lumotlar asosida har bir hududdagi yillik aholi sonini hisoblash mumkin.

Aholini statistik o'rganish natijalari asosida turli xil ijtimoiy-iqtisodiy masalalar hal etiladi va aholi statistikasining vazifalari quyidagilardan iborat:

- aniq hudud, moment va sharoitda aholi sonini aniqlash;
- aholining mamlakat ayrim hududlari bo'yicha joylanishini (zichligini) tahlil qilish;
- aholi tarkibini (jisni, yoshi, millati, ijtimoiy holati, ma'lumoti, bandligi va h.k.) o'rganish;
- aholining takror paydo bo'lishi (tug'ilish, vafot etish, tabiiy o'sish, nikohdan o'tish va uni bekor qilish) jarayonlarini o'rganish;
- aholi migratsiyasi (ko'chib kelishi, ko'chib ketishi) jarayonlarini o'rganish;
- aholi soni va tarkibi kelajagini prognozlash va h.k.

4.2. Aholi soni statistikasi

Statistikaning eng muhim birlamchi vazifalaridan biri aholi sonini va uning mamlakat hududlari bo'yicha joylashishini o'rganishdan iborat. Yuqorida aytilganidek, aholi soni haqidagi asosiy ma'lumot manbai bo'lib, aholi ro'yxati hisoblanadi va u aholi sonini ma'lum kun yoki ma'lum momentga (kritik momentga) nisbatan ifodalaydi. Ro'yxatlar orasida ma'lum aholi punktining aholisi soni avvalgi aholi ro'yxati ma'lumotlari va aholining joriy hisobi, ularning tabiiy va mexanik harakati ma'lumotlari asosida hisob-kitob qilish yo'li bilan balans sxemasi bo'yicha aniqlanadi: yil oxiridagi aholi soni=yil boshidagi aholi soni+yil davomida tug'ilganlar soni+kelganlar soni-o'lganlar soni-yil davomida ko'chib kelganlar soni.

$$A_1 = A_0 + T + K_{er} - O - K_{er}$$

Aholi sonini hisobga olish aholi yashaydigan punktlar bo'yicha amalga oshiriladi va u doim o'zgarib turadi. Aholi haqidagi ma'lumot tenglashtirilgan vaqt kritik moment deb ataladi.

Bunda doimiy va vaqtincha yashaydigan aholi sonini o'zaro farqlash lozim.

Doimiy yashaydigan aholiga - hisob o'tkazilgan davrda qayerda bo'lishidan qat'iy nazar shu aholi punktida ro'yxatdan o'tgan va yashaydigan shaxslar kiradi. Bu ko'rsatkichlarni to'liq hisobga olish uchun vaqtincha yo'q bo'lganlar va vaqtincha yashayotganlar kabi ko'rsatkichlar bilan to'ldiriladi.

Vaqtincha yashayotganlarga doimiy yashash joyi boshqa punktda bo'lib, hisobga olinayotgan vaqtda shu punktga kelgan shaxslar (odatda 6 oydan oshmasligi kerak) tushuniladi.

Vaqtincha yo'q bo'lganlar doimiy shu punktga yashab, lekin hisob vaqtida vaqtincha (odatda 6 oydan oshmasligi kerak) boshqa hududga ketgan shaxslar tushuniladi. Lekin bu qoidadan ba'zi bir cheklanishlarga yo'l qo'yiladi. Masalan, oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlari talabalari amalda o'quv joylaridagi doimiy aholi soniga qo'shiladi.

Har qanday punktning aholi soni yil davomida sezilarli darajada o'zgarib turishi sababli, har xil ko'rsatkichlarni hisoblash maqsadida statistikada aholining o'rtacha yillik soni aniqlanadi.

Aholining o'rtacha yillik soni, odatda aholini yil boshidagi va yil oxiridagi sonini hisobga olgan holda o'rtacha arifmetik formula bo'yicha aniqlanadi:

$$A = \frac{A_0 + A_1}{2}$$

Aholining soni bir necha teng oraliqdagi muddatlar masalan, choraklar bo'yicha berilgan bo'lsa, u holda o'rtacha xronologik formula bo'yicha aniqlanadi:

$$A = \frac{\frac{1}{2}A_1 + A_2 + A_3 + \dots + \frac{1}{2}A_n}{n-1}$$

Mamlakat aholisi uning hududi bo'yicha joylanishi nuqtai nazaridan shahar aholisi va qishloq aholisiga bo'linadi. Shahar aholisiga shaharlarda va shahar ko'rinishidagi posyolkalarda yashovchi, qishloq aholisiga esa qishloq joylarida yashovchi barcha shaxslar kiradi. (Aholini bunday shahar va qishloq aholisiga ajratishni, ularni ishlab chiqarish belgisi bo'lgan mehnat xarakteriga ko'ra: qishloq xo'jaligida va unda bo'lmagan aholiga ajratish bilan almashtirish kerak). Biror-bir aholi punktini shaharga kiritish qonun bilan belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasida doimiy aholining o'rtacha yillik aholi soni 2013-yilda 30,2 mln. kishini tashkil etgan. Ularning 40 foizdan ortig'i qishloq aholisi tarkibiga 60 foizga yaqini esa shahar aholisi tarkibiga kiritilgan. O'zbekistonda Markaziy Osiyo mintaqasining 46,6 foiz aholisi yashaydi.

O'zbekistonning o'ziga xos demografik xususiyati shundaki, bu yerda aholining o'sish sur'atlari yuqori. Keyingi yillarda aholi tabiiy o'sishining bir qadar pasayishiga qaramay, respublikamizda bu ko'rsatkich MDH davlatlari orasida eng yuqori ko'rsatkichlardan biri bo'lib qolmoqda.

Shunday qilib: $DA = MA - VYa + VY$,

$$MA = DA + VYa - VY,$$

DA – doimiy aholi soni;

MA – mavjud aholi soni ;

VY – vaqtincha yo'q bo'lgan aholi soni ;

VYa – vaqtincha yashayotgan aholi soni.

Masalan, "A" shahar bo'yicha quyidagi ma'lumotlar mavjud (ming kishi):

- 1) yil boshida mavjud aholi soni – 315;
- 2) shulardan vaqtincha yashayotgan shaxslar soni – 11;
- 3) vaqtincha yo'q bo'lgan shaxslar soni – 19;
- 4) yil oxirida shaharda doimiy yashovchilar soni – 307;
- 5) shulardan vaqtincha yashayotganlar soni – 12;
- 6) yil oxirida vaqtincha yo'q bo'lganlar soni – 18.

U holda:

- 1) DA yil boshida = $315 - 15 + 19 = 323$ ming kishi;
- 2) DA yil oxirida = $307 - 12 + 18 = 313$ ming kishi;
- 3) DA soni o'zgarishi = - 10 ming ishi;
- 4) MA yil boshida = $323 + 11 - 19 = 315$ ming kishi;
- 5) MA yil oxirida = $307 + 12 - 18 = 301$ ming kishi;
- 6) MA soni o'zgarishi = - 14 ming kishi.

Bunda aholining yil boshi va oxiridagi ikki xil sonini hisoblashdan maqsad, har xil ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlarni aniqlash hisoblanadi: ularga uy-joy, bog'cha-yasli, o'quv yurtlari binolari va kasalxonalarini qurishda har bir aholi yashaydigan punktning doimiy aholisi sonidan, shahar transportini to'xtovsiz ishlashini va kunlik oziq-ovqat bilan ta'minlash maqsadida mavjud aholi sonidan kelib chiqishi kerak. Ijtimoiy-iqtisodiy sharoit aholining hududlar bo'yicha tarqalishi va ayrim hudud yoki ma'muriy birliklar bo'yicha soni va zichligi aniqlanadi. Zichligini aniqlash uchun shu hududda yashovchi aholi soni hudud kengligiga (km^2) bo'lib aniqlanadi. Masalan, O'zbekiston bo'yicha bu ko'rsatkich 2013-yilda o'rtacha 67,4 kishi (30,2 mln. kishi/448,9 ming km^2)ga teng bo'lgan. Lekin bu ko'rsatkich mamlakatning ayrim hududlari bo'yicha o'zaro keskin farq qiladi.

4.3. Aholi tarkibi statistikasi

Aholining yoshi va jinsi bo'yicha tarkibi muhim demografik tavsifi hisoblanadi. Mamlakat aholisining yoshi va jinsi bo'yicha tarkibi har kalendar yilning boshida, aholi soni aniqlangach hisoblanadi. Hisoblash, aholisi 100 mingdan ortiq bo'lgan shahar va viloyatlar bo'yicha amalga oshiriladi.

Yosh tarkibi odatda quyidagi variantlarda beriladi: bir yilliklar, besh va o'n yoshlar. Mehnatga layoqatli yoshdan kichik bo'lganlar, mehnat yoshidagilar va mehnat yoshidan o'tganlar guruhleri o'zaro ajratiladi. Odatda bunday guruhlashga qo'shimcha sifatida maxsus grafiklar-jinsi-yoshi piramidalari tuziladi. Ular yosh tarkibini ko'rinarli ravishda qayta ishlab chiqadilar, ulami demografiyasi hududlarini aniqlaydilar (4.3.1-chizma).

Aholining o'rtacha yoshi o'rtacha tortilgan arifmetik formula bo'yicha aniqlanadi:

$$V = \frac{\sum V_i \times A_i}{\sum A_i}$$

Bunda: A_i – i - yoshdagi aholi soni;

V_i – yosh ko'rsatkichi;

$\sum V_i \times A_i$ – odam – yilning umumiy soni – ma'lum yoshdagi odam sonini shu yoshga ko'paytmasi;

$\sum A_i$ – aholining umumiy soni.

Aholi sonini yoshi bo'yicha guruhlariga ko'paytirib ham hisoblash mumkin. U holda yoshi kattaligi (V_i) sifatida yosh oralig'ining o'rtasi olinadi. Masalan, "A" tuman aholisining yoshi bo'yicha soni berilgan. Aholining o'rtacha yoshini hisoblash lozim bo'lsin.

Yoshi, yili	Aholi soni, ming kishi	Yosh oralig'ining o'rtasi	Kishi - yosh soni
1	2	3	4=2x3
0-4	442,0	2,5	1105,0
5-9	401,0	7,5	3007,5
10-14	431,4	12,5	5392,5
15-19	426,8	17,5	7469,0
20-25	451,8	22,5	10165,5
-----	-----	-----	-----
100 yosh va undan katta	0,4	103,5	41,4
Jami	5728,6	-	17185,8

Yechim: Jadval ma'lumotlariga ko'ra tuman aholisining o'rtacha yoshi teng:

$$V = 17185,8 : 5728,6 = 30,0 \text{ yosh.}$$

4.4. Aholining tabiiy harakati statistikasi

Har qanday hududning aholi soni uning tuzilishi, tug'ilishi, vafot etishi va migratsiyasi hisobiga o'zgarib turadi. Aholi sonini tug'ilish va vafot etish hisobiga o'zgarishi aholining tabiiy harakati deb ataladi. Aholining tabiiy harakati avvalo mutlaq ko'rsatkichlar bilan ifodalanadi: tug'ilish soni – T, vafot etganlar soni – VE, tabiiy o'sish soni – (T-VE). Shular qatoriga nikohdan o'tganlar soni – No't va nikohdan o'chganlar soni – No'ch ko'rsatkichlari ham kiradi.

Aholining tug'ilishi, vafot etishi va tabiiy o'sish darajasi va o'zgarishi kishilar hayotining ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlariga bog'liq. Bu ko'rsatkichlar, avvalo, ma'lum davr (masalan, bir yil) uchun mutlaq miqdorlarda aniqlanadi va shu jarayonlar haqida ma'lum fikr yuritish imkoniyatini bersa ham, lekin ular bunday tabiiy harakatlarning intensivligi (tezligi) darajasini ifodalab bera olmaydi, chunki mamlakatlar aholisi soni har xil. Masalan, ikkita mamlakatning har birida bir yilda 20 mingdan aholi tug'ilgan bo'lib, u mamlakatlarning o'rtacha yillik aholi soni birinchisida 40,0 mln, ikkinchisida 60 mln. kishiga teng.

Tug'ilish darajasi qaysi mamlakatda yuqori yoki past ekanini aniqlash uchun bu jarayonlarning nisbiy darajalari aniqlanadi. Buning uchun tug'ilish, vafot etish va tabiiy o'sish absolyut sonini mamlakatning o'rtacha yillik aholi soniga bo'lish kerak. Statistika bunday ko'rsatkich har bir ming kishiga nisbatan (promilleda) ifodalanadi. Aholining tabiiy harakatini ifodalovchi nisbiy ko'rsatkichlarga quyidagilar kiradi:

Birinchi guruh - aholi tabiiy harakatining umumiy ko'rsatkichlarini aniqlash uchun demografik hodisalar sonini aholining o'rtacha yillik soniga bo'lib aniqlanadi.

1. Tug'ilishning umumiy koeffitsiyenti ma'lum hududdagi aholining har 1000 tasiga nechta tug'ilish to'g'ri kelishini ifodalaydi.

Tug'ilish umumiy $K^t = T \times 1000\% / B$;

"A" shahrining o'rtacha yillik aholi soni 400 ming kishi. 2013-yilda 5,6 ming kishi tug'ilgan.

Umumiy tug'ilish $K^t = 5,6 / 400 \times 1000\% = 14\%$.

Demak, shahardagi har ming kishiga 14 bola tug'ilganini ifodalaydi. Bu ko'rsatkichni ham vaqt bo'yicha, ham hududlar bo'yicha qiyoslash mumkin.

2. Vafot etishning umumiy koeffitsiyenti har ming kishidan nechtasi vafot etganini ifodalaydi.

Umumiy vafot etish $K^f = VE / B \times 1000\%$.

“A” shahrida 2013-yilda 4,0 ming kishi vafot etgan.

Umumiy vafot etish $K^t = 4,0/400 \times 1000\% = 10\%$.

Demak, shahardagi har ming kishidan 10 tasi vafot etganini ifodalaydi.

3. Aholining tabiiy o'sish ko'effitsiyenti har 1000 kishiga to'g'ri kelgan tabiiy o'sish darajasini ko'rsatadi.

Tabiiy o'sish $K^t = T - VE/B \times 1000\%$.

“A” shahri uchun tabiiy o'sish ko'effitsiyenti.

Tabiiy o'sish $K^t = 5,6 - 4,0/400 \times 1000\% = 4\%$ yoki

Tabiiy o'sish $K^t = 14 - 10 = 4\%$.

Demak, shahardagi har ming kishiga 4ta tabiiy ko'payish to'g'ri kelgan.

O'zbekiston mustaqilligi yillarida yangicha demografik holat yuz berdi: bular ayniqsa aholi tug'ilishi, tabiiy takror paydo bo'lishi, migratsiya va urbanizatsiya sohalarida yuz berdi.

Umuman, o'sish darajasi va aholi sonining mutlaq o'sishi ancha pasaydi. Keyingi o'n yilda (2003-2012-yy.) O'zbekiston aholisi 4,3 mln. kishiga ortdi va 30 mln. kishini tashkil etdi. O'rtacha har yil aholi 1,6 %ga ortdi, yoki o'rtacha yillik mutlaq o'sish – 428,6 ming kishini tashkil etdi.

Avvalgi o'n yillikda (1991-2000-yy.) O'zbekiston aholisi 3,9 mln. kishiga ortdi va 25,0 mln. kishini tashkil etdi. O'rtacha har yil aholi 1,8%ga ortdi, yoki o'rtacha yillik mutlaq o'sish – 390 ming kishini tashkil etdi. Undan avvalgi o'n yilda (1981-1990-yy.) O'zbekiston aholisi 4,1 mln. kishiga yoki har yili 410 ming kishiga ortgan, o'rtacha o'sish sur'ati 2,5%ni tashkil etgan.

Undan ham avvalgi o'n yilda (1959-1970-yy.) esa mamlakat aholisi o'rtacha 3,8%ga ortgan.

4. Yashash ko'effitsiyenti tug'ilish va vafot etish orasidagi nisbatni ifodalaydi:

Yashash $K^t = T/VE \times 100\%$; yoki

Yashash $K^t = \text{Umumiy tug'ilish } K^t / \text{Umumiy vafot etish } K^t$.

Yuqoridagi misolda “A” shahrida yashash ko'effitsiyenti = 1,4 (tug'ilganlar soni vafot etganlar sonidan 1,4 marta ko'p)ga teng.

Nikohdan o'tish va nikohdan o'chish ko'effitsiyentlari ham shunday aniqlanadi.

Ikkinchi guruh ko'rsatkichlar – maxsus va yakka ko'effitsiyentlar demografik jarayonlar soni o'sha guruh aholi soni bilan qiyoslanadi. Bu

ko'rsatkichlar mamlakatdagi demografik ahvolni keng ma'noda o'rganish imkonini beradi.

1. Tug'ilishning maxsus koeffitsiyenti yil davomida bola tug'ilish yoshidagi har 1000 ayoldan (yosh guruhi 15-49 yosh) qanchasi bola ko'rganini ifodalaydi:

$$\text{Maxsus tug'ilish } K^t = T/A_{15-49, \text{yosh}} \times 1000\%$$

Bunda, $A_{15-49, \text{yosh}}$ – 15-49 yoshdagi ayollarning o'rtacha yillik soni tug'ilishning umumiy va maxsus koeffitsiyentlari orasida quyidagicha bog'lanish mavjud:

$$\text{Maxsus tug'ilish } K^t = \text{Umumiy tug'ilish } K^t/d.$$

Bunda $d = A_{15-49}/A$ – 15-49 yilli ayollarning umumiy aholi sonidagi salmog'i.

“A” shahridagi 15-49 yilli ayollarning umumiy aholi sonidagi salmog'i 24,5% bo'lsa, maxsus tug'ilish $K^t = 14\%/0,245 = 57,1\%$.

2. Tug'ilish va vafot etishning yosh koeffitsiyentlari. Masalan, vafot etishning yosh koeffitsiyenti ma'lum yoshdagi kishilarning vafot etish darajasini ifodalaydi:

$$\text{Vafot etish } K^t = X \text{ yoshda vafot etganlar soni}/B_x \times 1000\%.$$

Uchinchi guruh - andozaviy koeffitsiyentlar bo'lib, ular aholining takror paydo bo'lishini hududlar bo'yicha yoki bir hududdagi har xil vaqtlar orasidagi o'zgarishlarni aniqlash imkonini beradi.

4.4.1-jadval

Ikki “A” va “V” aholi punktlari bo'yicha 2013-yilda quyidagi ma'lumotlar berilgan

Yoshi, yil	A		V		Mintaqa
	VE koeffitsiyenti	Ax jamiga nisbatan%	VE koef. X	Ax, jamiga nisbatan %	Ax jamiga nisbatan %
0-30	2	60	2	30	42
30-60	6	30	5	30	41
60-yuqori	22	10	21	400	17
Jami	5,2	100	10,5	100	100

Berilgan ma'lumotlarga ko'ra vafot etish, koeffitsiyenti yosh kategoriyalari bo'yicha kichik bo'lsa ham, “V” punktda “A” punktiga nisbatan yuqori. Bunday holat aholining yosh tarkibi har xil bo'lganligi sababli sodir bo'lgan: “V” punktidagi aholi tarkibi ancha yosh. Tarkib omili ta'sirini yo'qotish maqsadida andozaviy ko'rsatkichlarni hisoblaymiz (masalan, mintaqa bo'yicha olingan aholi tarkibi asosida):

$$\text{“A” uchun } VE_k^t = 2 \times 42 + 6 \times 41 + 22 \times 17 / 100 = 7,04\%$$

$$\text{“V” uchun } VE_k^t = 2 \times 42 + 5 \times 41 + 21 \times 17 / 100 = 6,46\%$$

Bu ko'rsatkichlar asosida aytish mumkinki, "A" punktida vafot etish koeffitsiyenti yuqoriroq. Shunday qilib, demografik jarayonlarni o'rganish jarayonida faqat umumiy ko'rsatkichlardan foydalanish yetarli emas. Aholi takror paydo bo'lish jarayonini faqat o'zaro bog'liq ko'rsatkichlar tizimi to'liq aks ettirishi mumkin: umumiy, yakka, maxsus, andozaviy ko'rsatkichlr.

Sobiq Ittifoq davlatining parchalanishi va ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar natijasida aholining mexanik harakati faollashib ketdi. Qochoqlar va majburiy ko'chishlar soni ortdi. Bular haqidagi ma'lumotlar davlatning migratsiya xizmati tomonidan to'planib, Davlat statistika qo'mitasiga beriladi. Qochoqlar va majburiy ko'chishlar sonining ortishi qabul qiluvchi tomon uchun qo'shimcha tashvishlar yaratadi: ishga joylash, uy-joy bilan ta'minlash, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, tibbiy yordam ko'rsatish va h.k.

Aholining tabiiy va mexanik harakati sababli aholi sonining o'zgarishini o'rganish uchun aholining umumiy o'sish koeffitsiyenti aniqlanadi. Uni bir necha usul bilan aniqlash mumkin:

$$Umumiy\ o'sish\ K^t = tabiiy\ o'sish\ K^t + Mexanik\ o'sish\ K^t;$$

$$Umumiy\ o'sish\ K^t = (T - VE) + (K - CH) / B \times 1000\%;$$

$$Umumiy\ o'sish\ K^t = A_1 - A_0 / B \times 1000\%$$

"A" shahrida 2013-yil boshida 398 ming kishi yil oxirida esa 402 ming kishi mavjud bo'lgan. Yil davomida 3,0; ming kishi ko'chib kelib, 1,0 ming kishi ko'chib ketgan.

$$Mexanik\ o'sish\ K^t = 3,; -1,0 / 400 \times 1000\% = 6\%.$$

$$Umumiy\ o'sish\ K^t = 4\% + 6\% = 10,0\%.$$

Shunday qilib, barcha omillar hisobiga aholining o'sishi 10%₀ga, shu jumladan, mexanik o'sish 6% tashkil etgan.

O'zbekiston 2012-yil statistik axborotnomasi ma'lumotlariga ko'ra, 2013-yil O'zbekiston Respublikasining o'rtacha doimiy aholi soni 30,2 mln. kishini tashkil etdi.

2012-yilda tug'ilganlar soni 625,1 ming kishini tashkil qildi va 2011-yilning shu davriga nisbatan 2,3 ming kishi yoki 0,4 foizga oshdi, tug'ilish koeffitsiyenti 21,0 promilleni tashkil etdi.

2012-yilda 299,0 ming nikoh ro'yxatga olindi, ajralishlar soni esa 17,9 mingtani tashkil etdi. 1000 aholiga 10 nikoh va 0,6 ajrashish to'g'ri kelmoqda.

Aholining tabiiy harakati ko'rsatkichlari⁷

Ko'rsatkichlar	Ming kishi		O'sish, kamayish, ming kishi (+, -)	Har 1000 kishiga	
	2011-y.	2012-y.		2011-y.	2012-y.
Tug'ilganlar	622,8	625,1	2,3	21,2	21,0
O'lganlar	143,3	146,0	2,7	4,9	4,9
Tabiiy o'sish	479,5	479,1	-0,4	16,3	16,1
Nikohlar	287,8	299,0	11,2	9,8	10,0
Ajrashishlar	18,6	17,9	-0,7	0,6	0,6

Xulosa qilib aytganda, tug'ilish, vafot etish, tabiiy o'sish, ko'chib kelish, ko'chib ketish va mexanik o'sish kabi ko'rsatkichlar va ularning koeffitsiyentlari ma'lum tuman, shahar, viloyat yoki mamlakat aholisining soni va istiqboldagi sonini aniqlash imkonini beradi. Shularni e'tiborga olib, tuman, shahar, viloyat yoki mamlakat makroiqtisodiyoti tashkil etiladi.

4.5. Vafot etish jadvallari va aholi sonini prognozlash

Vafot etish va umrning o'rtacha hajmi jadvallarida sharti avlod soni (bir yilda tug'ilgan 100 ming kishi)ning o'zgarishi faqat bitta-omil vafot etishini hisobga olgan holda ko'rsatiladi.

Jadvalda har bir yosh uchun (0 yosh, 1 yil, 2 yil va h.k. 100 yoshgacha) quyidagi ko'rsatkichlar keltiriladi:

- 1) X yoshgacha yashaydiganlar soni – l_x ;
- 2) X yoshda vafot etadiganlar soni – d_x ;
- 3) X yoshga etib vafot etish ehtimoli bo'lganlar – q_x ;

$$q_x = d_x / l_x$$

- 4) X yoshga etib keyingi yoshgacha yashash ehtimoli bo'lganlar – R_x ;

$$R_x = l_x + 1 / l_x; q_x + R_x = 1;$$

- 5) X yoshda yashaydiganlar o'rtacha soni;

$$l_x = l_x + l_x + 1 / 2;$$

- 6) X yoshdan oxirgi T_x yoshgacha yashash mumkin bo'lgan eng kam yosh soni – T_x

$$T_x = \sum_{i=1}^x l_i;$$

- 7) Ularning kutilayotgan hajmi (X yoshgacha yashashi mumkin bo'lgan yillar soni) l_x^0

$$l_x^0 = T_x / l_x;$$

- 8) yashay olishi K^l :

⁷ O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tayyorlangan.

$$R_x = l_x + 1/l_x;$$

Quyida vafot etish koeffitsiyenti va umrning o'rtacha hajmi jadvalning sxemasi keltiriladi:

Yoshi X_1 yil	l_x	d_x	q_x	P_x	l_x	T_x	l_x^0	P_x
0								
1								
2								
va h.k.								

Vafot etish jadvalidan ma'lumki, 30 yoshdan to oxirgi yoshgacha yashaydiganlar soni 4,046,901 kishi/yoshi. 30 yoshgacha yashaydiganlar soni 95,002 kishi, 31 yoshgacha esa – 94,785 kishi. 30 yoshga yetganlar uchun vafot etish jadvalida yetishmaydigan ko'rsatkichlarni hisoblaymiz:

a) 30 yoshda vafot etadiganlar soni:

$$d_{30} = l_{30} - l_{31} = 95002 - 94785 = 217 \text{ kishi}$$

b) 30 yoshda vafot etishi mumkin bo'lgan kishilar soni:

$$q_{30} = 217/95002 = 0,00228;$$

v) 31 yoshgacha yashash ehtimoli bo'lganlar soni:

$$P_{30} = 1 - q_{30} = 0,99772;$$

g) 30 yoshda yashovchilar o'rtacha soni:

$$l_{30} = 95002 + 94785/2 = 94894 \text{ kishi};$$

d) 30 yoshga etganlarning yashash mumkin bo'lgan davr:

$$l_{30}^0 = 4046901/95002 = 42,6 \text{ yosh}$$

Har bir yoshdagi bolalar sonini shu yoshga mos yashash koeffitsiyentiga navbatma-navbat ko'paytirib, lozim bo'lgan yosh guruhidagi bolalar sonini olish mumkin (migratsiya e'tiborga olmagan holda).

Ekstropolyatsiya usuli qo'llanganda aholining tug'ilishi, vafot etishi va migratsiya haqidagi ma'lumotlar o'zgarib qoladi deb farq qilinadi. Eng umumiy va yaqinlashtirilgan darajada baholash uchun aholining umriy o'sish koeffitsiyenti yoki avvalgi davrdagi aholining o'rtacha yillik absolyut o'rtacha o'sish ko'rsatkichidan foydalaniladi. Kelajakdagi aholi sonini ekstropolyatsiya qilish uchun dinamika qatorini tekislash usuli asosida amalga oshiriladi.

Mintaqa aholisi bo'yicha 2000-2013-yy. ma'lumotlari ma'lum. Olib borilgan tahlillar natijasida aniqlandiki, shu mintaqa aholisi soni o'zgarishini quyidagi funksiya uchun dinamika qatorini aniqlash mumkin:

$$A_t = 148 - 0,05t - 0,025t^2 \text{ (2000-yil uchun } t=1, \text{ 2001-yil uchun } t=2 \text{ va h.k.)}$$

2014-yildagi aholi sonini prognozlash uchun $t=15$

$$A_{2014} = 148 + 0,05 \times 15 + 0,025 \times 15^2 = 154,38 \text{ ming kishi}$$

Statistik modellashtirish asosida aholi soni prognozlanganda regression modellardan foydalaniladi. Ular demografik voqealarning tanlab olingan omillarga (masalan, tug'ilish-aholining savodlilik darajasiga, turmush farovonligiga, bolalar va davolash muassasalari bilan ta'minlaganlik darajasiga va h.k.) bog'liqligini ifodalaydi.

Kutilayotgan umr davomiyligi (tug'ilgan avlodning o'rtacha yashashi mumkin bo'lgan yoshlar soni) O'zbekistonda 1926-1927-yillarda 43 yosh (shu jumladan, erkaklar 40 yosh va ayollar – 46 yosh)ga teng bo'lgan. Bu ko'rsatkichning maksimal darajasi 1986-1989-yillarda 70 yoshga teng bo'lib, keyingi yillarda bu ko'rsatkich pasayib bormoqda. 1998-yilda kutilayotgan umr hajmi 67 yosh bo'lib (erkaklar uchun – 61 yil, ayollar uchun – 73 yosh) boshqa mamlakatlardagiga nisbatan ancha past edi. 2012-yilga kelib ushbu ko'rsatkich 74 yosh bo'ldi (erkaklar uchun – 73 yil, ayollar uchun – 75 yosh).

4.5.1-jadval

Ayrim mamlakatlarda kutilayotgan umr davomiyligi (yosh)⁸

Mamlakatlar	Barcha aholi	Erkaklar	Ayollar
O'zbekiston	74	73	75
Rossiya	68	60	71
Angliya	76	74	80
Germaniya	76	73	80
AQSh	76	73	79
Frantsiya	78	74	82
Yaponiya	80	77	84

Vafot etish jadvallari ham umuman aholi uchun, erkaklar uchun, ayollar uchun, shahar aholisi uchun, qishloq aholisi uchun (umuman va alohida erkaklar va ayollar uchun) tuziladi. Aholi sonini prognozlash uchun, shuningdek, umrni sug'urta qilish ta'rif stavkalarini tuzish uchun vafot etish jadvallari ma'lumotlaridan foydalaniladi.

Davlat va ayrim mintaqalar darajasida ijtimoiy va iqtisodiy jarayonlarni amalga oshirish uchun aholi soni, joylanishi va tarkibi haqidagi ma'lumotlar kerak. Belgilangan maqsad va mavjud axborotlarning xarakteriga ko'ra, prognozlashning turli usullaridan foydalanish mumkin. Ular ham aniqlangan demografik va migratsion jarayonlar o'zgarib qoladi deb faraz qilishga asoslangan. Prognozning aniqlik darajasi hisoblangan davrning hajmi, boshlang'ich axborotlarning sifati.

⁸ O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tayyorlangan.

shuningdek, tug'ilish, vafot etish va migratsiyaga ta'sir etuvchi omillar-ning to'g'ri aniqlanishiga bog'liq. Demografik prognozlashda quyidagi usullar qo'llaniladi: ekstrapolyatsiya, yoshlarni surish usuli va statistik modellashtirish usuli.

Yoshlarni surish usuli aholining yosh tarkibi va vafot etish jadvali-dagi yashash koeffitsiyentlaridan foydalanishga asoslangan. Uning mohi-yati shundaki, shu yoshdagi t-vaqtdagi aholi soni X yosh guruhidagi aholi sonini (X-1) shu yoshdagilarning yashash koeffitsiyentlariga ko'paytirib (t-1) aniqlanadi:

$$A'_x = A^{t-1}_{x-1} \times P_{x-1}$$

Shunday qilib, ma'lum kundagi aholining yosh tarkibini bilgan holda, bir, ikki, uch va h.k. yildan keyingi ularning sonini hisoblash mumkin (migratsiyani hisobga olmagan holda).

Ma'lumki, aholi punktidagi 5 yoshdagi bolalar soni 2011-yil 1-sentyabrda 4000 kishi, 6 yoshdagilar esa – 4150 kishi bo'lgan. 7 va 8 yoshdagi bolalarning 2013-yil 1-sentyabrdagi sonini hisoblaymiz. Bolalar soni haqidagi ma'lumotlar va har bir yoshdagilarning yashash koeffitsiyentlarini jadvalga ko'chiramiz:

Yosh, X yil	01.09.2011-y.da bolalar soni, kishi	Yashash koeffi-tsiyentlari	01.09.2012-y. bolalar soni, kishi	01.09.2013-y. bolalar soni, kishi
5.	4000	0,99940		
6.	4150	0,99942	4000x0,99940=3998	
7.		0,99947	4150x0,99942=4148	3998x0,99942=3996
8.		0,99951		4148x0,99947=4146

Bunda: X – yosh guruhi;

X – yoshda vafot etganlar soni;

A_x – shu yoshdagi o'rtacha aholi soni.

Shu formula asosida aholining ma'lum jins, ijtimoiy, kasbiy va boshqa guruhlar bo'yicha vafot etish koeffitsiyenti hisoblash mumkin. Bunda X shu guruh aholisini ifodalaydi.

“A” shahridagi 30-34 yoshdagi erkaklarning o'rtacha yillik soni 16504 kishi. Shu yoshlardan yil davomida 8202 kishi vafot etgan. 30-34 yoshdagi erkaklar orasida vafot etganlar koeffitsiyentini hisoblaymiz.

Vafot etish K^t

$$30-34 \text{ yoshdagi erkaklar} = 82/16504 \times 1000\%_0 = 5\%_0$$

Shunday qilib, shahardagi 0-34 yoshli erkaklarning har mingtasidan 5 tasi vafot etgan.

Bolalar (go'dak bolalar) vafot etish koeffitsiyenti – 1 yoshga yetmay, vafot etgan bolalar vafoti darajasini ifodalaydi. 1 yoshga etmagan go'daklarning hayoti ancha xavfli bo'lgani uchun bu ko'rsatkich alohida hisoblanadi.

Bolalarning vafot etishi $K^l = (VE_0/T_0 + VE_1/T_1) \times 1000\%_0$;

Bunda: VE_0 – bu yildan oldingi yilda 1 yoshga etmay, vafot etganlar soni;

T_0 – bu yildan oldingi yilda tug'ilganlar soni;

VE_1 – bu yilgi 1 yoshga etmay, vafot etganlar soni;

T_1 – bu yil tug'ilganlar soni.

Viloyatda 2012-y. – 20 ming, 2013-y. – 18 ming bola tug'ilgan. 2007-yilda jami 1 yoshgacha bo'lgan bolalardan 620 bola vafot etgan. Shulardan 450 tasi 2006-yilda tug'ilganlar.

U holda:

Bolalar vafot etishi $K^l = (450/20000 + 170/18000) \times 1000\%_0 = 31,9\%_0$.

Demak, 2012 va 2013-yilda tug'ilgan bolalarning har mingtasidan tahminan 32 tasi bir yoshga etmay vafot etgan.

Bu ko'rsatkich xalqaro statistikada aholining turmush darajasini, shu jumladan, tibbiy xizmat darajasini (bola 1 yoshga etguncha tibbiy xizmat xodimlari hisobida turadi) ifodalovchi ko'rsatkich sifatida qaraladi.

4.6. Aholi migratsiyasi statistikasi

Aholining mexanik harakati yoki migratsiyasi deb, aholining bir aholi punktidan boshqa punktga o'tishi yoki bir aholi punktidan boshqa punktga kelishi tushuniladi. Aholining ichki va tashqi migratsiyasi mavjud. Ichki migratsiya (mamlakatda doimiy yashash joyini o'zgartirish), tashqi (mamlakatdan doimiy yashash uchun chiqib ketish), mavsumiy (yilning ma'lum davrlarida mavjud aholi soni o'zgarishi), mayatnikli migratsiya (kishilarning har kuni uyidan ish yoki o'qish joyiga, yoki aksincha harakatiga aytiladi).

Aholining mexanik harakatlarini o'rganish uchun mutlaq va nisbiy ko'rsatkichlardan foydalaniladi.

Absolyut ko'rsatkichlar – aholi punktiga kelganlar soni – K, aholi punktidan chiqib ketganlar soni – r; migratsiyaning mutlaq o'sishi (k-r).

Nisbiy ko'rsatkichlar – migratsion jarayonlarning intensivligini ifodalaydi:

$$\text{Kelish } K^k = K/B \times 1000\%_0.$$

$$\text{Ketish } K^k = r/B \times 1000\%_0.$$

Mexanik o'sish $K^k = K-r/B \times 1000\%_0$ yoki Kelish K^k -ketish K^k .

“A” shahriga yil davomida 560 ming kishi keldi va 260 ming kish ketib qoldi. U holda:

$$\text{Kelish } K' = 560/11500 \times 1000\%_0 = 4,86\%_0.$$

$$\text{Ketish } K' = 260/11500 \times 1000\%_0 = 2,20\%_0.$$

$$\text{Mexanik o'sish } K^i = 560 - 260/11500 \times 1000\%_0 = 2,66\%_0.$$

Demak, har ming kishiga 2,66 kishining mexanik o'sishi to'g'ri kelgan.

Savollar, testlar va masalalar

1. Aholi statistikasining o'rganish obyekti va bu sohada statistikaning vazifalari nimalardan iborat?

2. Shaxs, oila va uy xo'jaligi kategoriyalarini ta'riflang. Oila va uy xo'jaligi orasidagi farq nimada?

3. Aholi bo'yicha ma'lumot manbalari nimalardan iborat?

4. Aholi soni bo'yicha qanday ko'rsatkichlar aniqlanadi?

5. Aholi ro'yxatini o'tkazishdagi kritik moment nima va u qanday tanlanadi?

6. Kritik moment - bu:

a) aholi ro'yxati o'tkaziladigan vaqt;

b) xonalarda yashovchi kishilardan so'rov o'tkaziladigan vaqt;

v) aholi haqida ma'lumot to'planadigan vaqt;

g) aholi soni tenglashtiriladigan vaqt.

7. To'g'ri ta'rifni belgilang.

Doimiy aholi - bu:

a) ma'lum aholi yashaydigan punktdan hech qachon chiqib ketmaydigan kishilar;

b) doimiy ro'yxatda turuvchi kishilar;

v) hisob o'tkazilayotgan vaqtda qayerda bo'lishidan qat'iy nazar odatda shu hududda yashovchi kishilar;

Mavjud aholi - bu:

a) ma'lum aholi yashaydigan punktda doim yashovchi kishilar;

b) doimiy ro'yxatda turuvchi kishilar;

v) qaysi hududda ro'yxatda turishidan qat'iy nazar, ro'yxat o'tkazilayotgan vaqtda shu aholi punktida bo'lgan kishilar.

8. Vaqtincha yashayotgan kishilar -- bu:

a) ma'lum aholi yashaydigan punktda doimiy yashovchilar;

b) doimiy ro'yxatda turuvchi kishilar;

v) doimiy ro'yxatda boshqa punktda turib, ro'yxat o'tkaziladigan vaqtda bu punktga vaqtincha kelib qolgan kishilar.

9. Vaqtincha yo'q bo'lgan kishilar – bu:
- a) ma'lum aholi punktida vaqtincha yashayotganlar;
  - b) vaqtincha ro'yxatda turuvchi kishilar;
  - v) doimiy ro'yxatda ma'lum aholi punktida turuvchi, lekin ro'yxat o'tkazilayotgan vaqtda shu punktida bo'lmagan kishilar.

10. Aholining tabiiy harakatini ifodalovchi ko'rsatkichlarni tanlang:

- a) tug'ilganlar soni;
- b) doimiy yashash uchun kelgan kishilar soni;
- v) vafot etganlar soni;
- g) tabiiy o'sish koeffitsiyenti;
- d) vafot etishning yosh koeffitsiyentlari;
- e) mexanik o'sish soni.

11. Aholining mexanik harakatini ifodalovchi ko'rsatkichlarni tanlang:

- a) yashash koeffitsiyenti;
- b) doimiy yashash uchun ko'chib ketganlar soni;
- v) mexanik o'sish koeffitsiyenti;
- g) bolalarning vafot etish koeffitsiyenti.

12. Vafot etish jadvali ko'rsatkichlarini tanlang:

- a) ma'lum yoshgacha yashay olish koeffitsiyenti;
- b) bolalarning vafot etish koeffitsiyenti;
- v) vafot etishning umumiy koeffitsiyenti;
- g) ma'lum yoshgacha yashovchilarning o'rtacha soni.

13. Mayatnikli migratsiyaning to'g'ri ta'rifini aniqlang:

- a) aholining ishi yoki o'qishi bilan bog'liq bir aholi punktidan ikkinchisiga vaqti-vaqti bilan borib-kelib turishi
- b) aholining dam olish joyiga borishi va kelishi bilan bog'liq harakati;
- v) aholining doimiy yashash joyi o'zgarishi bilan bog'liq harakati.

14. O'zbekiston aholisining yosh tarkibi bo'yicha yillar bo'yicha doimiy yashash joyini o'zgartirishini tahlil qiling:

Yillar	Jami	<i>Doimiy aholi soni yoshi bo'yicha, yosh</i>												
		15 yoshga qagar	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-72	72dan yuqori	
2009														
2013														

15. Tumanda 1-yanvar kuni 250 ming doimiy aholi yashagan, ulardan 2 mingtasi turli sabablar bilan tumandan tashqarida bo'lgan. Undan tashqari tumanda 5 ming kishi vaqtincha yashagan. Mavjud aholi sonini aniqlang.

16. "A" shahrida aholi ro'yxati o'tkazilayotgan kritik moliyalashda mavjud aholi soni 315 ming kishi bo'lgan. Shulardan 11 ming kishi vaqtincha yashovchilar. Lekin shu vaqtda doimiy yashovchi aholidan 19 ming kishi vaqtincha yo'q bo'lgan. Doimiy aholi sonini aniqlang.

17. "V" shahar aholisi quyidagicha bo'lgan, kishi:

1.01 – 80500   1.02 - 80550

1.03 – 80600   1.04 - 80670

1.07 - 80690   1.10 – 80730

1.01 keyingi yil - 80780

I chorakdagi, I-yarim yildagi va yillik o'rtacha aholi sonini aniqlang.

18. Aholi punkti bo'yicha 1.01.2014-y. quyidagi ma'lumotlar mavjud, ming kishi: mavjud aholi-1000, vaqtincha yashayotganlar-5, vaqtincha yo'q bo'lganlar-6. Yil davomida quyidagi o'zgarishlar sodir bo'lgan, ming kishi: tug'ilganlar soni-16, shu jumladan, doimiy aholida-12,4, doimiy yashash uchun ko'chib kelganlar-8, doimiy yashash uchun ko'chib ketganlar (doimiy aholidan)-4,6. Yil oxirida vaqtincha yashayotganlar 1,2 mln. kishiga ortgan, vaqtincha yo'q bo'lganlar 2,4 ming kishiga kamaygan.

Quyidagilarni aniqlang:

1) yil boshi va oxiriga doimiy aholi soni;

2) yil oxiriga mavjud aholi soni;

3) doimiy aholining o'rtacha yillik soni;

4) doimiy aholining tabiiy va mexanik harakati ko'rsatkichlari.

19. "A" shahar bo'yicha 2013-yilda quyidagi ma'lumotlar mavjud:

Aholi soni, ming kishi:

Yil boshida	720
Yil oxirida	732
Mexanik o'sish koeffitsiyenti, %	8,9
Yashash koeffitsiyenti	1,76
1 yoshga etmay vafot etgan bolalar soni, kishi	25
Umumiy aholi tarkibida 15-49 yoshli ayollar ulushi	
Yil boshida	30
Yil oxirida	32

Shahar aholisining 2013-yildagi tabiiy va mexanik harakati ko'rsatkichlarini (absolyut va nisbiy) aniqlang.

20. 2013-yil bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Aholi soni, ming kishi:

2013-y. 1-yanvarda.	530
2013-y. 1-iyulda	532
2014-y. 1-yanvar	534
Tug'ilganlar soni, kishi	7434
Doimiy yashash uchun kelganlar, kishi	2846
Yashash koeffitsiyenti	1,4
Umumiy aholi sonida, ayollar ulushi, %	53
15-49 yoshli ayollar ulushi, umumiy ayollar sonida	39

Aniqlang:

1) Tug'ilish, vafot etish, tabiiy o'sish va mexanik o'sish koeffitsiyentlari;

2) vafot etganlar soni;

3) boshqa aholi punktlariga ketganlar soni;

4) Maxsus tug'ilish koeffitsiyenti.

21. 2014-yil 1-yanvar kuni aholi punktida ayllar soni va yashayolish koeffitsiyentlari berilgan (vafot etish va o'rtacha umr darajasi jadvalidan)

Yosh, yil	Ayollar soni, kishi	Yashay olish koeffitsiyenti
25	3260	0,99928
26	4080	0,99925
27	4020	0,99923
28	1950	0,99918
29	4022	0,99915

2014-yil 1-yanvarga 27 va 29 yoshli ayollar sonini aniqlang.

22. Quyidagi ma'lumotlar berilgan:

- 5 yoshdan boshlab to umrning oxirigacha yashashi mumkin bo'lgan kishi-yil soni	6,467,145 kishi-yosh
- 5 yoshli yashaydiganlar o'rtacha soni	97,775 kishi
- 5 yoshgacha yashaydiganlar soni	98.805

5 yoshli uchun vafot etish jadvalini to'ldiring. 6 yoshga kelganlarning o'rtacha umr davomiyligini aniqlang.

23. Umumiy tug'ilish koeffitsiyenti 16%, 15-49 yoshli ayollarning umumiy aholi sonidagi ulushi – 33%. Maxsus tug'ilish koeffitsiyenti.

24. To'rt tuman bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Yeman	Aholining o'rtacha yillik soni, kishi	Vafot etish umumiy koeffitsiyenti, %
1	10000	7,5
2	20000	6,0
3	20000	8,2
4	30000	?

To'rtinchi tumandagi vafot etish koeffitsiyentini aniqlang.

25. "A" shahar aholisi 5 yil davomida 01.01.2003-y.-01.01.2008-y. o'rtacha har yili 2,5% va 01.01.2009-y.dan 01.01.2013-y.gacha o'rtacha har yili 0,5% o'sgan. Shahar aholisining 01.01.2003-y. to 01.01.2013-y.gacha o'rtacha o'sish darajasini aniqlang.

26. Mintaqada 2013-yilda quyidagi ma'lumotlar mavjud:

Aholining umumiy o'sish koeffitsiyenti,%	5
Aholining tabiiy o'sish koeffitsiyenti, %	2
YAshash koeffitsiyenti	1.16
O'rtacha yillik aholi soni, ming kishi	550
Avvalgi yillarda aholining o'rtacha o'sish darajasi,%	100,5
Avvalgi yillarda aholining o'rtacha yillik o'sishining	
Mutlaq miqdori, ming kishi	2.2

Quyidagilarni aniqlang:

- 1) 2013-yil boshidagi va oxiridagi aholi soni
- 2) Tabiiy va mexanik o'sishning mutlaq soni
- 3) Mexanik o'sish koeffitsiyenti
- 4) Tug'ilganlar va vafot etganlar soni
- 5) 01.01.2018-yilda bo'lishi ehtimoli bo'lgan aholi soni.

27. Quyidagi ma'lumotlar asosida "A" va "B" aholi yashaydigan punktdagi aholi tug'ilishi darajasini aniqlang:

Yosh guruhlari, yil	A		B		Ayollar yosh tarkibining standartlari %
	Ayollar soni, ming kishi	Tug'ilish koeffitsiyenti, %	Ayollar soni, ming kishi	Tug'ilish koeffitsiyenti, %	
30 yoshga qagar	200	9,5	120	8,0	4,0
30-40	220	21	220	2,0	2,0
40-49	150	1,4	200	1,5	2,0

28. Tahlillarga ko'ra, shahar aholisining o'zgarishi eksponensial funktsiya bilan izohlanadi. Shahar aholisi soni – 01.01.2013-yilda 450 ming kishi, tabiiy o'sish koeffitsiyenti 5,2 %.

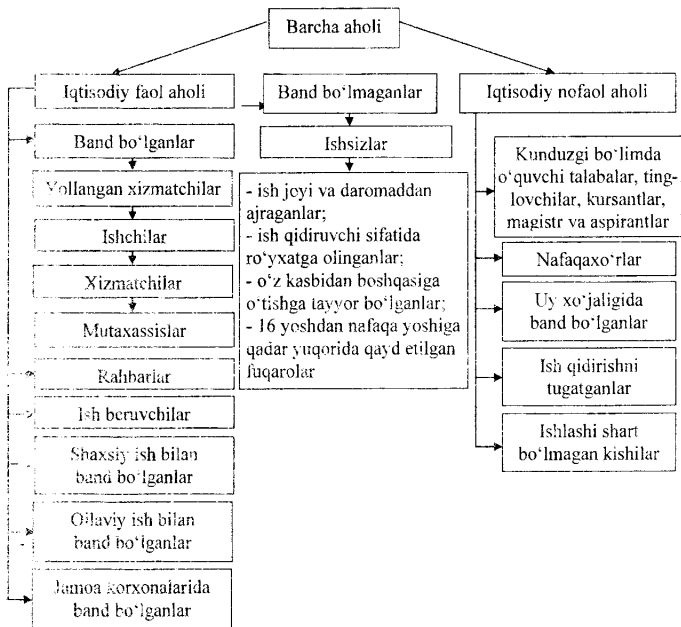
Quyidagilarni aniqlang:

- 1) 01.01.2018-yilda aholi soni qancha bo'ladi?
- 2) Necha yildan so'ng aholi soni 460 ming kishi bo'ladi?
- 3) Necha yildan so'ng aholi soni 5 %ga ortadi?

V bob. MEHNAT BOZORI STATISTIKASI

5.1. Iqtisodiy faol va nafaol aholi

Mamlakatning doimiy aholisi iqtisodiy faol va nafaol aholi guruhlari ajratiladi. Iqtisodiy faol aholi o'z ishchi kuchini mehnat bozoriga taqdim etadi va ish beruvchilar uni sotib oladilar. Iqtisodiy nafaol aholi esa obyektiv sabablar bilan mehnat bozorida ishtirok eta olmaydi.

Mamlakat iqtisodiy faol va nafaol aholisi tarkibi

Aholini kuzatish (ro'yxat o'tkazish) – bandlik va ishsizlik haqida ma'lumotlarni to'plashda muhim o'rinni egallaydi. Bunday kuzatunlar aholining hamma qatlamlarini o'z ichiga olib, u bandlik tarkibi va uning o'zgarishi, ishsizlar soni haqida to'la ma'lumotlarni olish va odatdagi usullarni qo'llab olingan statistik hisoblarda aks ettirilmaydigan mehnat faolligining har xil shakllarini hisoblash imkonini beradi.

Mehnat bozori statistikasi odatdagi ko'rsatkichlar tizimi: mehnat resurslari soni, band bo'lganlarning iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha taqsimlanishi, korxonalar, tashkilotlar, muassasalar xodimlari tarkibi va soni, ish vaqtidan foydalanish, mehnat unumdorligi va mehnat haqi darajasi va dinamikasi, har bir tarmoqdagi ish sharoitlari holatlarini o'z ichiga qamrab oladi.

Rejali iqtisodiyot davrida mehnat resurslari va aholining bandligi haqidagi ma'lumotlar, aholi ro'yxati o'tkazilgan davrlar orasida, korxonalar, tashkilotlar va muassasalarining ommaviy statistik hisobotlar ma'lumotlari asosida, mehnat va ish haqini o'rganish maqsadida o'tkazilgan tanlama kuzatuv ma'lumotlariga asoslanar edi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy hayotida yuz berayotgan tub o'zgarishlar statistikaga yangi-yangi talablarni qo'ymoqda. Statistika zimmasiga mehnat bozorini o'rganish vazifasi yuklanmoqda, shu jumladan, bandlilik va ishsizlik darajasi, ozod bo'lgan ishchi kuchini kasbiy tayyorlash va uning xarajatlari qiymati, aholining majburiy migratsiyasi kabi masalalarni o'rganish o'zbek statistika uslubiyatini xalqaro andozalar darajasiga yetkazishni taqazo etadi. Bularni o'rganish uchun axborotlarning quyidagi yangi manbalaridan foydalaniladi:

- bandlilik xizmati idoralarining statistik hisoboti, bunda fuqarolarning ish qidirib qilgan murojaatlari, vaqtincha bo'sh o'rinlari va ishsizliklar o'z aksini topadi;

- aholining bandligi darajasini o'rganish maqsadida har chorakda o'tkazilgan (oxirgi haftada) tanlama kuzatuv ma'lumotlari;

- migratsiya xizmatlari organlarining O'zbekiston milliy iqtisodiyotida ishlayotgan xorij fuqarolari haqidagi ma'lumotlari.

Mehnat resurslarining soni, tarkibi va joylashishi haqida to'liq ma'lumotlarni aholi ro'yxati ma'lumotlaridan olish mumkin.

Ishchi kuchi bozori holatini baholash uchun quyidagi nisbiy ko'rsatkichlar hisoblanadi:

1. Mehnatga layoqatli yoshdagi aholi koeffitsiyenti – umumiy aholi sonida mehnatga layoqatli aholi salmog'ini ifodalaydi.

2. Mehnatga layoqatli yoshdagi aholining mehnatga layoqatlilik K^1 – mehnatga layoqatli aholining mehnatga layoqatli yoshdagi aholidagi salmog'ini ifodalaydi.

3. Aholini bandlilik K^1 – band aholini umumiy aholi sonidagi salmog'ini ifodalaydi.

4. Mehnatga layoqatli yoshdagi aholini bandlilik K^1 - mehnatga layoqatli yoshdagi aholini shu yoshdagi umumiy aholi sonidan salmog'ini ifodalaydi.

5. Mehnat resurslarini bandlilik K^1 - band aholini umumiy mehnat resurslaridagi salmog'ini ifodalaydi.

6. Umumiy yuklama koeffitsiyenti – har 1000 ta mehnatga layoqatli yoshdagi kishilarga to'g'ri kelgan mehnatga layoqatsiz yoshdagi kishilar sonini ifodalaydi.

7. Mehnat resurslari o'rnini qoplash koeffitsiyenti – har 1000 mehnatga layoqatli yoshdagi kishilari to'g'ri kelgan 16 yoshgacha bo'lgan bolalar va o'smirlar soni.

8. Nafaqa yuklamasi koeffitsiyenti – har 1000 mehnatga layoqatli yoshdagi kishilarga to'g'ri kelgan nafaqaxo'rlar soni.

9. Ishsizlik darajasi – ishsizlar sonini iqtisodiy faol aholi soniga nisbati bo'lib, u foizlarda ifodalanadi.

10. Aholining iqtisodiy faollik darajasi – iqtisodiy faol aholini umumiy aholi sonidagi salmog'ini ifodalaydi.

Mehnatga layoqatli aholi – yoshi va sog'ligi bo'yicha mehnat qila oladigan kishilar hisoblanadi. Mavjud qonuniyatga asosan mamlakatimizda mehnatga layoqatli yosh: erkaklar uchun 16 dan 59 yosh va ayollar uchun 16 dan 54 yoshgacha hisoblanadi. Shu yoshdagi kishilar sog'ligi bo'yicha: mehnatga layoqatli va layoqatsiz guruhlariga ajratiladi. Layoqatsiz guruhga ishlamayotgan I va II guruh nogironlar, shuningdek, mehnat yoshida bo'lib, ishlamayotgan nafaqaxo'rlar (ular imtiyozli shartlar bilan nafaqa olayotganlar) quyidagi rasmda O'zbekiston aholisining yosh guruhlari bo'yicha taqsimlanishi keltirilgan (foizda).

Respublikamiz hududlarida demografik rivojlanishning asosiy yo'nalishi tug'ilishning kamayishida hamda migratsiyaning salbiy qoldig'i ko'rinishida namoyon bo'lmoqda. Bu esa aholining yosh guruhlari tarkibiga o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Xususan, aholi yosh guruhlari tarkibida mehnatga layoqat yoshidan kichiklar ulushi 1991-yildagi 43,1 %dan 2010-yilga kelib 32,4 %ga, mehnatga layoqat yoshidan kattalar ulushi esa 7,8 %dan 7,3 %ga kamaygan, mehnatga layoqatli aholining qiyosiy salmog'i esa 49,1 %dan 60,3 %gacha ko'paygan.

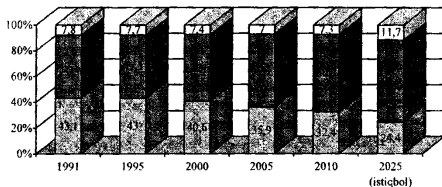
Mehnat resurslari – yoshi va sog'ligi bo'yicha mehnatga layoqatli va amalda iqtisodiyotda band yoki band bo'lmagan kishilar bo'lib, umumiy doimiy yashovchi aholining bir qismini tashkil etadi. Ularga quyidagilar kiradi:

- 1) mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli kishilar;
- 2) 16 yoshga yetmagan amalda ishlayotgan o'smirlar;
- 3) mehnatga layoqatli yoshdan katta bo'lsa ham, amalda ishlayotgan kishilar;
- 4) mamlakatda faoliyat olib borayotgan xorijiy mamlakatlar fuqarolari.

5.1.1-jadval

O'zbekiston aholisining yosh guruhlari bo'yicha taqsimlanishi

mehnatga layoqat yoshidan kichiklar
  mehnatga layoqat yoshidagilar
  mehnatga layoqat yoshidan kattalar

Mehnat resurslari soni quyidagicha aniqlanadi:

$$MR = MYO - (N + BB) + PO';$$

Bunda: ME – mehnat resurslari, mehnat yoshidagilar;

N - I va II guruh nogironlari;

BB – band bo'lmagan aholi;

PO' – band bo'lgan nafaqaxo'rlar va 16 yoshga yetmagan ishlayotgan o'smirlar.

Ayrim olingan mintaqalar bo'yicha mehnat resurslari soni hisoblanganda mayatnikli migratsiya ham hisobga olinadi. Masalan, shaharda 200 ming kishi yashaydi: ulardan 16 yoshga yetmaganlar – 46 ming kishi, mehnatga layoqatli yoshdagilar 112 ming kishi, mehnat yoshidagi yuqori yoshdagilar – 42 ming kishi. Mehnat yoshidagilardan 3 foizi ishlamayotgan I va II guruh nogironlar va imtiyozli nafaqaxo'rlar. Korxonalar, muassasalar va tashkilotlarda 1.56 ming o'smirlar va 10 ming nafaqaxo'rishlaydi. Shaharga ishlash uchun har kuni 1.4 ming kishi keladi va 0.3 ming kishi boshqa mintaqalarga borib ishlaydi.

$$MYo\ aholi = 0.97 \cdot 112 = 108.6\ \text{ming kishi}$$

MR (mayatnikli migratsiyasiz) = 108.6 + 1.56 + 10 = 120.2 ming kishi
 MR (mayatnikli migratsiyani) = 120.2 + 1.4 – 0.3 = 121.3 ming kishi hisobga olib).

MRlarining tabiiy harakati deganda, aholining migratsiyasini hisobga olmagan holda ular sonining o'zgarishiga aytiladi. Ishchi kuchi soni o'zgarishi intensivligini o'rganish maqsadida quyidagi ko'rsatkichlar aniqlanadi:

$$- \text{MR sonining tabiiy to'lishi } K^1 = \frac{MR_{tulkishi}}{MR} \cdot 100\%;$$

$$- \text{MR sonining tabiiy kamayishi } K^1 = \frac{MR_{kamayish}}{MR} \cdot 100\%;$$

- MR tabiiy o'sish $K^1 = MR$ sonining tabiiy to'lishi $K^1 - MR$ sonining tabiiy kamayishi K^1

$$- \text{MR migratsiyali to'lishi } K^1 = \frac{Aholi\ migratsiyasi}{MR} \cdot 100\%;$$

Xalqaro mehnat tashkiloti (XMT) ta'rifiga asosan iqtisodiy faol aholiga mamlakat aholisining 15 yoshdan 72 yoshgacha bo'lgan qismi kiritilib, ular o'z ish kuchini mahsulot va xizmatlar ishlab chiqarish uchun taqdim etiladiva ikki qismga bo'linadi: band bo'lganlar va band bo'lmaganlar. Masalan, O'zbekiston Respublikasida 2012-yilda iqtisodiy faol aholi soni 12,9 mln. kishi bo'lib, shu jumladan, iqtisodiyotda band bo'lganlar 12,2 mln. kishi, band bo'lmaganlar – 0,7 mln. kishi. Band bo'lganlarga joriy davrda faoliyat yuritgan quyidagi kishilar:

- manfaatdorlik asosida yollanganib mehnat qilganlar (hafta davomida eng kami bilan bir soat);

- daromad keltiruvchi mehnat bilan band bo'lganlar (yollanganib yoki yollanganmay mehnat qilganlar).

Biron-bir obyektiv yoki subyektiv sabablar bilan vaqtincha ishda bo'lmaganlar (betobligi, mehnat ta'tilidagi, o'qishdaligi tufayli va h.k.) ham ish haqi hisoblangan yoki hisoblanmagan bo'lishdan qat'iy nazar band bo'lganlar safidan chiqarilmaydi.

O'z xususiy uy xo'jaligida band bo'lganlar (ovqat pishirish, kiyim tikish va ta'mirlash, uyni tozalash, bolalar tarbiyasi bilan shug'ullanishi va h.k.) iqtisodiyotda band bo'lganlar safiga kiritilmaydi.

Xalqaro andozalarga asosan band bo'lganlar ishlab chiqarishda bajarayotgan funksiyasiga ko'ra quyidagi guruhlariga ajratiladi:

1. Yollangan xizmatchilar. Bu guruhga kiruvchilar ish beruvchilar bilan tuzilgan bitimga asosan mukofot oladilar. Bunda tashkilot tomonidan olinadigan daromad e'tiborga olinmaydi va barcha tanlanganlar yoki ishga tayinlanganlar, shuningdek, rahbarlar, boshqaruvchilar ham yollanganma xizmatchilar hisoblanadilar. Bularga diniy xodimlar, harbiy

xizmatni o'tayotganlar, ichki bo'lim va xavfsizlik organlarida xizmat qilayotganlar ham kiradi.

2. Ish beruvchilar. Bu guruhga xususiy (oilaviy) korxonada yosh firma boshqaruvchilari ishlab chiqarish maqsadida yollangan xizmatchilar mehnatidan foydalanuvchilar. Ularga aksionerlik jamiyatida ishlovchilar, boshqa yuridik va jismoniy shaxslar bilan bitim tuzish imkoniyatiga ega bo'lganlar, ishchilarni yonlash va bo'shatib yuborish huquqiga ega shaxslar kiradi.

3. Mustaqil ish bilan band bo'lganlar. Bularga mustaqil yoki bir yoki bir necha sheriklar bilan birgalikda ishchi kuchi yonlamay daromad keltiruvchi ishlab chiqarish jarayonida qatnashuvchi kishilar kiradi.

4. Ishlab chiqaruvchi kooperativ a'zolari. Bu guruhga o'z korxonasi ishlayotgan va boshqarish jarayonida boshqa a'zolar bilan teng huquqqa ega (ishlab chiqarishni boshqarish va daromadni taqsimlashda) kishilar kiradi.

5. Oilaviy korxonalarining haq olmay ishlaydigan xodimlari.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishsizlikni o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ishsizlik deb, o'ziga bog'liq bo'lmagan sabablarga ko'ra, ishlab turgan joyidan, mehnat daromadidan ajralgan, ish qidiruvchi shaxslar sifatida ro'yxatga olingan, mehnat qilish, kasbiy tayyorgarlikdan o'tishga tayyor 16 yoshdan pensiya yoshiga qadar bo'lgan fuqarolar ishsizlar sirasiga kiradi.

Iqtisodiyotda "to'la ish bilan bandlik" degan tushuncha mavjud. Lekin hech qachon aholini 100 % ish bilan band qilib bo'lmaydi. Shuning uchun ma'lum miqdordagi aholining ishsiz bo'lishi iqtisodiy jihatdan tabiiy holat hisoblanadi. Ishsizlikning quyidagi turlari mavjud:

1) Friktsion ishsizlik. Bularga ish qidirayotganlar yoki yaqin vaqtlarda ish bilan ta'minlanishi kutilayotgan ishchi kuchlari kiradi.

2) Tarkib o'zgarishi bilan bog'liq ishsizlik. Bunda ishchi kuchi darhol yoki qisqa muddatda ish topa olmaydi. U malakasini o'zgartirishi, qayta malaka oshirishi, ma'lumot olishi, kasb egallashi lozim. Hatto yashash joyi o'zgartirishiga to'g'ri keladi.

3) TDavriy ishsizlik. Ishlab chiqarish hajmining pasayishi yoki to'xtashi natijasida ishchi kuchiga talabning pasayishi va ishsizlikning paydo bo'lishidir. Davriy ishsizlikda ishsizlar soni ko'payadi. Lekin davr o'tgach yangi ish joylari paydo bo'lib, ishsizlar soni kamayadi.

Statistika ishsizlik darajasini xarakterlash uchun absolyut va nisbiy ko'rsatkichlardan foydalanadi. Ma'lum hudud bo'yicha ma'lum davr yoki ma'lum moment uchun ishsizlarning mutlaq soni aniqlanadi. Lekin uning intensivlik darajasini aniqlash uchun ishsizlik koeffitsiyenti hisoblanadi. Buning uchun ishsizlar soni mehnat resurslari soniga bo'linadi va protsentda ifodalanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida 5-7 % ishsizlik bo'lishi tabiiy holat hisoblanadi.

- kunduzgi bo'lim o'quvchilari, talabalari, magistrarlari, aspirantlari, tinglovchi va kursantlari;

- nafaqaxo'r va nogironlar;
- uy xo'jaligida band bo'lganlar;
- ish qidirishni tugatganlar;
- ishlashi shart bo'lmaganlar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnat bozorida yuz berayotgan jarayonlarni tahlil qilishning muhim quroli o'rtacha yillik miqdorlarda 1.01 va 1.07 ga nisbatan tuziladigan mehnat resurslari balansi hisoblanadi. U mehnat resurslari soni va tarkibi, ularning milliy iqtisod tarmoqlari va mulk shakllari bo'yicha taqsimoti, ishsizlar va iqtisodiy nafaol aholi haqidagi ko'rsatkichlar tizimi bo'lib, u faqat mehnat statistikasi ma'lumotlari asosida emas, balki statistikaning boshqa tarmoqlari ko'rsatkichlarini o'z ichiga oladi. U jamiyatning ijtimoiy tuzilishini, mehnat bozoridagi talab va taklifni o'rganish uchun muhim qurol hisoblanadi.

Mehnat resurslari balansi ikkita o'zaro bog'liq bo'limlardan iborat: uning birinchi bo'limida mehnat resurslarining soni va tabiiy takror paydo bo'lishi, ikkinchi bo'limida mehnat resurslarining sohalar va faoliyat turlari bo'yicha taqsimlanishini ifodalaydi.

Mehnat resurslari balansi sxemasini quyidagicha ifodalash mumkin:

I. Mehnat resurslarining paydo bo'lish manbalari jami mehnat resurslari, shu jumladan:

- mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli aholi;
- iqtisodiyotda band bo'lgan o'smirlar;
- iqtisodiyotda band bo'lgan qariyalar va ishsizlar.

II. Mehnat resurslari taqsimoti:

- jami iqtisodiyotda band bo'lganlar, shu jumladan:
- iqtisodiyot tarmoqlarida;
- xususiy uy xo'jaligini yuritish uchun yollanganlar;
- doimiy yo'nalish va boshqa soha xodimlari;

- mehnat qilish qobiliyatiga ega ishlab chiqarishdagi ajralgan holda o'qiyotganlar;
- mehnat qilish qobiliyatiga ega, lekin iqtisodiy faoliyat va o'qish bilan band bo'lmaganlar.

5.1.2-jadval

“A” mamlakatning “B” yildagi mehnat resurslari balansi quyidagicha ko'rinishga ega bo'ladi (ming kishi hisobida)

Ko'rsatkichlar	Jami	Shu jumladan	
I. Mehnat resurslarining tashkil topish manbalari			
01. Mehnat resurslari – jami	10663,3	4563,3	6100,0
Shu jumladan			
02. Mehnatga layoqatli yoshdagi aholi	10462,6	4476,4	5986,2
03. Iqtisodiyotda band bo'lgan qariya va o'smirlar	200,7	85,9	114,8
Ulardan:			
04. Qariyalar	127,3	42,4	84,9
05. O'smirlar	73,4	43,5	29,9
II. Mehnat resurslarining taqsimlanishi:			
06. Iqtisodiy faol aholi jami (07+09)	9194,3	4199,8	4994,5
Shu jumladan			
07. Iqtisodiy tarmoqlarda band bo'lganlar jami	8259,0	3825,7	4433,3
Ulardan:			
A. Qishloq, o'rmon xo'jaligi, ovchilik	3667,0	-	3667,0
V. Baliqchilik	1,2	-	1,2
S. Tog'-qazilma sanoati va karerlar izlash	39,5	-	39,5
D. Qayta ishlov beruvchi sanoat	1150,0	1024,0	121,0
E. Elektroenergiya, gaz va suv ta'minoti	52,0	-	52,0
F. Qurilish	507,2	456,5	50,7
G. Ulgurji va chakana savdo; mashina va motodavrlar, maishiy tovarlar, shaxsiy gigiena tovarlarini ta'mirlash	350,0	315,0	35,0
H. Mehmonxonalar va restoranlar	89,6	89,6	-
I. Transport, ombor xo'jaligi va aloqa	344,0	309,6	34,4
i. Moliyaviy vositachilik	28,6	25,8	2,8
K. Ko'chmas mulk bilan operatsiyalar, ijara va tijorat faoliyati	0,5	0,4	0,1
L. Davlatni boshqarish va mudofaa, majburiy ijtimoiy sug'urta	380,6	380,6	-
M. Maorif	890,2	567,4	322,8
N. Sog'liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlar	599,7	508,7	91,0
O. Boshqa kommunal, ijtimoiy va shaxsiy xizmatlar	158,1	142,3	15,8
P. Xususiy uy xo'jaliklarining yollanma ishchilari	0,8	0,8	-
Q. Ekshududiy tashkilotlar va idoralar (doimiy	-	-	-
08. Bandlar umumiy sonidan (06 qarordan) qisqartirilgan ish kuni (haftasiga qisman) ish haqi bilan yoki umuman uni saqlamagan holda o'tkazilgan xodimlar	30,5	13,3	17,2
09. Ishsizlar	935,3	374,1	561,2
10. Mehnatga layoqatli yoshdagi ishlab chiqarishdan ajralgan	623,3	275,9	347,4

holda o'quvchilar, talabalar			
11. Mehnatga layoqatli yoshdagi uy yumushlari va yosh bolalar tarbiyasi bilan bandlar	845,7	87,6	758,1
Balans (06+10+11)	10663,3	4563,3	6100
Balansdan tashqari:			
12. Yoshi bo'yicha va qarovchisini yo'qotganligi uchun nafaqa-xo'rlar	2798,7	1381,6	1417,1
13. Mehnatga layoqatli yoshgacha bo'lgan maktab va boshqa o'quv yurtlarining o'quvchilari	3793,2	967,2	2826,0
14. Maktabgacha yoshdagi bolalar va nafaqa olmaydigan qariyalar	4199,1	1514,8	2684,3
Jami iqtisodiy nafaol aholi (10+11+12+13+14)	12260,0	4227,1	8032,9

Bu ma'lumotlar tahlil qilinib, aholining bandlilik darajasi aniqlanadi, mehnat resurslari taqsimlanishidagi proportsiyalar o'rganiladi. Balans ma'lumotlari bir necha yillar bo'yicha qiyoslanib, bu masalalar dinamikasi o'rganiladi.

5.2. Korxonalar xodimlari tarkibi, soni va harakati ko'rsatkichlari

Ishga yonlash davriga ko'ra korxonalar xodimlari quyidagi guruhlariga ajratiladi:

- doimiy xodimlar;
- vaqtincha xodimlar;
- mavsumiy xodimlar;
- uchrab qolgan ishlarni bajarish uchun qabul qilingan xodimlar.

Bajarayotgan vazifasiga ko'ra korxonalar xodimlari ikki guruhga bo'linadi: ishchi va xizmatchilar. Xizmatchilar guruhida 3 ta toifa ajratiladi: rahbarlar, mutaxassislar va boshqa xodimlar. "Ishchilar" kategoriyasiga bevosita mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish bilan band xodimlar kiradi. "Rahbarlar" toifasiga korxonalar va uning tarkibiy tuzilmalari boshliqlari kiradi. "Mutaxassislar" toifasiga muhandis-texnik iqtisodiy-ijtimoiy va boshqa maxsus bilim talab qiluvchi kasb bilan shug'ullanuvchi xodimlar kiradi. Oxirgi "xizmatchilar tarkibiga kiruvchi boshqa xodimlar" toifasiga hujjatlarni rasmiylashtiruvchi, hisob-kitob, tekshiruv, xo'jalik xizmatidagi xodimlar (ish yurituvchilar, kotiblar, tabelchilar, hisobchilar va h.k.) kiradi.

Xodimlar soni ma'lum momentga (ma'lum kunga nisbatan) va davr oralig'i uchun aniqlanadi (o'rtacha miqdor sifatida). Ma'lum kunga nisbatan xodimlar soniga quyidagilar kiritiladi:

- ro'yxatda turgan xodimlar;
- boshqa korxonalardan ishga olingan o'rindoshlar;

- fuqarolik-huquqiy ega ishlarni bitim asosida bajaruvchi xodimlar.

Har kungi ro'yxatdagi xodimlar tarkibiga shtat jadvali asosida doimiy, mavsumiy yoki vaqtincha ishga qabul qilingan kishilar, shuningdek, ish haqi olib ishlovchi shu tashkilot, korxonaga egalari ham kiritiladi.

O'rindoshlar ham qo'shiladi, lekin ularning mehnat daftari asosiy ish joyida saqlanadi. Bitim asosida – maxsus yoki xo'jalik ishlarini bajaruvchi (ta'mirlash, maslahat berish va h.k.) kishilar ro'yxatdagi xodimlarga kiritilmaydilar.

Ro'yxatdagi xodimlar soni korxonaga ixtiyoridagi har kungi mavjud bo'lgan mehnat resurslari salohiyati haqida fikr yuritish imkonini beradi. Shu va boshqa ko'rsatkichlar vaqtli ko'rsatkichlar bo'lib, ularning soni har kuni o'zgarib turadi. Shuning uchun ma'lum iqtisodiy tahlilni amalga oshirish uchun (o'rtacha mehnat unumdorligi, o'rtacha ish haqi va h.k.).

O'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soni aniqlanadi. Buning uchun har kungi ro'yxatda turgan xodimlar sonini qo'shib, kalendar kunlar soniga bo'linadi (28, 29, 30, 31). Bunda shanba va yakshanba kunlari uchun juma kunida ro'yxatda turganlar soni olinadi. Agar korxonaga oy davomida to'liq ishlamagan bo'lsa ham o'rtachani aniqlashning bu usuli o'zgarmaydi. Masalan, korxonaga 25 iyundan ishlay boshlagan. Ro'yxatdagi xodimlar soni quyidagicha bo'lgan: 25 iyun (seshanba) 200 kishi, 26 iyun (chorshanba) 200 kishi, 27 iyun (payshanba) 203 kishi, 28 iyun (juma) 209 kishi. Oyning oxirgi ikki kuni (29 va 30) dam olish kunlariga to'g'ri kelgan. U holda:

$$T_{\text{roy}}^{-} = \frac{200 + 200 + 203 + 209 + 209.2}{30} = \frac{1230}{30} = 41 \text{ kishi}$$

Har kungi ro'yxatdagi xodimlar soni ishga kelgan va kelmaganlardan tashkil topadi, shuning uchun kelganlar va kelmaganlar sonini qo'shib, kalendar kunlar soniga bo'linadi. Masalan, korxonaga bo'yicha quyidagi ma'lumotlar mavjud (kishi/kunlar): ishga kelishlar soni - 3010, ish kunlari kelmasliklar soni - 70, dam olish va bayram kunlari ishga kelmaslik - 1600. U holda:

$$\bar{O}_{\text{roy}} = \frac{3010 + 70 + 1600}{30} = 156 \text{ kishi}$$

Bir necha oylardan iborat davr uchun o'rtachani aniqlash o'rtacha arifmetika formulasidan foydalaniladi.

(I chorakda o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soni 612 kishi: aprelda 610 kishi, mayda 610 kishi, iyunda 604 kishi. U holda:

$$\dot{O}_{rov} = \frac{\sum X \cdot I}{\sum I} = \frac{612 \cdot 3 + 610 + 610 + 604}{6} = 610 \text{ kishi}$$

Mehnat resurslaridan foydalanish darajasi tahlili uch xil yo'nalishda amalga oshiriladi:

- soni bo'yicha;
- ish vaqti bo'yicha;
- mehnat unumdorligi bo'yicha.

Soni bo'yicha korxonada mehnat swalohiyatidan foydalanishni o'rganish uchun ro'yxatdagi xodimlar sonidan foydalanish koeffitsiyenti aniqlanadi:

$$K_{ro'yxatdan foydalanish} = \frac{\text{O'rtacha amalda ishlagan xodimlar soni}}{\text{O'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soni, ish kunlar bo'yicha hisoblangan}}$$

Keyingi yo'nalishlar bo'yicha tahlil keyingi bo'limlarda ko'riladi. Ishchi kuchi harakatini vaqt bo'yicha, korxonalar bo'yicha tezligini o'rganish maqsadida quyidagi nisbiy ko'rsatkichlar aniqlanadi:

$$\text{Qabul qilish } K' = \frac{\text{Ishga qabul qilinganlar soni}}{T_{ro'yxatdagi}} \times 100\%$$

$$\text{Ishdan bo'shash } K' = \frac{\text{Ishdan bo'shaganlar soni}}{T_{ro'yxatdagi}} \times 100\%$$

$$\text{Xodimlar sonini to'ldirish } K' = \frac{\text{Qabul qilinganlar soni}}{\text{Ishdan bo'shaganlar soni}} \times 100\%$$

$$\text{Xodimlar doimiylik } K' = \frac{\text{O'rganilayotgan davrda ro'yxatda turgan xodimlar soni}}{T_{ro'yxatdagi}} \times 100\%$$

$T_{ro'yxatdagi}$ – korxonaning o'rtacha ro'yxatdagi xodimlari soni.

Ishga qabul qilish va undan bo'shash natijasida ishchi kuchi sonining o'zgarishi ishchi kuchi harakati deb ataladi. Uni ifodalash uchun quyidagi absolyut ko'rsatkichlar aniqlanadi:

- qabul qilish aylanmasi (ishga qabul qilinganligi haqida buyruq chiqarilgan);
- ishdan bo'shash aylanmasi (ishdan bo'shaganligi haqida buyruq chiqarilgan);
- ishchi kuchi umumiy aylanmasi (qabul qilingan va bo'shaganlar umumiy soni).

O'z xohishi bilan ishdan bo'shagan kishilar qatoriga quyidagilar kiradi: o'z xohishi bilan ishdan bo'shaganlar, shuningdek quyidagilar:

tanlovdan o'tish natijasida boshqa joyga o'tganlar, yashash uchun boshqa joyga ko'chganlar, kasallik yoki nogironlik, o'qishga kirish, pensiyaga chiqish, oiladagi kasal kishini boqish, ikki tomon bitimiga asosan bo'shagan kishilar.

Ishga qabul qilish va bo'shash haqidagi ma'lumotlar asosida ham korxonada, ham milliy iqtisodiyot darajasida quyidagicha ishchi kuchi balansi tuziladi:

$$T_0 + QQ - B = T_1,$$

bunda: T_0 – davr boshidagi xodimlar soni; QQ – qabul qilinganlar soni, shu jumladan manbalar bo'yicha:

bandlilik xizmat yo'llanmasi bilan;

boshqa korxonalaridan o'tkazilganlar;

boshqa manbalardan (korxonaning o'zi qabul qilgan; o'qishdan, harbiy xizmatdan qaytgan va h.k.);

B – ishdan bo'shaganlar soni, shu jumladan sabablar bo'yicha:

boshqa tashkilotga o'zkazish sababli;

xodimning xohishi bilan mehnat – bitimini tugatilishi (o'z xohishi bilan);

korxonaning xohishi bilan mehnat – bitimini tugatish, harbiy xizmatga chaqirish sababli;

boshqa sabablar bilan.

T_1 – davr oxiridagi xodimlar soni.

Aholi bandligini o'rganish uchun korxonada va tashkilotlardagi ish joylarining yangisini barpo etish va ba'zilarini yo'qotish bo'yicha harakatini ham o'rganishni taqozo etadi. Bandlilik xizmatlari idoralari korxonada va tashkilotlardan ularning xodimlarga talabi o'rganiladiv shu ma'lumotlar asosida statistika quyidagi ko'rsatkichlarni hisoblaydi:

- ish joylarining umumiy soni - umumiy mavjud ish joylari + bo'sh ish o'rinlari;

- bo'sh ish joylar soni (korxonada va tashkilotlarning buyurtmalari asosida aniqlanadi);

- yangi kiritilgan ish joylari soni (ishlab chiqarishni kengaytirish, qayta qurish va ish smenalari ortishi natijasida va h.k.);

- bir bo'sh joyga band bo'lmagan aholining yuklamasi.

5.3. Ish vaqti va undan foydalanish ko'rsatkichlari

Ish kuchi soni va uning tarkibi bu sohadagi masalaning miqdor tomoni hisoblanadi, ish vaqti va undan foydalanish darajasi esa uning sifat

tomonini belgilaydi. Ish vaqtidan foydalanishni tahlil qilish uchun ish vaqti fondlari tarkibini o'rganish, ish kuni va ish davri hajmi, ishlagan ish vaqti hajmiga turli omillar ta'sirini o'rganishni taqozo etadi. Ish vaqti statistikasi – mehnat statistikasining bir bo'limi hisoblanadi.

Ish vaqtini yo'qotishni o'rganish mehnat muammolari bilan shug'ullanuvchi davlat organlari, ijtimoiy ta'minot bo'limlari, kasaba uyushmalari, korxonalar va tashkilot rahbarlarining doimiy e'tiborida turadi.

Ish vaqti sarflangan mehnat meyorini ifodalaydi va u amaliyotda ikki ko'rsatkich yordamida o'lchanadi: 1) ishlagan kishi – kuni xodimning korxonalar ro'yxatida turgan va ishga kelgan kunlarini bildirib, unga ish vaqti davomida haqiqiy ishlangan va ishlanmagan soatlar kiraveradi. Ishlangan kishi-kunlariga shu korxonada o'z xodimlari tomonidan amalda ishlangan kishi kunlari, bu korxonalar yo'llanmasi bilan boshqa korxonada ishlangan kishi-kunlari, shuningdek, xizmat safarida bo'lgan xodimlarning ishlangan kunlari kiritiladi.

2) Ishlangan kishi-soati ish vaqtining aniq o'lchov birligi hisoblanadi, chunki uning tarkibiga tanaffus vaqtlari, kechikib kelish va vaqtlari ketib qolish vaqtlari kiritilmaydi.

Ish vaqtidan foydalanish darajasini bilish uchun statistikada quyidagi ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi:

1) Bir ishchi tomonidan ishlangan kunlardan, ya'ni ish oyi hajmidan foydalanish ko'effitsiyenti;

2) Ish kuni hajmidan foydalanish ko'effitsiyenti;

3) Ish vaqtidan to'liq foydalanish ko'effitsiyenti;

Bir ishchi tomonidan amalda ishlangan kunlar sonini aniqlash uchun korxonada ishlangan barcha kishi-kunlar soni o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soniga bo'linadi. Bu ko'rsatkichning amaldagisini bazis darajasi bilan qiyoslanib birinchi ko'effitsiyent aniqlanadi.

Ish kunining amaldagi hajmini aniqlash uchun ishlangan barcha kishi-soatlar soni, ishlangan kishi-kunlar soniga bo'linadi. Bunda ikki xil ko'rsatkich aniqlanadi: a) ish kunining to'liq hajmi (bunda odatdagi va odatdan tashqari soatlar e'tiborga olinadi) va b) ish kunining odatdagi hajmi (bunda faqat odatdagi soatlar e'tiborga olinadi). Bu ko'rsatkichning amaldagi bazis davrdagisi bilan qiyoslab ikkinchi ko'effitsiyent aniqlanadi. Birinchi ko'effitsiyentni ikkinchisiga ko'paytirib, uchinchi ya'ni ish vaqtidan to'liq foydalanish ko'effitsiyenti aniqlanadi.

1) Ish oyi hajmidan (kunlardan) foydalanish $K^1 = 21/20 = 1,050$ yoki 105,0 %

2) Ish kuni hajmidan (soatdan) foydalanish $K^t = 6,7/7,0 = 0,959$ yoki 95,9 %

3) Ish vaqtdan to'liq foydalanish $K^t = 1,05 \times 0,959 = 1,008$ yoki 100,8 %

Demak, korxonada ish oyi hajmidan (kunlar) bo'yicha foydalanish joriy davrda bazis davrga nisbatan 5,0 %ga ortgan, ish kuni hajmidan (soat) foydalanish 4,1 %ga kamaygan. Natijada ish vaqtdan to'liq foydalanish darajasi joriy davrda bazis davriga nisbatan 0,8 % ortgan.

5.3.1-jadval

Korxonada bazis va joriy davrda quyidagi ma'lumotlar berilgan:

№	Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr
1.	O'rtacha ro'yxatdagi ishchilar soni	900	1000
2.	Amalda ishlangan barcha kishi-kunlar soni	18000	21000
3.	Amalda ishlangan barcha kishi-soatlar soni	126000	140000
4.	Bir ishchi tomonidan amalda ishlangan kunlar soni (2:1)	20	21
5.	Ish kunining amaldagi hajmi, soat (3:2)	7,0	6,7

Amaliyotda quyidagi ish vaqti fondlarini o'zaro farqlash lozim:

1. Kalendar ish vaqti fondi – korxonada barcha xodimlariga to'g'ri kelgan kalendar kunlar sonini ifodalaydi va u quyidagicha hisoblanishi mumkin:

- o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar sonini shu davrdagi kalendar kunlar soniga ko'paytiriladi yoki

- ishga kelgan va kelmagan kishi-kunlar soni qo'shiladi.

2. Tabel vaqt fondini aniqlash uchun kalendar vaqt fondidan bayram va dam olish kunlari ayiriladi.

3. Eng ko'p imkoniyatli ish vaqt fondini aniqlash uchun tabel ish vaqti fondidan navbatdagi mehnat ta'tili kunlari ayiriladi. Bu fond "Mehnat to'g'risida" gi qonunga asosan foydalanish mumkin bo'lgan eng katta ish vaqti salohiyatini bildiradi. Masalan, korxonada bo'yicha mart oyida quyidagi ma'lumotlar berilgan (kishi-kunlarida) xodimlar tomonidan ishlangan kishi-kunlar – 5868; kun bo'yi to'xtab turishlar – 200; ishlanmagan kishi-kunlar – 3032, shu jumladan, navbatdagi ta'tillar – 480; dam olish kunlari – 2400; O'rtacha ro'yhatdagi xodimlar soni – 300 kishi; ushbu ma'lumotlar asosida quyidagi ko'rsatkichlarni hisoblash mumkin:

1) ishga kelgan kishi kunlar soni – ishlangan kishi – kunlar va kun bo'yi to'xtab turishlar soni yig'indisiga teng: $5868+200 = 6068$ kishi/kuni

2) kalendar ish vaqti fondi: $6068+3032 = 9100$ kishi/kuni

3) tabel ish vaqti fondi: $9100-2400 = 6700$ kishi/kuni

4) maksimal imkoniyatli ish vaqti fondi: $6700-480 = 6220$ kishi/kuni

5) may oyidagi kalendar vaqt fondi (agar o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soni o'zgar olmay qolsa): $300 \times 31 = 9300$ kishi/kuni

4. Ishlangan ish vaqti fondi. Ishlangan kishi/soatlar soniga xodimlarning ishlagan barcha soatlari kiritiladi (bayram va dam olish kunlari, hamda odatdan tashqari ishlangan soatlar ham qo'shiladi). Ammo bunga smenalardagi to'xtab turishlar, betoblik sababli ishga kelmaslik, mehnat ta'tillari va shunga o'xshashlar qo'shilmaydi.

Odatdan tashqari ishlangan vaqtlar – qonunda belgilangandan tashqari vaqtlardagi ish soatlari kiritiladi (bayram va dam olish kunlari, smenadan tashqari ishlangan vaqtlar va h.k.).

5. To'langan kishi-soatlar soni – xodimlar tomonidan ishlangan kishi-soatlar va ishlanmagan bo'lsa ham, ammo haqi to'langan soatlardan tashkil topadi. Ko'rsatkichda yillik mehnat ta'tili vaqti, qo'shimcha va o'quv ta'tillari vaqti, rahbariyat qarori bilan berilgan ta'tillar vaqti, malaka oshirish tizimida o'tkazilgan vaqt, qishloq xo'jaligi va boshqa ishlarga jalb etilgan vaqt, 18 yoshga etmagan o'smirlar uchun qisqartirilgan ish vaqti kiritiladi, ammo betob bo'lgan vaqt uchun to'lovlarga ijtimoiy fondlardan to'langan soatlar kiritilmaydi.

Ish vaqti fondlaridan (kalendar, tabel, maksimal imkoniyatli) foydalanish koeffitsiyenti quyidagicha aniqlanadi:

$$K = \frac{\text{Amalda ishlangan vaqt}}{\text{Tegishli vaqt fondi}}$$

Bu koeffitsiyent tegishli vaqt fondining qancha qismi amalda foydalanilganini ifodalaydi. Maksimal imkoniyatli vaqt fondi tarkibini o'rganish uchun ushbu vaqt fondi 100% deb olinadi va quyidagilar necha foizni tashkil etishi aniqlanadi:

1) ishlangan vaqt; 2) uzrli sabablar bilan (shu jumladan, ayrim sabablarga ko'ra) ish vaqtini yo'qotish; 3) uzrli sabablar bilan (shu jumladan, ayrim sabablarga ko'ra) ish vaqtini yo'qotish

Masalan, avvalgi misoldagi ma'lumotlar asosida quyidagilarni aniqlaymiz: amalda ishlangan vaqt, kalendar vaqt fondining 64 %ini tashkil etgan ($5668/9100 \times 100 = 64 \%$); tabel ish vaqti fondining 87,4 % ($5668/6700 \times 100 = 87,4 \%$); maksimal imkoniyatli ish vaqti fondining 94,2 % ($5668/6220 \times 100 = 94,2 \%$)ini tashkil etgan. Binobarin, bunda ish vaqtini yo'qotish 3,5 %ni, uzrli sabablar bilan yo'qotish esa 2,2 %ni ($1336/6220 \times 100 = 2,2 \%$) tashkil etgan.

5.4. Ish vaqti balansi

Ish vaqtidan foydalanish darajasi tahlili ish vaqti balansi asosida amalga oshiriladi. Ular kishi-kunlari va kishi-soatlarida tuzilib, ikki qismdan iborat bo'ladi: chap qismida "ish vaqtidan foydalanish" ko'rsatiladi.

Chap qismi quyidagilardan tashkil topadi:

- 1) kalendar vaqt fondi;
- 2) bayram va dam olish kunlari;
- 3) tabel vaqt fondi;
- 4) navbatdagi mehnat ta'tillari;
- 5) maksimal imkoniyatli ish vaqti fondi.

Ish vaqti resurslarini kishi-soatlarida ifodalash uchun ko'rsatkichlarni belgilangan ish vaqti hajmiga ko'paytiriladi.

"Ish vaqtidan foydalanish" qimida maksimal imkoniyatli ish vaqti fondining tarkibi ko'rsatiladi va u uch qismdan iborat bo'ladi: amalda ishlagan ish vaqti fondi, uzrli sabablar bilan ishlagan vaqt va ish vaqtini yo'qotish.

Amalda ishlagan ish vaqti fondi – belgilangan tartib asosida ishlagan vaqtni ifodalaydi. Odatdan tashqari ishlagan (bayram va dam olish kunlari, smenadan tashqari ishlagan) vaqt balansdan tashqarida ko'rsatiladi.

Uzrli sabablar bilan yo'qotishlarga quyidagilar kiradi:

- betobligi sababli, yoki betob bolalarni boqish;
- o'quv ta'tillari (sirtqi talabalar uchun, korxonada tomonidan yuborilgan o'qish va malaka oshirish va h.k.);
- qonun bilan belgilangan ishga kelmasliklar (davlat topshiriqlarini bajarish, masalan, harbiy qo'mitaga yoki sudga chaqirilishi).

Ish vaqtini yo'qotishga quyidagilar kiradi:

- kun bo'yi to'xtab turishlar;
- kechikib kelishlar, erta ketishlar;
- rahbariyat ruxsati bilan ishga kelmaslik;
- yalpi ishga kelmaslik (ish tashlash va h.k.)

Balansning o'ng qismi yuqorida keltirilgan uch bo'limning yig'indisidan tashkil topadi va kishi-kunlar va kishi-soatlarda ifodalangan maksimal imkoniyatli ish vaqti fondini bildiradi. Masalan, avvalgi misolda keltirilganlarni quyidagi ma'lumotlar bilan to'ldiramiz: Aprel oyida ishga kelmaslik (kishi-kunlarida): betobligi sababli – 56, o'qish ta'tillari – 20, progullar-4, rahbariyat ruxsati bilan – 12, qonun bo'yicha ishga kelmaslik – 60.

Ish vaqti balansini tuzamiz (kishi-kunlarida).

Ish vaqti resurslari	Ish vaqtdan foydalanish
1. Katandar fondi - 9100	1. Amalda ishlangan vaqt – 5868
2. Bayram va dam olish kunlari – 2400	2. Uzrli sabablar bilan ish vaqtini yo'qotish – 136 shu jumladan:
3. Tabe'i fondi – 6700	betobligi sababli – 56
4. Navbatdagi mehnat ta'tillari – 4800	o'qish vaqti sababli – 20
5. Maksimal imkoniyatli ish vaqti fondi – 6220	qonun bo'yicha – 60
	3. Ish vaqtini yo'qotish – 216 shu jumladan:
	kun bo'yi to'xtab turishlar – 200
	progullar – 4
	rahbariyat ruxsati bilan – 12
	4. Maksimal imkoniyatli ish vaqti fondi – 6220 (5868+136+216)
Jami: 6220	Jami: 6220

Demak, MIIVFning: - 94,3 % amalda ishlagan

- 2,2 % uzrli sabab bilan yo'qotish;

- 3,5 % uzrsiz sabab bilan yo'qotish – 100 %.

Demak, ish vaqti balansi – ish vaqti resurslari va ulardan foydalanish haqida to'liq ma'lumot olish va tahlil qilish imkonini beradi.

Savollar, testlar va masalalar

1. Iqtisodiy faol va iqtisodiy nafaol aholi haqida tushuncha bering.

2. Aholi quyidagi kategoriyalarning qaysilari iqtisodiy faol aholi tarkibiga kiradi?

- a) yollangan xizmatchilar;
- b) ish beruvchilar;
- v) o'quvchilar;
- g) shaxsiy ish bilan band bo'lganlar;
- d) ishlashi shart bo'lmaganlar;
- e) ilaviy ish bilan band bo'lganlar;
- i) uy xo'jaligida band bo'lganlar;
- yo) ishsizlar.

3. Aholi quyidagi kategoriyalarning qaysilari iqtisodiy nafaol aholi tarkibiga kiradi?

- a) ishsizlar;
- b) nafaqaxo'rlar;
- v) ish qidirishni tugatganlar;

g) talabalar, aspirantlar, magistrlar;

d) ish beruvchilar;

e) jamoa korxonalarida band bo'lganlar;

i) ishlashi shart bo'lmaganlar.

4. Mehnat bozori statistikasi ko'rsatkichlar tizimi qanday?

- mehnat resurslari soni;

- band bo'lganlarning iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha taqsimlanishi;

- korxonalar, tashkilotlar, muassasalar xodimlari soni va tarkibi;

- ish vaqtidan foydalanish;

- mehnat unumdorligi va ish haqi darajasi va dinamikasi;

- ish kuchiga xarajatlar;

- ish kuchining migratsiyasi va h.k.

Ushbu ko'rsatkichlarning mohiyati qanday?

5. Mehnat bozori statistikasining axborot manbalari:

- bandlilik xizmati idoralarining statistik hisoboti;

- aholi bandligi darajasini o'rganish maqsadida har chorak oxirida o'tkaziluvchi tanlama kuzatub ma'lumotlari;

- milliy iqtisodiyotimizda band bo'lgan xorij fuqarolari haqidagi ma'lumotlar;

- aholi ro'yxati ma'lumotlari va h.k.

Ushbu manbalarning mohiyati qanday?

6. Ishchi kuchi bozori holatini baholash uchun qo'llaniluvchi nisbiy ko'rsatkichlar:

- mehnatga layoqatli yoshdagi aholi koeffitsiyenti;

- aholining bandlilik koeffitsiyenti;

- umumiy yuklama koeffitsiyenti;

- mehnat resurslari o'rni qoplash koeffitsiyenti;

- nafaqa yuklamasi koeffitsiyenti;

- ishsizlik darajasi;

- aholining iqtisodiy faollik darajasi.

Ushbu ko'rsatkichlar qanday aniqlanadi va mohiyati nimada?

7. Mehnat resurslari soni qanday aniqlanadi?

8. Xalqaro andozalarga asosan band bo'lganlar ishlab chiqarishdagi bajarayotgan bazifasiga ko'ra qanday guruhlariga ajratiladi?

9. Ishsizlarning qanday turlarini bilasiz?

10. Mehnat resurslari balansi va ishchi kuchi balansi qanday tuziladi, uning mohiyati qanday?

11. Korxonada xodimlari soni. O'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soni qanday aniqlanadi?

12. Ish vaqti o'lchov birliklari. Ish vaqtidan foydalanish ko'rsatkichlari. Ish vaqti balansi.

13. Oy oxiriga berilgan quyidagi ma'lumotlar asosida II va III choraklar uchun o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar sonini aniqlang: martda-140 kishi, aprelda-146 kishi, mayda-150 kishi, iyunda-156 kishi, iyulda-152 kishi, avgustda-155 kishi, sentyabrda-154 kishi. Olingan ma'lumotlarni solishtiring.

14. Maishiy xizmat ko'rsatuvchi kombinat 23-oktabr kuni ochilgan. Ro'yxatdagi xodimlar soni quyidagicha bo'lgan: 22 da-58 kishi, 23 dan 26 gacha 60 kishi, 27 da 74 kishi, 28 dan 31 gacha 82 kishi.

Oktabr oyi va 10 oy uchun o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar sonini hisoblang.

15. Avgust oyida korxonada biznes rejasi bo'yicha o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soni 140 kishi bo'lishi kerak. Amalda oy davomida ishchilar tomonidan 2818 kishi-kuni ishlangan, turli sabablar bilan ishga kelmaslik 1613 kishi-kuni.

Avgust oyi uchun o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soni bo'yicha biznes rejani bajarilish darajasini aniqlang.

16. Ikki korxonada xodimlari to'g'risida joriy yil bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Ko'rsatkich	№1	№2
Yil boshida ro'yxatdagi ishchilar soni	690	570
Yil davomida ishga qabul qilingan ishchilar soni – jami	195	163
Yil davomida ishdan bo'shagan ishchilar soni – jami	170	202
Shu jamladan:		
O'z xohishi bilan	129	107
Kechikib kelgani va boshqa intizomlar buzilgani uchun	8	3
Yil oxirida ro'yxatdagi ishchilar soni	714	650
Yil davomida (1.01 dan 31.12 gacha) ro'yxatda turgan ishchilar soni	419	488

Har bir korxonada bo'yicha quyidagilarni aniqlang va tahlil qiling:

- 1) o'rtacha ro'yxatdagi ishchilar soni;
- 2) ishga qabul qilish va bo'shash koeffitsiyentlari;
- 3) ish kuchi umumiy aylanmasi koeffitsiyenti;
- 4) qo'nimsizlik koeffitsiyenti;
- 5) doimiylik koeffitsiyenti.

17. Korxonada ishchilarining I yarim yilida ish vaqtidan foydalanishlari haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Ishlagan kishi-kunlari	84430
Kun bo'yi to'xtab turishlar	-
Ishlanmagan kishi-kunlar soni – jami	13970
Shu jumladan:	
- navbatdagi mehnat ta'tili	6080
- o'qish ta'tili	340
- dekret ta'tili	1640
- kasallik	4715
- qonun bo'yicha ishga kelmaslik	470
- ma'muriyat ruxsati bilan	680
- ish qolirish	45
Bayram va dam olish kunlari	31160
Jami ishlangan va ishlanmagan kishi-kunlar	129560

Ish vaqti balansini tuzing va tahlil qiling.

Buning uchun quyidagi ko'rsatkichlarni hisoblang:

- 1) kalendar ish vaqtidan foydalanish koeffitsiyenti;
- 2) tabel ish vaqti fondidan foydalanish koeffitsiyenti;
- 3) maksimal imkoniyatli ish vaqti fondidan foydalanish koeffitsiyenti.

VI bob. MILLIY HISOBLAR TIZIMIDAGI MILLIY BOYLIK STATISTIKASI

6.1. Milliy boylik tushunchasi, hajmi va tarkibi

Milliy boylik muhim ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya bo'lib, u ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonining boshlang'ich va yakuniy holatini ifodalaydi. Milliy boylik hajmining ortishi iqtisodiy o'sishning muhim omili hisoblanadi. Shu bilan birga milliy boylikda ishlab chiqarish jarayonining natijalari mujassamlanadi. U ishlab chiqarilgan mahsulot hisobiga to'ldiriladi va yangilanadi. Milliy boylik hajmi, uning tarkibi, dinamikasi va ulardan foydalanish darajasi davlat va xalqaro statistikada mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining muhim yakunlovchi ko'rsatkichlari sifatida qaraladi. Milliy boylik hajmi va tarkibining o'zgarishiga ko'ra takror ishlab chiqarish va jamg'arish jarayonining yo'nalishlari haqida fikr yuritiladi.

Milliy hisoblar tizimi (1993-y.) doirasida milliy boylik asosida iqtisodiy aktivlar tushunchasi yotadi.

Iqtisodiy aktivlar – xususiy yoki jamoa mulki bo'lib, ularga egalik qilish yoki ulardan foydalanish natijasida mulk egalari iqtisodiy jihatdan manfaatdor bo'lishlari mumkin. Har bir iqtisodiyot aktiv qiymatga ega bo'lib, vaqt o'tishi bilan uning qiymati o'zgaradi. Har xil aktivlar o'z egasiga har xil manfaat keltiradi:

- imorat, mashina, uskunalar ishlab chiqarish jarayonida foydalanishdan daromad keltiradi;

- moliyaviy aktivlar va yer o'z egalariga mulkdan olingan daromad sifatida manfaat keltiradi (foizlar, dividendlar, renta);

- har qaysi aktivga qiymat zaxirasi sifatida ega bo'lishga qadar manfaat yoki uni xohlagan vaqtda sotib yuborishi mumkin.

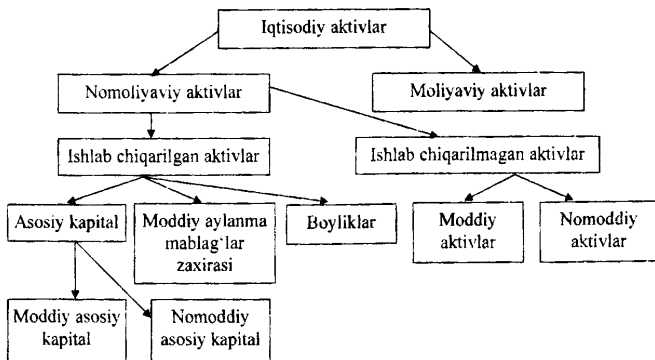
Ba'zi aktivlarga egalik qilish davri, ulardan manfaat olish tugagunga qadar bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Ikkinchi xil aktivlarga egalik qilish shu davr kelgunga qadar ular sotib yuboriladi va kelajakda olinishi mumkin bo'lgan daromad oldinroq olinadi. Uchinchi xil aktivlar (masalan, qimmatbaho metallar va toshlardan qilingan buyumlar va h.k.) sof holda qiymat zaxirasi sifatida hech qanday boshqa manfaat ko'rsatmay faqat yig'ilgan boyliklarni asrash va sotish sifatida saqlanishi mumkin.

Yuqorida keltirilgan ta'riflarga asosan iqtisodiy aktivlar bo'yicha uchta holatni ajratish mumkin:

- obyekt biror-bir mulk egasida bo'lishi lozim (davlat, xususiy yoki boshqa shaklda);
- mulk egasi obyektga egalik qilish va undan foydalanishdan ma'lum manfaat olishi lozim;
- obyektни aktivlarga kiritishning muhim sharti uni xohlagan vaqtda boshqa institutsion birliklarga sotib yuborish mumkin.

Bu xususiyatlarga faqat inson mehnati tufayli yaratilgan moddiy boyliklar (asosiy fondlar, moddiy aylanma mablag' va zaxiralar) emas, balki moliyaviy instrumentlar (depozitlar, aksiyalar va h.k.) yoki tabiiy hosil bo'lgan obyektlar: yer va yer osti, o'rmonlar va boshqa o'simlik resurslari, yovvoyi hayvonlar ham bo'lishi mumkin. MHTga asosan tabiiy resurslar mamlakatlarning iqtisodiy aktivlariga ularning egalari (davlat, tashkilot, muassasalar va h.k.) ulardan real daromad olish uchun foydalanilgan taqdirda kiritiladi.

Atrof-muhit muhofazasi obyektlari (osmon bo'shlig'i, ochiq suv havzalari) kimningdir mulki bo'la olmaydi yoki o'z egasiga biror-bir manfaat keltirmaydi (masalan, foydali qazilma zaxiralaridan hozirgi texnik darajada yoki hozirgi bahoda manfaat kelmaydi). Shuning uchun, ular iqtisodiy aktivlarga kiritilmaydi. Iqtisodiy aktivlarga yana uy xo'jaliklari tomonidan sotib olingan uzoq muddat davomida foydalaniluvchi buyumlar ham kiritilmaydi.

6.1.1-chizma. Milliy hisoblar tizimi (1993-y.)da iqtisodiy aktivlarni tasniflash

Iqtisodiy aktivlarni tasniflashda, avvalo, ular ikki sinfga ajratiladi: moliyaviy aktivlar va nomoliyaviy aktivlar.

Moliyaviy aktivlar ko'p jihatdan moliyaviy talablar va majburiyatlardan iborat. Bunda ikki institutsion birliklar orasida tuzilgan bitimga asosan biri mablag' (kapital) beradi. MHTda moliyaviy talab aktiv hisoblanib, uning egasi (kreditor) boshqa institutsion birlik (debitordan) tuzilgan birlikka asosan to'la yoki bir necha to'lovlarni oladi. Binobarin, kreditor faqat o'zi bergan qarz mablag'inigina emas, balki yana mulk egasi sifatida foizlar, daromadlar ham oladi. Bir institutsion birlik tomonidan shunday talabning mavjudligi, boshqa bir institutsion birlik tomonidan majburiyat bo'lishini taqozo etadi. Moliyaviy talablar (majburiyatlar) har xil ko'rinishga ega bo'lishi, moliyaviy aktivlarning har xil ko'rinishida yuzaga keladi.

1. Monetar oltin – davlatning pul-kredit muassasalarida markazlashgan holda saqlanuvchi quyma yoki tanga shaklidagi oltin zaxiralari. Ular sotib olish qobiliyatini oshirish maqsadida sotib olinadi.

2. O'rin bosarlik huquqiga ega mahsus mablag'lar (O'XEMM) – xalqaro valuta fondi tomonidan tashkil etilgan xalqaro zaxira va to'lov mablag'lari, shu fondga a'zo davlatlar orasida taqsimlanadi. O'XEMM dunyo pul mablag'lari bo'lib, ular xalqaro pulsiz hisob-kitob ishlarini XVF maxsus hisoblarida amalga oshiradilar. Ular faqat hukumatlar darajasida markaziy banklar va xalqaro tashkilotlar orqali xalqaro qarz yo'qotuvchi mablag' sifatida qo'llaniladi.

3. Mavjud pullar (valuta) - hisob-kitob qilish uchun qo'llaniluvchi muomaladagi banknot va tangalar. Muomalaga chiqarilgan mavjud pullar uni chiqargan muassasa (odatda markaziy bank) uchun majburiy hisoblanadi.

4. Depozitlar – banklarga asrab berish uchun o'tkazilgan pul mablag'lari. Bu moliyaviy "aktiv"ga banklarning fondlar bilan qaytarib berish majburiyati bo'lgan mablag'larga qarshi turadi. Depozitlar (pul mablag'lari kabi) yoki milliy yoki xorij valutarida bo'lishi mumkin, ular rezident-muassasalarning yoki qolgan dunyoning majburiyati bo'lishi mumkin.

5. Qimmatbaho qog'ozlar (aksiyalardan tashqari) – ularni chiqargan shaxsga nisbatan, ularning egasi tomonidan mulkiy huquq beruvchi pullik hujjatlar. O'z mohiyatiga ko'ra ular qarz majburiyatlari hisoblanadi. Bularga veksellar, obligatsiyalar, depozit sertifikatlar, privatizatsion cheklar va boshqalar kiradi.

6. Ssudalar – kreditor tomonidan bevosita qarz oluvchiga beriladigan moliyaviy instrument hisoblanadi. Bu operatsiya odatda hujjat bilan tasdiqlanadi va bu hujjatni birovga berish mumkin emas. Bularga banklar tomonidan korxonalar yoki uy xo‘jaliklariga berilgan ssudalar misol bo‘la oladi (uzoq muddatga sotib olishga kredit, iste‘mol krediti, moliyaviy lizing).

7. Texnik sug‘urta zaxiralari – sug‘urta imkoniyatlarini o‘tkazish texnikasi taqozo etishi natijasida yaratilgan moliyaviy aktivlar sug‘urta to‘lovlari va sug‘urta yig‘imlari orasidagi vaqt sug‘urta tashkilotlarida texnik zaxira sifatida katta hajmdagi summani to‘plash imkoniyatini yaratadi. Ularni yaratish sug‘urta kompaniyalari uchun zarur hisoblanadi, chunki ular sug‘urta qilayotganlar uchun vakolat bo‘lishi kerak. MHTda texnik sug‘urta zaxiralari ikki guruhga bo‘linadi:

- uy xo‘jaliklarining zaxiragi sof aktivlari qiymati – hayot va nafaqa fondini sug‘urtalash;

- sug‘urta boshqa turlari bo‘yicha (hayotni sug‘urtalashdan tashqari) to‘lov zaxiralari va tartibsiz talab zaxiralari.

8. Aksiyalar va kapitalda ishtirok etishning boshqa turlari – ustav kapitaliga ma‘lum nisbatda hissa qo‘yilganligi haqidagi hujjat bo‘lib, u o‘z egasiga foydaning ma‘lum qismini devident sifatida olish huquqini beradi.

9. Debitor va kreditorlarning boshqa hisoblari – savdo krediti, bitmagan ishlar va hokazolar hisobidan avanslar.

Nomoliyaviy aktivlarga – egalari ulardan iqtisodiy faoliyat natijasida yoki qiymat zaxirasi sifatida manfaat ko‘rishi mumkin bo‘lgan obyektlar. Ular ishlab chiqarilgan yoki ishlab chiqarilmagan obyektlar bo‘lishi mumkin.

Ishlab chiqarilgan aktivlar – MHTda ishlab chiqarish jarayoni natijasida paydo bo‘lgan nomoliyaviy aktivlar deb ataladi. Ular asosiy kapital, moddiy aylanma mablag‘lar va boyliklar zaxirasidan tashkil topadi.

Asosiy kapital – ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan milliy boylikni bir qismi uni natural – mulk holatini uzoq muddat davomida o‘zgartirishdan iqtisodiyotda foydalaniladi va o‘z qiymatini tayyor mahsulot va xizmatlarga asta-sekin o‘tkaza boradi. Asosiy kapital moddiy va nomoddiy qismlarga bo‘linadi. Moddiy asosiy kapitalga yashovchi va mamlakatdagi bino va inshootlar, mashina va uskunalar, transport vositalari, parvarish qilinadigan tabiiy aktivlar (ishchi mahsuldor mollar, mevali bog‘lar va boshqa ekilgan daraxtlar), tarixiy yodgorliklar va h.k. MHTning yangicha talqini bo‘yicha asosiy kapitalga harbiy uskunalarning

ba'zi turlari kiritilgan bo'lib, ular faqat harbiy maqsadlarda emas, balki fuqarolik ehtiyojlari uchun ham hojtdalaniladi (aerodromlar, avtomobillar va h.k.).

Nomoddiy asosiy kapitalni ajratish 1993-yildagi MHTning yangiligi hisoblanadi. Ularga inson mehnati natijasida yaratilgan va hamma bilishi shart bo'lmagan axborotlar bo'lib, ular qandaydir asrovchiga o'tkazilgan. Ularning qiymati ularda asralayotgan axborotning qiymatiga bog'liq. Bunga foydali qazilma boyliklarini qidirish xarajatlari, dasturiy ta'minot, adabiyot va san'atning noyob asarlari (filmlar, ovoz yozib olishlar, qo'lyozmalar va h.k.) va boshqa nomoddiy aktivlar kiritiladi.

Moddiy aylanma mablag'larga ishlab chiqarish zaxiralari (xomashyo, moddiy, yoqilg'i va boshqalar), tayyor mahsulotlar, qayta sotiladigan tovarlar, tugallanmagan ishlab chiqarishlar kiradi. Shularga yana davlat zaxiralari va don zaxiralari, strategik materiallar va davlat ahamiyatga ega boshqa tovarlar kiradi.

Boyliklar – uzoq muddat foydalaniladigan qimmatbaho tovarlar bo'lib, ularning bahosi umumiy bahoga nisbatan hech pasaymaydi. Ular ishlab chiqarish maqsadida ishlatilmaydi va foydalanilmaydilar va qiymat zaxirasi sifatida asraladi (qimmatbaho metallar, toshlar, antikvar buyumlar va boshqa san'at asarlari va boyliklar).

Ishlab chiqarilmagan aktivlarga ishlab chiqarish jarayoni natijasi bo'lmagan nomoliyaviy aktivlar kiradi. Ular yoki tabiat tomonidan yaratilgan, yoki yuridik va hisob ishlari natijasi hisoblanadi. Moddiy ishlab chiqarilmagan aktivlarga yer, yer osti qazilma boyliklari, yer osti suvlari va etishtirilmaydigan (tabiiy) biologik resurslar kiradi.

Nomoddiy ishlab chiqarilmagan aktivlar egasiga muayyan faoliyat bilan shug'ullanish huquqini beruvchi hujjatlar kiradi (patentlar, litsenziyalar, tovar belgilariga bitimlar tuzish va h.k.).

6.2. Milliy hisoblar tizimida milliy boylik hajmini aniqlash usuli

Iqtisodiyot har bir sektorning ma'lum momentga nisbatan iqtisodiy ahvoli, uning o'z xususiy kapitali hajmi bilan baholanadi va u sektorning aktiv va passivlar balansining balanslashtiruvchi moddasida o'z aksini topadi. Balans ikki yoqlama jadval singari tuziladi, uning chap tomonida sektorning aktivlari (moliyaviy va nomoliyaviy), o'ng tomonida esa uning moliyaviy majburiyatlari va o'z kapitalining sof qiymati keltiriladi.

Aktiv va passivlar balansi

Aktiv	Majburiyatlar va o'z kapitalining sof qiymati
1. Nomoliyaviy aktivlar: - ishlab chiqarilgan; - ishlab chiqarilmagan;	3. Moliyaviy majburiyatlar: - mavjud pullar; - depozitlar;
2. Moliyaviy aktivlar: - monetar oltin; - mavjud pullar; - O'YUHEBMM; - depozitlar.	- qimmatbaho qog'ozlar va h.k. 4. O'z kapitalining sof qiymati (4=1+2-3)

Sektor o'z kapitalining sof qiymati, uning aktivlari (moliyaviy va nomoliyaviy) qiymatining, uning moliyaviy majburiyatlariga nisbatan yuqori ekanligini ifodalaydi. Sof qiymat deyilishiga sabab asosiy kapital qoldiq qiymati bo'yicha aks ettiriladi. Bu balans ma'lumotlari asosida sektorning investitsion faollik darajasi, ularni moliyalashtirishga ehtiyojini ishlab chiqarishning moddiy aylanma mablag'lar bilan ta'minlanish darajasi va uning samaradorligini tahlil qilish mumkin.

Umuman, iqtisodiyot bo'yicha tuzilgan jamlovchi aktiv va passivlar balansi mamlakatning iqtisodiy va moliyaviy holatini ifodalaydi. Uning balanslashtiradigan moddasi milliy boylik ko'rsatkichi hisoblanadi. Shunday qilib, MHT metodologiyasi bo'yicha milliy boylik hajmini aniqlash uchun mamlakat rezidentlarining barcha iqtisodiy aktivlar qiymatlari (moliyaviy va nomoliyaviy) yig'indisidan ularning moliyaviy majburiyatlarini ayirib aniqlanadi. Demak, mamlakat milliy boyligi iqtisodiyot barcha sektorlarining sof kapitali yig'indilariga teng bo'ladi.

6.3. Asosiy fondlar va ularni tasniflash

Milliy boylikning mehnat natijasida paydo bo'lgan qismi – milliy mulkning 90 foizi asosiy fondlar hissasiga to'g'ri keladi.

Asosiy fondlar – ishlab chiqarilgan aktivlar bo'lib, ular uzoq vaqt davomida (bir yildan kam emas) tovarlar ishlab chiqarish yoki bozor va nobozor xizmatlari ko'rsatish uchun xizmat qiladi.

1996-yildan boshlab, asosiy fondlarning natural shakli va bajarayotgan funksiyalariga ko'ra quyidagicha tasniflanadi: binolar (yashalmaydigan), yashaydigan binolar, inshootlar, mashina va uskunalar, transport vositalari, ishlab chiqarish va xo'jalik ashyolari, ishchi mollar, nasldor mollar, ko'p yillik o'simliklar, asosiy fondlarning boshqa turlari. Asosiy fondlarni bunday tasniflash asoslangan amortizatsiya normalarini belgilashda, tarkibini va ulardan oqilona foydalanishni o'rganishda qo'llaniladi.

Asosiy fondlar tarkibiga yerlarni yaxshilash (melioratsiya, quritish, irrigatsion va boshqa ishlar) uchun qilingan kapital xarajatlar va yerga egalik qilish huquqini o'tkazish bilan bog'liq xizmatlar (advokatlar, ko'chmas mulk bilan shug'ullanuvchi agentlar va boshqa vositalar xizmatiga to'lovlar, to'langan soliq va yig'imlar va boshqa tashkiliy xarajatlar) bilan bog'liq xarajatlar ham kiradi.

Asosiy fondlar tarkibini o'rganish maqsadida ular quyidagi belgilari bo'yicha guruhlariga ajratiladi:

- iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha – tovarlar ishlab chiqaruvchi tarmoqlar (shu jumladan, sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish va h.k. tarmoqlar) asosiy fondlari, xizmat ko'rsatuvchi tarmoqlar (shu jumladan, transport, aloqa, savdo) asosiy fondlari;

- mulk shakli bo'yicha – davlat mulkida bo'lgan, xususiy mulkda bo'lgan asosiy fondlar;

- ishlab chiqarish jarayonida qatnashish darajasiga ko'ra – bevosita mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonida qatnashuvchi asosiy fondlar va harakatda bo'lmagan asosiy fondlar, shu jumladan, zaxirada, konservatsiya, ta'mirlash va rekonstruksiya bo'lganlar;

- kimga qarashli ekanligiga ko'ra – xususiy va ijaraga qo'yilgan asosiy fondlar;

- hududlar bo'yicha joylashishiga ko'ra – tumanlar, shaharlar, viloyatlar va respublika asosiy fondlari.

6.3.1-jadval

O'zbekiston Respublikasi asosiy fondlarining tarkibi (1.01.2013-y. nisbatan)

Jami asosiy fondlar	Salmog'i (%)
Jami asosiy fondlar	100
shu jumladan:	
I. Passiv qism	45,4
ulardan:	
- binolar	29,3
- inshootlar	16,1
II. Aktiv qism	54,6
ulardan:	
- o'zgaruvchi moslamalar	12,3
- kuchlanish mashina va uskunalar	9,2
- ishchi mashina va uskunalar	27,2
- o'lchash va boshqarish anjomlari, qurilmalari va laboratoriya uskunalari	1,2
- hisoblash texnikasi	0,9
- transport vositalari	2,8
- boshqa asosiy fondlar	1,2

Bevosita mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonida ishtirok etuvchi asosiy fondlarni bajarayotgan vazifasiga ko'ra aktiv va passiv guruhlarga ajratish mumkin.

Moddiy ne'matlar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonini amalga oshirish uchun xo'jalik yurituvchi subyektlar ishlab chiqarish fondlari bilan ta'minlangan bo'lishi lozim. Ishlab chiqarish fondlari asosiy va aylanma ishlab chiqarish fondlariga bo'linadi. Ular o'rtasidagi farq quyidagilardan iborat:

- asosiy fondlar ko'p ishlab chiqarish davrlarida ishtirok etib, o'z qiymatini qismlab, asta-sekin yangidan tayyorlanayotgan mahsulotga o'tkazib boradi; aylanma fondlari esa bitta ishlab chiqarish jarayonida qatnashib, o'z qiymatini to'liqligicha yangidan ishlab chiqarilayotgan mahsulotga o'tkaziladi;

- aylanma fondlar bevosita ishlab chiqarish jarayonida bo'lsa, asosiy fondlar shunday bo'lishi ham, bo'lmasligi ham mumkin;

- asosiy fondlar buyum shaklida tayyor mahsulotga qo'shilmaydi, aylanma fondlar esa qo'shiladi va tayyor mahsulotning o'zagini tashkil etadi;

- asosiy fondlar tarkibiga xizmat qilish muddati bir yildan ortiq va qiymati 15 ta minimal ish haqidan ortiq fondlar kiradi.

Asosiy fondlar ishlab chiqarishning moddiy asosini tashkil etadi. Ularning qiymati va tarkibi korxonada faoliyatining sifat va miqdor ko'rsatkichlariga kuchli ta'sir ko'rsatadi.

6.4. Asosiy fondlarni baholash usullari

Statistikada asosiy fondlarning hajmini o'rganishda natural va qiymat ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Asosiy fondlarni qiymat ko'rinishida baholashda quyidagi qiymat turlari qo'llaniladi:

- to'la boshlang'ich qiymati;
- to'la tiklash qiymati;
- eskirishni hisobga olgan holdagi boshlang'ich (tiklash) qiymati;
- balansdagi qiymati;
- bozor qiymati;
- yo'qotishdagi qiymati.

Asosiy fondlarning to'la boshlang'ich qiymati deganda, ularni sotib olish, tashib keltirish va o'rnatish uchun ketgan xarajatlarning yig'indisi tushuniladi. Demak, to'la boshlang'ich qiymat asosiy fondlarni foydalanishga topshirish momentidagi qiymati bo'lib, u eng asosiy baholash turi

hisoblanadi. Undan foydalanib, asosiy fondlarning hajmi, tarkibi, takror ishlab chiqarish va mehnatning texnika bilan qurollanish ko'rsatkichlari aniqlanadi. Shuningdek, to'la boshlang'ich qiymat amortizatsiya ajratma va normalarini hisoblashda asos hisoblanadi. Biroq har bir muayyan vaqtda asosiy fondlarning to'la boshlang'ich qiymati joriy baholarda hisoblanganligi uchun ularning umumiy hajmiga fizik hajm va baho o'zgarishlari ham ta'sir ko'rsatadi. Bu to'la boshlang'ich qiymat bo'yicha hisoblangan asosiy fondlarning juz'iy kamchiligidir.

Shuning uchun vaqti-vaqti bilan asosiy fondlarni qayta baholab turish taqazo etiladi, natijada to'la tiklash qiymati aniqlanadi. Asosiy fondlarning to'la tiklash qiymati ularning hozirgi davr sharoitlarida takror ishlab chiqarish qiymatidir. Masalan, 2 yil ilgari "A" markali 10 ta dastgoh uchun sarf qilingan xarajatlar (sotib olish, tashib keltirish va o'rnatish uchun) 10.000 so'mni tashkil etdi. Shu yili yuqoridagi "A" markali dastgohlardan yana 5 tasi sotib olindi va ularga xarajat 4500 so'mni tashkil etdi.

Yuqoridagi ta'rifga ko'ra, 15 ta dastgohning to'la boshlang'ich qiymati haqiqiy sarflangan xarajatlar yig'indisiga teng bo'ladi, ya'ni $10.000+4500=14500$ so'm.

To'la tiklash qiymati esa 15 ta dastgohni ushbu yilda sotib olinsa, jami qancha xarajat qilinishi mumkinligini ko'rsatadi, ya'ni: $15 \times (4500/5)=13,500$ so'm.

Tiklash qiymati odatda asosiy fondlarni qayta baholash jarayonida aniqlanadi. Qayta baholash bilan birga asosiy fondlarning eskirish summalari ham aniqlanadi.

Asosiy fondlar o'z qiymatlarini doimiy ravishda ishlab chiqarilayotgan mahsulot tannaxriga o'tkazib turilganligi sababli boshlang'ich va tiklash qiymatlarining eskirishi hisobiga olingan holdagi qiymatlari ham aniqlanadi. Buning uchun eskirish summasi to'liq qiymatdan ayriladi.

Yuqoridagi misolda, masalan asosiy fondlarning eskirish darajasi 30 % deb olinsa, u holda eskirish summasi = $13500 \times 30\%=4050$ m.s. bo'ladi. Demak, qoldiq qiymat $13500 - 4050=9450$ m.s.ga teng.

Balansdagi qiymat – obyektlarni qayta baholash natijasida olinadi va asosiy fondlar shu bahoda korxonalar balansiga o'tkaziladi. Balansdagi qiymat – aralash baholash: ba'zi obyektlar uchun – tiklashdagi qiymat, boshqalar uchun – bosh birlamchi qimmat ham bo'lishi mumkin.

Bozor qiymati – obyektlarni joriy davrda bozorda sotilishi mumkin bo'lgan qiymatini ifodalaydi.

Asosiy fondlar uzoq vaqt xizmat qilishi natijasida payti kelib butunlay yaroqsiz holga kelishi yoki ulardan kequsida foydalanish iqtisodiy samara bermasligi (ma'naviy eskirishi) mumkin. Bunday paytlarda asosiy fondlar ishlab chiqarish jarayonidan chiqariladi. Ularni temir-tersak sifatida metallomga topshirish, agar binolar bo'lsa – ularning buzilishi natijasida turli qurilish materiallari (yog'och, g'isht va boshqa) hosil bo'lishi mumkin. Korxonalarda albatta temir-tersak va qurilish materiallari turli ehtiyojlar uchun foydalanishi yoki chetga sotib yuborilishi mumkin va bu mablag'lar korxonaning hisob-kitob raqamiga kelib tushadi. Bu esa, o'z navbatida, yo'qotish qiymatida aks ettiriladi.

6.5. Asosiy fondlarning eskirishi va amortizatsiyasi

Asosiy fondlar ishlab chiqarish jarayonida uzoq vaqt ishlatilishi natijasida sekin-asta yemirilib boradi. Yemirilish asosiy fondlar amortizatsiyasining moddiy asosini tashkil etadi. Yemirilish jismoniy va ma'naviy turlarga bo'linadi. Asosiy fondlarning ma'naviy eskirishi asosiy fondlarning yanada unumliroq elementlarining paydo bo'lishi va arzonroq asosiy fondlarning yaratilishi natijasida sodir bo'ladi.

Hozirgi paytda hisoblanadigan yillik amortizatsiya ajratmalari faqat jismoniy eskirishnigina hisobga olib, quyidagicha hisoblanadi:

$$A = \frac{BBB + IX - IB}{T},$$

bu yerda: A – yillik amortizatsiya ajratmalari;

BBB – asosiy fondlarning to'la boshlang'ich (tiklash) qiymati;

IX – asosiy fondlarni yo'qotish xarajatlari (demontaj, ajratish, buzish va h.k.)

IB – asosiy fondlarni yo'qotish vaqtida olingan materiallar, detallarni sotishdan tushgan mablag'lar;

T – asosiy fondlarning xizmat muddati.

Amortizatsiya ajratmalari faqatgina absolyut miqdordagina emas, balki nisbiy ko'rsatkichlarda ham hisobga olib boriladi va u amortizatsiya normasi deb yuritiladi:

$$N_A = \frac{A \cdot 100}{F},$$

bu yerda: N_A – amortizatsiya normasi;

F – asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymati.

Amortizatsiya normalari asosiy fondlarning turiga uzviy bog'liq. Uzoq muddat xizmat qilubchi (binolar, inshootlar) obyektlar uchun uning darajasi nisbatan kichik bo'lsa, ishlab chiqarish jarayonida faol qatna-

shuvchi (mashina va uskunarlar) qismlarida esa katta bo'ladi. Amortizatsiya summasini hisoblashning ikki usuli mavjud: professional – chiziqli va tezlashdirilgan usullar.

Professional – chiziqli usulda obyektning qiymati uning xizmat qilish davrida har yili teng ravishda amalga oishiriladi. Masalan, agar obyektning xizmat qilish davri – 5 yil bo'lsa, unda uning balansdagi qiymatining har yili $1/5$ qismi qoplanadi yoki amortizatsiyaning chiziqli me'yori 20 %ga teng bo'ladi.

Asosiy fondlar aktiv qismining tezlashtirilgan amortizatsiya meyori ishlab chiqarishning tarkibiy o'zgarishi va uni modernizatsiya qilish uchun mo'ljallangan. U amortizatsiya me'yorining ikki marta ko'paytirilgan hajmiga teng bo'lib, obyektning qoldiq qiymatiga nisbatan qo'llaniladi.

Misolda ikki marta ko'paytirilgan chiziqli amortizatsiya me'yori 40 %ga teng. U holda, masalan, obyektning qiymati 200 ming bo'lsa, foydalanishning birinchi yilida 80 ming so'm (200 m.s.:0,4) ajratiladi. U holda qoldiq qiymat – 120 m.s. (200-80). Obyektning qoldiq qiymatiga nisbatan ikkinchi yil amortizatsiya ajratmalari 48 m.s. ($120 \times 0,4$)ga teng bo'ladi. Foydalanishning qolgan yillari uchun ham amortizatsiya ajratmalari shu usulda hisoblanadi ($72 \times 0,4$ va h.k.).

Asosiy fondlarning fizik va ma'naviy eskirishi natijasida ularni yangilash (almashtirish) zarurati tug'iladi. Buning uchun asosiy fondlar ishlab turgan vaqtlarida korxonalami ularni sotib olish yoki yaratish bo'yicha xarajatlari qoplanishi va ularni almashtirishni amalga oshirish uchun yetarli darajadagi pul mablag'lari jang'arilishi lozim. Xarajatlarni qoplash va pul mablag'larini to'plash ishlari mahsulot tannarxiga amortizatsiya ajratmalrini qo'shish orqali amalga oshiriladi.

Amortizatsiya ajratmalari amortizatsiya fondlarida yig'ilib boradi va ma'lum muddat o'tgandan so'ng ishlab chiqarishda qatnashgan asosiy fondlarning qiymatini to'la qoplashi kerak. Shuning uchun asosiy fondlarning amortizatsiya summasi asosiy fondlarning to'la boshlang'ich qiymatidan katta bo'lishi mumkin emas.

Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish sharoitlarida amortizatsiya ajratmalari bir tomondan, ishlab chiqarishda qatnashgan asosiy fondlarni o'ddiy takror ishlab chiqarishda foydalanilsa, ikkinchi tomondan, chiqib ketayotgan asosiy fondlar o'rniga texnikaviy takomillashgan asosiy fondlar bilan almashtirishda qatnashadi va manba bo'ladi.

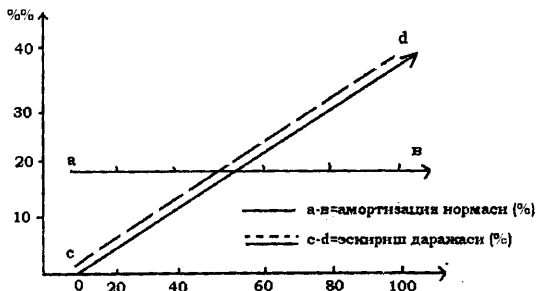
Amortizatsiya ajratmalari asosiy fondlar uchun yangi kapital mablag'larni moliyalashtirishga yoki qurilish moddiyarlari, uskunarlar yoki

nomoddiy aktivlarni sotib olish uchun uzoq muddatli moliyaviy qo'yimalarga sarflanadi.

Uzoq muddat foydalaniladigan asosiy fondlarni yaratish va sotib olish uchun qilingan xarajatlar investitsiya deb ataladi va ular joriy yil xarajatlariga kiritilmaydi.

Investitsiyalarning mohiyati shundaki, ular keyinroq manfaat olish uchun hozir ma'lum loyihalarga qilingan xarajatlarni anglatadi. Investitsion loyihalarning shakllari va mazmuni yangi korxonalar qurilishini rejalashtirishdan tortib, to asosiy kapitalning yangi elementlarini sotib olishgacha bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, asosiy fondlarni "eskirishi" va "amortizatsiya ajratmalari"ni bir-biridan ajratish lozim. Eskirish birlamchi va u butun xizmat davomida ortib boradi va amortizatsiyaning moddiy asosi hisoblanadi. Amortizatsiya normasi esa ikkilamchi va butun xizmat davomida o'zgar-may qoladi. Ular orasidagi bog'lanishni quyidagicha ifodalash mumkin.

6.5.1-chizma. Asosiy fondlarning eskirish va amortizatsiya orasidagi bog'lanish

Asosiy fondlarning bozor qiymati – u korxonalar va muassasalarda mavjud obyektlarning hozirgi holati, fizik va ma'naviy eskirishi, ulardan amalda va kelajakda foydalanish va foyda olish darajasii, talab va taqdim nisbatini hisobga olgan holda aniqlanadi va shu bahoda korxonalar va muassasalarda ularni sotib yuborish mumkin.

6.6. Asosiy fondlarning balanslari, ularning holati va takror ishlab chiqarish ko'rsatkichlari

Asosiy fondlar doimiy ravishda ham buyum shaklida, ham qiymat shaklida o'zgarib turadi. Ularning ko'payishiga quyidagi omillar ta'sir qiladi:

- sotib olish;
  - yangi qurilish;
  - inventarizatsiya paytida qayta baholashdagi o'zgarishlar.
- Asosiy fondlarning kamayishiga esa quyidagi omillar ta'sir qiladi:
- eskirib ishlab chiqarishdan chiqib ketishi;
  - boshqa korxonalariga sotib yuborilishi;
  - tabiiy ofatlar natijasida yo'q bo'lishi;
  - inventarizatsiya paytida qayta baholashdagi o'zgarishlar.

Yuqoridagi o'zgarish omillaridan foydalanib, asosiy fondlarning ikki xil balansi tuziladi:

- to'la boshlang'ich qiymati bo'yicha;
- qoldiq qiymati bo'yicha.

Davlat statistika organlarida asosiy fondlar balansi joriy baholarda, o'rtacha yillik baholar va bazis yili qiyosiy baholarida tuziladi.

To'la boshlang'ich qiymat bo'yicha balans har bir korxonaga, firma yoki tarmoq bo'yicha hisoblanadi. Bunda odatda birinchi ustunda asosiy fondlarning tasnifi keltiriladi. Kirim va chiqim qismlari esa yanada konkretlashtirilishi mumkin.

Asosiy fondlarning qoldiq qiymati bo'yicha balansida barcha ko'rsatkichlar qoldiq qiymatlarda qatnashib, chiqim qismida qo'shimcha yillik amortizatsiya ajratmalari keltiriladi.

Shunday qilib asosiy fondlar balanslarini quyidagicha formula tarzida keltirish mumkin:

$$\text{- to'la boshlang'ich qiymatda: } F_0 + F_k - F_{ch} = F_{N_0}$$

$$\text{- qoldiq qiymatda: } F_0^I + F_k - F_{ch}^I - A = F_{N_0}^I$$

bu yerda, F_0 va F_1 – asosiy fondlarning yil boshi va oxiridagi to'la boshlang'ich qiymatlari;

F_k va F_{ch} – kiritilgan va chiqib ketgan asosiy fondlarning to'la boshlang'ich qiymatlari;

F_0^I va F_1^I – asosiy fondlarning yil boshi va oxiridagi qoldiq qiymatlari;

F_{ch}^I – chiqib ketgan asosiy fondlarning qoldiq qiymati;

A – yillik amortizatsiya ajratmalari.

Asosiy fondlarning balanslaridagi ko'rsatkichlardan foydalanib, ularning holati va takror ishlab chiqarilish (harakat) ko'rsatkichlarini hisoblash mumkin.

Asosiy fondlarning holat ko'rsatkichlarini eskirish va yaroqlilik ko'rsatkichlari ifodalaydi:

$$K_{esk} = F - F^1 / F \times 100; K_{yaroq} = F^1 / F \times 100$$

$$K_{esk} + K_{yaroq} = 100\%$$

Holat ko'rsatkichlari odatda yil boshiga va oxiriga hisoblanib, ularni taqqoslash asosiy fondlarning holati qay tarzda o'zgarganligini aniqlash imkonini beradi.

Eskirish ko'effitsiyenti yaroqlilik ko'effitsiyenti bilan uzviy bog'liq. Eskirish ko'effitsiyenti qancha kichik bo'lsa, yaroqlilik ko'effitsiyenti shuncha katta bo'ladi va aksincha. Agar ko'effitsiyent "1" dan eskirish ko'effitsiyentini ayirib tashlasak, yaroqlilik ko'effitsiyentiga ega bo'lamiz.

Asosiy fondlarning harakatini yangilash va chiqib ketish ko'effitsiyentlari ifodalaydi: $K_{yang} = F_{yang} / F_1 \times 100; K_{chiq} = F_{chiq} / F_0 \times 100$

Bu yerda, F_{yang} va F_{chiq} - yil davomida yangidan kiritilgan va chiqib ketgan asosiy fondlarning to'la boshlang'ich qiymatlari.

Bu ko'rsatkichlar asosiy fondlar balansi ma'lumotlari asosida tuziladi.

6.6.1-jadval

Asosiy fondlar to'liq qiymati bo'yicha balansi (mln.so'm):

Yil boshidagi hajmi	Yil davomida kiritildi		Yil davomida chiqarildi		Yil oxiridagi hajmi
	Jami	Shu jumladan, yangi asosiy fondlar	Jami	Shu jumladan eski asosiy fondlar yo'qotildi	
4250	1230	600	200	150	5280

Balans ma'lumotlari asosida asosiy fondlar harakati va holatini ifodalovchi ko'rsatkichlarni hisoblaymiz:

1. Kiritish $K^1 = 1230 / 5280 \times 100 = 23,2\%$
2. Yangilash $K^1 = 600 / 5280 \times 100 = 11,4\%$
3. Chiqarish $K^1 = 200 / 4250 \times 100 = 4,7\%$
4. Yo'qotish $K^1 = 150 / 4250 \times 100 = 3,5\%$
5. Yaroqlilik $K^1_{yil\ oxiriga} = 3850 / 5280 \times 100 = 72,9\%$
6. Eskirish $K^1_{yil\ oxiriga} = 1430 / 5280 \times 100 = 27,1\%$

Xuddi shunday ko'rsatkichlarni yil boshiga nisbatan ham hisoblash mumkin. Umuman, eskirish ko'effitsiyenti asosiy fondlar qiymatining

mahsulotga o'tkazilgan qismini, yaroqlilik koeffitsiyenti esa asosiy fondlarning foydalanish mumkin bo'lgan qismi qiymatini ifodalaydi.

6.7. Asosiy fondlardan foydalanish va mehnatning fondlar bilan qurollanish ko'rsatkichlari

Ishlab chiqarish samaradorligini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlardan biri asosiy fondlardan foydalanish hisoblanadi. Asosiy fondlardan foydalanish darajasini fondlar samarasi /fondlarga talab/ va asosiy fondlarning absolyut samaradorligi koeffitsiyentlari ifodalanadi.

Fondlar samarasini hisoblash uchun ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi ishlab chiqarish asosiy fondlarining yillik o'rtacha qiymatiga bo'lib aniqlanadi:

$$f_s = \frac{q}{\bar{F}},$$

bu yerda: f_s – fondlar samarasi;

q – ishlab chiqarilgan mahsulot ;

$\bar{F}$ – asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymati.

Ishlab chiqarilgan mahsulot sifatida (q) yalpi ishlab chiqarish yoki yalpi qo'shilgan qiymat, ba'zi bir xil nomenklaturada mahsulot ishlab chiqarilubchi tarmoqlarda (ko'mir, neft, gaz va x.k.) mahsulotning natura miqdori (tonnalarda – ko'mir, kubometrlarda – gaz va h.k.) olinishi mumkin.

Fondlar samarasini oshirishning quyidagi yo'nalishlari mavjud:

1. Mashina, mexanizm va uskunalar ishlash vaqtini ko'paytirish, o'rnatilmagan uskunalarni ishga tushurish:

- smena koeffitsiyentini oshirish;
- smena ichidagi bekor turib qolishlarni yo'qotish;
- ta'mir turish vaqtini kamaytirish.

2. Texnika va ishlab chiqarish maydonlarini oqilona yuklash:

-texnikani loyihadagi unumdorlikka yetkazish muddatlarini jadalashtirish;

- ishning zaif joylarini yo'qotish;
- ayrim uchastkalar quvvatlarining mutanosibligini ta'minlash;
- mehnat va ishlab chiqarishni ilmiy tashkil qilish;
- ishlab chiqarish maydonlaridan oqilona foydalanish.

3. Ishlab chiqarish asosiy fondlarini texnikaviy takomillashtirish:

- yangi texnika asosida qayta qurish;
- uskunalarni modernizatsiyalash;
- ilg'or texnologik jarayonlardan foydalanish;

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitlarida ahvolni yaxshilash uchun korxonalarni xususiyalashtirish, aksionerlik va boshqa mulkchilik shakllariga aylantirish lozim.

Ko'pgina mahsulotlar bozor bahosining oshishi fondlar samarasini sun'iy tarzda ko'tarib yuboradi. Iqtisodiy inqirozning kuchayishi va ishchi xizmatchilar ish haqlarining ko'payishi ham bunga ta'sir qiladi. Shuning uchun baho tizimiga bog'liq bo'lmagan fondlar samarasi ko'rsatkichlari har bir so'mlik asossiy fondga to'g'ri kelgan mahsulot miqdori natura o'lchov birligida hisoblash mumkin.

Statistikada fondlar samarasiga teskari fondlarga talabchanlik ko'rsatkichi ham hisoblanadi.

$$f_i = \frac{\bar{F}}{Q}$$

Bu ko'rsatkich bir so'mlik (bir birlik) mahsulot ishlab chiqarish uchun talab qilinuvchi asosiy fondlar hajmini ifodalaydi. Ba'zi adabiyotlar fondlarga talabchanlikning asosiy fondlari birlashtirish koeffitsiyenti deb yuritiladi.

Fondlarga talabchanlik ko'rsatkichi ishlab chiqarishda foydalanilgan asosiy fondlarning absolyut va nisbiy sarfini ifodalovchi bir qancha tahliliy masalalarni hal qilishda qo'llaniladi.

Asosiy fondlardan foydalanishni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimiga bir so'mlik asosiy fondlar qiymatiga to'g'ri kelgan foyda hajmini ifodalovchi asosiy fondlar samaradorligi koeffitsiyenti ham kiradi:

$$K_s = \frac{\text{Foyda}}{\bar{F}}$$

Fondlar bilan qurollanish koeffitsiyenti asosiy fondlar va mehnat resurslari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ifodalaydi:

$$K_{\text{fondlar bilan qurollanish}} = \frac{\bar{F}}{T}$$

bu yerda, T – xodimlarning o'rtacha yillik (oylik) soni.

Bu ko'rsatkich asosiy fondlarning faol qismi bo'yicha alohida hisoblanadi:

$$K_{\text{faol asosiy fondlar bilan qurollanish}} = \frac{\bar{F}}{T_a}$$

bu yerda, F_a – faol asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymati.

Asosiy fondlardan foydalanish ko'rsatkichlari dinamikasi fondlar samarasi indekslari tizimi yordamida o'rganiladi:

- o'zgaruvchi tarkibidagi indeks;
- doimiy tarkibidagi indeks;

-tuzilma siljishlari indeksi.

Agar ayrim korxonalardagi fondlar samarasining dinamikasini aniqlash lozim bo'lsa, individual indekslardan foydalaniladi:

$$if_c = Q_1/F_1 \cdot Q_0/F_0 = f_{c1} \cdot f_{c0}$$

bu yerda: if_c – asosiy fondlarning individual samara ko'rsatkichlari;

Q_1 Q_0 – joriy va bazis davrlardagi ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi;

F_1 F_0 – joriy va bazis davrlardagi korxonalar asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha yillik qiymati.

$$J_{fc} = Yf_1 \times d_{f1} / Yf_0 \times d_{f0} = f_1 : f_0$$

bu yerda, d_{f1} d_{f0} - joriy va bazis davrlardagi ayrim korxonalar asosiy fondlarning barcha korxonalar asosiy fondlari qiymatlaridagi salmoqlari;

$\bar{f}_1 \bar{f}_0$ - joriy va bazis davrlaridagi barcha korxonalar bo'yicha o'rtacha fondlar samarasi;

$$f_1 = YQ_1 / YF_1; f_0 = YQ_0 / YF_0$$

O'zgaruvchi tarkibdagi umumiy fondlar samarasi indeksiga ayrim korxonalarda fondlar samarasining o'zgarishi va ayrim korxonalar asosiy fondlari salmoqlarining o'zgarishi ta'sir qiladi.

Doimiy tarkibdagi fondlar samarasi indeksiga esa faqat birinchi omil ta'sir qiladi:

$$Jf_c = Yf_1 \times d_f / Yf_0 \times d_f$$

bu yerda, Jf_c - doimiy tarkibdagi fondlar samarasi indeksi.

Fondlar strukturasiidagi o'zgarishning fondlar samarasiga ta'sirini struktura siljishlari indeksi ko'rsatadi:

$$Jd_f = Yf_0 \times d_{f1} / Yf_0 \times d_{f0}$$

Yuqoridagi indekslar o'zaro uzviy bog'liq:

$$Jf_c = Jf_c \cdot Jd_f$$

Bu indekslar barcha ishlab chiqarish asosiy fondlarining qiymatiga nisbatan hisoblangan. Biroq ma'lumki, ularning tarkibidagi asosiy fondlar ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etish nuqtai nazaridan o'zaro farqlanadi.

Statistikada mahsulot ishlab chiqarishda ishtirok etishuvchi faol asosiy fondlar samarasi alohida hisobga olib boriladi.

Faol asosiy fondlarning individual indeksi quyidagicha aniqlanadi:

$$if_a = Q_1/F_{a1} \cdot Q_0/F_{a0} = f_{a1} : f_{a0}$$

bu yerda: F_{a1} F_{a0} - faol asosiy fondlarning joriy va bazis davrlardagi o'rtacha yillik qiymatlari;

f_{a1} f_{a0} - faol asosiy fondlardan joriy va bazis davrlardagi foydalanish samarasi ;

if_a – faol asosiy fondlarning samara indeksi.

Ma'lumki, $f_a \times d_{fa} = f$, shuning uchun $if = if_a \times id_{fa}$,

bu yerda, d_{fa} - faol asosiy fondlarning barcha asosiy fondlar qiymatidagi salmog'i;

id_{fa} - faol asosiy fondlar salmog'ining o'zgarish indeksi.

Demak, asosiy fondlar tuzilmazasi takomillashuvi, faol qismi salmog'ining ko'payishi ishlab chiqarish samaradorligi omillari ekan.

Faol asosiy fondlardan foydalanish darajasi ularning salmog'i va barcha asosiy fondlar qiymatlari o'zgarishlarini mahsulot ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga ta'sirini ko'rib chiqamiz.

Bu holda mahsulot dinamikasi indeksini quyidagicha yozish mumkin:

$$I_q = if_a \times id_{fa} \times if_f$$

$$Q_1/Q_0 = f_{a1}/f_{a0} \times d_{fa1}/d_{fa0} \times F_1/F_0$$

Absolyut o'zgarish esa quyidagicha hisoblanadi:

$$Q_1 - Q_0 = (f_{a1} - f_{a0}) \times d_{fa1} \times F_1 + (d_{fa1} - d_{fa0}) \times f_{a0} \times F_1 - (F_1 - F_0) \times f_0$$

Mehnatning asosiy fondlar (aktiv qismi) bilan qurollanish koeffitsiyentini aniqlash uchun asosiy fondlar qiymati eng ko'p smenadagi ishchilar soniga bo'linadi. Bu ko'rsatkichning ortishi mehnat unumdorligi darajasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

6.8. Uskunalar tasnifi, holati, soni, quvvati va ulardan foydalanish ko'rsatkichlari

Mehnat vositalari tarkibida mehnat qurollari (ishchi va kuchlanish) mashinalari, uskunalar, priborlar va hokazolar K.Marks ta'biriga ko'ra ishlab chiqarishning "suyak va muskul tizimini" tashkil etadi. Statistika bunday mehnat qurollari, ya'ni uskunalarni o'rganishga alohida e'tibor beradi.

Uskunalar oddiy mehnat qurollardan murakkab konstruksiyali avtomatik boshqariladigan mashinalar tizimigacha bo'lgan bosqichni bosib o'tadi.

Sanoatda qo'llaniladigan uskunalar turlari juda ko'p. Shuning uchun ularni o'rganish uskunalarni tasniflashdan boshlanadi.

Quyida uskunalar 14 ta belgi bo'yicha tasniflangan:

1. Mehnat predmetlariga ta'sir qilish usuliga ko'ra:

1.1. Mexanik uskunalar.

1.2. Kimyoviy uskunalar.

1.3. Termik uskunalar.

2. Harakat prinsipiga ko'ra:
  - 2.1. Uzluksiz harakatdagi uskunalar.
  - 2.2. Uzlukli harakatdagi uskunalar.
3. Ixtisoslashish xarakteriga ko'ra:
  - 3.1. Maxsuslashgan uskunalar.
  - 3.2. Universal uskunalar.
4. Avtomatlashtirish darajasiga ko'ra:
  - 4.1. Yo'lda yoki oyoqda harakatga keltiriluvchi mashinalar.
  - 4.2. Mehnat predmenti bilan qattiq aloqasiz mashinalar.
  - 4.3. Yarimavtomatlar.
  - 4.4. Avtomatlar.
  - 4.5. Avtomatik liniyalar.
  - 4.6. Dastur bilan boshqariladigan uskunalar.
5. Yo'llash sohasiga ko'ra:
  - 5.1. Umumsanoat uskunalari.
  - 5.2. Maxsus uskunalar.
6. Texnologik ahamiyatiga ko'ra:
  - 6.1. Turli xildagi energiya ishlab chiqarishda qo'llaniluvchi kuchlanish (energetika) uskunalari.
  - 6.2. Mehnat predmetini jamiyat uchun kerakli mahsulotga aylantirishda qo'llaniluvchi ishlab chiqarish uskunalari.
7. Konstruktiv-texnologik xususiyatlariga ko'ra.
8. Bajarilgan operatsiyalar xarakteriga ko'ra.
9. Qayta ishlanayotgan moddiy turiga ko'ra
10. Uskunalarning texnik mukammalligiga ko'ra:
  - 10.1. Texnika mukammal uskunalar.
  - 10.2. Modernizatsiyalashni talab etuvchi uskunalar.
  - 10.3. Eskirgan uskunalar.
11. Uskunalarning texnik holatiga ko'ra:
  - 11.1. Ishlash uchun yaroqli uskunalar.
  - 11.2. Kapital ta'mirlashni talab etuvchi uskunalar.
  - 11.3. Yaroqsiz uskunalar.
12. Kelib chiqishiga ko'ra:
13. O'rnatilgan joyiga etuvchi (asosiy sexlar, yordamchi sexlar va boshqa joylarda).
14. Xizmat muddatiga ko'ra (5yilgacha, 5-10 yil, 15-20 yil, 20 yildan ko'p).

Uskunalarining soni, tarkibi, harakati holati foydalanilishi to'g'risidagi ma'lumotlar ularning soni va quvvati haqidagi hisob-kitoblarda keltiriladi. Bunda dvigetelli, asboblari bilan ta'minlangan, alohida texnik qurilma yoki mashinalar tizimi deb atalmish inventar obyektlar kuzatuv birligi hisoblanadi. Masalan, dastgoh, apparat va boshqalar.

Uskunalarining sonini hisoblashda barcha sanoat tarmoqlariga xos bo'lgan son kategoriyalari belgilanadi:

- mavjud uskuna;
- o'rnatilgan uskuna;
- o'rnatilmagan uskuna.

Mavjud uskunalarga korxonada balansida hisobga olingan, holati va qayerdanligidan qat'i nazar inventar ro'yxatiga kiritilgan uskunalar kiritiladi.

O'rnatilgan uskunalarga foydalanishga topshirilgan dastgoh, mashina va mexanizmlar kiritiladi. O'z navbatida, o'rnatilgan uskunalar tarkibida ishlab chiqarishda haqiqatda foydalanilayotgan uskunalar, reja bo'yicha ta'mirlashdagi uskunalar, zaxiradagi uskunalar, bekor turgan uskunalar va ishlab chiqarish dasturini bajarish uchun kerak bo'lmagan uskunalarga bo'linadi.

Haqiqatda ishlagan uskunalarga hisobot davrida ishlash muddatidan qat'i nazar ishlab chiqarishda foydalanilgan uskunalar kiradi. Bekor turgan uskunalar rejadan tashqari, rejadagi va ta'miri kutayotgan uskunalaridir. Uskunalarining bekor turib qolish sabablarini o'rganish statistikaning muhim vazifalaridan hisoblanadi.

O'rnatilmagan uskunalar mavjud uskunalarining tarkibiy qismi bo'lib, ularga o'rnatilishi lozim bo'lgan uskunalar, ortiqcha uskunalar va yo'qotiladigan uskunalar kiradi. Statistika organlari o'rnatilmagan uskunalarini hisobga olish uchun har yili ularning ro'yxatini tuzadi. Uskunalar soni statistikada ma'lum sana va davrlarga hisoblanadi. Ma'lum davrdagi uskunalarining o'rtacha sonini hisoblash uchun uskunalarining korxonada bo'lish vaqti kalendar vaqtga bo'lib aniqlanadi.

Ro'yxatlar va bir yo'lakay statistik kuzatuvlar natijasida uskunalarining texnikaviy holati, yoshi, jismoniy eskirishlari to'g'risidagi ma'lumotlar olinadi.

Statistikada uskunalarining quvvatini aniqlash katta ahamiyatga ega. Ishlab chiqarish dasturlari odatda quvvat ko'rsatkichlariga asoslanadi.

Uskunaning quvvati deganda, uning vaqt birligida ma'lum ishni bajara olish qobiliyati tushuniladi. Quvvatga tavsif berishda energetika va ishlab chiqarish uskunalarining xususiyatlari inobatga olinishi lozim.

Energetika qurilmalariga quyidagilar kiradi:

- tabiatning potensial energiyasini issiqlik va elektr energiyasiga, mexanik yoki bir turdagi energiyani boshqa turga aylantiradigan bug' qozonlari, atom reaktorlari, mexanik dvigatellar, elektr generatorlari;

- bir turdagi energiyaning parametrlarini o'zgartiruvchi transfer-matorlar, to'g'rilagichlar va h.k.

- energiya uzatkichlar (elektr uzatish liniyalari, elektr, issiqlik va boshqa shaxobchalar);

- energiya iste'molchilari, ya'ni ishlab chiqarish jarayonida bevosita foydalanish uchun energiya oluvchilar (elektr dvigatellari, elektr payvandlar apparatlari, issiqlik energiyasidan foydalanuvchi qurilmalar).

Tabiat resurslarining (suv, shamol) potensial energiyasini va issiqlik energiyasini mexanik energiyaga aylantariladigan energetika qurilmalari birlamchi dvigatellar deb yuritiladi.

Ikkilamchi dvaigatellar esa elektr energiyasini mexanik energiyaga aylantiradilar (elektrogeneratorlar).

Bug' qozonlarining quvvatlari M^2 , unumdorligi bir soatda ishlab chiqarilgan normal bug'ning tonnalardagi miqdori bilan o'lchanadi (normal bug' 1 kg da 2680 kJ issiqlikka, ya'ni 1-13 gpa bosimdagi va 100^0S haroratdagi bug').

Kuchlanish qurilmalarining quvvatlari odatda kilovatlarda o'lchanadi. Ba'zi issiqlik dvigatellarining quvvatlari ot kuchida o'lchanadi (1 ot kuchi 0,736 kvT.).

Dvigatellardan foydalanish imkoniyatlariga ko'ra quvvat nazariy, indikator va samarali quvvat ko'rsatkichlariga bo'lib o'rganiladi. Nazariy quvvat (N_n) - mexanik va issiqlik yo'qotishlarisiz dvigatelarning o'zidagi quvvatdir. Bug'da ishlovchi dvigatellar uchun nazariy quvvat bilan bir qatorda indikator quvvatlari (N_{ind}) ham hisoblanadi. Bu quvvat nazariy quvvatdan issiqlik yo'qotishlarini ayirib hisoblanadi. Nazariy va indikatorli quvvatlar dvigatellarida samarali quvvatdan (N_s) foydalaniladi. U nazariy quvvatdan mexanik va issiqlik yo'qotishlarni ayirib aniqlanadi.

Samarali quvvat yuklash imkoniyatiga ko'ra: normal, maksimal qisqa muddatli va maksimal uzoq muddatli quvvatlarga bo'linadi. Normal quvvat deganda, dvigatelning eng kam yo'qotishlar bilan ishlash, ya'ni eng yaxshi iqtisodiy tartibdagi quvvati tushuniladi.

Dvigatelning chegarali quvvati – maksimal qisqa muddatli quvvatdir ($N_{q,q}$). Bunday quvvat bilan dvigatel ishdan chiqish xavfisiz ishlaydi, u dvigatelning pasportida tayyorlovchi zavod tomonidan ko'rsatiladi.

Dvigatellarning haqiqiy yuklanishini aniqlashda o'rtacha haqiqiy quvvat - N_x hisoblanadi:

$$N_x = E_x / T_x$$

bu yerda: E_x – haqiqatda ishlab chiqarilgan yoki iste'mol qilingan energiya (kvt.s.);

T_x – haqiqatda ishlangan vaqt.

Statistika yuqoridagi quvvat ko'rsatkichlaridan tashqari energetika uskunalari uchun yana quyidagi foydalanish quvvat ko'rsatkichlari ham hisoblanadi:

- dvigatel yoki dvigatellar tizimining (pik) eng yuqori quvvati;
- qo'shilgan quvvat;
- o'rnatilgan quvvat;
- zaxiradagi quvvat;
- korxonalarining ishlab chiqarish jarayonida foydalangan umumiy quvvati;

- mexanik uzatma quvvati; ($N_{m.u}$)

- elektr uzatma quvvati; ($N_{e.u}$)

- korxonaning to'la quvvati. (N_t)

Ishlab chiqarish uskunalarning quvvatini vaqt birligida ishlab chiqarilgan mahsulot, bir daqiqada asosiy valning aylanish soni (tezlik) kabi ko'rsatkichlar ifodalaydi.

Energetika uskunalaridan foydalanish ko'rsatkichlarini vaqt, quvvat va ish hajmi nuqtai nazaridan hisoblash mumkin.

Vaqt bo'yicha foydalanish koeffitsiyenti uskunadan ekstensiv foydalanish koeffitsiyenti (K_e) deb yuritilib, quyidagicha hisoblanadi:

$$K_e = T_x / T_k$$

bu yerda: T_x – energetika uskunasi haqiqiy ishlagan vaqti;

T_k – uskunasi kalendar vaqt fondi.

Ekstensiv foydalanish koeffitsiyenti kalendar vaqtning qancha qismida energetika qurilmasi haqiqatda ishlaganini ko'rsatadi. Bunday ko'rsatkichni uskunalarining tartib va reja vaqt fondlariga nisbatan ham hisoblash mumkin.

Dvigatellarning quvvatida foydalanish darajasini ifodalashda intensiv foydalanish koeffitsiyenti (K_i) qo'llaniladi:

$$K_i = N_x / N_{uq} = E_x / N_{uq} \times T_x$$

Vaqt va quvvatdan foydalanishga umumlashtiruvchi ifodani integral foydalanish koeffitsiyenti beradi:

$$K_{integral} = E_x / E_{max.solik} = E_x / N_{uq} \times I_k$$

Yuqoridagi koeffitsiyentlar o'zaro uzviy bog'liqlikda bo'ladi:

$$K_{integral} = K_E \times K_I.$$

Statistikada nazariy, indiator va samarali quvvatlarni qiyoslash natijasida foydali ish koeffitsiyentlarini hisoblash mumkin:

$$FIK_{iss} = N_{ind} \cdot N_n; FIK_{mex} = N_s \cdot N_{ind}; FIK_{to'la} = N_s \cdot N_n.$$

Statistikada ishlab chiqarish uskunalaridan foydalanish ko'rsatkichlariga alohida e'tibor beriladi. Ularni o'rganish uchun ishlab chiqarish uskunalarining ishlash vaqti va o'rnatilgan uskunalarning bekor turib qolish vaqti to'g'risidagi ma'lumotlar zarur.

Ishlab chiqarish uskunalarining ishlash va bekor turib qolish vaqtlari quyidagi elementlarni qamrab oladi:

1. Mashina vaqti (mehnat predmetlariga bevosita ta'sir qilish vaqti). Texnologiyada ko'zda tutilmagan bekor harakat mashina vaqtiga kirmaydi va ish vaqtini yo'qotish hisoblanadi. Mashina vaqti o'z navbatida, foydali mashina vaqti va brakka sarflangan mashina vaqtlariga bo'linadi. Foydali mashina vaqti mobaynida yaroqli mahsulot ishlab chiqariladi.

2. Tayyorgarlik-tugallash va yordamchi vaqt. Bu vaqtda ishchi ishlagani bilan uskuna harakatsiz bo'ladi. Ishchi bunda vaqtni tayyorlovlarni dastgohka o'rnatish va undan olish, belgilangan operatsiyalarni bajarishga sozlash, smena boshi va oxirida ish joyini tartibga keltirish, tayyor mahsulotni topshirishlarga vaqt sarflaydi. Bu vaqt mobaynida uskuna harakatsiz bo'lsa-da, uni mahsulot ishlab chiqarishda tanaffus deb bo'lmaydi. Uskunadan foydalanish nuqtai nazaridan bu vaqt ishlab chiqarish jarayonida sarflanishi zarur bo'lgan vaqtdir. Uskunalariga xizmatni oqilona tashkil qilish natijasida ular kamaytirilishi mumkin.

3. Bekor turib qolish vaqti. Bunga materiallar yo'qligi, uskunaning buzilishi va boshqa sabablar bo'lishi mumkin. Reja bo'yicha bu vaqtda uskuna ishlashi kerak, lekin ba'zi sabablarga ko'ra ishlamaydi.

4. Zaxira vaqti (o'rnatilgan dastgohlar zaxirada bo'ladi).

5. Ish vaqtidan tashqari vaqt (uskuna ishlab chiqarish rejasiga ko'ra harakatsiz bo'ladi).

6. Uskunalarni ta'mirlash vaqti (rejada ko'zda tutilgan ta'mirlashga sarflangan vaqt). Bunga avariya sababli ta'mirlash, ta'mirlashni kutish va shunga o'xshash vaqtlar kirmaydi. Ular bekor turib qolingan vaqt hisoblanadi.

7. Ish kunlaridagi smenadan tashqari vaqt (ishchi smenalarida band bo'lmagan korxonalar ish tartibiga ko'ra vaqt).

8. Ish kuni bo'lmagan kunlardagi vaqt (dam olish va bayram kunlaridagi uzulikli ish tartibida ishlaydigan korxonalaridagi vaqt).

Yuqoridagi elementlar uskuna ish vaqtining turli fondlari tarkibiga qo'shiladi.

Uskunalarni ishlash va harakatsiz vaqtlarini hisobga olishda asos bo'lib kalendar vaqt fondi hisoblanadi. Soat o'lchov birligida kalendar vaqt fondi o'rnatilgan dastgohlar sonini kalendardagi soatlarga ko'paytirib topiladi.

Har bir korxonaning o'z ishi tartibi bo'ladi: ishchi va dam olish kunlari soni, smenalar soni va ularning hajmi. Shuning uchun kalendar vaqt fondidan ishlab chiqarish maqsadlarida foydalanib bo'lmaydi va natijada tartib vaqt fondini hisoblashga to'g'ri keladi. Masalan, korxonada 2 smenada bir oyda 21 kun ishlashi kerak. Har bir smenaning hajmi 8,2 soat qilib belgilangan bo'lsa, bitta dastgoh uchun tartib vaqt fondi $21 \times 8,2 = 344,4$ soatga teng bo'ladi. Bu miqdorni dastgohlar soniga ko'paytirsak, barcha dastgohlar uchun tartib vaqt fondini aniqlagan bo'lamiz.

Imkoniyatdagi vaqt fondini topish uchun tartib vaqt fondidan reja bo'yicha ta'mirlash vaqti, zaxiradagi vaqt va ishdan tashqari vaqtlar ayriladi.

Reja vaqt fondi odatda imkoniyatdagi vaqt fondiga teng bo'lsada, ba'zi paytlarda ishlab chiqarish dasturini bajarish uchun ayrim uskunalar kerak bo'lmisligi mumkin. U holda reja vaqt fondi imkoniyatdagi vaqt fondidan foydalanilmaydigan vaqt miqdoriga kam bo'ladi.

Reja vaqt fondining yuz foizidan ishlab chiqarish jarayonida to'liqligicha foydalanib bo'lmaydi. Turli tashkiliy muammolar va boshqa sabablarga ko'ra ishchi va uskunalar bekor turib qolishi mumkin. Shuning uchun haqiqatda foydalanilgan vaqt fondi reja vaqt fondidan kam bo'ladi.

Haqiqatda ishlangan vaqtda uskuna ishlab chiqarish jarayonida qisman faol, qisman passiv ishtirok etadi. Faol ishtirok mashina vaqtida ifodalanadi. Uskunalarining ish vaqti va bekor turib qolish vaqti daqiqa, soat, smena, kun, oy va h.k.larda hisobga olib boriladi. Uskunalarining uzluksiz harakatdagi ishi sutkalarda o'lchanadi. Uskunalarining ishlab chiqarish jarayonida qatnashish masalalarini uskunalar vaqti, quvvati va ish hajmidan foydalanish tomonlarini qamrab oluvchi ko'rsatkichlar tizimi ifodalaydi.

Uskunalar parkidan foydalanish koeffitsiyentlari uskunalarining turi kategoriya son ko'rsatkichlarini taqqoslash natijasida hisoblanadi. O'rnatilgan va mavjud uskunalar sonlarining nisbati foydalanishga topshirilgan uskunalar va mavjud uskunalarining nisbati foydalanishga topshirilgan mavjud uskunalaridan foydalanish darajasini ifodalaydi.

Statistikada smena koeffitsiyenti ko'rsatkichi ham hisoblanadi. U ishlayotgan yoki o'rnatilgan uskunalar bo'yicha aniqlanishi mumkin. Smena koeffitsiyentini bir kun uchun hisoblashda ishlagan dastgoh-smenalar sonini ishlagan dastgohlar soniga bo'lib topiladi. Bu ko'rsatkich davr uchun hisoblaganda mahrajda dastgoh-kunlar olinadi. Smena tartibidan foydalanish koeffitsiyentini hisoblash uchun smena koeffitsiyentini tartib bo'yicha belgilangan smenalar soniga bo'lish kerak.

Sanoat statistikasida uskunalaridan foydalanish ko'rsatkichlariga quyidagilar kiradi:

1. Uskunalarining kalendar vaqt fondlaridan ekstensiv foydalanish koeffitsiyenti:

$$K_{eks} = T_x \cdot T_k$$

2. Uskunalarining tartib vaqt fondlaridan ekstensiv foydalanish koeffitsiyenti:

$$K_{eks.rej} = T_x \cdot T_{rej}$$

3. Uskunalarining imkoniyatdagi vaqt fondlaridan ekstensiv foydalanish koeffitsiyenti:

$$K_{eks.imk} = T_x \cdot T_{imk}$$

4. Uskunalaridan intensiv foydalanish koeffitsiyenti:

$$V = q \cdot T_x$$

5. Uskunalaridan integral foydalanish koeffitsiyenti :

$$W = q \cdot T_k$$

Yuqoridagi ko'rsatkichlarni muayyan sanoat tarmog'i bo'yicha hisoblashda bu tarmoqning xususiyatlarini hisobga olish lozim.

6.9. Ishlab chiqarish quvvatlari va maydonlari, ulardan foydalanish ko'rsatkichlari

Korxonaning ishlab chiqarish quvvatlari deganda, kalendar vaqt mobaynida belgilangan nomenklaturada maksimal miqdorda mahsulot ishlab chiqarish imkoniyati tushuniladi. Odatda ishlab chiqarish quvvati mahsulot nomenklaturasi bo'yicha hisoblanadi va yetakchi sexlar, uchastkalar yoki agregatlar tarkibiga mos keladi. Bunda zaxirada turgan uskunalaridan boshqa barcha, holatidan qat'iy nazar, uskunalar nazarda tutiladi.

Korxonaning quvvatini hisoblashda ishlab chiqarish vositalaridan to'la va oqilona foydalanish, mukammal texnologiya va ilg'or ishlab chiqarish va mehnatni tashkil qilish usullarini qo'llash nazarda tutiladi.

Korxonaning o'zaro aloqada bo'lgan sexlarining quvvatlari o'rtasida nomuvofiqlik bo'lgan holatlarda uning ishlab chiqarish quvvati "zaif joylar" bo'yicha emas, balki barcha boshqa asosiy va yordamchi

sexlarning quvvatlarini hisobga olgan holda hisoblanadi. Buning uchun tashkiliy-texnikaviy chora-tadbirlar rejasida “zaif joylar” quvvatlarini ko‘paytirish nazarda tutilishi kerak.

Ishlab chiqarish quvvatlarini aniqlashda uskunaning vaqt fondi hisobga olinishi lozim. Uzluksiz ishlab chiqarish sharoitlarida u kalendar vaqt fondidan reja bo‘yicha uskunani ta‘mirlashga sarflanuvchi va texnologik maqsadlar uchun vaqtlarni ayirib aniqlanadi. Uzulukli ishlab chiqarish sharoitlarida esa hisob-kitoblarga asos qilib uskunalarning imkoniyatidagi ish vaqti fondi (amalda uskunaning maksimal imkoniyatli vaqt fondi) olinadi.

Korxonaning ishlab chiqarish quvvati muayyan mahsulot birliklarida ifodalanadi. Masalan, ko‘mir shaxtalari uchun – tonnalarda ko‘mir miqdori, marten ishlab chiqarishda – tonnalarda po‘lat. Turli mahsulot, buyumlar ishlab chiqaruvchi korxonalarining quvvatini hisoblash bir necha tur mahsulotlar bo‘yicha aniqlanadi. Masalan, qishloq xo‘jaligi mashinasozligi zavodining quvvati pluglar, o‘roq mashinalari va boshqa mahsulot miqdorlari yordamida belgilanadi.

Ko‘p nomenklaturada mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalarda quvvat qiymat ko‘rinishida hisoblanadi. Quvvat kalendar vaqtda qayta ishlanadigan xomashyo miqdori bilan ham ifodalanishi mumkin. Masalan, paxtani qayta ishlash sanoatida bir sutkada qayta ishlangan paxta, sut zavodlarida bir smenada qayta ishlangan sut miqdori bilan o‘lchanadi.

Harakatdagi korxonaning quvvati bilan loyiha quvvatini o‘zaro farqlash lozim. Loyihadagi quvvat loyihada belgilangan tadbirlarni hisobga oladi va u o‘zgar olmaydi. Ishlab chiqarish quvvati doimo o‘zgarib turadi.

Ishlab chiqarish quvvatlari to‘g‘risida sanoat korxonalarini vazirlik va statistika boshqarmalariga hisobot beradi. Unda ishlab chiqarish quvvatlarining hisobot yili boshi va oxiridagi hajmlari, yil davomida ishga tushirilgan va ishdan chiqarilgan quvvatlar va boshqa ko‘rsatkichlar keltiriladi.

Shunday qilib, ishlab chiqarish quvvati deganda, bir yilda belgilangan nomenklaturada uskunalar va maydonlardan to‘liq foydalanib, ilg‘or texnologiya va ilg‘or ishlab chiqarishni tashkil qilish sharoitlarida yuqori sifatli mahsulotlarni maksimal darajada ishlab chiqarish tushuniladi.

Formula tarzida ishlab chiqarish quvvatini quyidagicha aniqlash mumkin:

$$M = F \times T \times W_p$$

bu yerda: F – bir turdagi uskunalarning o‘rtacha yillik soni;

T – bitta uskunaning yillik vaqt fondi (soatlarda);

W_p – uskunaning bir oylik progressiv unumdorligi.

Mebel, konserva, quyma va boshqa ishlab chiqarilishda ishlab chiqarish quvvati quyidagi formula bo‘yicha aniqlanadi:

$$M = (P:N) \times (T_r : t_n),$$

bu yerda, P – korxonada yoki tsehxning ishlab chiqarish maydoni m^2 ;

N – bitta ishchi joyiga normativ bo‘yicha to‘g‘ri kelgan ishlab chiqarish maydoni, m^2 ;

T_r – ishchi joyining yillik reja bo‘yicha vaqt fondi (soat);

t_n – bir birlik mahsulotga progressiv normativ bo‘yicha sarflanuvchi vaqt (soat).

Ishlab chiqarish quvvatining o‘zgarishiga uskunalarning unumdorligi, o‘rnatilgan uskunalar soni, ish tartibi, buyumlarning mehnatga talabchanligi va boshqa omillar ta‘sir qiladi. Ular doimiy ravishda o‘zgarishda bo‘lganligi uchun korxonalarda ishlab chiqarish balanslari muttasil tuzib boriladi. Balans quyidagi sxemada tuzilishi mumkin:

$$M_1 = M_0 + M_{kir} - M_{chik},$$

bu yerda: M_0 – korxonada ishlab chiqarish quvvati – yil boshiga;

M_1 – korxonada ishlab chiqarish quvvati – yil oxiriga;

M_{kir} – yil davomida kiritilgan ishlab chiqarish quvvati;

M_{chik} – yil davomida chiqarilgan ishlab chiqarish quvvati.

Ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish darajasini hisoblashda yil davomida ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi o‘rtacha yillik ishlab chiqarish quvvatiga bo‘linadi. O‘rtacha yillik ishlab chiqarish quvvati yil boshidagi quvvatga o‘rtacha kiritilgan quvvatlar qo‘shilib, o‘rtacha chiqib ketgan quvvatlar ayirib topiladi.

Agar reja ko‘rsatkichlar ham keltirilgan bo‘lsa, quyidagi bog‘lanishlarni keltirish mumkin:

$$Q_1/Q_p = M_1/Q_p \times N_1/N_p \times Q_1/M_1 \text{ yoki } J_{yam} = K_1 \times K_2 \times K_3,$$

bu yerda: K_1 – yillik mahsulot ishlab chiqarishni ishlab chiqarish quvvatlari bilan ta‘minlanishi;

K_2 – rejaga nisbatan haqiqatdagi yillik quvvatining oshish koeffitsiyenti;

K_3 – haqiqiy quvvatdan foydalanish.

Qayta ishlash sanoatida asosiy fondlardan foydalanish ko‘rsatkichlari turkumida maydonlardan foydalanish ko‘rsatkichlari alohida o‘ringa ega. Korxonada maydonlari tasarrufidagi, ishlab chiqarish uskunalari bilan bevoita band bo‘lgan va ishlab chiqarish maydonlariga bo‘linadi.

Ishlab chiqarish maydoni bevosita ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirishga mo'ljallangan barcha sexlardagi joylardir. Ishlab chiqarish maydonlariga korxonaning nosanoat ishlab chiqarish va noishlab chiqarish bo'linmalari va qismlarining maydonlari, hisob-iqtisod xizmatlari, konstruktorlik byurosi, nazoratlar, qizil burchaklar, bufetlar va h.k. larning joylari kirmaydi.

Bevosita uskunalar band bo'lgan maydon ishlab chiqarish maydonining ishlab chiqarish va kuchlanish uskunalari joylashgan maydondir. Unga uskunalar orasidagi yo'llar, oraliq omborlari va h.k.lar qo'shilmaydi. Dastgohlar ishlab chiqarish maydonlarida qanchalik zich joylashgan bo'lsa, zichlik normasi buzilmagan holda, shunchalik har kvadrat metr ishlab chiqarish maydonidan shunchalik ko'p mahsulot ishlab chiqariladi, natijada yangi binolar qurilishiga ehtiyoj qolmaydi.

Ishlab chiqarish maydonlaridan foydalanish darajasini quyidagi ko'rsatkichlar ifodalaydi:

1. Bir turdagi uskuna joylashgan uskuna o'rtacha ishlab chiqarish maydoni, m^2 ;

2. Barcha ishlab chiqarish maydonida bevosita uskunalar bilan band bo'lgan maydonning salmog'i.

3. Bir kvadrat metr ishlab chiqarish maydonidan olingan mahsulot.

Ishlab chiqarish maydonlaridan foydalanish darajasi ortgan sari, ishlab chiqarish samaradorligi ham orta boradi.

Savollar, testlar va masalalar

1. Milliy boylik va milliy mulk haqida tushuncha bering.

2. Milliy hisoblar tizimi qoidalariga asoslanib, quyidagi elementlarning qaysilari milliy boylik tarkibiga kiradi:

a) moddiy asosiy kapital;

b) nomoddiy ishlab chiqarilmagan aktivlar (patentlar, litsenziyalar va h.k.);

v) aholi uy xo'jaliklarining uzoq muddatli iste'mol tovar mahsulotlari;

g) moddiy aylanma mablag'lar zaxiralari;

d) moliyaviy aktivlar;

e) foydali qazilma boyliklarni qidirish xarajatlari.

3. Quyidagi elementlarning qaysilari ishlab chiqarilgan nomoliyaviy aktivlarga kiradi:

a) monetar oltin va o'rinbosish huquqiga ega maxsus mablag'lar;

- b) nomoddiy aktivlar (patentlar, litsenziyalar va h.k.);
- v) boyliklar;
- g) foydali qazilma boyliklarni qidirish xarajatlari;
- d) EHMni dasturiy ta'minlash;
- e) san'atning noyob asarlari;
- j) yer.

4. Milliy hisoblar tizimi qoidalariga asoslanib, quyidagi elementlarning qaysilari moliyaviy aktivlarga kiradi:

- a) o'rin bosish huquqiga ega maxsus mablag'lar;
- b) monetar oltin;
- v) qimmatbaho metallar va toshlar;
- g) valuta va depozitlar;
- d) zayomlar;
- e) patentlar;
- j) qimmatbaho qog'ozlar.

5. Milliy hisoblar tizimi qoidalariga asoslanib, quyidagi elementlarning qaysilari ishlab chiqarilgan nomoliyaviy aktivlarga kiradi:

- a) moddiy aylanma mablag'lar zaxiralari;
- b) yer va yer osti qazilma boyliklari;
- v) aksiyalar va aksioner kapitalning boshqa turlari;
- g) texnik sug'urta zaxiralari;
- d) foydali qazilma boyliklarni qidirish xarajatlari;
- e) nasldor mollar va ko'p yillik o'simliklar (uzumzorlar, hosildor bog'lar va h.k.);

- j) monetar oltin;
- z) noyob antikvar mahsulotlar.

6. Quyidagi elementlarning qaysilari asosiy fondlar tarkibiga kiradi:

- a) imorat va inshootlar;
- b) ko'p yillik o'simliklar;
- v) ishlab chiqarish va xo'jalik buyumlari;
- g) tashkilot qaramog'ida bo'lgan yer uchastkalari qiymati;
- d) tugallanmagan ishlab chiqarish;
- e) qimmatbaho metallar, toshlar va boshqa boyliklar;
- j) transport vositalari;
- z) ishchi va nasldor mollar.

7. MHT qoidalariga asoslanib, quyidagi elementlarning qaysilari moddiy asosiy kapital tarkibiga kiradi:

- a) mashina va uskunalar;

- b) imorat va inshootlar;
- v) transport vositalari;
- g) foydali qazilma boyliklarni qidirish xarajatlari;
- d) EHMni dasturiy ta'minlash;
- e) noyob san'at asarlari;
- j) noyob antikvar mahsulotlar;
- z) qimmatbaho metallar;
- i) yer.

k) tugallanmagan ishlab chiqarish;

l) tugallanmagan qurilish.

8. MHTda aktivlarning quyidagi turlari orasida farqlar berilgan:

1) ishlab chiqarilgan va ishlab chiqarilmagan aktivlar;

2) moddiy va nomoddiy aktivlar;

3) moliyaviy va nomoliyaviy aktivlar.

MHTdagi aktivlarni guruhlash va tasniflash qanday ketma-ketlikda amalga oshirilgan:

a) 1-2-3   g) 2-3-1

b) 3-1-2   d) 2-1-3

v) 1-3-2   e) 3-2-1

9. Milliy boylik elementlaridan foydalanish darajasi ifodalangan ko'rsatkichlarni tanlang:

a) fond qaytimi;

b) mehnat unumdorligi;

v) moddiy sig'im;

g) moddiy resurslarning nisbiy xarajati;

d) asosiy fondlarning eskirish koeffitsiyenti;

e) bir birlik mahsulot tasnifi;

j) mahsulot fond sig'imi;

z) mahsulot mehnat sig'imi.

10. Hozirgi sharoitlarda asosiy fondlarni takror ishlab chiqarish qiymatini xarakterlab beradi:

a) to'liq tiklash qiymati;

b) qoldiq tiklash qiymati;

v) to'liq tiklash qiymati;

g) qoldiq birlamchi qiymat.

11. Quyidagi javoblarning qaysi biri noto'g'ri?

1) iqtisodiyot mohiyati bo'yicha "eskirish" va "amortizatsiya" tushunchalari o'xshashib ketadi.

2) eskirish hisoblamasidagi obyektlar doirasi, amortizatsiya hisoblamasidagi obyektlar doirasidan torroq:

- a) birinchi;
- b) ikkinchi;
- g) birinchi ham ikkinchi ham.

12. Asosiy kapital investitsiyasi tarkibida quyidagi guruhlar ajratiladi: qurilish-montaj ishlari, uskunalar, instrument, inventar, boshqa kapital ishlar va xarajatlar. Bunday guruhlash quyidagilarni xarakterlaydi:

- a) asosiy kapitalga investitsiyalar texnologik takribi;
- b) asosiy kapitalga investitsiyalar takror ishlab chiqarish tarkibi;
- v) asosiy kapitalga investitsiyalarning yo'nalishi bo'yicha tarkibi.

13. Korxonaga bo'yicha yil davomida quyidagi ma'lumotlar berilgan, p.b.

Asosiy fondlar yil boshidagi to'liq balans qiymati	- 1320,0
Yil boshida eskirish koeffitsiyenti, %	- 50%
Yil davomida kiritilgan yangi asosiy fondlar	- 240,0
Yil davomida chiqarilgan asosiy fondlar(to'l.bal.qiym.)	- 170,0
Chiqarilgan asosiy fondlar qoldiq qiymati	- 3,0
Yil davomida hisoblangan eskirish summasi	- 130,0
Asosiy fondlar o'rtaacha yillik qiymati	- 1360,0
Yil davomida ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi, p.b.	- 2720,0
Asosiy fondlar bo'yicha balanslar tuzing va quyidagilarni aniqlang:	

- 1) Yil oxirida asosiy fondlar to'liq va qoldiq qiymati;
- 2) asosiy fondlarning yangilash va chiqarish koeffitsiyentlari;
- 3) Yil boshi va oxiri asosiy fondlar eskirish va yaroqlilik koeffitsiyentlari;
- 4) Asosiy fondlardan foydalanish ko'rsatkichlari.

14. Yil boshida mavjud ma'lumotlar asosida jadvalda yetishmaydigan ko'rsatkichlarni aniqlang:

Asosiy fond turlari	Qayta baholash-gacha to'liq balans qiymati, p.b.	Birlamchi bahoni tiklash bahosiga o'tkazish koeffitsiyenti	Qayta baholash natijasida olingan tiklashdagi to'liq qiymat, p.b.	Qayta baholash natijasida qoldiq qiymat, p.b.	Eskirish koeffitsiyenti	Qayta baholash natijasida olingan tiklashdagi qoldiq qiymat, p.b.
Binolar	?	5,6	?	900	40	?
Mashina va uskunalar	700	1,3	?	526	?	?
Transport vositalari	?	?	?	100	60	180

15. Korxonada asosiy fondlari yil boshidagi qoldiq qiymati 240 p.b., eskirish darajasi 24%, fevral oyi davomida to'liq balans qiymati 20 p.b. teng asosiy fondlar chiqib ketdi. Ularning eskirish summasi – 5,2 p.b. Yangi asosiy fondlar kiritildi: sentyabr oyida – 52 p.b., Oktabr oyida – 36 p.b. Yil davomida, hisoblangan asosiy fondlar eskirish darajasi – 30 p.b. O'rtacha ro'yxatdagi ishchilar soni – 800 kishi.

Quyidagilarni aniqlang: 1) Yil oxirida asosiy fondlar to'liq va qoldiq qiymati. 2) Asosiy fondlar o'rtacha yillik qiymati. 3) Yil boshi va yil oxiriga nisbatan asosiy fondlar eskirishi va yaroqlilik koeffitsiyenti. 4) Asosiy fondlarni yangilash va chiqarish koeffitsiyentlari. 5) Ishchilarning asosiy fondlar bilan qurollanishi koeffitsiyenti.

16. Har oy boshida asosiy ishlab chiqarish fondlari to'liq balans qiymati quyidagicha bo'lgan: p.b.: yanvar – 3200, fevral – 3210, mart – 3220, aprel – 3280, may – 3480, iyun – 3490, iyul – 4000, avgust – 3480, sentyabr – 3400, Oktabr – 3400, noyabr – 3400, dekabr – 3420, yanvar (kelgusi yil) – 3420. Yil davomida ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi – 9840 p.b.

Quyidagilarni aniqlang: fond qaytimi, fond sig'imi ko'rsatkichlari. Agar asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymati – 1,02 marta ortsa va fond qaytimi 5 % ortsa mahsulot hajmi qanday o'zgardi (mutlaq va nisbiy ko'rsatkichlarda)?

17. Joriy davrda bazis davriga nisbatan mahsulot hajmi qiyosiy baholarda 4 %ga ortgan. Shu davrda asosiy ishlab chiqarish fondlari hajmi 1,02 marta ortgan. Fond qaytimi qanday o'zgargan?

18. Joriy davrda asosiy ishlab chiqarish fondlari hajmi 8 %ga kamaygan. Fond qaytimi esa 3 %ga kamaygan. Ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi qanday o'zgargan?

19. Korxonada bo'yicha quyidagi ma'lumotlar mavjud, p.b.

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr
Mahsulot hajmi, qiyosiy baholarda	1500	1716,0
Asosiy ishlab chiqarish fondlari o'rtacha yillik qiymati	2000	2020

Quyidagilarni aniqlang:

- 1) har davr bo'yicha asosiy fondlardan foydalanish ko'rsatkichlari;
- 2) mahsulot hajmi o'zgarishi p.b. va %;
  - a) umumiy;
  - b) asosiy fondlar hajmining o'zgarishi hisobiga;
  - v) fond qaytimi o'zgarishi hisobiga.

20. Ishlab chiqarish firmasi bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan,

p.b.

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr
Mahsulot hajmi, qiyosiy baholarda	1440	1476,2
Asosiy ishlab chiqarish fondlari o'rtacha yillik qiymati	1200	1210

Quyidagilarni aniqlang:

- 1) fond sig'imi ko'rsatkichi dinamikasi;
- 2) fond qaytimi ko'rsatkichi dinamikasi;
- 3) asosiy fondlardan foydalanish yaxshilash natijasida asosiy fondlar qiymatida qilingan tejam summasi.

VII bob. MILLIY HISOBLAR TIZIMIDA MAKROIQTISODIY FAOLIYAT NATIJALARINI IFODALOVCHI KO'RSATKICHLAR TIZIMI

7.1. Makroiqtisodiy faoliyat natijalarini ifodalovchi ko'rsatkichlarni hisoblashning umumnazariy asoslari

Har qanday jamiyatning hayot kechirishi uchun to'xtovsiz ravishda ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishni amalga oshirishi shart. Buning uchun ishchi kuchi, kapital, yer va tadbirkorlik kabi omillar bo'lishi kerak.

Ishchi kuchi ishlab chiqarishning eng asosiy omili bo'lib, uning mehnat sarfi natijasida tovarlar ishlab chiqariladi va xizmatlar ko'rsatiladi. Mehnat sarfi uchun ishchi kuchi ish haqi oladi va bu uning daromadi hisoblanadi.

Ishlab chiqarishni eng ilg'or texnologiya bilan qurollantirish mahsulotning raqobat qobiliyatini oshirish, yaxshi reklama qilish, xomashyo olish va boshqa ko'p masalalar kapitalga bog'liq. Kapitalni jamiyatning qon tomriga o'xshatish mumkin. Kapital egalari sarflangan kapitalaridan belgilangan foizda daromad oladilar.

Ishlab chiqarish korxonalari ham, uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatish ham ma'lum joyda, ya'ni yerda joylashgan. Yer egalari ishlab chiqarishni tashkil etishdan renta to'lovlari olib, daromad topadilar.

Tadbirkorlar ishchi kuchi, kapital va yerdan foydalanib, bozorda talabga mos hajmdagi, sifatli mahsulotlarni ishlab chiqaradilar va ularni bozorda sotib daromad yoki foyda oladilar.

Yuqorida qayd etilgan 4 ta omilning yalpi faoliyatidan mamlakatning yalpi milliy mahsuloti va milliy daromadi yaratiladi.

Moddiy ne'matlar yaratish, xizmatlar ko'rsatish, taqsimlash va iste'mol qilishda qatnashuvchilar bajaradigan iqtisodiy vazifasi asosida guruhlarga ajratiladilar. Har bir guruh yoki xo'jalik birligi milliy hisoblar tizimida iqtisodiy agent deb yuritiladi.

Iqtisodiy faoliyat olib borish huquqiga ega va boshqa agentlar bilan bo'ladigan ishlarda ishtirok etish huquqiga ega agent institutsion birlik deb ataladi.

Institutsion birlik bu mustaqil ravishda faoliyat yuritib daromad oluvchi, barcha moliyaviy majburiyatlarni boshqaruvchi, qaramog'ida barcha turdagi mol-mulk va pul mablag'lari bo'lgan, ularni o'z ixtiyori bilan ishlata oladigan muassasalardir. Bunday muassasalar alohida korxonalar, firma, moliyaviy tashkilot va boshqalar bo'lishi mumkin. Ular

o'z hisob-kitob ishlarini o'zlari to'liq yuritadilar, banklarda hisob raqamiga ega bo'ladilar. Auditor esa ularning xo'jalik faoliyati natijalarini tahlil qiladilar. Milliy hisoblar tizimida **institutсион birliklar amalga oshirayotgan birjinsli faoliyat asosida quyidagi sektorlarga bo'linadi:**

1. Tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sektori.
2. Moliyaviy korporatsiyalar (tashkilotlar) sektori.
3. Umumdavlat boshqaruv sektori.
4. Uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi davlat tasarrufida bo'lmagan notijorat (ijtimoiy) tashkilotlar sektori.

5. Uy xo'jaligi sektori.

6. Tashqi dunyo sektori.

1. Tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sektoriga moliyaviy tashkilotlardan tashqari institutsion birliklar kiritilib, ularning asosiy vazifasi mahsulot ishlab chiqarish va nomoliyaviy xizmatlar ko'rsatishdan iborat. Ular o'z xarajatlarini qoplash uchun o'z faoliyatlarini natijalarini ko'zlagan baholarda sotadi.

2. Moliyaviy korporatsiya (tashkilot)lar sektoriga tijorat asosida moliyaviy va sug'urta operatsiyalari bilan shug'ullanuvchi muassasa va tashkilotlar, ya'ni tijorat banklari, qarz beruvchi jamiyatlar kiritilib, ularning asosiy vazifasi moliyaviy mablag'larni chiqarish, sotib olish, saqlash va taqsimlash, qimmatbaho qog'ozlar chiqarish, pul mablag'larini saqlash, korxonalariga va uy xo'jaliklari va hokazolarga qarz berishdan iborat.

3. Umumdavlat boshqaruv sektoriga davlatni boshqaruvchi institutlar ham milliy daromad va milliy boylikni qayta taqsimlovchi institutsion birliklar kiritilib, ularning asosiy vazifasi boshqaruv, moliya faoliyati, atrof-muhit muhofazasi, davlat himoyasi, jamoa tartibini saqlash hamda aholiga ilm olishda, sog'liqni saqlashda, san'at va madaniyat, jismoniy tarbiya va sport, ijtimoiy sug'urta sohalarida bepul yoki imtiyozli xizmatlarni amalga oshirishdan iborat.

Davlat moliya muassasalariga markaziy, mintaqaviy va mahalliy banklar kirib, ularning asosiy vazifalari davlat tashkilotlariga moliyaviy xizmatlar ko'rsatish (qimmatbaho qog'ozlar va pul chiqarish, oltin zaxiralari va xorijiy valuta zaxiralarini saqlash) va uy xo'jaligiga va xususiy tadbirkorlarga moliyaviy xizmat ko'rsatishdan iborat.

4. Uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat (ijtimoiy) tashkilotlarga davlat tomonidan moliyalashtirilmaydigan va nazorat qilinmaydigan tashkilotlar kiritilib, ularning asosiy vazifasi turli siyosiy partiyalar, kasaba

uyushma va turli ijtimoiy tashkilot a'zolarining ilm olish, sog'liqni saqlash, dam olish, ularga ijtimoiy xizmat ko'rsatishdan iborat.

5. Uy xo'jaligi sektoriga oila va tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi ham iqtisodiy ham yuridik nuqtai nazardan ajratib bo'lmaydigan ayrim shaxslar kiritilib, ularning asosiy vazifasi ikkita:

- jamiyatga ishchi kuchi yetkazib berish;
- ishlab chiqarilgan mahsulot va xizmatlarni iste'mol qilishdan iborat.

6. Tashqi dunyo sektoriga mamlakat rezidentlari bilan har qanday operatsiyalarni amalga oshiruvchi xorij davlatlar iqtisodiy birliklari kiritilib, ular mamlakatni jahon hamjamiyatiga kiritib, jahon mehnat taqsimotini amalga oshirish imkoniyatini yaratadi.

Iqtisodiy faoliyat turlarini bunday sektorlar bo'yicha tasniflash ular tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot (xizmat)lar hajmi, ularning tarkibi va turlarini aniqlash va bu ma'lumotlarni tahlil qilish imkonini beradi.

Mazkur sektorlar orasida izchil o'zaro iqtisodiy aloqalar mavjud bo'lib, ular tovar-pul munosabatlari shaklida oshiraladi.

Tarmoqlar bir xil tovar va xizmatlar yaratuvchi faoliyatlar yig'indisidan tashkil topadi.

Xalqaro andozadagi iqtisodiy faoliyat turlarining tarmoq tasnifi 1948-yilda BMTning Statistika komissiyasi tomonidan ishlab chiqarilgan va qabul qilingan. U 1958, 1968 va 1993-yillarda qayta ko'rib chiqilgan. Bunda guruhlash belgisi sifatida quyidagi belgilar qabul qilingan:

1. Ishlab chiqarish jarayonida asos qilib olingan materiallarning tabiiy ko'rinishi.

2. Mehnat predmetlariga ishlov berish darajasi bilan bog'liq texnologik jarayonning xususiyati.

3. Ishlab chiqarilgan mahsulot qanday maqsadlarga ishlatiladi.

Xizmat ko'rsatuvchi tarmoqlar esa belgilangan vazifasiga va ko'rsatayotgan xizmatning xarakteriga ko'ra tarmoqlarga ajratilgan.

Xalqaro andozaviy tarmoqlar tasnifi (XATT) ishlab chiqarish jarayonlarining ketma-ketlik qoidalari bo'yicha tuzilib, natural tabiiy moddiy resurslardan foydalanuvchi tarmoqlardan (qishloq xo'jaligi, o'rmon xo'jaligi, ba'iqchilik, ovchilik) boshlanib, qazib olish, qayta ishlash sanoati, qurilish, ta'lim, sog'liqni saqlash, transport, moliya, kredit va h.k. tarmoqlarga o'tiladi.

Milliy iqtisodiyotda faoliyat yuritayotgan barcha tarmoqlarni ikki guruhga ajratish mumkin:

I. Moddiy ne'mat ishlab chiqaruvchi tarmoqlar:

- qishloq xo'jaligi, o'rmonchilik;
- baliqchilik;
- qazib oluvchi sanoat;
- qayta ishlovchi sanoat;
- elektr energiyasi, gaz va suv ta'minoti;
- qurilish;
- faoliyatning boshqa turlari.

II. Xizmat ko'rsatuvchi tarmoqlar:

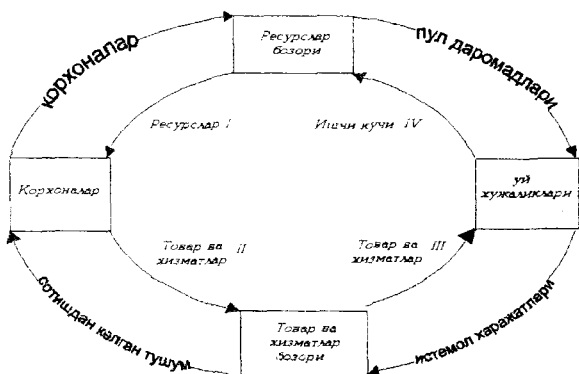
- transport;
- aloqa;
- savdo;
- axborot-hisoblash xizmati;
- uy-joy xo'jaligi;
- moliya, kredit, sug'urtalash;
- ilm va ilmiy xizmat ko'rsatish;
- sog'liqni saqlash, jismoniy tarbiya va ijtimoiy xizmat ko'rsatish;
- ta'lim, madaniyat, san'at;
- boshqaruv;
- mudofaa;
- faoliyatning boshqa turlari.

Mazkur tarmoqlar orasida ham izchil o'zaro iqtisodiy aloqalar mavjud bo'lib, ular tovar-pul munosabatlari shaklida amalga oshiriladi.

Makroiqtisodiyot tushunchasi sektor va tarmoqlar iqtisodiyoti va ular orasidagi o'zaro iqtisodiy aloqalarni bir butun iqtisodiyot organizmi sifatida qarashga asoslangan. Binobarin, sektor va tarmoqlar faoliyatining natijalari makroiqtisodiy faoliyat natijasi sifatida qaraladi.

7.2. Mahsulot va daromadlarning doiraviy aylanmasi

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar, uy xo'jaliklari, resurslar, tovar va xizmatlar bozori orasida ikki toifadagi iqtisodiy oqimlar mavjud: biri – tovar va xizmatlar oqimlari deb ataladi, ular tovar va xizmatlar harakatini, ularning holatidagi o'zgarishlarni ifodalaydi, ikkinchisi – daromadlar va xarajatlar (buromad) oqimi deb ataladi, ular tovar va xizmatlar harakati natijasida daromadlarni shakllanishi va pul to'lovlari sifatida xarajatlarning vujudga kelish jarayonlarini tasvirlaydi. Bu oqimlar o'zaro qarama-qarshi yo'nalishda harakat qiladi (7.2.1-chizma).

7.2.1-chizma. Tovar va xizmatlarning, daromad va xarajatlarning aylanish modeli

Mahsulotlar va daromadlarning doiraviy aylanmasi deganda, ishlab chiqaruvchilar bilan uy xo'jaliklari orasida bozor kelishuvlari asosida mahsulotlarni ayriboshlash jarayonlarini tasvirlovchi tovar va xizmatlarning oqimlari va ular bilan pul to'lovlari yordamida muvofiqlashtirilgan daromadlar (xarajatlar) oqimlari tushuniladi.

Dastlab ishlab chiqarish sektori (korxonalar)ga moddiy-iqtisodiy va tabiiy resurslar hamda mehnat resurs (ishchi kuchi)lari jalb qilinadi. Ishlab chiqarish vositalari va ishlovchi kuch ma'lum texnik-texnologik usullar vositasida o'zaro birikib, o'zaro ta'sir etib, harakatga keladi. Natijada ishlab chiqarish yuzaga chiqadi, tovar va xizmatlar yaratiladi. Bu tovar va xizmatlar bozor orqali iste'molchilar, uy xo'jaligi sektori tomon harakat qiladi.

Mamlakat ichki bozorini tovar va xizmatlar bilan to'ldirishda ichki iqtisodiyot bilan bir qatorda tashqi iqtisodiy faoliyat ham muhim ahamiyat kasb etadi, chunki jamiyatning talab va ehtiyojlarini faqat ichki ishlab chiqarish hisobiga qondirib bo'lmaydi. Taqchil mahsulotlar boshqa xorijiy mamlakatlardan import qilinadi iqtisodiy naf (samara) keltiradigan tovarlar esa xorijga eksport qilinadi.

Mamlakatdagi ishlab chiqarish bilan import hisobiga mamlakat ichki bozorlarning tovar va xizmatlar resurslari shakllanadi. Almashish (oldi-sotdi) operatsiyalari natijasida ular xaridorlar = aholi bilan davlat tashkilotlari ixtiyoriga o'tadi va asosan pirovard iste'mol uchun uy xo'jaliklari a'zolari iste'molini qondirish, ya'ni yangi ishchi kuchini qayta

tiklash uchun qo'llaniladi. Ishlab chiqarilgan tovarlarning ikkinchi qismi -- texnika vositalari omillar bozori tomon harakat qiladi, natijada yangi asosiy fondlar va moddiy-ashyoviy zaxiralar hamda nomoddiy aktivlar jamg'armalari vujudga keladi. Natijada iste'mol fondi va jamg'arma fondi shakllanadi, tovar va xizmatlar oqimlari pirovard iste'mol va asosiy fondlar, moddiy-ashyoviy zaxiralar hamda nomoddiy aktivlar jamg'armalarini vujudga keltirish bilan yakunlanadi. Ushbu jamg'armalar va qayta tiklangan ishchi kuchi yangi kengaytirilgan ishlab chiqarish jarayonida moddiy-ashyoviy va shaxsiy inson omillari sifatida xizmat qiladi.

Bozor sharoitida tovar va xizmatlar harakati oldi-sotdi amallari natijasida pul vositasida yuzaga keladi. Sotib olingan tovarlar uchun xaridor pul to'laydi, ya'ni o'z daromadlarini sarflaydi. Sotuvchi esa ushbu pul tushumiga, ya'ni daromadga ega bo'ladi. Demak, tovarlar uchun pul to'lovi sotuvchi uchun daromad, xaridorlar uchun xarajat hisoblanadi.

Shunday qilib, bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar va xizmatlar oqimi doiraviy aylanganda u bilan muvofiqlashgan pulda ifodalangan daromad va xarajatlar oqimi shaklida kechadi. U iqtisodiy sektorlari orasidagi asosiy makroiqtisodiy aloqalarni aks ettiradi. U milliy mahsulot bilan milliy daromad oqimlari orasidagi bog'lanishlar, ular o'z harakatida qanday shakllarda yuzaga kelishini har tomonlama tavsiflaydi. Shuning uchun mazkur iqtisodiy doiraviy aylanma makroiqtisodiy statistik ko'rsatkichlar tizimini tuzish uchun asos hisoblanadi.

7.3. Milliy hisoblar tizimidagi baholar va soliqlar tizimi

Milliy hisoblar tizimi hisoblamalari tarmoqlararo balanslar tuzish amaliyotida quyidagi baholardan foydalaniladi: omilli va asosiy, ishlab chiqaruvchi va sotib oluvchi baholari. Shuningdek, joriy va qiyosiy baholar ham o'zaro ajratiladi (7.3.1-chizma).

Tarmoqlararo balanslarda omilli baholardan, milliy hisoblar tizimida esa asosan bozor bahosidan foydalaniladi.

1. Omilli baho – (omilli xarajatlar) ishlab chiqarish omillari xarajatlarini o'z ichiga oladi: yollangangan xodimlarning ish haqi, oraliq iste'mol va yalpi foyda:

$$O_x = IX + OI + YaF,$$

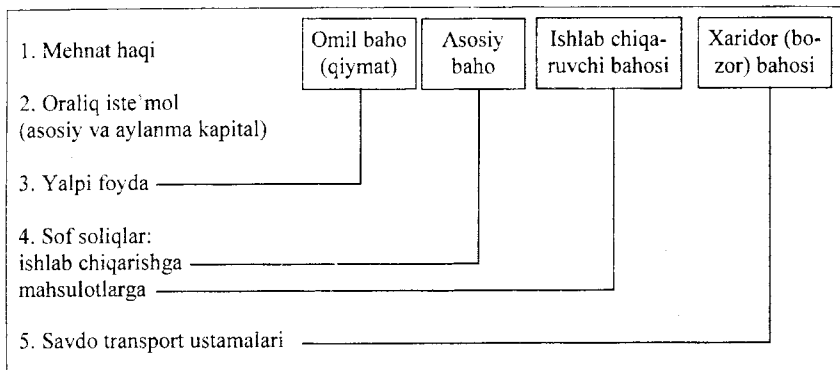
bunda: O_x – omillar xarajatlari (omilli baho);

IX -- mehnat haqi;

OI – oraliq iste'mol;

YaF – yalpi foyda;

7.3.1-chizma. Milliy hisoblar tizimida baholarning tashkil topishi

2. Asosiy baho (O_a) – ishlab chiqaruvchi tomonidan bir birlik mahsulot yoki xizmat uchun olinadigan baho bo'lib, unga mahsulotga va importga soliqlar qo'shiladi, ammo mahsulot va importga subsidiyalar qo'shilmaydi. Bu bahoda tarmoq doirasidagi ishlab chiqarishlar hisobga olinadi va u quyidagicha hisoblanadi:

$$O_a = O_x + S_b - S_b,$$

bunda: O_a – asosiy baho;

S_b – ishlab chiqarishga boshqa soliqlar;

S_b – ishlab chiqarishga boshqa subsidiyalar.

3. Ishlab chiqaruvchi bahosi – tovarning korxonadagi bahosi bo'lib, unga tovarlarni iste'molchilarga yetkazish xarajatlari kiritilmaydi.

4. Sotib oluvchi bahosi, aksincha, shu tovarni sotish bilan bog'liq ham savdo, ham transport ustamalarini o'z ichiga oladi. “Ishlab chiqaruvchi bahosi” va “sotib oluvchi bahosi” tushunchalari bozor bahosiga kiradi.

5. Bozor bahosi – ishlab chiqarish va xaridorlar bahosi hisoblanadi.

6. Bozor bahosida umuman iqtisodiyot bo'yicha ishlab chiqarish YAIM hajmi aniqlanadi. Ishlab chiqaruvchining bozor bahosi ($O_{ish/ch}$) – mahsulotni omborga topshirish vaqtidagi bahosi bo'lib, unga mahsulotga soliqlar (qo'shilgan qiymat soliqlari va import soliqlaridan tashqari) qo'shiladi, lekin subsidiyalar ayriladi (subsidiyalardan tashqari soliqlar-sof soliqlar).

Unga bozorda mahsulot bahosini oshiruvchi to'lovlar qo'shilmaydi va quyidagicha hisoblanadi:

$$O_{ish/ch} = O_x + S_m - S_m + S_b - S_b,$$

bunda: $O_{ish/ch}$ – ishlab chiqaruvchi bahosi;

O_x – omilli baho;

S_m – mahsulotlarga soliqlar;

S_m – mahsulotga subsidiyalar;

$S_{b/m}$ – mahsulotga boshqa soliqlar;

$S_{b/s}$ – mahsulotlarga boshqa subsidiyalar.

Sotib oluvchining bozor bahosi ($O_{s/o}$) – iste'molchilarning tovar va xizmatlarni sotib olishdagi amaldagi xarajatlarini ifodalaydi. Bu baho ishlab chiqaruvchining bahosidan tashqari yana aksizlar, yig'imlar, savdo-transport xarajatlari qo'shiladi va quyidagicha hisoblanadi:

$$O_{s/o} = O_x + S_m - S_m + O_{s/t} + S_b - S_b$$

bunda: $O_{s/t}$ – savdo transport xarajatlari, aksizlar, yig'imlar va h.k.

YaIM (Yalpi milliy daromad kabi) bozor bahosida hisoblanadi.

7.3.1-jadval

**MHTda har xil baholarning tashkil topishi va
o'zaro aloqalari sxemasi**

№	Ko'rsatkichlar nomi	Belgilash	Hisoblash algoritmi
1.	Mehnat haqi	I_x	
2.	Oraliq iste'mol	OI	
3.	Yalpi foyda	YaF	
4.	Omilla baho (xarajatlar)	O_x	$O_x = p.1 + p.2 - p.3$
5.	Ishlab chiqarishning boshqa soliqlari	S_b	
6.	Ishlab chiqarishga boshqa subsidiyalar	S_b	
7.	Asosiy baho	O_a	$O_a = p.4 + p.5 - p.6$
8.	Mahsulotlarga soliqlar	S_m	
9.	Mahsulotlarga subsidiyalar	S_m	
10.	Ishlab chiqaruvchining bozor bahosi	$O_{ish/ch}$	$O_{ish/ch} = p.7 + p.7 - p.9$
11.	Savdo-transport xizmatlari	$O_{s/t}$	
12.	Sotib oluvchi bahosi	$O_{s/o}$	$O_{s/o} = p.10 + p.11$

Ishlab chiqarish va import soliqlari – majburiy, qaytarilmaydigan to'lovlar bo'lib, ular davlat organlari tomonidan ishlab chiqarish birliklaridan tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish uchun yoki ishlab chiqarish omillaridan foydalanish uchun olinadi. Bu soliqlarni korxonalar va tashkilotlar foyda olsa ham, olmasa ham to'laydi.

Ishlab chiqarish va import soliqlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- 1) Mahsulot va import soliqlari;
- 2) Ishlab chiqarishga boshqa soliq.

Mahsulot va import soliqlari – rezident korxonalaridan ishlab chiqarish va import qilingan tovar va xizmatlar hajmiga mos ravishda olinadi. Ularga quyidagilar kiradi:

- qo‘shilgan qiymat solig‘i;
- aksiyalar;
- ayrim tur xizmatlar uchun soliqlar;
- tovar va xizmatlarga boshqa umumiy soliqlar;
- birja operatsiyalaridan tushumlar;
- avtomobil yo‘llaridan foydalanuvchilarning to‘lovlari;
- import soliqlari va h.k.

Ishlab chiqarishga boshqa soliqlar – korxonalar ishlab chiqarish jarayonida qatnashgani uchun to‘laydi va ular quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- ishlab chiqarish jarayonida yerdan foydalanganlik uchun to‘lanadigan to‘lovlar (yer solig‘i)
- ko‘chmas mulk solig‘i;
- patentlar uchun to‘lovlar;
- korxonalar va tashkilotlardan olinadigan davlat poshinalari va yig‘imlari;
- tadbirkorlik va kasbiy litsenziyalar uchun to‘lovlar;
- boshqa majburiy to‘lovlar.

Subsidiyalar – korxonalariga davlat budjetidan to‘langan to‘lovlar, ular ma‘lum tovar ishlab chiqaruvchilar yoki ko‘rsatilgan ma‘lum xizmatlar uchun to‘lanadi.

Ishlab chiqarish va import uchun subsidiyalar – davlat organlari tomonidan korxonalariga ma‘lum ijtimoiy va iqtisodiy siyosatni o‘tkazish maqsadida ishlab chiqarish omillaridan foydalanish yoki ma‘lum ishlab chiqarish, sotish yoki importni amalga oshirish uchun to‘lanadi.

Ishlab chiqarish va import uchun subsidiyalar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- 1) mahsulot va importga subsidiyalar;
- 2) ishlab chiqarishga boshqa subsidiyalar.

Mahsulot va importga subsidiyalar rezident korxonalariga har bir ishlab chiqarilgan yoki import qilingan mahsuloti yoki xizmatiga to‘lanadigan to‘lovlar kiradi. Ularga davlat budjetidan korxonalariga ko‘rilgan doimiy zararlar o‘rni qoplash uchun to‘lovlar kiritilib, ular sotgan mahsulotlari sotish bahosi o‘rtacha ishlab chiqarish xarajatlaridan past bo‘lganda sodir bo‘ladi. Eksport va import subsidiyalari ham shunday yuz beradi.

Ishlab chiqarishga boshqa subsidiyalar – ular davlat boshqaruv organlari tomonidan korxonalariga ishlab chiqarish omillaridan foydalanish uchun to‘lanadi. Ular quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- alohida kategoriya shaxslar mehnatidan foydalanish uchun to‘lanadigan subsidiyalar (nogironlar, o‘smirlar va h.k.);

- boshqa ishlab chiqarish omillaridan, masalan, fermerlar tomonidan moddiy texnika resurslari qiymatini pasaytirish bilan bog‘liq resurslardan foydalanish uchun;

- atrof-muhitni ifloslantirishni kamaytirish uchun subsidiyalar.

Ishlab chiqarish va importga subsidiyalar haqidagi ma‘lumotlar moliya vazirligining davlat budjetining bajarilishi haqidagi hisobotidan olish mumkin.

7.4. Makroiqtisodiy faoliyat natijalarini ifodalovchi ko‘rsatkichlar tizimi

Makrodarajada iqtisodiy faoliyat natijalarini hisoblash uchun quyidagi ko‘rsatkichlar tizimi (jadval) va boshqa ko‘rsatkichlar orqali aniqlanadi. Makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarni hisoblash asosida barcha sektor va tarmoqlardagi xo‘jalik yurituvchi subyektlar iqtisodiy faoliyati natijalarini ifodalovchi mahsulot ko‘rsatkichlari yotadi.

MHTda xo‘jalik yurituvchi subyektlar – rezidentlar tomonidan joriy davrda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar hajmi – tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish deb ataladi. Tovarlar – iqtisodiy ishlab chiqarish jarayonining natijasi bo‘lib, moddiy mulk shakliga ega, ular ma‘lum mulk bo‘lish xususiyatiga va bozorda talabga ega. Xizmatlar – iqtisodiy ishlab chiqarish jarayonining natijasi bo‘lib, ularni ishlab chiqarish jarayonidan ajralgan holda ko‘rib bo‘lmaydi va ular ikkiga bo‘linadi:

1) moddiy xizmatlar – ba‘zi predmetlar holatini o‘zgartiradi (ta‘mirlash, bo‘yash, idishlarga quyish va h.k.)

2) nomoddiy xizmatlar – shaxsiy va jamoa ehtiyojlarini qondirish va iste‘molchini iqtisodiy yoki fizik yoki aqliy holatini o‘zgartiradi (davolash, o‘qitish, huquqiy va sug‘urta himoyasi va h.k.). Ishlab chiqarish tovar va xizmatlar bozorda sotilishi mumkin yoki bir subyekt ikkinchisiga bepul yoki to‘lov asosida o‘tkazishi mumkin. Ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlardan foydalanish yo‘nalishiga va ularni xaridorlarga sotish bahosining xarakteriga ko‘ra bozor va nobozor ishlab chiqarishga ajratish mumkin. Bozor ishlab chiqarishining maqsadi foйда olish va iqtisodiy ahamiyatli bahoda sotish uchun ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarni o‘z

ichiga oladi. Iqtisodiy ahamiyatli baho talab va taqdim asosida tashkil topadi va o'z navbatida, unga ta'sir ko'rsatadi.

7.4.1-jadval

Milliy iqtisod faoliyati natijalarini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi

No	Ko'rsatkichlar	Belgi	Makrodarajadagi ko'rsatkichlar orasidagi bog'lanish	Makro va mezodarajadagi ko'rsatkichlar orasidagi bog'lanish
1.	Tovar va xizmatlarni yalpi ishlab chiqarish	YalCh	Yil davomida barcha ishlab chiqarilgan mahsulotlar va ko'rsatilgan xizmatlar qiymati	$YalCh = \sum YalCh_s = \sum YalCh_t$ YalCh _s -sektorlar ishlab chiqarishi YalCh _t -tarmoqlar ishlab chiqarishi
2.	Yalpi ichki mahsulot	YaIM	$YaIM = YalCh - OI_t$ OI _t -oraliq iste'mol	$YaIM = \sum YaQQ_s + SS = \sum YaKK_t + SS$ YaQQ _s - iqtisodiyot sektorlarida qo'shilgan qiymat YaKK _t -iqtisodiyot tarmoqlarida qo'shilgan qiymat
3.	Sof ichki mahsulot	SIM	$SIM = YaIM - AKI_t$ AKI _t -asosiy kapital iste'moli (amortizatsiya)	$SIM = \sum SIM_s + SS = \sum SIM_t + SS$ SIM _s -iqtisodiyot sektorlarida qo'shilgan qiymat SIM _t -iqtisodiyot tarmoqlariga qo'shilgan qiymat SS-mahsulot va importga sof soliqlar
4.	Iqtisodiyot yalpi foydasi va yalpi aralash daromad	YaFi	$YaFi = YaIM - I_{xt} - S_t + S_{ubt}$ I _{Xt} -yollangan xodimlar ish haqi S _t -ishlab chiqarish va importga soliq S _{ubt} -ishlab chiqarish va importga subsidiyalar	$YaFi = \sum YaF_s = \sum YaF_t$ YaF _s -iqtisodiyot sektorlarida qo'shilgan qiymat YaF _t -iqtisodiyot tarmoqlarida qo'shilgan qiymat
5.	Iqtisodiyot sof foydasi	SF _t	$SF_t = YaF_t - AKI_t$ AKI _t -asosiy kapital iste'moli	$SF_t = \sum SF_s = \sum SF_t$ SF _s -iqtisodiyot sektorlarida sof foyda SF _t -iqtisodiyot tarmoqlarida sof foyda
6.	Yalpi milliy daromad	YaMD	$YaMD = YaIM \pm BD_t$ BD _t -rezidentlar tomonidan norezidentlardan olingan va ularga berilgan birlamchi daromadlar qoldig'i	$YaMD = \sum YaIM_s + \Delta BD_s = YaIM_t + \Delta BD_t$ ΔBD _s -iqtisodiyot sektorlari yalpi birlamchi daromadlari qoldig'i ΔBD _t -iqtisodiyot tarmoqlari yalpi birlamchi daromadlari qoldig'i

Eozorga mo'ljallangan ishlab chiqarish quyidagi tovar va xizmatlarni o'z ichiga oladi:

- iqtisodiy ahamiyatli bahoda sotilgan tovar va xizmatlar;

- ayirboshlash bo'yicha almashilgan tovar va xizmatlar;
- ish beruvchilar tomonidan o'z xodimlariga naturada ish haqi o'miga berilgan mahsulotlar;
- bozor ishlab chiqarish muassasalari orasida bir-biriga ishlab chiqarish maqsadida berilgan tovar va xizmatlar (masalan, urug'liklar, em-xashak, sut, ko'chatlarni qishloq xo'jaligi korxonalari orasida bir-biriga o'tkazish).

Shuningdek, ishlab chiqarishga mo'ljallangan va kelajakda ishlatiladigan (yuqoridagi yo'nalishlar bo'yicha) tugallanmagan ishlab chiqarish va tayyor mahsulotlar zaxirasi qoldig'ining o'zgarishi.

Bozorda sotilgan tovar va xizmatlar amalda sotilgan bahosida, qolgan sotilmagan qismi ham shu bahoda baholanadi.

Nobozor ishlab chiqarishiga quyidagi tovar va xizmatlar kiradi:

- ishlab chiqaruvchilar tomonidan o'ishlab chiqarishida foydalaniladigan tovar va xizmatlar (oxirgi foydalanish yoki asosiy kapitalni yalpi jamg'arish). Masalan, fermer va dehqon xo'jaliklarida o'zi uchun ishlab chiqargan qishloq xo'jaligi mahsulotlari; ish haqi oluvchi yordamchi tomonidan amalga oshirilgan uy xizmatlari, sanoat korxonalari tomonidan o'z ishlab chiqarishida foydalanishi uchun ishlab chiqarish mashina, asbob va uskunalar; korxonalarda xo'jalik usuli bilan amalga oshirilgan qurilish, o'z uyida yashash uchun amalga oshirilgan xizmatlar va h.k.

- iste'molchilarga bepul yoki arzon bahoda ko'rsatilgan xizmatlar. Masalan, davlat tomonidan mamlakat mudofaasini tashkil etish, ta'lim va meditsina xizmatlarini aholining ba'zi qismiga yoki uy xo'jaligidagi bepul yoki imtiyozli bahoda ko'rsatish va h.k.

Milliy hisoblar tizimi uslubiyatiga asoslanib, makroko'rsatkichlar tizimining quyidagi guruhlari aniqlanadi:

1. Mahsulot va xizmatlarni ishlab chiqarish ko'rsatkichlari:
  - tovar va xizmatlarni yalpi ishlab chiqarish (YaIch);
  - yalpi ichki mahsulot (YaIM).
2. Birlamchi daromadlaribg tashkil topishi va taqsimlanish ko'rsatkichlari:
  - iqtisodiyotning yalpi foydasi (YaIF);
  - yalpi milliy daromad (YaMD).
3. Daromadlarni qayta taqsimlash ko'rsatkichlari:
  - yalpi milliy ixtiyordagi daromad (YaMID).
4. Daromadlardan oxirgi foydalanish ko'rsatkichlari:
  - oxirgi iste'mol (OI);

- yalpi jamg'arish (YaJ);
- yalpi milliy jamg'arish (YaMJ).

5. Jamg'arish ko'rsatkichlari:

- sof kreditlash/sof qarz olish (SK/SQO).

Barcha ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish soha va tarmoqlarida yaratilgan tovar va xizmatlar to'plami yalpi ishlab chiqarish deb ataladi.

Mazkur tovar va xizmatlarning bir qismi ishlab chiqarish doirasidan tashqariga iste'mol uchun tayyor mahsulot sifatida chiqmaydi, balki ular bir tarmoqdan mahsulot sifatida chiqib, ikkinchi tarmoqqa ishlab chiqarish vositalari sifatida kiradi yoki ishlab chiqarishda foydalanilgan boshlag'ich moddiy-ashyoviy zaxiralar o'rnini qoplaydi. Masalan, yalpi don hosilidan bir qismi urug'lik zaxira jamg'armasini to'ldirish uchun ajratiladi.

Yalpi ishlab chiqarishning tarkibiy qismi bo'lgan mazkur tovar va xizmatlar oraliq iste'mol deb ataladi.

Oraliq iste'mol – ishlab chiqarish jarayonida ishlatilgan tovar va xizmatlar qiymati: xomashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya, asbob-uskunalar, reklama agentliklariga to'lovlar, yuridik maslahatlar, transport agentliklariga to'lovlar, mashina-uskunalar, binolar, inshootlar ijara haqi. Asosiy fondlar amortizatsiyasi oraliq iste'molga kiritilmaydi.

Yalpi qo'shilgan qiymat – yalpi ishlab chiqarish bilan oraliq iste'mol orasidagi farqqa teng.

MXTdagi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar orasida quyidagi bog'lanish mavjud:

A – YaIM

B – asosiy kapital iste'moli

V – SIM (A-B)

G – xorijdan olingan bir'lamchi daromadlar qoldig'i =

D – YaMD (A+G)

E – SMD (D-B)

J – xorijdan olingan transfertlar qoldig'i

Z – ixtiyordagi yalpi milliy daromad (D+J)

I – oxirgi iste'mol

K – milliy jamg'arish (Z-I)

L – xorijdan olingan kapital transfertlar qoldig'i

M – investitsiyalarning moliyalashtirish manbalari (K+L)

N – yalpi jamg'arish (YaIM elementi sifatida)

O – ishlab chiqarilmagan nomoddiy nomoliyaviy aktivlar

Yuqoridagi ko'rsatkichlar orasida quyidagi bog'lanishlar mavjud:

$$YaIM = S+J+E,$$

bunda: S – oxirgi iste'mol;

J – investitsiyalar (asosiy fondlarning yalpi jamg'arish, moddiy aylanma mablag'lar zaxiralarining ortishi);

E – sof eksport.

$$YaIM = W+Q+R+P+T,$$

bunda: W – ish haqi (ichki va tashqi ishchilarga);

Q – ijtimoiy sug'urtalarga ajratmalar;

R – yalpi foyda;

R – yalpi aralash daromad;

T – ishlab chiqarish va importga soliqlar (subsidiya ayirib tashlanadi).

$$YaIM = D+N-U,$$

bunda: D – asosiy bahoda hisoblangan barcha tarmoqlarda yaratilgan qo'shimcha qiymat;

N – mahsulotlarga soliqlar;

U – mahsulotlarga subsidiyalar.

$$YaMD = YaIM+L-M,$$

bunda: L – ushbu mamlakat rezidentlarining xorijda olgan birlamchi daromadlari (ish haqi, foizlar, dividendlar, bevosita xorijiy investitsiyalardan olingan reinvestitsiyalar);

M – ushbu mamlakat rezidentlarining xorijga bergan birlamchi daromadlari.

$$\text{Ixtiyordagi } YaMD = YaMD+V-G,$$

bunda: V – ushbu mamlakat rezidentlarining xorijdan olgan joriy transfertlari;

G – ushbu mamlakat rezidentlarining xorijga bergan joriy transfertlari.

$$\text{Oxirgi iste'mol} = S+S,$$

bunda: S – oxirgi iste'mol;

S – milliy jamg'arish.

Masalan, "A" mamlakat iqtisodiyoti bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd. so'm),

1. Yalpi ishlab chiqarish – 500.
2. Oraliq iste'mol – 280.
3. Yalpi ichki mahsulot – 220.
4. Asosiy kapital iste'moli – 12.

5. Xorijiy mamlakatlardan bandlik va mulkdan olinadigan rezidentlik daromadlari – 8.

6. Berilgan mintaqaning YaIM dan bandlik va mulkdan norezidentlarning oladigan daromadlari – 7.

7. Joriy transfertlar qoldig'i – 5.

8. Yakuniy iste'mol:

- uy xo'jaligi – 50;

- davlat muassasalari – 30;

- uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar – 20.

9. Kapital transfertlar qoldig'i – 15.

10. Asosiy kapital yalpi jamlanishi, moddiy aylanma vositalarning o'sishi – 25.

11. Nomoddiy aktivlarga egalik qilish – 4.

Berilgan ma'lumotlar asosida quyidagilarni hisoblaymiz:

1. Yalpi ichki mahsulot.

2. Sof ichki mahsulot.

3. Yalpi milliy daromad.

4. Sof milliy daromad.

5. Yalpi milliy mavjud daromad.

6. Sof milliy mavjud daromad.

7. Yalpi milliy jamg'arish.

8. Sof milliy jamg'arish.

9. Sof kreditlar (qarzlar).

Yechilishi:

1. Yalpi ichki mahsulot:

$$YaIM = YaICH - OI = 500 - 280 = 220 \text{ mlrd. so'm}$$

2. Sof ichki mahsulot:

$$SIM = YaIM - AKI = 220 - 12 = 208 \text{ mlrd. so'm}$$

3. Yalpi milliy daromad:

$$YaMD = YaIM + BE'olingan - BD_{berilgan} = 220 + 8 - 7 = 221 \text{ mlrd. so'm}$$

4. Sof milliy daromad:

$$SMD = SIM - AKI = 221 - 12 = 209 \text{ mlrd. so'm}$$

5. Yalpi milliy mavjud daromad:

$$YaMMD = YaMD + JTS = 221 + 5 = 226 \text{ mlrd. so'm}$$

6. Sof milliy mavjud daromad:

$$SMMD = YaMMD - AKI = 226 - 12 = 214 \text{ mlrd. so'm}$$

7. Yalpi milliy jamg'arish:

$$YaMJ = YaMMD - YAI = 226 - (50 + 30 + 20) = 126 \text{ mlrd. so'm}$$

8. Sof milliy jamg'arish:

$$SMJ = YaMJ - AKI = 126 - 12 = 114 \text{ mlrd. so 'm}$$

9. Sof kreditlar (+) yoki sof qarzlar (-):

$$SK = YaMJ + KT + -YAJ = 126 + 15 - (25 + 4) = 112 \text{ mlrd. so 'm.}$$

Savollar, testlar va masalalar

1. Iqtisodiy faoliyat chegarasini xalq xo'jaligi balansi va milliy hisoblar tizimi bo'yicha chegaralarini izohlab bering.

2. Quyidagi tarmoqlarning qaysilari moddiy ishlab chiqarish sohasiga kiradi:

- a) sanoat;
- b) qishloq xo'jaligi;
- v) o'rmon xo'jaligi;
- g) yuk transporti;
- d) savdo va umumiy ovqatlanish;
- e) kommunal xo'jaligi;
- j) ilm va ilmiy xizmat ko'rsatish;
- z) tayyorlash.

3. Quyidagi tarmoqlarning qaysilarida moddiy xizmatlar ko'rsatiladi:

- a) transport;
- b) savdo;
- v) sanoat;
- g) moliya, kredit, sug'urta;
- d) sog'liqni saqlash;
- e) ta'lim.

4. 3 punktda keltirilgan tarmoqlarning qaysilarida nomoddiy xizmatlar yaratiladi?

5. Quyidagi mahsulot elementlarining qaysilari bozor ishlab chiqarishi tarkibiga kiradi:

- a) iqtisodiy e'tiborli bahoda sotilgan tovar va xizmatlar qiymati;
- b) uy xo'jaliklarida ishlab chiqarish va shaxsiy iste'mol qismi tovar va xizmatlar qiymati;
- v) joriy davrda bepul yoki iqtisodiy e'tiborli bo'lmagan bahoda berilgan tovar va xizmatlar qiymati;
- g) korxonada ishlab chiqarilgan va ishlab chiqarish jarayonida foydalanish uchun qoldirilgan asosiy kapital tarkibiga kiruvchi obyektlar qiymati;
- d) ayirboshlash bo'yicha almashilgan tovar va xizmatlar qiymati;

e) ish beruvchilar tomonidan xodimlarga ish haqi hisobiga berilgan natural ko'rinishdagi tovar va xizmatlar qiymati.

6. Yuqorida, 5 punktda keltirilgan mahsulot turlarining qaysilari shaxsiy iste'mol uchun, qaysilari asosiy kapitalni yalpi jamg'arish elementlarini tashkil etadi?

7. Quyidagilarning qaysi biri milliy hisoblar tizimidagi baholash prinsiplariga to'g'ri kelmaydi:

a) zaxiraga qo'shilayotgan va zaxiradan olinayotgan tovarlar zaxiraga qo'shilayotgan yoki olinayotgan momentdagi baholar bilan baholanadi;

b) mahsulotlar ishlab chiqarilgan davrda hisobga olinadi va shu davrdagi baholarda hisobga olinadi;

v) ayirboshlash bo'yicha almashilgan yoki xodimlarga ish haqi hisobida berilgan tovarlar bahosi ishlab chiqarilgan davrda sotilishi mumkin bo'lgan baholarda baholanadi;

g) tovarlar yoki xizmatlarning mulkchilik shakli, ishlab chiqaruvchidan sotib oluvchiga o'tgan vaqt sotilish vaqti hisoblanadi.

8. Korxonada joriy davrda A,V,S mahsulotlarini ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotlar zaxiralari davr boshida quyidagicha bo'lgan: A mahsulot-10 t., V mahsulot – 500 birlik (pul shaklda ularning qiymati 200 va 250 ming p.b.). Ko'rilayotgan davrda sotilgan: A – 100 t. (1 t. bahosi 22 p.b.), V – 1000 birlik (1 birlik bahosi 550 p.b.), S – 120 kg. (1 kg. bahosi 200 p.b.), tayyor mahsulot zaxiralari davr oxirida : A – 20 t. (qiymati 440 ming p.b.), S – 100 kg. (qiymati 20 mln. p.b.).

Tayyor mahsulot zaxiralari balans qiymati o'zgarishi xolding foyda (zarar), MHT bo'yicha tayyor mahsulot zaxiralari o'zgarishi, ishlab chiqarilgan mahsulot hajmini aniqlang.

9. "Nomoliyaviy korxonlar" sektoriga kiruvchi investitsion birliklarni ajrating:

a) O'zbekiston markaziy banki;

b) Iqtisodiyot vazirligi;

v) Prezident qoshidagi Davlat va jamiyat qurilish akademiyasi;

g) "Asaka" tijorat banki;

d) Bekobod metallurgiya kombinati;

e) "Fidokorlar" partiyasi;

j) "Malika" fabrikasi;

z) "Ko'kcha" masjidi;

i) Brokerlik firmasi;

- k) “O‘zbekinvest” sug‘urta kompaniyasi;
- l) ulgurji oziq-ovqat yarmarkasi;
- m) 106 maktab;
- n) gimnaziya;
- o) reklama agentligi;
- p) Markaziy univermag;
- r) qariyalar uyi;
- s) Toshkent shahar 1-sonli mahallasi;
- t) “Qibray” sanatoriyasi;
- u) Asaka avtomobil zavodi.

10. Yuqoridagi (p.9) keltirilgan investitsion birliklarning qaysilari “Moliyaviy muassasalar” sektoriga kiradi?

11. Yuqoridagi (p.9) keltirilgan institutsion birliklarning qaysilari “Davlat muassasalari” sektoriga kiradi?

12. Yuqorida (p.9) keltirilgan institutsion birliklarning qaysilari “Uy xo‘jaliklari xizmatidagi notijorat tashkilotlar” sektoriga kiradi?

13. Yuqorida (p.9) keltirilgan institutsion birliklarning qaysilari “Uy xo‘jaligi” sektoriga kiradi?

14. Quyidagi xarajatlarning qaysilari oxirgi iste‘mol xarajatlariga kiradi:

a) korxonalar va tashkilotlar to‘lagan avtomobillar ta‘miri;

b) uy xo‘jaliklari to‘lagan avtomobillar ta‘miri;

v) korxonalar tomonidan xo‘jalik ehtiyojlari uchun uzoq muddat foydalaniladigan buyumlar (mebel, avtomobil, sovg‘ichlar, elektr jihozlari) sotib olingan;

g) uy xo‘jaliklari tomonidan uzoq muddat foydalaniladigan buyumlar sotib olingan;

d) uy xo‘jaliklari tomonidan uy va kvartiralar sotib olingan;

e) uy egalari tomonidan kapital ta‘mirlangan;

j) uy xo‘jaliklari tomonidan yuvelir buyumlar, san‘at asarlari, qimmatbaho metallar sotib olingan;

z) korxonalar va tashkilotlar tomonidan yuvelir buyumlar, san‘at asarlari, qimmatbaho metallar sotib olingan;

i) uy xo‘jaliklari ishlab chiqarilgan mahsulotlar o‘z yakuniy iste‘moli uchun;

k) o‘z uyida yashash xizmatlari;

l) mehnat haqi hisobiga olingan tovar va xizmatlar.

15. Quyidagi soliqlarning qaysilari joriy soliqlarga kiradi:

- a) sovg'a-salomlar;
- b) mulk-meros solig'i;
- v) qo'shilgan qiymat solig'i;
- g) sotish solig'i;
- d) mehnat resruslari solig'i;
- e) yer, bino, inshoot solig'i;
- j) jismoniy shaxslar daromad solig'i;
- z) aksizlar;
- i) foyda solig'i;
- k) daromad solig'i;
- l) transport vositalari (uy xo'jaligi) egalari solig'i;
- m) transport vositalari (korxonalar-tashkilotlar) egalari solig'i;
- n) suv solig'i;
- o) korxonalarni ro'yxatga olish uchun davlat boji;
- p) ma'lum faoliyat bilan shug'ullanish uchun ruxsat berish yig'imi.

16. Yuqoridagi (p.15) soliqlarning qaysilariga ishlab chiqarish va import solig'i kiradi?

17. Yuqoridagi (p.15) soliqlarning qaysilari mahsulot solig'i kiradi?

18. Yuqoridagi (p.15) soliqlarning qaysilari ishlab chiqarishning boshqa soliqlariga kiradi?

19. Yuqoridagi (p.15) soliqlarning qaysilari mulkdan daromad solig'iga kiradi?

20. Quyidagi omillarning qaysi biri xolding foydaga ta'sir qiladi:

- a) materiallar nisbiy xarajatlarining o'zgarishi;
- b) aylanma mablag'lar fizik hajmining o'zgarishi;
- v) bahoning inflyatsiya natijasida o'zgarishi.

21. Mamlakatda ishlab chiqarilgan yalpi ichki mahsulot joriy baholarda 7389 mlrd. so'm, qiyosiy baholarda esa 7156 mlrd. so'mni tashkil etgan bo'lsa, YaIM deflyatorini hisoblang.

22. "A" mamlakat iqtisodiyotini tavsiflovchi quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd. so'm).

- 1) yalpi ichki mahsulot – 35900;
- 2) asosiy kapital iste'moli – 1700;
- 3) xorijiy mamlakatlardan bandlik va mulkdan olinadigan rezidentlik daromadlari – 1500;
- 4) berilgan mintaqaning YaIM idan bandlik va mulkdan norezidentlarning oladigan daromadlari – 1290;
- 5) joriy transfertlarning qoldig'i – 1825;

- 6) yakuniy iste'mol – 14000;
- 7) kapital transfertlar qoldig'i – 1825;
- 8) yalpi jamlanish – 4250.

Berilgan ma'lumotlar asosida quyidagilarni hisoblang:

1. Sof ichki mahsulot.
2. Yalpi milliy daromad.
3. Sof milliy daromad.
4. Yalpi milliy mavjud daromad.
5. Sof milliy mavjud daromad.
6. Yalpi milliy jamg'arish.
7. Sof milliy jamg'arish.
8. Sof kreditlar (qarzarlar).

23. "A" mamlakat iqtisodiyoti bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd. so'm):

- 1) yalpi ichki mahsulot – 220;
- 2) asosiy kapital iste'moli – 12;

3) xorijiy mamlakatlardan bandlik va mulkdan olinadigan rezidentlik daromadlari – 8.

4) xorijiy mamlakatlardan bandlik va mulkdan beriladigan norezidentlarning daromadlari – 7.

- 5) joriy transfertlar qoldig'i – 5.

- 6) yakuniy iste'mol – 100.

Shu jumladan:

- uy xo'jaligi – 50;
- davlat muassasalari – 30 ;
- uy xo'jaligi XKIT – 20.

- 7) Kapital transfertlar qoldig'i – 15.

8) Asosiy kapital yalpi jamlanishi, moddiy aylanma vositalarning o'sishi – 25.

- 9) Nomoddiy aktivlarga egalik qilish – 4.

Quyidagilarni aniqlang:

1. Sof ichki mahsulot.
2. Yalpi milliy daromad.
3. Sof milliy daromad.
4. Yalpi milliy mavjud daromad.
5. Sof milliy mavjud daromad.
6. Yalpi milliy jamg'arish.
7. Sof milliy jamg'arish.
8. Sof kredit (+) yoki sof qarzar (-).

VIII bob. YALPI ICHKI MAHSULOT STATISTIKASI

8.1. Yalpi ichki mahsulot hajmini hisoblash usullari

Yalpi ichki mahsulot – mamlakat iqtisodiy birliklari-rezidentlarining ma'lum davrda masalan, bir yildagi ish faoliyatining oxirgi natijasini ifodalovchi, iste'mol uchun ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarning bozor bahosida hisoblangan qiymatlari yig'indisidir. Unga mamlakatning iqtisodiy faolligi va farovonligi darajasini ifodalovchi umumiy indikator sifatida qaraladi: u iqtisodiyotning tarkibi va rivojlanish darajasi, hukumatning iqtisodiy siyosatidagi yutuq yoki kamchiliklarni mamlakat va ayrim mintaqalarning iqtisodiyoti holati va rivojlanish darajasini boshqa mamlakat va mintaqalar bilan qiyoslash imkonini beradi.

Iqtisodiy tahlilda YaIM barcha aholi, iqtisodiy faol va band aholi soni bilan, ishlab chiqarishda iste'mol qilingan resurslar, asosiy fondlar, investitsiyalar hajmi, ish haqi fondi, har xil yo'nalishlardagi davlat xarajatlari, boshqa xarajatlar bilan qiyoslanadi. Bu holat bandlik darajasi va uning dinamikasi, moddiy va mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligi, investitsion siyosatning yo'nalishi va natijalari, mamlakatning iqtisodiy salohiyati va undan foydalanish darajasi, mamlakat iqtisodiy rivojlanishining asosiy yakunlarini tahlil qilish imkonini beradi. Jon boshiga to'g'ri keladigan YaIM hajmi ko'rsatkichi asosida mamlakatning xalqaro tashkilotlar budjetga to'lovi amalga oshiriladi, kredit berish sharti va uning hajmi aniqlanadi, har xil mamlakatga beriladigan moliyaviy va boshqa yordamlar beriladi, investitsion muhitga baho berishda hisobga olinadi.

YaIMni ishlab chiqarish jarayonida, daromadlarning hosil bo'lish va daromatlardan foydalanish jarayonida ko'rish mumkin.

Ishlab chiqarish jarayonida YaIM, rezidentlar tomonidan tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan qo'shilgan qiymatni ifodalaydi.

Daromadlarning hosil bo'lish jarayonida YaIM, ishlab chiqaruvchilarning ishlab chiqarish jarayonida olgan va ishlab chiqarish qatnashchilari orasida taqsimlanuvchi birlamchi daromadlarni ifodalaydi.

Daromatlardan foydalanish jarayonida YaIM, milliy iqtisodiyot sektorlari tomonidan oxirgi iste'mol va jamg'arish summalari, tovar va xizmatlarning sof eksportini ifodalaydi.

Shularga asoslanib, YaIM hajmi uch xil usulda aniqlanadi: ishlab chiqarish usuli, oxirgi foydalanish usuli va taqsimlash usuli.

YalMni ishlab chiqarish usulida hisoblash. Bu usulning mohiyati shundaki, unda YalMga barcha ishlab chiqarish birliklari – rezidentlar (firmalar, kompaniyalar, aksioner jamiyatlari va boshqa korxonalar va xo'jalik subyektlari)ning yalpi qo'shilgan qiymat hajmlari yig'indisi, mahsulot va importga sof soliqlar yig'indisi (mahsulotga soliqlardan subsidiyalar ayriladi) sifatida qaraladi. Yalpi qo'shilgan qiymat hajmini aniqlash uchun yalpi ishlab chiqarish hajmidan (yalpi mahsulot ko'rsatkichi kabi) oraliq iste'mol hajmi ayriladi. Bunda oraliq iste'mol sifatida joriy foydalanish xarajatlari (materiallar, xomashyo, yoqilg'i, energiya, yarim tayyor mahsulotlar va h.k.) va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lovlar (transport, reklama, yuridik va h.k. xizmatlar)ning yig'indisi sifatida qaraladi.

Yalpi ishlab chiqarish ko'rsatkichini hisoblashda har bir tarmoqning o'ziga xos xususiyatini e'tiborga olish shart. Buning uchun barcha tarmoqlar to'rt guruhga bo'linadi:

- 1) Bevosita moddiy ne'matlarni ishlab chiqaruvchi tarmoqlar;
- 2) Savdo bilan shug'ullanuvchi tarmoqlar;
- 3) Bozor xizmatlarini ko'rsatuvchi tarmoqlar;
- 4) Nobozor xizmatlarni ko'rsatuvchi tarmoqlar.

Birinchi guruh tarmoqlarning yalpi ishlab chiqarishga, masalan, sanoatda, joriy davrda ishlab chiqarish tayyor mahsulotlar, yarim tayyor mahsulotlar, tugallanmagan ishlab chiqarishning davr oxiridagi hajmidan davr boshidagi hajmi ayrilgandan qolgan qismi va ko'rsatilgan sanoat xarakteridagi xizmatlar qiymatlari kiritiladi. Boshqa ishlab chiqaruvchi tarmoqlarda ham shunga o'xshash.

Ikkinchi savdo bilan shug'ullanuvchi tarmoqlar yalpi ishlab chiqarish savdo ustamasi hajmi bilan o'lchanadi. Savdo ustamasi sotilgan mahsulotlarning sotib olish va sotish baholari orasidagi farqdan tashkil topadi (qo'shilgan qiymat uchun to'langan soliqlardan tashqari).

Uchinchi guruh bozor xizmatini ko'rsatuvchi tarmoqlar (banklar, sug'urta kompaniyalari va h.k.)ning yalpi ishlab chiqarish xizmatlarni sotishdan tushgan tushumlar yig'indisiga teng.

To'rtinchi guruh nobozor xizmatlarini ko'rsatuvchi tarmoqlar yalpi ishlab chiqarish (boshqarish, mudofaa, grantli ta'lim va h.k.) – tarmoqlarni arash bilan bog'liq joriy xarajatlarning yig'indisiga teng.

Milliy iqtisodiyot bo'yicha yalpi ishlab chiqarish yuqorida qayd etilgan to'rt guruh tarmoqlar institutsion birliklari yalpi ishlab chiqarish yig'indisidan tashkil topadi. Bunday hisoblangan yalpi ishlab chiqarish

ishlab chiqarish jarayonida ishlatilgan tovar va xizmatlar qiymatlarini ham o'z ichiga oladi va ular qiymatlarining yig'indisi oraliq iste'mol deb ataladi.

Oraliq iste'mol – ishlab chiqarish jarayonida qo'llanilgan tovar va xizmatlar qiymatlarini yig'indisi va quyidagi elementlardan tashkil topadi:

- moddiy xarajatlar (xomashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya, yarim tayyor mahsulotlar, moddiy xizmatlar, turar joy binolarini joriy ta'mirlash uchun ishlatilgan materiallar, uy xo'jaliklari tomonidan sotib olingan qurilish materiallari, asbob-uskunalar, urug'lik, em-xashak va h.k., kasalxonalar tomonidan sotib olingan oziq-ovqat materiallari va dori-darmonlar va h.k.);

- nomoddiy xizmatlar uchun to'lovlar (ilmiy tadqiqot ishlari va tajribalar uchun to'lovlar, moliyaviy xizmatlar uchun to'lovlar, kadrlarni tayyorlash va malakasini oshirish uchun to'lovlar, yuridik xizmatlar, audit, reklama xarajatlari, ijara uchun to'lovlar va h.k.)

Oraliq iste'mol ham bozor bahosida hisoblanadi. Tovar va xizmatlarni yalpi ishlab chiqarish bilan oraliq iste'mol orasidagi farq yalpi qo'shilgan qiymat deb ataladi.

$$YaQQ = Ya_{ish/och} - OI$$

Yalpi deb atalishiga sabab bunda yalpi ishlab chiqarishdan asosiy kapital iste'moli hajmi ayrilmaydi. Asosiy kapital iste'mol MHTda uning ishlab chiqarish jarayonida fizik va ma'naviy jihatdan eskirishi – amortizatsiya summasiga teng bo'ladi. Agar yalpi qo'shilgan qiymat hajmidan asosiy kapital iste'moli hajmi ayrilsa, sof qo'shilgan qiymat ko'rsatkichi hosil bo'ladi.

$$SQQ = YaQQ - AKI$$

Yalpi ishlab chiqarish hajmi asosiy baholarda hisoblangani uchun, YaQQ va SQQ ko'rsatkichlari ham mahsulotga soliqlarni qo'shib, subsidiyalarni ayiruvchi asosiy baholarda hisoblanadi.

Milliy iqtisod hamma sektorlarning yalpi qo'shilgan qiymati, hamma tarmoqlar yalpi qo'shilgan qiymati yig'indisiga teng. Iqtisodiyot sektor va tarmoqlari YaIMni bozor bahosida hisoblash uchun yalpi qo'shilgan qiymat summasidan teskari usulda hisoblanuvchi moliyaviy vositachilik xizmatlari qiymati ayirilib, mahsulotlarga sof soliqar hajmi qo'shiladi.

$$YaIM = \sum YaQQ + \text{Mahsulotga sof soliqar},$$

bunda: $\sum YaQQ$ – moliyaviy vositachilik xizmatlari qiymati ayrilgan yalpi qo'shilgan qiymat.

Yalpi ichki mahsulot hajmidan asosiy kapital iste'moli ayirilib, sof ichki mahsulot ko'rsatkichi olinadi.

$$SIM = YaIM - A$$

Masalan, respublikada, asosiy baholarda ishlab chiqarish hajmi 2010-yilda quyidagicha bo'lgan (mlrd. so'm):

Tovarlar ishlab chiqarish (I_t)-2072,1.

Xizmatlar ishlab chiqarish (I_x) – 1763,1.

Oraliq iste'mol (OI) - bozor bahosida:

Tovarlar ishlab chiqarishda (OIt) - 1125,0.

Xizmatlar ishlab chiqarishda (OIx) - 674,3.

Moliyaviy vositachilik xizmati (Mvx) – 5,2.

Mahsulotga soliqlar (MS) – 265,1.

Mahsulotga subsidiyalar (MS) – 95,9.

Yalpi qo'shilgan qiymat (YaQQ):

YaQQ tovarlar ishlab chiqarish = $I_t - OIt = 2072,1 - 1125,0 = 947,1$.

YaQQ xizmatlar ishlab chiqarish = $I_x - OIx = 1763,1 - 674,3 = 1088,8$.

YaQQ jami = $YaQQ_t + YaQQ_x - Mvx = (947,1 + 1088,8) - 5,2 = 2030,7$.

- Yalpi ishlab chiqarish (YaICH).

YaIch jami = $YaIch_t + YaIch_x = 2072,1 + 1763,1 = 3835,2$.

- Oraliq iste'mol:

OI jami = $OIt + OIx + Mvx = 1125,0 + 674,3 + 5,2 = 1804,5$.

- Mahsulot va importga sof soliqlar:

$MSS = MS_{soliqlar} - MS_{subsiya} = 265,1 - 95,9 = 169,2$.

- YaQQ bozor bahosida:

$YaQQ_{bozor\ bahosida} = YaQQ_{asosiy\ bahoda} + \text{sof soliqlar} = 2030,7 + 169,2 = 2200,2$.

yoki $YaIM_{bozor\ bahosida} = Yalpi_{i/ch} - OI + \text{sof soliqlar} = 3835,2 - 1804,5 +$

$+ 169,2 = 2200,2$ mlrd.so'm.

YaIMni taqsimlash usulida hisoblash. Bu usulning mohiyati shundaki, unda YAIM uni ishlab chiqarish jarayonida qatnashganlar orasida taqsimlanishi lozim bo'lgan birlamchi daromadlarning summasi sifatida qaraladi. Bu daromadlar joriy davrda ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan qo'shilgan qiymatning quyidagi komponentlari hisoblanadi:

- yollanma xodimlarning ish haqi (rezident va norezidentlar) – joriy davr davomida yollanganma xodimlarga bajargan ishlari uchun pul va natural shaklda to'langan to'lovlar hisoblanadi;

- ishlab chiqarish va importga sof soliqlar, davlatning daromadlari hisoblanadi. Bunda faqat mahsulotga soliq va subsidiyalar emas, balki ishlab chiqarishga soliq ham hisobga olinadi;

- yalpi foyda va yalpi aralash daromadlar, rezidentlar tomonidan ishlab chiqarishda qatnashganlari uchun olgan boshqa xo'jalik subyektlari bilan hisob-kitob qilmasdan oldingi (aksiyalar bo'yicha devidentlar, jamg'arma bo'yicha fondlar, erdan foydalangani uchun renta to'lovlari va h.k.larni) to'lashdan oldingi daromadlari hisoblanadi. Yollangan aktivlardan foydalangani uchun to'lovlar MHTda mulkdan olingan daromad sifatida qaraladi. Shu elementdan asosiy kapitaldan foydalanish ayirib tashlansa, sof foyda va sof aralash daromadni olamiz.

Masalan, avvalgi misoldagi ma'lumotlarga asoslanib, yollanganma hodimlarning ish haqi 1032,5, yalpi foyda va yalpi aralash daromad-890,3, ishlab chiqarish va import solig'i-376,7, ishlab chiqarish va importga subsidiyalar-99,3. u holda:

- ishlab chiqarish va importga sof soliqlar: $376,7 - 99,3 = 277,4$

- bozor bahosidagi YaIM: $1032,5 + 890,3 + 376,7 - 99,3 = 2200,2$

Bu usuldan YaIMning qiymat bo'yicha tarkibini tahlil qilishda foydalaniladi.

Birlamchi daromadlarni taqsimlashda faqat rezidentlar emas, balki norezidentlar (qolgan dunyo) ham qatnashadilar. Birlamchi daromadlarning bir qismini norezidentlarga o'tkazish lozim (masalan, mavsumiy xorijlik ishchilarga) va mulkdan olingan daromad sifatida (devidentlar, foizlar va boshqalar). Shu bilan birga, mamlakat rezidentlari xorij mamlakatlar YaIMni yaratishda ishtirok etganliklari uchun ish haqi oladilar yoki mulkdan olingan daromadlarga ega bo'ladilar. Agar YaIMdan boshqa mamlakatlarga berilgan birlamchi daromadlar ayirilib, boshqa mamlakatlardan olingan daromadlar qo'shilsa mamlakatning bozor bahosida hisoblangan yalpi milliy daromadiga ega bo'lamiz.

YaIMni oxirgi foydalanish usulida hisoblash. Bu usulni mohiyati shundaki, unda YaIM quyidagi elementlarning yig'indisi sifatida qaraladi: tovar va xizmatlarning oxirgi iste'moli, yalpi jamg'arish, tovar va xizmatlarning eksporti va importi qoldig'i.

Tovar va xizmatlarning oxirgi iste'moli deganda, ulardan aholining shaxsiy ehtiyojlari va jamiyatning jamoa ehtiyojlarini butunligicha qondirish tushuniladi. Ularni qondirish uchun qilingan xarajatlarni iqtisodiyotning quyidagi uch sektori institutsion birliklari qoplaydilar: uy xo'jaliklari, davlat muassasalari va uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar.

YaIM hisoblanayotganda uy xo'jaligi rezidentlarining (R_1) mamlakat iqtisodiy hududi va xorijdagi oxirgi iste'moli hisobga olinadi. Ularga o'z

daromadlari hisobidan sotib olingan iste'mol tovar va xizmatlar bilan birga, mehnat haqi hisobiga berilgan natural usuldagi to'lovlar yoki uy xo'jaliklari iste'moli uchun ishlab chiqargan mahsulotlari (o'z yordamchi xo'jaligida yetishtirilgan qishloq xo'jaligi mahsulotlari va o'z uyida yashayotganlarning uy xizmatlari). Uy xo'jaliklarining uy-joy sotib olish va ishlab chiqarish xarakteridagi xizmatlari iste'molga kiritilmaydi.

Davlat muassasalarining oxirgi iste'moli uchun qilingan xarajatlar (R_2) ikki guruhga bo'linadi:

- uy xo'jaliklariga yakka iste'mol uchun taqdim etilgan tovar va xizmatlarga qilingan xarajatlar (R_{21}). U quyidagi nobozor xizmatlarini o'z ichiga oladi: budjet tashkilotlari tomonidan sog'liqni saqlash, ta'lim, ijtimoiy ta'minot, madaniyat, san'at, jismoniy tarbiya va sport sohasidagi xizmatlar, shuningdek, bepul dorilar, darsliklar, nogironlar uchun harakat vositalari, ularni ta'mirlash va h.k. xizmatlar;

- jamoa xizmatiga qilingan xarajatlar (R_{22}) quyidagi nobozor xizmatlarni o'z ichiga oladi: boshqarish, mudofaa, xavfsizlik, ilm, atrof-muhitni muhofaza qilish va h.k.

Uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar tomonidan alohida yoki jamoa bo'lib iste'mol qilinadigan tovar va xizmatlarni xarid qilish uchun sarflangan xarajatlar (R_3).

Bu muassasalarda amalga oshirilgan joriy xarajatlar yig'indisi oxirgi iste'mol xarajatlari sifatida qabul qilinadi.

Iqtisodiyot bo'yicha umumiy oxirgi foydalanish ikki hil usulda hisoblanishi mumkin:

A) barcha sektorlarda oxirgi iste'mol uchun qilingan xarajatlar yig'indisi sifatida:

$$OF = R1 + R2 + R3;$$

B) davlat tashkilotlari, uy xo'jaliklari va uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlar amalga oshirilgan oxirgi iste'mol yig'indisi sifatida:

$$OF = (R1 + R21 + R3) + R22.$$

YaIMdan oxirgi foydalanishga oxirgi iste'moldan tashqari yana yalpi jamg'arish va tovar va xizmatlarni sof eksporti ham kiritiladi. Ular quyidagi elementlardan tashkil topadi:

- asosiy kapitalni yalpi jamg'arish;
- moddiy aylanma mablag'lar zaxirasining ortishi;
- boyluklarni sof sotib olish.

Asosiy kapitalni yalpi jamg'arish – institutsion birliklar – rezidentlari tomonidan asosiy kapitalga iqtisodiy naf olish maqsadidagi mablag' qo'yish bo'lib, ular hozir emas, balki kelajakda naf keltiradi. Ular asosiy kapital qiymatini sotib olish hisobiga oshiradilar. Bularning hajmi haqidagi ma'lumotlarni asosiy kapitalga qo'yilgan investitsiya hisobotlaridan olinadi.

Moddiy aylanma mablag'lar zaxiralarining ortishi xomashyo va materiallar, tayyor mahsulotlar, tugallanmagan ishlab chiqarish, qayta sotiladigan tovarlar, davlat moddiy zaxiralarining ortishi o'z ichiga oladi.

Tovar va xizmatlarning sof eksporti – ichki baholarda tovar va xizmatlar eksporti bilan importi orasidagi farqni bildiradi.

YaIM hajmi oxirgi foydalanish usulida hisoblanganda quyidagi uch komponent yig'indisi sifatida qaraladi:

- tovar va xizmatlardan oxirgi foydalanish;
- yalpi jamg'arish;
- tovar va xizmatlar sof eksporti.

Masalan, respublika bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Tovar va xizmatlardan oxirgi foydalanish (R1) – 1574,6.

Yalpi jamg'arish (R2) – 496,1.

Tovar va xizmatlar eksporti – 531,5.

Tovar va xizmatlar importi – 444,7.

Eksport va import farqi (R3) – +86,8.

$$YaIM = R1 + R2 + R3 = 1574,6 + 496,1 + (531,5 - 444,7) = 2157,5$$

- statistik tafovut: $2200,2 - 2157,5 = 42,7$ yoki 1,9 %.

Ishlab chiqarilgan va foydalanilgan YAİM orasidagi statistik tafovut ma'lumot manbalari va tasniflashlarning har xilligidan kelib chiqadi. Ammo MXTda ular orasidagi farq odatda ma'lum darajadan - 1 – 2 %dan oshmasligi lozim.

YaIM ishlab chiqarishning tarmoqlar bo'yicha tarkibida sanoat tarmog'ining ulushi ortib, qishloq xo'jaligining ulushi pasaygan. Xizmat ko'rsatish sohasida esa transport va aloqaning ulushi ortgan.

8.2. Nominal va real yalpi ichki mahsulot

Joriy davr amaldagi baholarda hisoblangan YaIM – nominal YaIM deb ataladi va undan quyidagi maqsadlarda foydalaniladi:

- ishlab chiqarish hajmi va tarkibini aniqlash uchun;
- YaIMni taqsimlash va qayta taqsimlash jarayonini aks ettirish uchun;
- YaIMni har xil yo'nalishlar bo'yicha oxirgi foydalanish jarayonini o'rganish uchun;

- iqtisodiyotda amalda hosil bo'lgan nisbatlar va o'zaro aloqalarni aks ettirish uchun;

- ijtimoiy takror ishlab chiqarishning boshqa makroiqtisodiy ko'rsatkichlari bilan qiyoslash uchun (ish haqi fondi, foyda, tovar aylanishi, asosiy fondlar hajmi, moddiy resurslar xarajatlarini, davlat budjeti kamomadi, davlat qarzi va boshqalar).

Joriy baholarda hisoblangan YaIM hajmiga ikki omil ta'sir ko'rsatadi:

- ishlab chiqarilgan yoki foydalanilgan tovar va xizmatlar hajmini o'zgarishi;

- tovar va xizmatlar bahosining o'zgarishi (inflyatsiya yoki deflyatsiya darajasi).

Inflyatsiya (tovar va xizmatlar o'rta bahosining ortishi) va deflyatsiya (kamayishi) YaIMni haqiqiy hajmini aniqlashni qiyinlashtiradi, chunki u pullik, vaqt bilan bog'liq miqdoriy ko'rsatkich. Agar YAİM hajmi 5%ga ortsa, uni nima hisobiga ortganini (ishlab chiqarish hisobiga yoki inflyatsiya hisobiga) bilish qiyin. Shuning uchun uni baho ta'siridan xoli qilish lozim. Buning uchun YaIMni doimiy (qiyosiy) baholarda yoki qiyoslash bazasi qilib olingan qaysi bir yilning joriy baholarida qayta baholanadi. Shu doimiy baholarda hisoblangan joriy va bazis davr YAİM hajmini qiyoslashdan hosil bo'lgan nisbiy ko'rsatkich YaİM fizik hajmi indeksi deb ataladi.

$$J_{f,x}^{YaIM} = YaIM_1 / YaIM_0 = \sum R_0 q_1 / \sum P_0 q_0$$

bunda: $YaIM_0 = \sum R_0 q_0$ - doimiy baholarda hisoblangan bazis davr YaIM;

$YaIM_1 = \sum R_1 q_1$ - doimiy baholarda hisoblangan joriy davr YaIM (real YaIM).

Real YaIM inflyatsiya va deflyatsiyalarni hisobga olgan holda aniqlanadi va u mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni tahlil qilish, amalga oshirilayotgan islohotlarning natijalarini baholash, mamlakat iqtisodiyoti barqarorligini o'rganishda va xalqaro qiyoslashda keng qo'llaniladi. Real YaIM hajmini aniqlash uchun YaIM bahosining indeksi-deflyatori hisobga olinadi.

Indeks-deflyator ($DYaIM$) - joriy baholarda hisoblangan YaIM hajmini, shu YaIMni avvalgi davr qiyosiy baholarida hisoblangan YaIM hajmi nisbatiga aytiladi.

$$J_{def}^{YaIM} = YaIM_1 / YaIM_1^I = \sum R_1 q_1 / \sum P_0 q_1$$

bunda: $YaIM_1$ - joriy davr baholarida hisoblangan YaIM hajmi;

YaIM₁¹ – bazis davr baholarida hisoblangan YaIM hajmi.

YaIM deflyatorining baho indeksidan farqi shundaki, u ish haqi, foyda (aralash daromadni ham qo‘shib) va asosiy kapital iste‘molini baho o‘zgarishi natijasida o‘zgarishi, shuningdek, sof soliqlar nominal hajmi o‘zgarishini o‘zida aks ettiradi. U ham iste‘mol qilinadigan, ham investitsiya qilinadigan oxirgi tovar va xizmatlar baholarini o‘zgarishini ifodalaydi. Undan tashqari, uning asosida joriy davr vazn tizimi yotadi (Paashe baho indeksi formulasi), binobarin, ishlab chiqarish va iste‘molning zamonaviy tarkibi hisobga olinadi.

Statistik amaliyotda mahsulot qiymat ko‘rsatkichlarini doimiy (qiyosiy) baholarda hisoblashning quyidagi 3 usuli qo‘llaniladi:

1. To‘g‘ri qayta baholash usuli. Joriy davrda ishlab chiqarish va iste‘mol qilingan natural usulda hisoblangan mahsulot hajmi (Q_1) uning bazis davr bahosiga (R_0) ko‘paytiriladi va doimiy baholarda hisoblangan joriy davrdagi mahsulot hajmi olinadi ($R_0 q_1$):

$$q_1 R_0 = R_0 q_1.$$

Bu usul ishlab chiqarilgan mahsulot, asosan, bir xil bo‘lganda qo‘llaniladi.

2. Deflyatorlash usuli. Joriy davrda ishlab chiqarilgan va iste‘mol qilingan mahsulot hajmini ($\sum R_1 q_1$) baho indeksiga ($J_r = \sum R_1 q_1 / \sum P_0 q_1$) bo‘linadi va joriy davr mahsuloti qiyosiy baholarda hisoblanadi:

$$\sum R_1 q_1 : J_r = P_0 q_1$$

3. Ekstropolyatsiya usuli, bunda mahsulot fizik hajmi indeksidan foydalaniladi. Qiyosiy baholarda bazis davr mahsulot hajmi, mahsulot fizik hajmi indeksiga ko‘paytiriladi ($J_q = \sum R_0 q_1 / \sum P_0 q_0$) va joriy davr mahsuloti hajmining o‘zgarmas baholarda hisoblangan hajmi kelib chiqadi:

$$\sum R_0 q_0 \times J_q = \sum P_0 q_1$$

O‘zgarmas baholarda hisoblangan YAIM hajmini aniqlash uchun o‘zgarmas baholarda hisoblangan iqtisodiy faoliyat tarmoqlarida yaratilgan yalpi qo‘shilgan qiymatlar (mahsulotlarga sof soliqlarni ham qo‘shib) hajmlari qo‘shiladi.

Tarmoqda yaratilgan qo‘shilgan qiymatlar hajmini o‘zgarmas baholarda 2 hil usulda hisoblash mumkin:

- ikki marta deflyatori usulda tarmoq yalpi ishlab chiqarish va oraliq iste‘mol hajmi o‘zaro bog‘langan holda deflyatorlanadi (yuqorida qayd etilgan uch usulning bittasini qo‘llab) va ularni birinчисidan ikkinчисini ayirib tarmoqning yalpi qo‘shilgan qiymat hajmi aniqlanadi:

- yagona ko'rsatkich usulida – bazis davr yalpi qo'shilgan qiymat yalpi ishlab chiqarish yoki oraliq iste'mol fizik hajmi indeksi orqali ekstrapolyatsiya qilinadi yoki bo'lmasa joriy davr yalpi qo'shilgan qiymati yalpi ishlab chiqarish yoki oraliq iste'moli baho indeksi orqali deflyatorlanadi.

Qaysi usulda foydalanish berilgan ma'lumotlarning xarakteriga bog'liq. Davlat statistika qo'mitasi amaliyotida bu masalani hal qilish uchun ko'proq yagona ko'rsatkich usulidan foydalaniladi. Tovarlar ishlab chiqaruvchi tarmoqlarda, transport, uy-joy xo'jaligida yalpi qo'shilgan qiymat ishlab chiqarishning fizik hajmi asosida ekstrapolyatsiya qilinadi va h.k. Masalan, joriy davrda tarmoq yalpi ishlab chiqarish 960 p.b., oraliq iste'mol 440 p.b., yalpi ishlab chiqarishga kirgan tovar va xizmatlar bahosi bazis davrga nisbatan 2,5 marta ortgan, oraliq iste'molga kirgan tovar va xizmatlar bahosi 2,0 marta ortgan. Mahsulot fizik hajmi indeksi 105 %. Tarmoqning yalpi qo'shilgan qiymati bazis davrda 170 p.b., yalpi ishlab chiqarish 366 p.b. Yalpi ishlab chiqarish hajmini o'zgarmas baholarda hisoblaymiz (real yalpi qo'shilgan qiymat yoki real yalpi ichki mahsulot):

- ikki marta deflyatorlash usuli bilan (baho indeksini qo'llagan holda):

$$960:2,5-440:2,2=384,0-200,0=194 p.b.$$

- ikki marta deflyatorlash usuli bilan (baho va fizik hajm indekslarini qo'llagan holda):

$$366 \times 1,05 - 440 : 2,20 = 384 - 200 = 184 p.b.$$

- yagona ko'rsatkich usulida (bazis davr yalpi qo'shilgan qiymatni ekstrapolyatsiya qilish bilan):

$$170 \times 1,05 = 178,5 p.b.$$

Ikki marta deflyatorlash usuli ham yalpi ishlab chiqarish, ham oraliq iste'mol bahosining dinamikasini hisobga olgani uchun aniqroq usul hisoblanadi.

Umuman, $Real\ YaIM = Nominal\ YaIM / YaIM\ deflyatori$.

Masalan, "A" mamlakatning 2013-yildagi YaIM indeks-deflyatori (2003-yilga nisbatan) 1,1ga teng bo'lgan, YaIM hajmi esa – 3,494 mlrd. so'm. U holda 2004-yildagi real YaIM $3494:1,1=3176$ mlrd. so'mga teng bo'ladi.

O'zgarmas baholarda hisoblangan jon boshiga to'g'ri keladigan YaIM hajmi – mamlakatni iqtisodiy rivojlanishini ifodalovchi muhim makroiqtisodiy ko'rsatkich bo'lib, u ijtimoiy mehnat unumdorligi darajasini aniqlashning eng mukammal usuli hisoblanadi.

Masalan, “A” mamlakatda ishlab chiqarish YaIM hajmi:

2008-yilda $\sum R_{0,q_0}=10140,2$ mln. AQSh dollari

2013-yilda $\sum R_{1,q_1}=13465,3$ mln. AQSh dollari

U holda jon boshiga to‘g‘ri kelgan:

2008-yilda=422 AQSh dollari

2013-yilda=518 AQSh dollari

Shu o‘rganilayotgan 6 yilda YaIMning o‘rtacha o‘sishi:

$$J_{YaIM} = 13465,3/10140,2:6 = 1,327:6 = 0,0473 \text{ yoki } 4,73 \%$$

Shuni jon boshiga nisbatan hisoblasak,

$$J_{YaIM \text{ jon boshiga}} = 518/422:6 = 1,227:6 = 0,038 \text{ yoki } 3,8 \%$$

Demak, shu ishlar davomida mamlakat iqtisodiyoti barqaror rivojlanish yo‘nalishiga ega bo‘lgan.

8.3. Ayrim tarmoqlar mahsulotlari hajmini hisoblashning o‘ziga xos xususiyatlari

Ma’lumki makroiqtisodiy faoliyat hududdagi xo‘jalik yurituvchi birliklarning iqtisodiy faoliyatlari yig‘indisidan tashkil topadi. Shuningdek natijali makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar ham shu xo‘jalik birliklarining faoliyatlari natijalari yig‘indisini ifodalaydi. Lekin ayrim korxonalar, tarmoqlar, mahsuloti hajmini hisoblash o‘ziga xos xususiyatlarga ega.

Sanoat mahsuloti – korxonalarining sanoat ishlab chiqarish bilan bog‘liq to‘g‘ri, foydali, faoliyatning natijasi bo‘lib, ular mahsulot (tovar)lar va moddiy xizmat (sanoat xarakteridagi xizmat)lar sifatida yuzaga keladi. Shu qoidaga asosan quyidagilar sanoat mahsuloti tarkibiga kiritilmaydi:

- ishlab chiqarish chiqindilari (egri natija);
- ishlab chiqarishdagi brak (foydasiz natija);
- kapital qurilish bo‘limi mahsuloti (sanoat mahsuloti emas);
- sotib yuborilgan ortiqcha tovar-moddiy boyliklar (faoliyat natijasi emas).

Sanoat ishlab chiqarishi doimo ma’lum vaqt orasida amalga oshiriladi, shuning uchun sanoat mahsulotlari tayyor bo‘lish darajasiga ko‘ra quyidagi elementlarga ajratiladi:

Tayyor mahsulot – shu korxonada yakunlovchi sexining mahsuloti bo‘lib, u barcha ishlab chiqarish qismlaridan o‘tgan va shu korxonada boshqa ishlab chiqarish jarayoniga tortilmaydigan, davlat andozalari talablariga javob beradigan, texnik nazorat bo‘limi tomonidan qabul qilingan va sertifikatlangan va tayyor mahsulotlar omboriga yoki buyurtmachiga topshirilgan mahsulotlarga aytiladi.

Yarimtayyor mahsulotlar, alohida sex doirasida barcha ishlov qismlaridan o'tgan va kelajakda shu korxonaning boshqa sexlarida ishlatiladigan yoki boshqa korxonalarga sotilishi mumkin bo'lgan mahsulotlardir.

Tugallanmagan ishlab chiqarish – ma'lum ishlab chiqarish bo'limining oxirgi mahsuloti sifatida yuzaga kelmaydi. U o'zi hisobga olingan joyda yana qayta ishlanadi, so'ngra yoki yarim tayyor mahsulot yoki tayyor mahsulotga aylanadi.

Sanoat xarakteridagi ish va xizmatlarga quyidagilar kiradi:

- uskunalar, transport vositalari va boshqa sanoat mahsulotlarini ta'mirlash, modernizatsiyalash va texnikaviy tuzatish;

- boshqa korxonalar mahsulotlarini tayyor holga keltirish, materiallarga, detallarga, uzellarga qisman ishlov berish kabi operatsiyalarni amalga oshirish (masalan, qog'oz, oyna, yog'ochni kesish, gazlamani, terini bichish, mahsulotlarni qadoqlash va idishlarga quyish, bo'yash, tekislash yoki tayyor holga keltirish va h.k.)

- o'z ishlab chiqarish yoki boshqalarning ishlab chiqarish uskunalarini o'rnatish va ishga tushirish va h.k.

Barcha yuridik shaxslar tomonidan statistika organlariga mahsulot bo'yicha taqdim etiladigan hisob FNeP-lda qiymat shaklida ishlab chiqarish va jo'natilgan mahsulotlarga emas, balki natural shaklda ishlab chiqarilgan, jo'natilgan va qoldiq mahsulotlar aniq turlari bo'yicha keltiriladi.

Qiymat shaklda ikkita ko'rsatkich: ishlab chiqarilgan sanoat mahsuloti va jo'natilgan mahsulot ko'rsatkichlari aniqlanadi.

Milliy hisoblar tizimida keltirilgan "ishlab chiqarilgan sanoat mahsuloti" ko'rsatkichi amaldagi yalpi mahsulot ko'rsatkichiga mos keladi va u o'z tarkibiga faqat yangi yaratilgan qiymatni emas, balki boshqa korxonalarda yaratilib, bu korxonada mahsuloti tarkibiga o'tkazilgan qiymat (oralik iste'mol)ni ham qo'shadi.

Ishlab chiqarilgan sanoat mahsuloti hajmiga quyidagilar kiritiladi:

- joriy davrda yuridik shaxsning barcha bo'limlarida ishlab chiqarilgan, tashqariga sotishga mo'ljallangan o'z kapital qurilish bo'limiga, nosanoat bo'limlarga o'tkazishga, o'z asosiy fondlari tarkibiga qo'shimcha, shuningdek, o'z xodimlariga mehnat haqi sifatida berishga mo'ljallangan tayyor mahsulotlar;

- joriy davrda buyurtma bo'yicha tashqariga bajarilgan, o'z kapital qurilish bo'limi va nosanoat bo'limlari buyurtmasi bilan bajarilgan va

shuningdek, o'z uskunalarini modernizatsiya qilish va qayta ishlash bilan bog'liq ishlarni bajarish qiymati;

- joriy davrda tashqariga jo'natilgan, o'z kapital qurilish bo'limi va nosanoat bo'limlariga o'tkazilgan yarim tayyor mahsulotlar qiymati.

Jo'natilgan mahsulot ko'rsatkichi joriy davrda o'zida tayyorlanib, iste'molchilarga o'tkazilgan (jo'natilgan) mahsulotlarni, shuningdek, buyurtmachi tomonidan qabul qilingan ishlar va xizmatlarni o'z ichiga oladi.

Jo'natish vaqti deb mahsulotlarni transport tashkilotlariga (yuklarni qabul qilish kuni) o'tkazilgan kun, mahsulotlarni joylarda buyurtmachilarga topshirish kuni (qabul qilish-topshirish kuni) yoki xaridor tomonidan ishlarni bajarilganligi haqidagi qabul aktiga qo'l qo'ygan kun hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligi tarmog'i qishloq xo'jaligi mahsulotini ishlab chiqaruvchilar (maxsus qishloq xo'jaligi korxonalari, fermer va dehqon xo'jaliklari, qishloq xo'jaligida bo'lmagan korxonalar balansidagi ilmiy-tajriba va yordamchi xo'jaliklar) va qishloq xo'jaligi xizmatidagi korxonalar va tashkilotlar (agrokimyo, veterinar, sug'orish)ni o'z ichiga oladi. Shunga yarasha bu tarmoqning mahsuloti tarkibida qishloq xo'jaligi mahsulotlari bilan birga, qishloq xo'jaligi xizmatidagi tashkilot va korxonalar mahsulotlari ham hisobga olinadi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilarining dehqonchilik va chorvachilik tarmoqlari mahsulotlari qiymati (shuningdek, yil davomida uy xo'jaliklarida yetishtirilgan mahsulotlar qiymati);

- qishloq xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi korxonalar tomonidan yil davomida ko'rsatilgan xizmatlar qiymati (agrokimyo, veterinariya va h.k.).

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish tarkibiga bu yilgi hosildan olingan dehqonchilik va chorvachilik mollari va qushlarini o'stirishdan olingan ham mahsulotlar qiymati kiritiladi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilarning ishlab chiqargan mahsuloti hajmi ularning barcha elementlarini qiymatini qo'shish usuli yorgamiga hisoblanadi. Dehqonchilik mahsulotlari quyidagilar yig'indisidan tashkil topadi:

- shu yilda dehqonchilik ekinlaridan olingan yalpi hosil qiymati, ekinlar va ko'p yillik o'simliklarni ekish mfnthballari qiymati;

- ko'p yillik o'simliklarni ekish va o'stirish qiymati (yosh ko'p yillik o'simliklarni yil davomida ekish va o'stirish xarajatlari);

- tugallanmagan ishlab chiqarish qiymatlari o'zgarishi (dehqonchilikdagi tugallanmagan ishlab chiqarish kuzgi ekinlarni ekish va kelasi yil hosili uchun yerlarni tayyorlash: yer haydash, kuzgi ekinlarni ekish va h.k. xarajatlar).

Chorvachilik mahsulotlari quyidagi elementlar yig'indisidan tashkil topadi:

- yil davomida chorva mollarini o'stirish qiymati (tug'ilgan bolachalar qiymati, mollar o'sish va og'irligi ortishi);

- chorvachilikdan olingan xom mahsulotlar qiymati (sut, tuxum, go'sht va h.k.), asalarichilik mahsulotlari, baliqlarni urchitish mahsulotlari).

Qishloq xo'jaligiga xizmat ko'rsatish – yerlarning holatini yaxshilash, yerlarga kimyoviy elementlar bilan ishlov berish, irrigatsiya va melioratsiya tizimi va inshootlaridan foydalanish, o'simliklarni zarakunandalar va kasalliklardan saqlash, zootexnik va veterinar xizmatlarini ko'rsatish; qishloq xo'jaligi xizmatlarini ishlab chiqarish hajmi, davlat budjeti hisobidan amalga oshirilsa, ularni amalga oshirish uchun qilingan xarajatlar yig'indisi sifatida qaraladi. Bozor ishlab chiqarish hajmi amalda sotilgan baholar bo'yicha hisoblanadi.

Qurilish tarmog'ida uch xil faoliyat amalga oshiriladi: qurilishning o'zi, loyiha-smeta faoliyati va qidiruv (geologorazvedka) faoliyati bo'lib, ularni qurilish, loyiha va qidiruv tashkilotlari amalga oshiradi.

Qurilish tarmog'ida ishlab chiqarilgan mahsulotga qurilish, montaj, ta'mirlash, loyiha-qidiruv va boshqa kapital ishlar qiymati, imorat va inshootlarni joriy va kapital ta'mirlash qiymatlari kiradi.

Transport tarmog'i ishlab chiqarish mahsulotiga yuk va yo'lovchi transporti faoliyati natijasini ifodalaydi. U yuk va yo'lovchilarni tashishdan olgan quyidagi daromadlari: pochtani transportga ortish, yo'lovchilar bagajlarini tashish, yuklarni ortish-tushirishlarni, omborxonalardan foydalanish va h.k. yuklarni va yo'lovchilarni yuklash bilan bog'liq daromadlar yig'indisidan tashkil topadi.

Aloqa tarmog'i ishlab chiqarish mahsulotiga aloqa korxonalarining quyidagi daromadlari: pochtani yetkazish, joriy matbuotni, posilka va boshqa jo'natuvlarni yetkazish, pochta markasi va otkritkalarini sotish; aloqa kanallaridan foydalangani uchun to'lovlar, aloqa vositalarini o'rnatish va texnik xizmat ko'rsatish, radio va televideniedan tushumlar va h.k.

Savdo va umumiy ovqatlanish tarmog'i ichki va tashqi savdoni o'z ichiga oladi. U ishlab chiqarish vositalari va iste'mol tovarlari savdosi bilan shug'ullanuvchi ulgurji savdoni, chakana savdoni, umumiy ovqatlanishni, ijaraga berish, birja, broker, makler, diller idoralarini, agentliklar,

savdo uylari, tijorat markazlarini o'z ichiga oladi. Savdo tashkilotlari va korxonalarining faoliyati tovarlarni ishlab chiqaruvchidan iste'molchilarga tovar-pul almashuvi orqali yetkazishga qaratilgan.

Umumiy ovqatlanish, ulardan tashqari yana tez iste'mol qilinadigan ovqat mahsulotlari, yarimtayyor mahsulotlar, kulinariya va konditer mahsulotlarini ishlab chiqaradi.

Tayyorlash tarmog'i qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotib olish, asrash, sortlarga ajratish, quritish, qayta ishlashga qaratilgan bozor faoliyatini amaiga oshiradi.

Tovarlarni ishlab chiqaruvchilardan iste'molchilarga yetkazish ma'lum hajmdagi moddiy va mehnat xarajatlari bo'lishini taqozo etadi va ular avval yaratilgan tovarlar qiymatini yanada oshiradi. Tovarlar hajmining shunday usulda ortishi savdo korxonalari faoliyatining pul shaklida ifodalangan mahsuloti sifatida qaraladi.

Tovarlarni ishlab chiqaruvchilardan iste'molchilarga yetkazish bilan shug'ullanuvchi tarmoqlarning yalpi ishlab chiqarish tovarlarni sotib olish va ularni sotish baholari orasidagi farqqa (qo'shilgan qiymat solig'i, aksiz, sotish solig'i va mahsulotlarga subsidiyalarni qo'shib ayrilgandan so'nggi) teng. Sotilgan savdo ustamasi tovarlarni sotish bahosiga qo'shilgan ustamalar yig'indisiga teng bo'lib, u muomala xarajatlarini qoplash va foyda olish uchun xizmat qiladi.

Moliya, kredit, sug'urta tarmog'i – bank va sug'urta faoliyati, pensiya ta'minoti, kredit va qimmatbaho qog'ozlar bozorida yordamchi moliyaviy vositachilik faoliyatini amalga oshiradi. Tarmoq ishlab chiqargan bank xizmatlari, sug'urta kompaniyalari, pensiya fondi, investitsion institutlar (moliyaviy brokerlar, investitsion kompaniyalar, investitsion fondlar, investitsion maslahatchilar) fond va valuta birjalari va boshqa moliyaviy vositachilar faoliyati qiymatlaridan tashkil topadi.

Bank xizmatlari va boshqa moliya-kredit muassasalari ishlab chiqarish hajmi quyidagi ikki elementning yig'indisi sifatida qaraladi:

- teskari o'lganadigan moliyaviy vositachilik xizmatlari;
- boshqa moliyaviy xizmatlar qiymati.

Moliyaviy vositachilik xizmatlari vaqtincha bo'sh pul mablag'lariga ega institutsion birliklar mablag'larini (depozitlarni jalb etish, veksellar, obligatsiyalar va boshqa qimmatli qog'ozlarni jalb etish) boshqa institutsion birliklarga foydalanish uchun berish (kredit berish yo'li bilan, veksell va boshqa moliyaviy aktivlarni berish yo'li bilan) faoliyatini amalga oshiradi. Shu faoliyat uchun olingan foizlar hajmi moliyaviy

vositachilik xarajatlarini qoplab, yana foyda olishni ta'minlashi lozim. Moliyaviy vositachilik xizmati qiymati olingan va berilgan foizlar orasidagi farqqa teng.

Boshqa moliyaviy vositachilik xizmatlar qiymati (masalan, hisob-kassa xizmati, konversion operatsiyalar, qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar, lizing operatsiyalari, depozitar xizmatlar, maslahat berish xizmatlari) ularni amalga oshirish uchun to'lovlar yoki noimission yig'imlar yig'indisiga teng.

Sug'urtalash xizmati ishlab chiqarish mahsuloti qiymati joriy davrda olingan sug'urta to'lovlari bilan shu davrda to'langan sug'urta to'lovlari va sug'urta zaxiralari o'zgarish qiymatlari orasidagi farq yig'indisiga teng.

Savollar, testlar va masalalar

1. Quyidagi qaysi ko'rsatkichlar YaIM hajmini ishlab chiqarish usulida aniqlanganda foydalaniladi:

- a) uy xo'jaliklarining oxirgi iste'moliga xarajatlar;
- b) barcha tarmoqlar ishlab chiqarishi;
- v) ishlab chiqarish va importga sof soliqlar;
- g) mahsulotga sof soliqlar;
- d) davlat muassasalarining oxirgi iste'moli;
- e) barcha tarmoqlardagi oraliq iste'mol;
- j) uy xo'jaliklari xizmatidagi notijorat tashkilotlarining oxirgi iste'moli;
- z) daromad va mulk solig'i;
- i) ishlab chiqaruvchi rezidentlarning yollanganma xodimlar rezidentlarga to'lagan mehnat haqi;
- k) asosiy kapital iste'moli;
- l) yalpi foyda va yalpi aralash daromad;
- m) ishlab chiqaruvchi rezidentlarning yollanganma xodimlar norezidentlarga to'lagan mehnat haqi;
- n) qolgan dunyodan olingan birlamchi daromadlar qoldig'i.

2. Yuqoridagi (p.21) keltirilgan ko'rsatkichlarning qaysilari YaIMni taqsimlash usuli bilan hisoblanganda qo'llaniladi?

3. Yuqoridagi (p.21) keltirilgan ko'rsatkichlarning qaysilari YaIMni oxirgi foydalanish usuli bilan hisoblanganda qo'llaniladi?

4. Yuqoridagi (p.21) keltirilgan ko'rsatkichlarning qaysilari Sof ichki mahsulot ko'rsatkichini aniqlashda ishlatiladi?

5. Yuqoridagi (p.21) keltirilgan ko'rsatkichlarning qaysilari yalpi milliy daromad ko'rsatkichini aniqlashda ishlatiladi?

6. Tovar va xizmatlar ishlab chiqarishga qo'shiladigan elementlarni ajrating:

- a) ishlab chiqarilgan tayyor mahsulot va yarimfabrikatlar;
- b) mollarni o'stirish mahsulotlari qiymati;
- v) uy xizmatchisi mehnatiga to'lovlar;
- g) tashqaridan olingan buyurtmalar bo'yicha ko'rsatilgan sanoat xarakteridagi xizmatlar;
- d) uy egasi tomonidan uylarni ta'mirlash;
- e) ijarachilar tomonidan uylarni ta'mirlash;
- j) uy xo'jaliklari o'z iste'moli uchun ko'rsatgan xizmatlari (ovqat pishirish, bolalar tarbiyasi va h.k.)
- z) uy xo'jaliklari o'z ehtiyojlari uchun ko'rsatgan uy xizmatlari;
- i) uskunalar kapital ta'mirlash;
- k) tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlari ortishi;
- l) davlat tashkilotlarining sog'liqni saqlash, ta'lim, madaniyat, san'at sohasidagi nobozor xizmatlari.

7. Oraliq iste'mol elementlarini ajrating:

- a) mashina va uskunalar sotib olish;
- b) mashina, uskunalar, binolar, inshootlar kapital ta'mirlash xarajatlari;
- v) uy xo'jaliklarini tovar va xizmatlar sotib olish xarajatlari;
- g) yollanganma xodimlar mehnatiga to'lovlar;
- d) ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar;
- e) nomoddiy xizmatlar uchun to'lovlar (yuridik maslahatlar, binoalar ijarasi va h.k.);
- j) asosiy fondlar amortizatsiyasi;
- z) xizmat safari xarajatlari;
- i) xomashyo, moddiyalar, yoqilg'i, energiya, yarimfabrikatlar sotib olish xarajatlari;
- k) ishlab chiqarish va import solig'i;
- l) uy egalaringning uylarni joriy ta'mirlash xarajatlari.

8. "B" mamlakat iqtisodiyoti bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (mln. so'm):

1. Yalpi ishlab chiqarish – 2800.

2. Moddiy xarajatlar – 1016.

shu jumladan:

- asosiy kapitalni iste'moli – 160.
3. Oraliq iste'molning boshqa elementlari – 56.
  4. Bilvosita soliqlar – 590.
  5. Subsidiyalar – 170.
  6. Xizmatlar importi – 206.
  7. Importga soliqlar – 120.
  8. Importga qilingan subsidiyalar – 30.
  9. Ishlovchilarning mehnat haqi – 684.

Berilgan ma'lumotlar asosida yalpi ichki mahsulotni hisoblang.

9. Quyidagi ma'lumotlar asosida YAIM hajmi ishlab chiqarish, taqsimlash va oxirgi foydalanish usullari yordamida aniqlang (mln. so'm):

№	Ko'rsatkichlar	Qiymati
1	Asosiy baholarda hisoblangan yalpi ishlab chiqarish	1057019,7
2	Ishlovchilarni mehnat haqi	233384
3	Ishlab chiqarish va importga soliq	85270,5
4	Mahsulotlarga soliq	69179,5
5	Yalpi milliy mavjud daromad	610993,1
6	Oraliq iste'mol	498179,1
7	Mahsulotlarga subsidiya	17018,2
8	Yalpi foyda va yalpi aralash daromad	309356,6
9	Ishlab chiqarish va importga subsidiya	20345,2
10	Oxirgi iste'mol xarajatlari	418735,7
11	Yalpi jang'arish	192257,4

10. Iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (mln. doll.)

Ko'rsatkichlar	Sanoat					
	Sanoat	Qishloq xo'jaligi	Transport va aloqa	Savdo va umumiy ovqatlanish	Qurilish	Xizmat ko'rsatish sohalari
Yalpi ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar qiymati	512	640	368	321	415	710
Oraliq iste'mol qiymati	314	325	198	222	256	367

Ushbu ma'lumotlardan foydalanib, yalpi ichki mahsulotni ishlab chiqarish usulida hisoblang.

11. Quyidagi ma'lumotlardan foydalanib, yalpi ichki mahsulotni yakuniy iste'mol usulida aniqlang (mln. so'm):

1. Asosiy kapitalni yalpi jamlanishi – 640.
2. Moddiy aylanma vositalar zaxiralarining o'zgarishi – 26.

3. Tovar va xizmatlar eksporti – 86.
4. Tovar va xizmatlar importi – 52.
5. Uy xo'jaligi yakuniy iste'moli – 1250.
6. Davlat muassasalarining yakuniy iste'moli – 790.
7. Uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi ijtimoiy tashkilotlar – 402.
12. Savdo tarmog'i bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Hisobot davr
Mahsulot va xizmatlarni yalpi ishlab chiqarish qiymati, joriy baholarda, mln. so'm	4900	8220
Yalpi ishlab chiqarishda oraliq iste'mol salmog'i %	60	62
Yalpi ishlab chiqarishda asosiy kapital iste'molining salmog'i, %	8	10

Ma'lumki, hisobot davrida bazis davrga nisbatan yalpi ishlab chiqarish 10% ga, oraliq iste'mol 7 %ga oshgan, asosiy vositalar esa 1 %ga kamaygan.

Aniqlang:

1. Hisobot va bazis davrlarda:
  - yalpi qo'shilgan qiymatni;
  - sof qo'shilgan qiymatni;
2. Yalpi ishlab chiqarish, yalpi qo'shilgan qiymat, sof qo'shilgan qiymat fizik hajm indekslarini (qiyosiy bahoda).

13. Mamlakatda yalpi ishlab chiqarish joriy baholarda – 23456 mlrd. so'm, yalpi qo'shilgan qiymat – 15845 mlrd. so'mni tashkil qilsa, oraliq iste'mol qanchaga teng bo'ladi?

14. Mamlakatda yalpi qo'shilgan qiymat 25467 mlrd. so'm bo'lib, uning 69 %ni ishlovchilarning mehnat haqi, 31 %ni ishlab chiqarish va importga sof soliqlar tashkil qilsa yalpi foyda ko'rsatkichini aniqlang.

15. Quyidagi shartli ma'lumotlar berilgan:

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Hisobot davr
Moddiy ne'matlar qiymati, mln. so'm	480	528
Ko'rsatilgan xizmatlar qiymati, mln. so'm	136	164
Moddiy ne'matlarga baho indeksi	1,08	1,10
Xizmat ko'rsatishlarga baho indeksi	1,07	1,12

Berilgan jadval ma'lumotlari asosida quyidagilarni hisoblang:

- 1) yalpi ishlab chiqarishni umumiy baho indeksini;
- 2) yalpi ishlab chiqarishni fizik hajm umumiy indeksini;
- 3) yalpi ishlab chiqarishni qiymat indeksini.

16. Quyidagi ma'lumotlar berilgan (mln. so'm):

1. Aholining mulkdan olgan daromadlari – 60.

2. Mehnat haqi – 180.
3. Ishlab chiqarish soliqlari – 20.
4. Chet elga to'langan birlamchi daromadlar – 15.
5. Xolis yordam – 10.
6. Qarindoshlar sovg'asi – 8.

Quyidagilarni hisoblang:

1. Yalpi ichki mahsulot.

2. Ushbu mamlakat rezidentlarining xorijdan olgan birlamchi daromadlari.

3. Yalpi milliy daromad.

4. Yalpi milliy mavjud daromad.

17. Joriy davrda sanoat korxonasida quyidagi mahsulotlar ishlab chiqarilgan va xizmatlar ko'rsatilgan (p.b.):

- tayyor mahsulotlar – 1,120,500 (ulardan iste'molchilarga jo'natilgani 1,110,900);

- yarimtayyor mahsulotlar – 980,500, shu jumladan tashqariga jo'natildi – 8700;

- moslama va asbob-uskunalar – 50,400, ularning 80 % korxonada ishlab chiqarishida iste'mol qilindi, 10 % tashqariga jo'natildi, 10 % kelgusi davrda ishlatish uchun olib qolindi.

Shu bilan bir qatorda joriy davrda korxonada amalga oshirildi:

- o'z uskunalarini modernizatsiya va rekonstruksiya qilish summasi – 10100;

- imorat va inshootlarni kapital ta'mirlash summasi – 10500;

- tashqariga ko'rsatilgan sanoat xarakteridagi xizmat – 2300 (xamma xizmatlar bajarildi va hujjatlashtirildi).

Tugallanmagan ishlab chiqarish qoldig'i: davr boshiga – 12150; davr oxiriga – 12010. Jo'natilgan mahsulotlar va ko'rsatilgan xizmatlar haqi to'landi – 1125600.

Quyidagilarni aniqlang: yalpi ishlab chiqarish aylanmasi, zavod ichidagi aylanma, yalpi mahsulot, ishlab chiqarilgan sanoat mahsuloti, jo'natilgan mahsulot hajmi. Aniqlangan ko'rsatkichlar orasidagi bog'lanishlarni aniqlang.

18. Korxonada bo'yicha joriy davrda quyidagi ma'lumotlar mavjud bo'lgan (p.b.):

- tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish – 5000, shu jumladan buyurtmachi materiallaridan – 1500 (buyurtmachi materiallarining 500 p.b. to'lanmagan), tashqariga jo'natilgan tayyor mahsulotlar – 4700, shu jumladan,

joriy davrda ishlab chiqarilgan – 4500, ulardan buyurtmachi materialidan tayyorlangan – 1500, o'z xodimlariga ish haqi hisobiga berilgan – 450;

- uskunalar ishlab chiqarish – 1600, ulardan – 240 korxonaga asosiy fondlari hisobiga qushildi, tashqariga sotigani – 890;

- ishlab chiqarilgan yarimtayyor mahsulotlar – 2800, ularning 60 % o'z ishlab chiqarishida iste'mol qilindi, tashqariga jo'natildi – 700 (ulardan puli to'langani – 560), o'z nosanoat bo'limlariga jo'natildi – 300, yarimtayyor mahsulotlarning qolgan qismi o'zida iste'mol qilishga mo'ljallangan;

- o'z kapital qurilish bo'limi uchun sanoat xarakteridagi xizmatlar bajarildi – 600;

- uzoq muddatli bitiriladigan mahsulotning 850 p.b. buyurtmachi tomonidan qabul qilindi va puli to'landi;

- o'z uskunalarini modernizatsiya va rekonstruksiya qilish ishlari bajarildi – 100, imorat va inshootlarning kapital ta'miri – 1250.

Ishlab chiqarilgan sanoat mahsuloti va jo'natilgan mahsulot hajmini aniqlang.

19. Tuman qishloq xo'jaligining quyidagi yillik ma'lumotlari berilgan (p.b.)

Mahsulot turlari	Ishlab chiqarilgan mahsulotlar	Yil boshida tayyor mahsulot zaxirasi	Sotilgan mahsulot	Ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun foydalanilgan	Ish haqi sifatida natural usuld to'landi	Yil oxiriga tayyor mahsulot zaxirasi
Dehqonchilik:						
g'allachilik	1000	64	800	176	40	68
Kartoshka, sabzovotlar	800	300	320	360	100	320
yem-xashaklar	200	100	-	170	20	110
Mazali ekinlar	300	10	168	-	30	12
Chorvachilik:						
Chorva mollarini o'stirish	440	-	-	-	-	-
Sut	700	4	108	390	100	6
Jun	360	20	352	-	10	18
Mineral o'g'itlar	60	8	-	54	2	12

Ko'p yillik o'simliklarni o'stirish xarajatlari 360 p.b. Yil boshiga tugallanmagan ishlab chiqarish 260 p.b., yil oxiriga 280 p.b.

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarilgan mahsulot hajmini aniqlang.

20. Tuman ekin yer maydoni va g'alla ekinlari hosildorligi bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Qishloq xo'jaligi ekinlari	Ekin maydoni, ga.		Hosildorlik u/ga.	
	Bazis davr	Joriy davr	Bazis davr	Joriy davr
Bug'doy	600	640	22	24
Arpa	400	420	15	16

Aniqlang: 1) hosildorlikning o'zgarishi: barcha g'alla ekinlari bo'yicha va ayrim olingan ekin turlari bo'yicha; 2) g'alla ekinlarining o'rta hosildorligi o'zgarishini, shu jumladan, unga ta'sir etgan ayrim olingan omillar ta'sirini; 3) yalpi hosilning o'zgarishini: shu jumladan, ekin maydonlari hajmi o'zgarishi hisobiga, hosildorlik o'zgarishi hisobiga.

21. Qurilish ishlab chiqarish mahsulotiga kiruvchi elementlarni ajrating:

- a) pudrat tashkilotlar bajargan qurilish-montaj ishlari;
- b) xo'jalik usuli bilan bajarilgan qurilish-montaj ishlari;
- v) geologiya-qidiruv va burg'ulash ishlari (qurilish obyektlariga tegishli);
- g) loyiha-qidiruv ishlari (qurilish obyektlariga tegishli);
- d) qurilish uskunalarini joriy va kapital ta'mirlash;
- e) imorat va inshootlarni joriy va kapital ta'mirlash;
- j) xo'jalik usuli bilan amalga oshirilgan xususiy uylar qiymati (uy xo'jaliklari kuchi bilan);
- z) o'rnatilgan uskunalar qiymati.

13. Qurilish tarmog'i bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

- qurilish-montaj ishlari - 9800
  - qurilish smetasida qayd etilgan o'rnatilmagan uskuna qiymati - 3000
  - loyiha-qidiruv ishlari (qurilish obyektlariga tegishli) - 2400
  - geologiya-qidiruv va burg'ulash ishlari (qurilish obyektlariga tegishli) -1600
  - qurilayotgan obyekt direksiyasini asrash xarajatlari - 800
  - qurilayotgan obyektlar uchun kadrlar tayyorlash xarajatlari - 240
  - imorat va inshootlarni kapital ta'mirlash -1300
- Qurilishda ishlab chiqarilgan mahsulot va asosiy kapitalga sarflangan investitsiya hajmini aniqlang.

22. Tuman savdo tashkilotlari bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (p.b.)

- chakana savdo tovar aylanishi - 4800
- muomala xarajatlari - 350

shu jumladan, ijaraga olingan yuk transporti va aloqa xizmati – 38 savdo ustamasi tovar aylanishi nisbati – 12 %

Quyidagilarni aniqlang:

1) savdo ishlab chiqarish hajmi, 2) savdo tashkilotlari foydasi.

23. Savdo korxonalarini bo'yicha quyidagi ma'lumotlar mavjud:

Bazis davrda mahsulotlarni sotishdan olingan foyda – 490 p.b., joriy davrdan undan 8 % ortiq; muomala xarajatlari joriy davrda 5,5 %ga ortgan va 1260 p.b.ga teng bo'lgan. Bunda transport va aloqa xarajatlarining umumiy xarajatlardagi salmog'i 20 dan 22 %ga ortgan.

Savdoda ishlab chiqarish hajmini aniqlang.

24. Har oy boshida tovar zaxiralar hajmi quyidagicha bo'lgan (p.b.): yanvar 300, fevral 220, mart 226, aprel 290, may 320, iyun 330, iyul 344. 1-chorakda tovar aylanish hajmi-2400, 2-chorakda-2800.

Har chorak uchun aniqlang: tovar zaxiralarning aylanish tezligi, bir aylanish hajmi, 1-iyulga nisbatan tovar aylanishni tovar zaxiralari bilan ta'minlanganlik darajasi.

25. Chakana savdo firmasining chorak bo'yicha quyidagi ma'lumotlari berilgan:

Filial №	Aylanish tezligi, kun	Bir kunlik tovar aylanishi, p.b.
1	10	50
2	9	48
3	8	46

Har bir chorak bo'yicha quyidagilarni aniqlang: o'rtacha tovar zaxiralari hajmi, firma bo'yicha tovarlarning o'rtacha aylanish vaqti, tovar zaxiralarning o'rtacha aylanish soni.

IX bob. MAHSULOT(XIZMAT)LARNI ISHLAB CHIQRISH, MUOMALA XARAJATLARI VA MOLIYAVIY NATIJALAR STATISTIKASI

9.1. Ishlab chiqarish va muomala xarajatlari statistikasi

Har qanday korxonada ham mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatish ma'lum miqdoridagi xarajatlar bo'lishini taqozo etadi. Ishlab chiqarish xarajatlari – mahsulotlarni ishlab chiqarish va uni iste'molchilarga yetkazish bilan bog'liq jonli va mujassamlangan mehnat qiymati yig'indilaridan tashkil topadi.

Mahsulotlarni ishlab chiqarish va ularni iste'molchilarga yetkazib berish funksiyalarini bajaruvchi tarmoqlar mustaqil tarmoqlarga ajratilgan bo'lsa ham, lekin bu holat shartli holat hisoblanadi, chunki ishlab chiqarish jarayonida ham tovarlarni iste'molchilarga yetkazib berishning ma'lum funksiyalari, yetkazib berish jarayonida esa tovarlarni ishlab chiqarish jarayonining davomi bo'lgan ma'lum elementlar amalga oshiriladi.

Iqtisodiyotni bozor munosabatlariga o'tkazish munosabati bilan davlatning ishlab chiqarish xarajatlari bo'yicha foydalanadigan ma'lumotlari hajmi kamayib, asosiy e'tibor soliq va soliqla tortishga qaratildi.

Korxonalar va tashkilotlar mahsuloti amaldagi tannarxining davlat tomonidan nazorat qilinishi bekor qilindi. Shu bilan birga statistik usullar yordamida mahsulot tannarxini tahlil qilishning ahamiyati kamaygani yo'q. Amaldagi xarajatlar hajmini bilish, mahsulot bahosi va korxonalarining moliyaviy holatini o'rganish uchun zarurdir. Mahsulot tannarxining pasayishi tadbirkor uchun foydani ko'paytirish va raqobat kurashida ustunlikka erishish imkonini beradi.

Korxonalarining ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyatini amalga oshirish jarayonidagi xarajatlar uch guruhga bo'linadi:

- mahsulotlarni ishlab chiqarish va sotish bilan bog'liq joriy xarajatlar;
- ishlab chiqarishni kengaytirish va yangilash bilan bog'liq kapital xarajatlar;
- bevosita ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq bo'lmagan (xodimlarga madaniy-maishiy xizmatlarni ko'rsatish bilan bog'liq) boshqa xarajatlar.

Joriy xarajatlar mahsulotlarni sotishdan tushgan tushumlar hisobidan doim qoplab yuboriladi va bu ishlab chiqarish jarayonini to'xtovsiz amalga oshirish imkonini beradi. Mahsulotlarni ishlab chiqarish va sotish bilan

bog'liq joriy xarajatlarning pulda ifodalangan hajmi uning tannarxi deb ataladi.

Mahsulot (ish, xizmat ko'rsatish) tannarxi ularni ishlab chiqarish jarayonida foydalanilgan tabiiy resurslar, xomashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya, asosiy fondlar, mehnat resurslari qiymatlari yig'indisidan va boshqa ularni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari yig'indisidan tashkil topadi.

Mahsulotlarni ishlab chiqaruvchidan to iste'molchilarga yetkazish bilan bog'liq savdo tashkilotlari xarajatlari (boshqaruv va tijorat xarajatlari) muomala xarajatlari deb ataladi. Mahsulot tannirxiga tashkilotlarning investitsion faoliyatlari bilan bog'liq (kapital qo'yilmalarni moliyalashtirish, moddiy aktivlarni sotib olish) xarajatlar; moliyaviy qo'yilmalar (qimmatli qog'ozlar sotib olish); tashkilot balansidagi ijtimoiy soha obyektlarini asrash (sog'liqni saqlash muassasalari, maktabgacha tarbiya muassasalari va h.k.) xarajatlari; mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan (shahar va qishloqlarni obodonlashtirish, boshqa korxonalariga xomiylik yordamini ko'rsatish va h.k.); xodimlarga ish haqidan tashqari to'lovlar (ijtimoiy (xarakterdagi to'lovlar: moddiy yordamlar ko'rsatish, pensionerlarga qo'shib berish va h.k.) mahsulot tannarxiga qo'shilmaydi.

O'zbekistonda "Mahsulot tannarxiga kiritiladigan mahsulotni ishlab chiqarish va sotish bo'yicha xarajatlar tarkibi, hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi haqida"gi nizom Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 5-fevralda e'lon qilingan 64-sonli qarori bilan tasdiqlangan. Bu nizomda foydani soliqqa tortish tartibi ham hisobga olingan va korxonalarning xarajat moddalari quyidagicha:

1. Mahsulotni ishlab chiqarish xarajatlari:

1.1. Ishlab chiqarishning moddiy xarajatlari:

- mahsulotga qo'shiladigan xomashyo va materiallar;

- sotib olingan materiallar (ishlab chiqarish normal o'tishi uchun, asosiy fondlar uchun ehtiyot qismlar, mahsulotni o'rash, joylash uchun materiallar va h.k.);

- komplektlaydigan mahsulot va yarimtayyor mahsulotlar;

- ishlab chiqarish (xarakteridagi xizmatlar va ishlar;

- tabiiy xomashyo (suv, yog'och va h.k.);

- energiya va yoqilg'ining hamma turlari;

- materiallarning tabiiy kamayishi.

1.2. Ishlab chiqarish (xarakteridagi mehnatga to'lovlar:

- bajarilgan ishlar uchun to'lovlar;

- qo'shimcha to'lovlar;
- ishlanmagan vaqtlar uchun to'lovlar.

1.3. Ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar:

- ish haqi fondiga nisbatan foizda ajratish;
- nodavlat nafaqa fondiga, ixtiyoriy tibbiy sug'urtaga va boshqa ixtiyoriy to'lovlar.

1.4. Asosiy fondlar va nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi:

- asosiy fondlarning eskirishiga qarab bosh birlamchi bahodan ajratma.

1.5. Ishlab chiqarish (xarakteridan boshqa xarajatlar:

- ishlab chiqarish jarayoniga ko'rsatilgan xizmatlar;
- ishlab chiqarishni xomashyo va materiallar bilan ta'minlash;
- asosiy fondlarni ishchi holatda saqlash xarajatlari;
- o't o'chirishni ta'minlash va qoravullar;
- ishlab chiqarish asosiy fondlari ijara haqi.

II. Davr xarajatlari:

2.1. Mahsulotni sotish bilan bog'liq xarajatlar:

- tovarlarni tashish xarajatlari;
- savdo korxonalari va umumiy ovqatlanish korxonalarining muomala xarajatlari.

2.2. Ma'muriy xarajatlar:

- boshqaruv xodimlariga mehnat to'lovlari;
- ularga sug'urta ajratmalari;
- xizmat avtomobillarini saqlash;
- texnik boshqaruv vositalari, aloqa, qo'riqlash, hisoblash markazi va h.k.;

- boshqaruvdagi asosiy fondlar amortizatsiyasi;

- yuqori tashkilotlarni asrash (vazirlik, idora, assotsiatsiya, konsern va h.k.);

- xizmat safari xarajatlari.

2.3. Boshqa operatsion xarajatlar:

- kadrlar tayyorlash;
- qurilishdagi kamchiliklarni yo'qotish;
- maslahat berish va axborotlar xizmati to'lovlari;
- auditorlar xizmati to'lovlari va h.k.

III. Moliyaviy faoliyat xarajatlari:

- banklarning uzoq va qisqa muddatli kreditlari uchun to'lovlar;
- uzoq muddatli ijara uchun to'lovlar;

- valuta kursining o'zgarishi sababli foyda va zararlar;
 - korxonaning o'z qimmatbaho qog'ozlarini chiqarish va tarqatish xarajatlari.

IV. Favqulodda zararlar.

Yuqoridagilardan ko'ra, yangicha sharoitda ma'muriy, tijorat, umumxo'jalik va moliyaviy xarajatlar mahsulot tannarxiga kiritilmaydi. Balki ular (har davrning o'zida korxonada foyda summasi hisobidan qoplanadi va bu holat milliy hisoblar tizimiga mos keladi.

Davr xarajatlari korxonalar faoliyatida yangi ko'rsatkich hisoblanadi. Bu xarajatlar bevosita ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq emas, balki ishlab chiqarishni boshqarish va mahsulotni sotish bilan bog'liq xarajatlarni o'z ichiga oladi. Bu nizom moddiy ne'mat ishlab chiqaruvchi korxonalarga ham xizmat ko'rsatuvchi korxonalarga ham taalluqli bo'lib, u mahsulot tannarxini va soliqqa tortiladigan foyda summasini to'g'ri aniqlash imkonini beradi.

Yuqoridagi nizomdan kelib chiqqan holda, davlat statistika hisobi FN№5-E ma'lumotlaridan foydalanib, "A" korxonada xarajatlarning tarkibiy tuzilishini tahlil qilamiz:

9.1.1-jadval

2012-2013-yillardagi "A" korxonada xarajatlari tarkibi

№	Xarajat moddalari	Xarajatlar hajmi (p.b.)		Xarajatlar tarkibi (%)	
		2012-y.	2013-y.	2012-y.	2013-y.
	Jami xarajatlar	47000	47400	100,0	100,0
	Shu jumladan:				
1.	Ishlab chiqarish xarajatlari	35800	36000	76,1	75,9
	undan:				
	Moddiy xarajatlar	10740	10800	30,4	29,6
	Ishlab chiqarish bilan bog'liq ish haqi	14320	15408	40,4	42,8
	Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi	9310	9000	26,4	24,9
	Ishlab chiqarishning boshqa xarajatlari	1430	792	2,8	2,7
2.	Davr xarajatlari	9400	9700	20,0	20,4
	undan:				
	Mahsulotlarni sotish xarajatlari	5076	5044	54,4	51,8
	Ma'muriy xarajatlar	1786	2134	18,9	22,6
	Boshqa operatsion xarajatlar	2538	2522	26,7	25,6
3.	Moliyaviy faoliyat xarajatlari	1200	1300	2,5	2,7
	undan:				
	Bank kreditlari bo'yicha to'lovlar	312	321	26,1	24,6
	Uzoq muddatli ijara to'lovlari	228	299	19,4	23,5
	Qimmatli qog'ozlarni chiqarish va tarqatish xarajatlari	432	416	36,4	31,9
	Moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa xarajatlar	218	260	18,1	20,0
4.	Favqulodda xarajatlar	600	400	1,4	1,0

Jadval ma'lumotlari asosida quyidagicha xulosa qilish mumkin:

- korxonada xarajatlarining tahminan 3/4 qismini ishlab chiqarish xarajatlari tashkil etgan;

- davr xarajatlari umumiy xarajatlar tarkibida 1/5 qismini tashkil etadi; bundan mahsulotlarni sotish xarajatlari salmog'i kamayib, ma'muriy xarajatlar salmog'i ortgan;

- korxonada moliyaviy faoliyatga e'tibor kuchaygani sababli, ularning umumiy xarajatdagi salmog'i biroz ortgan; bunday holat korxonaning moliyaviy holatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi;

- ishlab chiqarish xarajatlarida ish haqi fondi 40%dan ortiq salmoqqa ega va u 2013-yilda yana ham ortgan;

- moliyaviy faoliyat bilan bog'liq xarajatlar ham o'sgan. Bunda qimmatli qog'ozlarni chiqarish va tarqatish xarajatlari asosiy o'rinni egallaydi.

Umuman, xarajatlarning 3/4 qismi mahsulot ishlab chiqarish tannarxi deb ataladi, qolgan qismi esa, mahsulot tannarxiga qo'shilmaydi, balki joriy davrning o'zida korxonada foydasi hisobidan qoplab yuboriladi.

Xarajatlar hajmi baho darajasiga, ishlab chiqarish rentabelligiga, kapital qo'yilmalar o'rini qoplash va soliq solish hajmiga ta'sir ko'rsatadi. Xarajatlarning hajmi, tarkibi, dinamikasini o'rganish faqat tashkilotlar faoliyatining ichki tahlili uchun emas, balki MHT doirasida makroiqtisodiy hisob-kitob ishlarini amalga oshirish uchun zarur hisoblanadi. Mahsulot tannarxining pasayishi YaIM va milliy daromad hajmini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

9.2. Mahsulot tannarxi ko'rsatkichi va dinamikasini statistik o'rganish

Mahsulot tannarxi uch xil bo'ladi:

Sex tannarxi, mahsulotni sex doirasida ishlab chiqarish bilan bog'liq xarajatlarni o'z ichiga oladi.

Ishlab chiqarish tannarxi (yoki tayyor mahsulot tannarxi) mahsulotni ishlab chiqarish bilan bog'liq barcha xarajatlarni o'z ichiga oladi.

Mahsulotning to'liq tannarxi (sotilgan mahsulot tannarxi) ishlab chiqarish xarajatlari bilan birga, mahsulotlarni sotish bilan bog'liq ba'zi xarajatlarni (tara xarajatlari, qadoqlash va mahsulotlarni jo'natish punktiga yetkazish va h.k.) ham o'z ichiga oladi. Mahsulot tannarxi darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlardan biri mahsulot birligining tannarxi hisoblanadi. Uni aniqlash uchun shu turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish

uchun qilingan xarajatlar summasi ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga bo'linadi. Bu ko'rsatkich bo'yicha biznes rejadagi, biznes rejaning bajarilish darajasi, uning dinamikasini o'rganish maqsadida quyidagi shartli belgilarni kiritamiz:

S_0 - bundan avvalgi (bazis) davrdagi bir birlik mahsulot tannarxi;

$S_{\text{biznes reja}}$ - joriy davr biznes rejasida ko'zda tutilgan bir birlik mahsulot tannarxi;

S_1 - joriy davrda bir birlik mahsulotning amaldagi tannarxi;

$q_{\text{biznes reja}}$ - biznes reja bo'yicha joriy davrda ishlab chiqariladigan mahsulot hajmi natural o'lchov birliklarida;

q_1 - joriy davrda amalda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi natural o'lchov birliklarida.

Bir birlik mahsulot tannarxi o'zgarishini baholash uchun quyidagi ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

- bir birlik mahsulot tannarxining biznes reja bo'yicha o'zgarishi:

$$i_{\text{biznes reja}} = S_{\text{pr}}/S_0;$$

- biznes rejadagi hisob-kitoblarni asosida bir birlik mahsulot tannarxining mutlaq o'zgarishi:

$$\Delta S_{\text{biznes reja}} = S_{\text{biznes reja}} - S_0;$$

Masalan, A mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun bazis davrda 10 p.b. sarflangan, joriy davr biznes rejasi bo'yicha 8 p.b. sarflanishi lozim. Binobarin, bir birlik mahsulotni ishlab chiqarish uchun biznes reja bo'yicha 2 p.b. yoki 20% kam xarajat qilish lozim.

$$i_{\text{biznes reja}} = 8/10 = 0,8 \text{ yoki } 80\%$$

- A mahsulot tannarxini o'zgarishi natijasida qilingan iqtisod (ortiqcha sarflash) hajmi:

$$I_{\text{biznes reja}} = (S_{\text{biznes reja}} - S_0) q_{\text{biznes reja}}$$

Masalan, biznes rejaga asosan A mahsulot bo'yicha 1800 dona ishlab chiqarish lozim. U holda, $I_{\text{biznes reja}} = (8-10) \times 1800 = 3600$ p.b. iqtisod qilish kerak.

- bir birlik mahsulot tannarxi dinamikasi indeksi:

$$i_{\text{biznes reja}} = S_1/S_0;$$

- joriy davrda bazis davriga nisbatan mahsulot birligi tannarxining mutlaq o'zgarishi:

$$\Delta S_{\text{amalda}} = S_1 - S_0;$$

- A mahsulot tannarxining o'zgarishi natijasida olingan iqtisod hajmi:

$$I_{\text{amalda}} = (S_1 - S_0) \times q_1.$$

Masalan, A mahsulotning joriy davrdagi tannarxi 7 p.b. teng bo'lib, 200 dona ishlab chiqarilgan bo'lsin. Shunday qilib, amaldagi tannarx bazis davr tannarxiga nisbatan, 30%ga yoki 3,0 p.b. pasaygan, natijada 600 p.b.ga teng xarajat kamaygan:

$$i_{\text{dinamika}} = 7,0/10 = 0,7 \text{ yoki } 70\%$$

$$\Delta S_1 = 7,0 - 10 = -3 \text{ p.b.}$$

$$I_{\text{amalda}} = -3 \times 200 = -600 \text{ p.b.}$$

Mahsulot birligi tannarxi bo'yicha biznes rejani bajarish indeksi:

$$i_{\text{biznes reja bajarish}} = S_1 / S_{\text{biznes reja}}$$

Yuqoridagi individual indekslar orasida quyidagi bog'lanish mavjud:

$$i_{\text{dinamika}} = i_{\text{biznes reja topshirig}} \times i_{\text{biznes reja bajarilishi}}$$

Bu birlik mahsulot tannarxining biznes rejaga nisbatan amalda mutlaq o'zgarishi:

$$\Delta_{\text{biznes reja bajarish}} = S_1 - S_{\text{biznes reja}}$$

Yuqoridagi misolda A mahsulot tannarxining biznes rejadan ortiqcha pasayishi 1,0 p.b. yoki 12,5%ga teng.

$$i_{\text{biznes reja bajarilishi}} = 7,0/8,0 = 0,875 \text{ yoki } 87,5\%$$

$$\Delta_{\text{biznes reja bajarish}} = 7,0 - 8 = -1 \text{ p.b.}$$

Amaldagi xarajatlarda bo'yicha qilingan iqtisod hajmini biznes reja bo'yicha kutilgan iqtisod hajmi bilan solishtirib, biznes rejadan ortiqcha qilingan iqtisod (yoki ortiqcha sarflash) summasini hisoblash mumkin:

$$I_{\text{biznes rejadan ortiqcha}} = I_1 - I_{\text{biznes reja}}$$

Biznes rejadan ortiqcha qilingan iqtisod (yoki ortiqcha sarflash) summasiga ikkita omil ta'sir qiladi va ular quyidagicha hisoblanadi:

a) biznes reja bo'yicha ishlab chiqarishga nisbatan amalda ishlab chiqarish farqi:

$$I_{\text{biznes rejadan ortiq}} = (S_{\text{biznes reja}} - S_0) / (q_1 - q_{\text{biznes reja}});$$

b) amaldagi tannarxning biznes rejaga nisbatan farqi:

$$I_{\text{biznes rejadan ortiq}} = (S_1 - S_{\text{biznes reja}}) \times q_1.$$

Ma'lum mahsulotning ayrim turi bo'yicha 1 birlik mahsulot tannarxi ayrim ishlab chiqarish uchastkalari, tsexlari va korxonalarida (har xil bo'lishi mumkin, sabab ishlab chiqarish sharoitlarining (har xilligi, xomashyo bahosidagi farqi, xodimlar tarkibi, ish haqining tashkil etilishi va h.k. bo'lishi mumkin. Shuning uchun sektor, tarmoq, ishlab chiqarish birlashmasi, firma bir xil mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalaridagi mahsulot birligining o'rtacha tannarxini o'rganish maqsadga muvofiq hisoblanadi. U quyidagicha aniqlanadi:

$$S = \Sigma q \times C / \Sigma q,$$

bunda: $\Sigma q \times C$ – korxonalar guruhi bo'yicha qilingan xarajatlar summasi;

Σq – ishlab chiqarish mahsulot hajmi.

Bu ko'rsatkich kattaligi (har bir korxonadagi mahsulot tannarxi bilan, guruhdagi korxonalarining umumiy ishlab chiqarishdagi salmog'iga ham bog'liq. Bunda qanchalik arzon tannarxga ega n korxonalar salmog'i ko'paysa, o'rtacha tannarx shunchalik past bo'ladi va aksincha. O'rtacha tannarx dinamikasini o'rganishda quyidagi indekslar tizimidan foydalaniladi: o'zgaruvchi tarkibli indeks, doimiy tarkibli indeks, tarkib o'zgarishlarining o'rtacha tannarxga ta'sirini ifodalovchi indekslar.

9.2.1-jadval

“A” mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalar

Korxonalar	Ishlab chiqarilgan mahsulot, dona		Bir birlik mahsulot tannarxi, p.b.		Tannarx yakka indeksi	Tannarxning o'zgarishi, %
	Bazis davr	Joriy davr	Bazis davr	Joriy davr		
	S_0	S_1	q_0	q_1	$i_c = C_1/C_0$	$i_c - 100$
№1	4	5	2000	2500	1,250	+25,0
№2	4,2	5,4	2000	2560	1,286	+28,6
Jami	8,2	10,4	2000	2530	1,265	+26,5

Demak, №1 korxonada mahsulot tannarxi joriy davrda bazis davrga nisbatan 25,0%ga, ikkinchi korxonada esa 28,6 %ga ortgan. Ikkala korxonaga bo'yicha birgalikda quyidagicha hisoblanadi:

$$1) J_{o'zgaruvchi\ tarkibli} = S_1 : S_0 = \Sigma q_1 C_1 / \Sigma q_0 C_0 = 2530 : 2000 = 1,265 \text{ yoki } 126,5 \%$$

$$2) J_{doimiy\ tarkibli} = \Sigma q_1 C_1 / \Sigma q_1 = \Sigma q_1 C_1 / \Sigma q_1 C_0 = 2530 : 1995 = 1,268 \text{ yoki } 126,8 \%$$

$$3) J_{tarkibli\ o'zgarishi} = \Sigma q_1 C_0 / \Sigma q_1 = \Sigma q_0 C_0 / \Sigma q_0 = 1995 : 2000 = 0,997 \text{ yoki } 99,7 \%$$

Demak, bir birlik mahsulot o'rtacha tannarxi joriy davrda bazis davriga nisbatan 1,265 marta (yoki 26,5 %) ortgan. Mahsulot o'rtacha tannarxining ortishiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatgan.

1) Har bir korxonadagi mahsulot tannarxining ortishi (№1 korxonada 25 %, №2 korxonada 28,6 %);

2) Umumiy ishlab chiqarilgan mahsulot hajmida korxonalar salmog'ining (har xil tannarx bilan) o'zgarishi (№1 korxonaning salmog'i 48,0 %dan 48,8 %ga ortgan, №2 korxonaning salmog'i esa 52,0 %dan 51,2 %ga kamaygan). O'rtacha tannarx (har bir korxonadagi mahsulotning tannarxi o'zgarishi hisobiga 26,5 %ga ortgan. Ishlab chiqarilgan

mahsulotning umumiy hajmida yuz bergan tarkib o'zgarishlar esa o'rtacha tannarxni 0,3 %ga pasaytirgan.

Bu ko'rsatkichlar orasida quyidagi bog'lanish mavjud:

$$J_{o'zgar. tarkibi} = J_{doimiy tarkibi} \times J_{tarkib o'zgarishlari} = 1,268 \times 0,997 = 1,265$$

9.3. Tannarx ko'rsatkichi va dinamikasini umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar

Mikrodarajada ishlab chiqarilgan (har xil mahsulotlar tannarxii darajasi va dinamikasini o'rganish uchun quyidagi umumlashtiruvchi ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

- ishlab chiqarilgan barcha mahsulot tannarxi;
- bir so'mlik tovar mahsulotga qilingan xarajat ko'rsatkichi.

Ishlab chiqarilgan barcha mahsulot tannarxining biznes rejaga yoki bazis davriga nisbatan o'zgarishini tahlil qilish uchun quyidagi tannarx agregat indeksdan foydalanish mumkin:

$$J_c = \Sigma q_1 C_1 / \Sigma q_1 C_0,$$

bunda: $\Sigma q_1 C_1$ – joriy davrda ishlab chiqarilgan mahsulotning amaldagi tannarxi;

$\Sigma q_1 C_0$ – joriy davrda amaldagi ishlab chiqarilgan mahsulotning bazis davri yoki biznes rejadagi tannarx bilan aniqlangan hajmi.

Indeksning surati bilan mahraji orasidagi farq ($\Sigma q_1 C_1 - \Sigma q_1 C_0$) tannarx pasayishi natijasida olingan iqtisod yoki uning ortishi natijasida ko'rilgan ortiqcha sarflash hajmini aniqlash mumkin.

Yuqorida qayd etilgan agregat indeksni qo'llashning muhim sharti shundaki, unda hisob-kitobga kiritilgan mahsulotlar qiyosiy bo'lishi shart. Bu joriy va bazis davrda ishlab chiqarilgan mahsulotlar hech qanday o'zgarishsiz, bir xil xomashyodan ishlab chiqarilishi kerak.

Ishlab chiqarish xarajatlarning o'zgarishi nafaqat ichki omillar, balki tashqi omillarga (masalan, xomashyo va materiallar, energiya, yoqilg'i bahosining o'zgarishi va j.k.) bog'liq bo'ladi. Shuning uchun korxonada faoliyatini tahlil qilishda mahsulotning bazis davridagi sharoitlari bilan qiyoslash mumkin bo'lgan holatga keltiriladi va bu indeks tannarxni faqat ichki omillar hisobiga o'zgarishini ifodalaydi.

$$J_c = \Sigma q_1 C_1 \pm \Delta / \Sigma q_1 C_0.$$

Bunda indeksning suratiga tuzatish kiritiladi (Δ): agar moddiy xarajat elementlari arzonlashsa ($+\Delta$) yoki qimmatlashsa ($-\Delta$) qo'shiladi.

Bir soʻmlik tovar mahsulotga qilingan xarajat koʻrsatkichi ham umumlashtiruvchi koʻrsatkich boʻlib, uni aniqlash uchun mahsulot toʻliq tannarxi unik qiyamatiga boʻlinadi.

$$h = \Sigma qC / \Sigma qp.$$

Koʻrsatkichning iqtisodiy mohiyati shundaki, u birinchidan, korxonada yoki tarmoqda bir soʻmlik tovar mahsulotini ishlab chiqarish uchun qilingan xarajat hajmini ifodalaydi (masalan, $h=0,9$ ga teng boʻlsa, bu bir soʻmlik mahsulotni ishlab chiqarish korxonaga 90 tiyinga tushishini bildiradi) ikkinchidan, u mahsulot qiymati tarkibini ifodalaydigan nisbiy koʻrsatkich (yuqoridagi misolimizda mahsulot qiymatining 90 % xarajatlardan va 10 % esa foyda summasidan tashkil topgan).

Bir soʻmlik tovar mahsulotga qilingan xarajat koʻrsatkichining quyidagi ijobiy tomonlarini qayd etish lozim:

1. U ham qiyosiy, ham qiyosiy boʻlmagan mahsulotlarning barchasi boʻyicha hisoblanishi mumkin.

2. Korxonadan to tarmoqqacha undan yana umumiy sanoat tarmogʻigacha boʻlgan uzviy koʻrsatkichni hisoblash imkonini beradi.

3. Korxonalarining ishlab chiqarish mahsulotlari sifatini oshirishga qiziqtiradi va undaydi.

4. Amaldagi xarajatlarni biznes rejadagi yoki bazis davrdagi xarajatlar bilan qiyoslash imkonini beradi.

Bir soʻmlik tovar mahsulotga qilingan xarajat koʻrsatkichining amaldagi baholarda hisoblangan joriy va bazis davrdagisi qiyoslanib, shu koʻrsatkich boʻyicha indeks hisoblanadi:

$$J_h = h_1 : h_0 = \Sigma q_1 C_1 / \Sigma q_1 p_1 : \Sigma q_0 C_0 / \Sigma q_0 p_0.$$

Koʻrinib turibdiki, bu indeks kattaligiga 3 omil taʼsir koʻrsatadi:

- ishlab chiqarilgan mahsulot bahosi;
- bir birlik mahsulot tannarxining oʻzgarishi;
- ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi va assortimenti oʻzgarishi.

Bu omillarning bir soʻmlik tovar mahsulotga taʼsirini oʻrganish uchun quyidagi indekslar hisoblanadi:

- ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi va assortimenti oʻzgarishi:

$$J_q = \Sigma q_1 C_0 / \Sigma q_1 p_0 : \Sigma q_0 C_0 / \Sigma q_0 p_0;$$

$$\Delta_q = \Sigma q_1 C_0 / \Sigma q_1 p_0 : \Sigma q_0 C_0 / \Sigma q_0 p_0;$$

- mahsulot tannarxining oʻzgarishi:

$$J_p = \Sigma q_1 C_1 \pm \Delta / \Sigma q_1 p_0 : \Sigma q_1 C_0 / \Sigma q_1 p_0;$$

$$\Delta_p = \Sigma q_1 C_1 \pm \Delta / \Sigma q_1 p_0 - \Sigma q_1 C_0 / \Sigma q_1 p_0;$$

- ishlab chiqarilgan mahsulot bahosining va xomashyo, materiallar, yoqilg'i va energiya bo'lgan baholarning o'zgarishi:

$$J_r = \sum q_1 C_1 / \sum q_1 p_1; \sum q_1 C_1 \pm \Delta / \sum q_1 p_0;$$

$$\Delta_r = \sum q_1 C_1 / \sum q_1 p_0 - \sum q_1 C_1 \pm \Delta / \sum q_1 p_0;$$

Bu ko'rsatkichlar orasida quyidagicha bog'lanish mavjud:

$$J_h = J_q \times J_c \times J_p;$$

$$h_1 - h_0 = \Delta_q + \Delta_c + \Delta_p.$$

9.3.1-jadval

Korxonada bo'yicha joriy davrda quyidagi ma'lumotlar mavjud bo'lgan:

№	Ko'rsatkich	Belgi	Summa
1	Mahsulot qiymati bazis davr bozor bahosida	$q_0 p_0$	20,000
2.	Mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi (bazis davr)	$q_0 s_0$	14,000
3.	Joriy davrda ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati:		
	- bazis davr bozor bahosida	$q_1 p_0$	19,560
	- joriy davr amaliy bozor bahosida	$q_1 p_1$	22,800
4	Joriy davrda ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxi:		
	- amalda	$q_1 s_1$	14,098
	- bazis davr tannarxi asosida	$q_1 s_0$	13,300

Bir so'mlik tovar mahsulotga qilingan xarajat ko'rsatkichlarini aniqlaymiz:

1) Bazis davrda $h_0 = \sum q_0 C_0 / \sum q_0 r_0 = 14000 / 20000 = 0,70$ yoki bazis davrda korxonada 1 so'mlik tovar mahsulot ishlab chiqarish uchun 70 tiyin sarflangan;

2) Joriy davrda amalda $h_1 = \sum q_1 C_1 / \sum q_1 r_1 = 14098 / 22800 = 0,62$ yoki joriy davrda korxonada 1 so'mlik tovar mahsulot ishlab chiqarish uchun 62 tiyin sarflangan.

Demak, joriy davrda bir so'mlik tovar mahsulot ishlab chiqarish uchun bazis davrga nisbatan 8 tiyin ($\Delta h = h_1 - h_0 = 0,62 - 0,70 = -0,08$ yoki 8 tiyin) kam sarflangan. Bunday holatga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatgan:

- ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi va tarkibida yuz bergan o'zgarishlar:

$$\Delta h_q = \sum q_1 C_0 / \sum q_1 r_0 - \sum q_0 C_0 / \sum q_0 r_0 = 13300 / 19560 - 14000 / 20000 = 0,68 - 0,70 = -0,02$$

yoki 1 so'mlik tovar mahsulot uchun qilingan xarajat 2 tiyinga kamaygan. (Bunday holat 1 so'mlik tovar mahsulotga kam xarajat qilingan mahsulotlar salmog'i ortganda yuz beradi).

- joriy davrda bazis davrga nisbatan mahsulot tannarxi past bo'lganda:

$$\Delta h_s = \Sigma q_1 C_1 / \Sigma q_1 r_0 - \Sigma q_1 C_0 / \Sigma q_1 r_0 = 14098 / 19560 - 13300 / 19560 = 0,72 - 0,68 = +0,04$$

yoki 1 so'mlik tovar mahsulotga qilingan xarajat 4 tiyinga (mahsulot tannarxi hisobiga) ortgan.

- ishlab chiqarish bahosining hisob-kitobda asos qilib olingan bazis bahosiga nisbatan o'zgarishi

$$\Delta h_r = \Sigma q_1 C_1 / \Sigma q_1 r_1 - \Sigma q_1 C_1 / \Sigma q_1 r_0 = 14098 / 22800 - 14098 / 19560 = 0,62 - 0,72 = -0,10$$

yoki 1 so'mlik tovar mahsulotga qilingan xarajat bahoning ortishi hisobiga 10 tiyinga pasaygan.

Bir so'mlik tovar mahsulotga qilingan xarajat ko'rsatkichi barcha omillar hisobiga 8 tiyinga pasaygan:

$$\Delta h = \Delta h_s + \Delta h_c + \Delta h_r = -0,02 + 0,04 - 0,10 = 0,08$$
$$\Delta h = -0,08 \text{ so 'm yoki } \Delta h = -8 \text{ tiyin}$$

9.4. Muomala xarajatlari statistikasi

Savdo korxonalari muomala xarajatlari mahsulotlarni ishlab chiqaruvchidan iste'molchiga yetkazish bo'yicha qilingan xarajatlarni, umumiy o'qatlanish korxonalari muomala xarajatlari esa, o'zi ishlab chiqarigan mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun qilingan xarajatlarni va sotib olingan mahsulotlarni olish uchun qilingan xarajatlarni kiradi.

Muomala xarajatlari iqtisodiy mohiyati bo'yicha sof va qo'shimcha xarajatlarga ajratiladi:

Sof muomala xarajatlari – tovar-pul almashuvini tashkil etish bilan, tovarlar egasini almashtirish bilan bog'liq xarajatlarni o'z ichiga oladi.

Qo'shimcha muomala xarajatlari – savdo tarmog'ida ishlab chiqarish jarayonini davom ettirish bilan bog'liq xarajatlarni o'z ichiga oladi.

Buxgalteriya hisobini yuritish bo'yicha qo'llaniladigan uslubiy tavsifnomaga asosan muomala xarajatlari quyidagi moddalardan tashkil topadi:

- transport xarajatlari (tashqi tashkilotlar xizmatlari haqini to'lash);
- ish haqi to'lovlari;
- ijtimoiy ehtiyojlar uchun to'lovlar;
- imoratlar, inshootlar, binolar, uskuna va asbob-uskunalarni asrash va ijaraga olish xarajatlari;
- asosiy vositalar amortizatsiyasi;

- asosiy vositalarni ta'mirlash xarajatlari;
- sanitar va maxsus kiyim-bosh eskirishi, oshxona jihozlari, o'lchov asboblari va boshqa tez eskiradigan buyumlarining eskirish;
- yoqilg'i, gaz, elektr energiyasidan ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun foydalanish;
- tovarlarni asrash, qayta ishlash, qayta sortlarga ajratish, qadoqlash xarajatlari;
- reklama xarajatlari;
- qarzlardan foydalanilgani uchun to'langan foizlar;
- texnologik chiqindilar va tovarlarni tabiiy yo'qotish;
- taralarga xarajatlar;
- boshqa xarajatlar.

Muomala xarajatlari hajmi ikkita ko'rsatkich orqali ifodalanadi:

1) Muomalalar xarajatlarining mutlaq hajmi – yuqorida qayd etilgan moddalarning yig'indisidan tashkil topadi.

2) Muomala xarajatlarining nisbiy darajasini aniqlash uchun muomala xarajatlari hajmi tovar aylanish hajmiga bo'linadi va foizlarda ifodalanadi:

$$u = MX/Ta \times 100 \%,$$

bunda: MX – muomala xarajatlari hajmi;

Ta – tovar aylanish hajmi.

Bu ko'rsatkich 100 so'mlik tovar aylanishini amalga oshirish uchun necha so'm muomala xarajati qilinganini ko'rsatadi.

Muomala xarajatlari dinamikasini o'rganishda quyidagi ko'rsatkichlar hisoblanadi:

- muomala xarajatlari hajmining pasayish (ortish) hajmi:

$$\Delta u = u_1 - u_0$$

Bu ko'rsatkich 100 so'mlik tovar aylanishini amalga oshirishdagi xarajat hajmi pasayishini (ortishini) ifodalaydi. Masalan, bazis davrda muomala xarajatlarining tovar aylanishiga nisbatan darajasi 14 %, joriy davrda esa 16 %ni tashkil etgan ($u_0=14 \%$, $u_1=16 \%$). U holda $\Delta u=16 \%-14 \%=+2 \%$ yoki 2 so'mga ortgan.

- muomala xarajatlari darajasining pasayishi (o'sishi) sur'ati:

$$u_1 - u_0 / u_0 \times 100 \text{ yoki } J_u \times 100 - 100$$

Masalan, yuqoridagi misolda: $J_u=16/14=1,143$ yoki 114,3 %.

Demak, muomala xarajatlari darajasi 14,3 %ga ortgan.

- muomala xarajatlari darajasi o'zgarishi hisobiga qilingan iqtisod (ortiqcha sarflash) summasi:

$$I = (u_1 - u_0 / 100) \times Ta;$$

$I = (16\% - 14\%) \times 100 \text{ m.s.} = +2\% \times 100 \text{ m.s.} = +2 \text{ m.s.}$ ortiqcha sarflangan.

Muomala xarajatlarining nisbat darajasi faqat korxonalar faoliyatining samaradorlik darajasiga bog'liq bo'lmay, balki tovarlar va moddiy xarajatlar elementlari va xizmat tariflariga bo'lgan baholarga ham bog'liq. Shuning uchun yuqoridagi ko'rsatkichlar tizimini hisoblashdan avval hajm ko'rsatkichlarini qiyosiy (o'zgarmas) baholarda hisoblash lozim. Buning uchun, avvalo, baho indekslarini hisoblab, so'ngra amaldagi tovar aylanish va muomala xarajatlarini shu indeksga bo'lish kerak.

9.5. Korxonalar faoliyatining moliyaviy natijalari statistikasi

Korxonaning ishlab chiqarish-xo'jalik va moliyaviy faoliyatining (har xil tomonlari uning moliyaviy natijalarini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimida o'z aksini topadi; ularning asosiy lari quyidagilar: mahsulotni sotishdan tushgan tushum (yalpi daromad), foyda va rentabellik darajasi.

Mahsulotlar, tovarlar va xizmatlarni sotishdan tushgan tushum (yalpi daromad) korxonaning faoliyatining umumiy moliyaviy natijasini ifodalaydi. Bunga tayyor mahsulot, o'zi ishlab chiqargan yarimtayyor mahsulotlar, ish va xizmatlar, sotib olingan buyumlar (to'ldirish uchun sotib olingan), ilmiy tadqiqot ishlari, yuklarni va yo'lovchilarni tashish xizmatlari qiymati kiritiladi.

Bozor iqtisodiyoti davrida korxonaning iqtisodiy rivojlanishining asosi foyda hisoblanadi. Foyda ko'rsatkichlari korxonalar ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyatini baholash va uning ish faoliyati samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar hisoblanadi. Foyda hajmining ortishi korxonalarining o'zini-o'zi moliyalashtirish, kengaygan takror ishlab chiqarishni amalga oshirish va korxonaning xodimlarining ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish bazasi hisoblanadi. Korxonaning budjet, bank va boshqa tashkilotlar oldidagi majburiyatlarini bajarish foyda hisobiga amalga oshiriladi.

Foydaning bir necha ko'rsatkichlari mavjud: mahsulot va xizmatlarni sotishdan olingan foyda, asosiy faoliyatdan olingan foyda, soliq to'lashdan oldingi foyda va sof foyda. Umumiy moliyaviy natijani balansdagi foyda deb ataladi (barcha foyda va sarflarni umumiy summasini balanslashtirish natijasida olinadi) va unga quyidagilar kiradi:

- mahsulotlarni, tovar va xizmatlarni sotishdan olingan foyda (zarar);

- moddiy aylanma mablag'lar va boshqa aktivlarni sotishdan ko'rilgan foyda (zarar);

- sotishdan va asosiy vositalarni chiqarishdan olingan foyda (zarar);

- sotish bilan bog'liq bo'lmagan operatsiyalardan olingan daromadlar. Bular (har xil tushumlar, xarajat va yo'qotuvlar bo'lib, ular mahsulot sotish bilan bog'liq emas;

- korxonaning aksiyalari va boshqa qimmatli qog'ozlari bo'yicha daromad va devidentlar;

- avvalgi yil operatsiyalari bo'yicha bu yil aniqlangan foyda;

- O'zbekiston hududida joylashgan boshqa korxonalar faoliyatida ulushli ishtirok etish natijasi daromadlari;

- mulkni ijaraga berishdan olingan daromad;

- xorij valutalari bilan qilingan operatsiyalardan olingan daromad;

- qarzdor tomonidan to'langan ustama, jarima va boshqa iqtisodiy sanksiyalar;

- tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish va sotish bilan bog'liq bo'lmagan boshqa daromadlar.

Sotish bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlari (zararlar)ga quyidagilar kiradi:

- tayyor mahsulot va ishlab chiqarish zaxiralari bahosining pasayishi;

- arbitraj va sud chiqimlari;

- tabiiy ofatdan ko'rilgan zararlar;

- to'xtatib qo'yilgan obyektlar va quvvatlarni asrashdan ko'rilgan zararlar;

- to'langan jarima, ustama va boshqa iqtisodiy sanksiyalar;

- xorij valutalari bilan qilingan operatsiyalardan ko'rilgan zarar;

Balansdagi foydadan mavjud qonunlar asosida majburiy to'lovlar amalga oshiriladi. Shunday to'lovlardan so'ng qolgan foyda sof foyda deb ataladi. Uni aniqlash uchun soliqqa-tortilgan balansdagi foydadan (har xil soliqlar (imtiyozlarni hisobga olgan holda) summasi ayriladi:

$$SF = BF - S^1,$$

bunda: BF- balansdagi foyda; S¹-imtiyozli soliqlar.

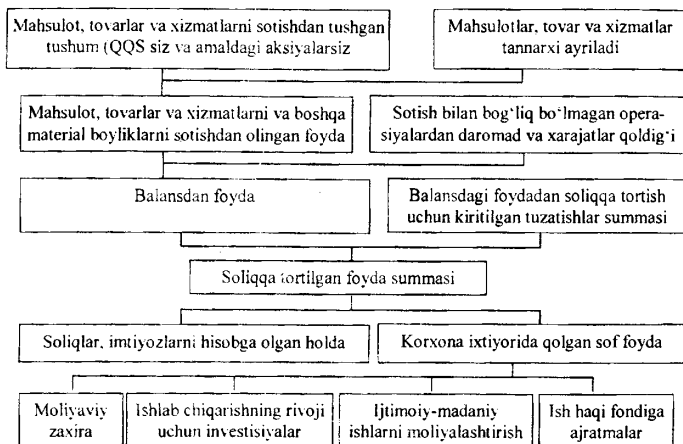
Ma'lumki, foyda hajmiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi:

- tovar va xizmatlar bahosi o'zgarishi;

- mahsulot birligi tannarxi o'zgarishi;

- sotilgan tovar va xizmatlar hajmi o'zgarishi;

- sotilgan tovar va xizmatlar tarkibi (assortimenti) o'zgarishi.

9.5.1-chizma. Foydaning hosil bo'lish va taqsimlanishi sxemasi

Bu omillarning umumiy foyda summasining o'zgarishiga ta'sirini hisoblash uchun joriy davr tovar va xizmatlarni sotishdan tushgan tushum bazis davr bahosida hisoblash va joriy davrda sotilgan mahsulot tannarxini bazis davrda tannarxida hisoblash lozim. Shunday hisoblashlar quyidagi jadvalda keltirilgan.

Ko'rsatkich	Bazis davrda	Amaldagi lekin bazis davr tannarxi va bahosida	Joriy davrda
Tovar va xizmatlarni sotishdan tushgan tushum, amaldagi bozor bahosida, ming so'm	13208	15068	27012
Mahsulot to'liq tannarxi, ming so'm	10160	8728	19820
Foyda, ming so'm	3048	6340	7192

Jadval ma'lumotlariga ko'ra, joriy davrda bazis davriga nisbatan foyda 4144 ming so'mga ortgan.

$$\Delta F = F_1 - F_0 = 7192 - 3048 = 4144 \text{ ming so'm.}$$

Har bir omilning bu o'zgarishga ta'sirini baholaymiz:

1) Bahoning o'zgarishi (ΔF_r) ta'sirini hisoblash uchun joriy davrda sotilgan tovar va xizmatlar hajmidan (joriy davr bahosida) ($\Sigma q_1 r_1$) bazis davr bahosida hisoblangan joriy davrda sotilgan tovar va xizmatlar hajmi ayriladi:

$$\Delta F_r = \Sigma q_1 r_1 - \Sigma q_1 r_0 = 27012 - 15068 = 11944 \text{ ming so'm.}$$

Demak, baholarning ortishi natijasida korxonaga qo'shimcha 11944 ming so'm foyda olgan.

2) Mahsulot tannarxining o'zgarishi (ΔF_s) ta'sirini hisoblash uchun sotilgan tovar va xizmatlarga amaldagi xarajatlardan, shu tovar va xizmatlarga bazis davrdagi tannarx xarajatidagi summa ayriladi:

$$\Delta F_s = \Sigma q_1 S_1 - \Sigma q_1 S_0 = 19820 - 8728 = +11092 \text{ ming so'm.}$$

3) Sotilgan tovar va xizmatlar hajmi (ΔF_q)ni ta'sirini hisoblash uchun sotilgan mahsulot fizik hajm indeksini hisoblaymiz (J_q):

$$J_q = \Sigma q_1 r_0 / \Sigma q_0 r_0 = 15068 / 13208 = 1,14008 \text{ yoki } 114,08\%.$$

Demak, sotilgan mahsulot hajmi 14,08%ga ortgan. Binobarin, foyda summasi ham shu nisbatda ortgan:

$$\Delta F_{(q)} = F_0 (J_q - 1) = 3048 \times 0,14008 = 214,6 \text{ ming so'm.}$$

4) Sotilgan mahsulot tarkibi o'zgarishini foyda summasiga ta'sirini hisoblash uchun, quyidagicha mulohaza yuritimiz.

Agar bazis davr assortimenti saqlanganda (har bir ming so'mlik savdoda (3048:13208) 0,2307692 ming so'm foyda mavjud bo'lar edi. Amaldagi tarkibda shu nisbat: 6340:15068=0,4207592 ming so'm yoki 0,18999 ming so'm ortiq. Amalda sotilgan mahsulot hajmi bazis davr bahosida hisoblasak, assortimentning foydaga ta'siri quyidagicha bo'ladi:

$$\Delta F_{assort.} = (F_1 / \Sigma q_1 r_0 - F_0 / \Sigma q_0 r_0)$$

$$\Sigma q_1 r_0 = (6340 / 15068 - 3048 / 13208) \times 15068 = (0,4207592 - 0,2307692) \times 15068 = +0,18999 \times 15068 = 2862 \text{ ming so'm.}$$

Yuqoridagi to'rt omilning foyda summasiga ta'siri quyidagicha:

Sotish bahosi o'zgarishi - +11944

Mahsulot tannarxi o'zgarishi - -11092

Mahsulot assortimenti o'zgarishi - +2862

Mahsulot hajmi o'zgarishi - +430

Hisobotlarga ko'ra foyda summasining ortishiga asosan baho, assortiment va hajm ortishi hisobiga erishilgan. Tannarxning ortishi esa, foydani 11092 ming so'mga kamaytirgan. Foydaning umumiy o'zgarishi 4144 ming so'mni tashkil etgan.

Foyda summasidan tashqari, korxonaga faoliyati samaradorligini aniqlash uchun rentabellik darajasi ko'rsatkichi ham hisoblanadi va u korxonaga aktivlariga qo'yilgan (har bir so'm qanday foyda keltirishini ifodalaydi).

Rentabellik ko'rsatkichini aniqlash uchun mahsulotni sotishdan olingan foyda (SF), yoki asosiy faoliyatdan olingan foyda (AFF), yoki soliqdan oldingi foyda (SOF), yoki sof foyda, sotilgan mahsulot

tannarxiga, yoki ishlab chiqarish fondlari qiymatiga, yalpi daromadga, o'z kapitali va h.k. nisbatan hisoblanadi. Hisob-kitoblarda qanday ko'rsatkichlardan foydalanish darajasiga ko'ra, rentabellikning bir necha ko'rsatkichlari hisoblanadi:

- Ishlab chiqarish rentabelligi – asosiy faoliyatdan olingan foyda (AFF) ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha qiymatiga nisbatan olinadi (ICHF):

$$R_{ish/ch} = AFF/ICHF \times 100\% \text{ yoki } R_{ish/ch} = AFF/F + O \times 100\%$$

va u bir so'mlik ishlab chiqarish fondlariga to'g'ri kelgan foyda summasini ifodalaydi.

- Asosiy faoliyat rentabelligi – sotishdan olingan foyda (SF)ning sotilgan mahsulot tannarxiga nisbati olinadi:

$$R_{asf} = SF/TN \times 100\%$$

va u bir so'mlik ishlab chiqarish xarajatiga to'g'ri kelgan foyda summasini ifodalaydi.

- Sotilgan mahsulot rentabelligi – sotishdan olingan foyda (SF) mahsulotni sotishdan tushgan tushumga (SM) nisbati olinadi:

$$R_{max} = SF/SM \times 100\%$$

va u (har bir so'mlik sotilgan mahsulotdan qancha foyda olinganini ifodalaydi.

- Ayrim olingan mahsulot rentabelligi – ayrim olingan mahsulotni sotishdan olingan foyda (SF_{max}) shu mahsulotni sotishdan tushgan tushumga nisbati olinadi:

$$R_{max,ayrim} = SF_{max}/SM_{max} \times 100\%$$

u esa shu mahsulotni (har bir so'mlik sotishdan qancha foyda olinganini) ifodalaydi. Ishlab chiqarish rentabelligi darajasiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi:

- sotilgan mahsulot rentabelligi;
- mahsulotning fond talabchanligi (fond qaytimi);
- aylanma mablag'larni birlashtirish koeffitsiyenti (aylanma mablag'lar aylanishi).

Bu omillar ta'sirini hisoblash maqsadida ishlab chiqarish rentabelligi formulasini quyidagicha yozamiz:

$R_{ish/ch} = AFF/F + O \times 100\%$ va uni suratini ham, mahrajini ham mahsulotni sotishdan tushgan tushumga bo'lamiz:

$$R_{ish/ch} = AFF/SM/F/SM + O/SM = R/h + K = R/1/N + 1/K.$$

bunda: R – sotilgan mahsulot rentabelligi, yoki bir so'mlik sotilgan mahsulotga to'g'ri kelgan foyda summasi;

h – fond talabchanlik, uni quyidagicha ham hisoblash mumkin: $1/N$; bunda N-fond qaytimi; K – biriktirish koeffitsiyenti, uni quyidagicha ham hisoblash mumkin: $1/K$; bunda K – aylanish koeffitsiyenti.

Rentabellik ko'rsatkichiga ta'sir etuvchi omillarni dinamikada amlga oshiriladi (avvalgi yillarga nisbatan solishtiriladi). Bayon etilgan omillar ta'sirini hisoblash uchun quyidagi hisoblar amalga oshiriladi. Avvalo, rentabellikning umumiy o'zgarishi aniqlanadi:

$$\Delta R_{ish/ch} = R_{ish/ch} - R_{ish/ch0} = R_1/1/N_1 + 1/K_1 - R_0/1/N_0 + 1/K_0,$$

so'ngra omillar ta'siri hisoblanadi:

- mahsulot rentabelligi o'zgarishi:

$$\Delta R_{ish/ch}(R) = R_1/1/N_0 + 1/K_0 - R_0/1/N_0 + 1/K_0 = R_1/1/N_0 + 1/K_0 - R_{ish/ch0}$$

- mahsulot fond talabchanligi o'zgarishi (fond qaytimi);

$$\Delta R_{ish/ch}(N) = R_1/1/N_1 + 1/K_0 - R_1/1/N_0 + 1/K_0$$

- aylanma mablag'larni biriktirish koeffitsiyentining o'zgarishi (aylanishi);

$$\Delta R_{ish/ch}(K) = R_1/1/N_1 + 1/K_1 - R_1/1/N_1 + 1/K_0$$

Uchala omilning yig'indisi ishlab chiqarish rentabelligining umumiy o'zgarishini beradi.

$$\Delta R_{ish/ch} = \Delta R_{ish/ch}(R) + \Delta R_{ish/ch}(N) + \Delta R_{ish/ch}(K).$$

Bayon etilgan tahlil qilish usulini quyidagi misolda ko'ramiz:

9.5.1-jadval

Korxonada rentabelligi va unga ta'sir etuvchi omillar

No	Ko'rsatkich	Shartli belgi	Bazis davr	Joriy davr
1.	Mahsulotni sotishdan tushgan tushum-jo'natish bahosida (qo'shimcha qiymat solig'isiz), ming so'm	SM	424704	446860
2.	Asosiy faoliyat foydasi, ming so'm	AFF	52328	56476
3.	Asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha yillik qiymati, ming so'm	F	374856	377672
4.	Aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qiymati, ming so'm	O	38028	39960
5.	Asosiy ishlab chiqarish fondlari va aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qiymati, ming so'm	F+O	412884	417632
6.	Mahsulot fond talabchanligi (3:1) 1 so'mga tiyin	1/N	88.26	84.52
7.	Biriktirish koeffitsiyenti (4:1) 1 so'mga tiyin	1/K	13.66	13.19
8.	Mahsulot rentabelligi (2:1) 1 so'mga tiyin	R	12.32	12.64
9.	Ishlab chiqarish rentabelligi (2:5); (2:8); (6:7)	$R_{ish/ch}$	12.09	12.93

Joriy davrda ishlab chiqarish rentabellik darajasi 0,84 tiyinga o'sgan.

$$\Delta R_{ish/ch} = 12,93 - 12,09 = 0,84$$

Ayrim olingan omillarning ta'siri quyidagicha bo'lgan:

1. Sotilgan mahsulot rentabelligining ortishi ishlab chiqarish rentabelligi 0,31 tiyinga ortishiga sabab bo'lgan:

$$\Delta R_{ish'ch}(R) = 12,64/88,26 + 13,66 - 12,32/88,26 + 13,66 = 0,31 \text{ tiyin}$$

2. Fond talabchanligining kamayishi (asosiy fondlar qaytimining ortishi) ishlab chiqarish rentabelligini 0,47 tiyinga ortishga sabab bo'lgan:

$$\Delta R_{ish'ch}(N) = 12,64/84,52 + 13,66 - 12,64/88,26 + 13,66 = 0,47 \text{ tiyin}$$

3. Moddiy aylanma mablag'larni birlashtirish koeffitsiyenti pasayishi (ular aylanishini ortishi) ishlab chiqarish rentabelligini 0,06 tiyin ortishiga sabab bo'lgan:

$$\Delta R_{ish'ch}(K) = 12,64/88,26 + 13,66 - 12,64/84,52 + 13,66 = 0,06 \text{ tiyin.}$$

Shunday qilib, barcha omillarning rentabellik darajasi ortishiga ta'siri:

$$\Delta R_{ish'ch} = 0,31 + 0,47 + 0,06 = 0,84 \text{ tiyin}$$

Har bir so'mlik foydalanilgan resurslarga nisbatan.

Bazis yilga nisbatan rentabellikning ortishi

$$12,93 - 12,09 = 0,84 \text{ tiyin.}$$

Ayrim olingan mahsulotlar rentabellik darajasi mahsulot tannarxi va bozor bahosiga bog'liq.

Shu omillar ta'sirini quyidagi misolda ko'ramiz:

Ko'rsatkich	Bazis davr	Joriy davr	Farqi
Bozor bahosi, so'm	20	23	+3
To'liq tannarx, so'm	15	17	+2
Foyda, so'm	5	6	+1
Rentabellik, %	25	26.1	+1.1

Mahsulot rentabelligi 1,1 foiz punktga o'sgan. Bu o'zgarishga bahoning ortishi va tannarxning qimmatlashuvi sabab bo'lgan. Bu omillarning rentabellik darajasiga ta'sirini aniqlash uchun quyidagi hisoblarni amalga oshiramiz:

$$\Delta R_{(r)} = R_1^I - R_0 = R_1 - S_0/R_1 \times 100 - R_0,$$

bunda $\Delta R_{(r)}$ – bahoning o'zgarishi natijasida rentabellikning o'zgarishi;

R – mahsulotning shartli rentabelligi, bazis tannarxi va joriy davr bahosida;

$$\Delta R_{(r)} = (23 - 15/23) \times 100 - 25,0 = 34,8 - 25,0 = 9,8 \%$$

Demak, mahsulot bozor bahosining o'zgarishi rentabellikni 9,8 %ga ortishga olib kelgan.

$$\Delta R_{(s)} = R_1 - R_1^I = 26,1 - 34,8 = -8,7 \%$$

Demak, tannarxning o'sish rentabelligi 8,7 %ga pasayishiga olib kelgan.

Ikkala omilni ta'sirida umumiy mahsulot rentabelligini o'zgarishi:

$$9,8+(-8,7)=+1,1\%$$

Mahsulot rentabelligi o'zgarishini qator yillar bo'yicha tegishli omillarning ta'sirini aniqlagan holda o'rganish lozim.

Savollar, testlar va masalalar

1. Ishlab chiqarish va muomala xarajatlari haqida tushuncha va bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida mahsulot (xizmat ko'rsatish) tannarxini o'rganishning ahamiyati.

2. Mahsulot tannarxi va uning turlari.

3. Ishlab chiqarish va muomala xarajatlarini iqtisodiy elementlari va kalkulyatsiya moddalarini bo'yicha guruhlash.

4. Barcha ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxi o'zgarishini tahlil qilishda qanday ko'rsatkichlardan foydalaniladi?

5. Quyidagi ma'lumotlar berilgan: o'zgaruvchi tarkibli tannarx indeksi-105%; doimiy tarkibli tannarx indeksi-102%. Ishlab chiqarilgan mahsulot tarkibida qanday o'zgarishlar yuz berdi? Shu omil hisobiga mahsulot o'rtacha tannarxi qanday o'zgardi?

6. Agar mahsulot bahosi ortsa, 1 p.b.ga teng bo'lgan mahsulotga qilingan xarajat (boshqa omillarni e'tiborga olmagan holda): a) kamayadi, b) ortadi, v) o'zgarmasdan qoladi.

7. Muomala xarajatlarning nisbiy darajasi 2,5%ga kamaydi. 100 p.b.ga teng tovar aylanish xarajatlari: a) 2,5 p.b.ga o'sgan, b) 2,5 marta o'sgan, v) 2,5 marta kamaygan, g) 2,5 p.b.ga kamaygan.

8. Amalda sotilgan mahsulotga qilingan xarajatlar rejadagi va amaldagi tannarx darajasida 980 p.b. va 990 p.b.ga teng bo'lgan. Mahsulotni sotishdan olingan foyda (boshqa omillarni e'tiborga olmagan holda): a) 10 p.b.ga o'sgan, b) 10 p.b.ga kamaygan, v) o'zgarmagan.

9. Quyidagi ko'rsatkichlar o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni ko'rsating:

a) mahsulotni sotishdan olingan foyda;

b) sotilgan mahsulot rentabellik darajasi;

10. Korxonada bo'yicha ishlab chiqarilgan mahsulot va ularga qilingan xarajatlar haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Mahsulot turlari	Ishlab chiqarilgan, birlik			Qilingan xarajatlar, ming so'm		
	Bazis davr	Joriy davr		Bazis davr	Joriy davr	
		Biznes reja bo'yicha	Amalda		Biznes reja bo'yicha	Amalda
A	200	224	228	100,0	100,8	91,2
B	600	620	630	480,0	446,4	403,1

Barcha ishlab chiqarilgan mahsulot va uning har bir turi bo'yicha:
1) mahsulot tannarx bo'yicha reja topshirig'i, biznes rejani bajarilishi va dinamika indekslarni; 2) mahsulot tannarxi pasayishi natijasida qilingan iqtisod summasini: reja bo'yicha, amalda, biznes rejadan orttirilgani.

10. Korxonaga bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Mahsulot turlari	Mahsulot ishlab chiqarish uchun qilingan xarajat, ming so'm		Mahsulot tannarxining o'garishi, % amalda
	Bazis davr	Joriy davr	
A	2800	2930	+4,0
B	3000	3250	-3,1
V	2400	2560	-

1) mahsulot ishlab chiqarish uchun qilingan xarajatning umumiy indeksi;

2) mahsulot tannarxi umumiy indeksi;

3) joriy davrda mahsulot tannarxi o'zgarishi natijasida qilingan iqtisod (ortiqcha sarflash) summasini aniqlang.

12. Firmaning ikkita filialida ishlab chiqarilgan bir xil mahsulot haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Filial	Bazis davr		Joriy davr	
	Ishlab chiqarilgan mahsulot birligi	Mahsulot birligi tannarxi, p.b.	Ishlab chiqarilgan mahsulot birligi	Mahsulot birligi tannarxi, p.b.
№1	1300	320	1320	320
№2	1000	280	1140	290

1) har bir filialda mahsulot birligi tannarxining o'zgarishi;

2) firma bo'yicha ishlab chiqarilgan mahsulot o'rtacha tannarxi;

3) mahsulot tannarxi umumiy indeksleri; a) o'zgaruvchi tarkibli; b) doimiy tarkibli; v) tarkib o'zgarishlarining ta'siri indeksini aniqlang. Olingan natijalardagi ko'rsatkichlarning iqtisodiy mohiyatini aytib bering.

13. Korxonaga bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Mahsulot turlari	Ishlab chiqardi, dona			Bir birlik mahsulot tannarxi, p.b.			Bir birlik mahsulot bahosi, p.b.		
	Bazis davr	Joriy davri		Bazis davr	Joriy davr		Bazis davr	Joriy davr	
		Reja bo'yicha	Amalda		Reja bo'yicha	Amalda		Reja bo'yicha	Amalda
A	1000	1100	1080	20,0	18,0	21,0	30,0	30,0	32,4
B	900	920	920	100,0	90,0	91,0	120,0	120,0	124,0
V	200	-	-	40,0	-	-	42,0	-	-
G	-	200	400	-	60,0	58,0	-	66,0	66,0

Korxonada bo'yicha 1) 1 p.b. mahsulotga qilingan xarajat darajasi: a) bazis davrda; joriy davrda (reja bo'yicha va amalda); 2) 1 p.b. mahsulotga qilingan xarajat indekslarini: a) reja topshirig'i, b) rejani bajarilishi, v) dinamika; 3) 1 p.b. mahsulotga qilingan xarajatning amaldagi va rejadagi darajasini va ularning quyidagi omillar ta'siri ostida o'zgarishini (absolyut va nisbiy darajada), assortiment o'zgarishi, tannarxni o'zgarishini, tannarx dinamikasi; 4) qiyosiy mahsulot tannarxi bo'yicha: reja topshirig'i, rejani bajarish darajasi va dinamika indekslarini aniqlang.

14. Korxonada bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan, ming p.b.:

- Reja bo'yicha:

ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati – 3600

ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxi – 2880

- Amalda:

ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati,

rejada qabul qilingan bahoda – 3921

Amaldagi sotuvdagi bahoda – 4000

- Amalda ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxi:

rejada qabul qilingan tannarx bo'yicha – 3638

amalda – 3000

Tannarx bo'yicha reja bajarilish darajasini aniqlang va unga ta'sir etgan omillar (assortiment, tannarx va baho) quvvatini hisoblang.

15. Korxonaning qiyosiy baholarda hisoblangan mahsuloti hajmi joriy davrda bazis davriga nisbatan 1,4 marta, uni ishlab chiqarish uchun qilingan xarajat esa – 30 % ortgan. 1 p.b. mahsulotga qilingan xarajat ko'rsatkichi qanday o'zgargan?

16. Mahsulot ishlab chiqarish uchun quyidagi xarajatlar amalga oshirilgan, ming p.b.:

Xarajat moddalari	Amalda ishlab chiqarilgan mahsulotga xarajatlar				Farqi	
	Bazis davr tannarxi darajasida, %		Amaldagi tannarxi darajasida, %		+-	%
Mahsulotga qo'yiladigan xomashyo va asosiy materiallar, ehtiyot qismlar, mahsulotlarni o'rash, joylash uchun materiallar va h.k.	3000	15,5	3100	15,9		
Ishlab chiqarish xususiyatiga ega ish va xizmatlar	1600	8,2	1800	8,9		
Yoqilg'i va energiyaning hamma turlari	1400	7,2	1440	7,1		

Ishlab chiqarish xodimlari asosiy va qo'shimcha ish haqi, sug'urta ajratmalari bilan birga	10400	53,8	10600	52,8		
Asosiy fondlar va nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi	300	1,6	320	1,5		
Ishlab chiqarish xarakteridagi boshqa xarajatlar	2600	13,7	2800	13,8		
Jami	19300	100,0	20060	100,0		

1) Amalda ishlab chiqarilgan mahsulotga xarajatlar tarkibi: bazis davr tannarxi va amaldagi tannarx bo'yicha; 2) xar bir modda bo'yicha (absolyut va nisbiy miqdorlarda) tafovutni va uning mahsulot to'liq tannarxiga ta'sirini (%) aniqlang.

17. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr
Ekin maydoni, ga.	200	220
Yalpi hosil, ts.	4000	4840
Mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari, ming p.b.	2000	2516

1) Hosildorlik darajasi va dinamikasi 1 ga. yerga va 1 ts. mahsulotga qilingan xarajat ko'rsatkichlari; 2) 1 ga. yer yoki 1 s. mahsulotga qilingan xarajat ko'rsatkichi o'zgarishining mahsulot tannarxiga ta'siri (absolyut va nisbiy ko'rsatkichlarda) aniqlang.

18. Korxonada joriy davr bo'yicha quyidagi ma'lumotlar mavjud, p.b.:

Ko'rsatkichlar	Reja bo'yicha	Reja bo'yicha amalda sotilgan mahsulotga nisbatan	Amalda
Sotishdan tushgan tushum (QQS va aksizsiz)	2000	2040	2142
Sotilgan mahsulot tannarxi	1800	1872	1860

1) Foyda summasi va rentabellik darajasi bo'yicha rejaning bajarilish darajasi; 2) mahsulotni sotishdan olingan foyda summasiga ta'sir etgan omillar darajasini (absolyut va nisbiy ko'rinishda); 3) sotilgan mahsulot rentabelligi ko'rsatkichi bo'yicha tafovutni va unga ta'sir etgan omillar: assortiment, mahsulot tannarxi va baho ta'sirini aniqlang.

19. Savdo firmasi bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan, ming p.b.

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr
Muomala xarajatlari, jami	130	154
Shu jumladan:		
- tashish xarajatlari	20	24
- ish haqi	80	100
Chakana tovar aylanishi	2000	2200
Chakana baho indeksi, %	200	216

1) Muomala xarajatlari darajasi (tovar aylanishiga nisbatan %) umumiy va ayrim moddalar bo'yicha bazis va joriy davr uchun; 2) muomala xarajatlarining har bir moddasi bo'yicha iqtisod (ortiqcha sarflash) summasi (p.b. va %) va uning umumiy muomala xarajatlariga ta'siri; 3) muomala xarajatlarining nisbiy ko'rsatkichini pasayishi (o'sishi) darajasi va hajmi; 4) tovar aylanishining qiyosiy va amaldagi baholarda (p.b., %) o'zgarishini aniqlang.

20. Tovar aylanishi va muomala xarajatlari bo'yicha quyidagi ma'lumotlar mavjud, mln. p.b.

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr
Tovar aylanishi	400	462
Muomala xarajatlari	29,0	30,0

Joriy davrda bazis davriga nisbatan sotilgan mahsulotlar bahosi 10 %ga, baho va tariflarning o'zgarishi natijasida muomala xarajatlari 3 %ga ortgan.

1) Muomala xarajatlarining nisbiy darajasi; 2) muomala xarajatlari darajalarining indeklari (joriy va o'zgarimas baholarda); 3) joriy davrda muomala xarajatlarining pasayishi (ortishi) natijasida olingan iqtisod (ortiqcha sarflash) summasini aniqlang.

21. Korxonaga bo'yicha bazis va joriy yil bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (ming so'm):

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr	
		Biznes reja bo'yicha	Amalda
Sotilgan mahsulotning to'liq tannarxi	104160	110360	111440
Sotishdan tushgan tushum	108240	117400	118200

1. Yalpi foyda summasi aniqlang: bazis davrda, joriy davrda: a) biznes reja bo'yicha, b) amalda.

2. Joriy davrda (foizlarda): a) biznes rejaga nisbatan, b) bazis davriga nisbatan.

22. Sanoat korxonasida 10 yil davomida yalpi foyda summasi 3,6 marta ortgan, korxonaga aktivlarining o'rtacha yillik qiymati esa 2 barobar ortgan. Aktivlar rentabelligi 10 yil mobaynida qanday o'zgargan?

23. Korxonaga bo'yicha bazis va joriy davrda quyidagi ma'lumotlar berilgan (mln. so'm):

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr
Mahsulotni sotishdan tushum	80	94
Sotilgan mahsulotning to'liq tannarxi	54	66
Asosiy ishlab chiqarish va aylanma vositalarning o'rtacha yillik qiymati	104	120

X BOB. XIZMAT KO'RSATISH SOHASI STATISTIKASI

10.1. Tovar aylanishi turlari va ko'rsatkichlar tizimi

Umuman iqtisodiy faoliyat ishlab chiqarishdan boshlanib, iste'mol bilan tugallanadi. Shuning uchun ishlab chiqarilgan tovarlar iste'molchilarga yetkazish xizmatini amalga oshirish kerak. Bu xizmatni savdo tarmog'i amalga oshiradi va u tovarlarni ishlab chiqaruvchilardan olib, iste'molchilarga yetkazib berish vazifasini bajaradi. Buning uchun tovarlar bir geografik punktdan ikkinchisiga o'tkaziladi, tovar-pul almashuvi amalga oshiriladi. Natijada tovarlarga egalik qilish huquqi bir iqtisodiy birlikdan ikkinchisiga o'tadi.

Tovarlarni sotish (pulga almashtirish) vaqti va joyi har doim ham o'zaro to'g'ri kelavermaydi. Oldi-sotdini tovarlar joyini o'zgartirmay, bir necha marta amalga oshirish mumkin va aksincha.

Ishlab chiqarilgan tovar oxirgi iste'molchiga yetib kelguncha yo'lda o'z egasini bir necha marta almashtiradi. Ishlab chiqaruvchi bilan iste'molchi o'rtasida bir necha savdo vositachilari xizmat ko'rsatadilar, ularning vazifasi tovarlarning fizik (hududiy) va iqtisodiy (bir mulkdordan ikkinchisiga) jihatdan harakatini amalga oshirishdan iborat. Savdo vositachilariga faqat tovarlarni olib sotuvchilargina emas, balki oluvchi bilan sotuvchilarning bir-birlarini topishga yordam beruvchilar va ma'lum mukofotlar evaziga ular o'rtasida bitim tuzishga yordam beruvchilar ham kiradi.

Mulk egasi'zgarishi bilan bog'liq har qaysi oldi-sotdi tovarlar harakatidagi bo'g'in bo'lib, tovarning bir mulk egasidan ikkinchisiga o'tish soni esa tovar harakatidagi bo'g'in deb ataladi. Bo'g'inlar soni ortishi savdo samaradorligini pasaytiradi, tovarlar bahosini oshirib, xaridorlarning sotib olish qobiliyatini pasaytiradi. Shuning uchun bu ko'rsatkichni pasaytirishga erishishi lozim.

Tovar va xizmatlar bozorining markaziy ko'rsatkichi tovar aylanishi ko'rsatkichi hisoblanadi va u quyidagilarni ifodalaydi:

- tovarlar massasi qiymati;
- sotuvchilarning pul tushumi;
- xaridorlarning tovarlarni sotib olish uchun qilgan xarajatlari summasi;
- bozorning rivojlanish darajasi.

Bu ko'rsatkich iqtisodiyotni turli yo'nalishlar bo'yicha tahlil qilishda keng qo'llaniladi. Uning hajmiga ko'ra savdo korxonalarini hajmi, savdo

sohasining tarkibi, bozorning holati va rivojlanish darajasi baholanadi. Tovarlarini sotishdan tushgan tushum – tovarlarning aylanish hajmi savdo firmasi faoliyatiga baho berishda asosiy ko'rsatkich hisoblanadi.

Aholining turmush darajasi statistikasida tovar aylanish hajmi aholining tovar va xizmatlarni sotib olish xarajatlari, shuningdek, shaxsiy iste'mol darajasini ham ifodalaydi. Makroiqtisodiy statistikada YaIMni oxirgi foydalanish yo'nalishlari bo'yicha o'rganishda uy xo'jaliklarining oxirgi iste'moli xarajatlarini hisoblash uchun asos hisoblanadi.

Agar tovarlar bahosi "R" bilan, sotilgan hajmi "q" bilan belgilansa, u holda tovar aylanish hajmi quyidagicha aniqlanadi:

$$TA = \sum q \times P$$

Tovar aylanish tarkibi quyidagi yo'nalishlar bo'yicha o'rganiladi:

- natural-mulk tarkibi (tovarlar guruhi) bo'yicha;

- sotilayotgan tovarlarning iqtisodiy yo'nalishi bo'yicha, ishlab chiqarish vositalari tovar aylanishi (ishlab chiqarish texnik vazifasini bajaruvchi tovarlar) va oxirgi foydalaniladigan iste'mol tovarlar aylanishi, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini tayyorlash va h.k.;

- mulk shakli bo'yicha;

- hududlar bo'yicha.

Ishlab chiqaruvchilarning tovar aylanishi – ular tomonidan savdo sohasiga kiritilgan tovarlar masalasining hajmini ifodalasa, Savdo tashkilotlarining tovar aylanishi - savdo tarmog'i vositachilik faoliyatining umumiy natijasini ifodalaydi.

Savdo tarmog'ida iste'molchilar sifatida savdo korxonalarini va iste'molchilar qatnashadilar. Iste'molchilar, o'z navbatida, ikkiga bo'linadi:

1. Yalpi iste'molchilar (ishlab chiqaruvchi korxonalar, davlat budjet tashkilotlari, davlat budjeti qaramog'idagi uy xo'jaliklari va h.k.).

2. Yakka iste'molchilar - aholining barchasi va uy xo'jaliklari.

Har qanday oldi-sotdi jarayonida ikki tomon: sotuvchi va oluvchi qatnashadi va oluvchi kimligiga qarab tovaraylanmaning to'rt kategoriyasi ajratiladi: ulgurji, chakana, yalpi va sof tovar aylanishi.

Ulgurji tovar aylanishi – ishlab chiqaruvchilar va savdo vositachilari tomonidan tovarlarni katta partiyalari bo'yicha boshqa savdo vositachilariga qayta sotish uchun, shuningdek, yalpi iste'molchilarga o'z faoliyatini amalga oshiruvchilarga (masalan, sanoat korxonalariga xomashyo va materiallarni qayta ishlash uchun sotish, ijtimoiy-madaniy soha tashkilotlari va muassasalariga uskunalari va xo'jalik buyurtmalarini sotish, tovarlarni eksportga sotish va h.k.) sotishni ifodalaydi.

Chakana tovar aylanishi – aholiga naqd pulga barcha savdo shoxobchalari: savdo korxonalari, umumiy ovqatlanish korxonalari, pochta aloqasi korxonalari, avtomobillarga yoqilg'i quyish shoxobchalar, dorixonalar, tovar, oziq-ovqat va aralash bozorlar orqali sotish summasi, aholiga kredit kartochkalari, omonat kassalar hisob-kitob cheklari, aholining omonat kassalarga qo'ygan mablag'lari hisobidan, pochta orqali naqd pulsiz sotishlar, shuningdek, chakana savdo korxonalaridan ijtimoiy soha muassasalariga, sanatoriy kasalxona, bolalar bog'chalari va h.k.larga naqd pulsiz oziq-ovqat muassasalaridagi sotishlar ham kiritiladi.

Yalpi tovar aylanishi – ma'lum vaqt oralig'ida tovarlarning ishlab chiqaruvchidan iste'molchiga harakati davomidagi sotish summasini ifodalaydi. U ulgurji va chakana savdo summasining yig'indisiga teng. Bu shartli ko'rsatkich tarkibida takroriy hisoblash mavjud, chunki bunda har bir tovar iste'molchiga etib kelguncha necha marta sotilsa, u shuncha marta tovar aylanishi hajmiga qo'shiladi va uning hajmini takroriy hisoblash evaziga oshirib ko'rsatadi. Masalan, ishlab chiqaruvchi korxonalar tovarlarni ulgurji savdo korxonasiga sotsa, ular, o'z navbatida, shu tovarlarni chakana savdo korxonalariga sotadi, chakana savdo korxonalari esa tovarlarni aholiga sotadi. Demak, bunda bitta tovarning qiymati, u nechta bo'g'indan o'tgan bo'lsa, u shuncha marta qo'shiladi. Tovar aylanish hajmidagi shu takroriy hisoblamalar ayirib tashlansa, oxirgi sotish sof tovar aylanishi hajmiga ega bo'ladi.

Sof tovar aylanishi – tovarlarni oxirgi marta sotish summasi bo'lib, buning natijasida tovarlar savdo sohasidan chiqib ketadi. U chakana tovar aylanish summasi va yalpi iste'molchilarga ulgurji sotish summalari yig'indisiga teng bo'lib, tovarlarni oxirgi bevosita iste'molchiga sotish summasini ko'rsatadi. Mamlakat miqyosida sof tovar aylanish summasi, chakana tovar aylanishi summasiga teng bo'ladi.

Tovarlarni ishlab chiqarilgandan so'ng necha bo'g'indan o'tib iste'molchiga yetkazilishini hisoblash maqsadida bo'g'in koeffitsiyenti aniqlanadi.

Bo'g'in koeffitsiyenti = Yalpi tovar aylanishi / sof tovar aylanishi.

Bu ko'rsatkichning mohiyati shundaki, u tovarlarni ishlab chiqaruvchidan to iste'molchiga yetib kelguncha o'rtacha necha bo'g'indan o'tganligini (yoki ular iste'molchiga yetib kelguncha o'rtacha necha marta sotilgani yoki tovar muomalasidan chetga chiqqanligini) ifodalaydi va bu koeffitsiyent qanchalik kichik bo'lsa, savdo samaradorligi shunchalik ortadi va aksincha.

10.2. Tovar aylanishi hajmi, tarkibi va tovar zaxiralari ko'rsatkichlari

Tovar aylanishining umumiy hajmi sotilgan ayrim tovarlar yig'indisidan tashkil topadi. Ularning tarkibi, ko'p jihatdan iste'mol tarkibi va sifatini ifodalaydi hamda aholining turmush darajasiga ta'sir ko'rsatadi. Ulgurji savdoda tovarlarni yetkazib berish hajmi tovar turlari bo'yicha amalga oshiriladi. Chakana savdoda esa ayrim sotilgan tovar turlarining sotilgan hajmini ajratish mumkin emas. Bu masala ayrim tovar turlari bo'yicha tuzilgan balanslardan olinadi.

$$r = 3_b + K - X - 3_0,$$

bunda: r – ayrim tur tovarlarning sotilish hajmi;

K – tovarni sotib olish;

X – hujjat bo'yicha tovarlar xarajati (tabiiy yo'qotish);

$3_b, 3_0$ – davr boshi va oxiridagi tovarlar qoldig'i.

Chakana savdo tovar aylanish tarkibi yirik tovar guruhlari bo'yicha o'rganiladi: don va non mahsulotlari, sut va go'sht mahsulotlari, konditer mahsulotlari va h.k.

Tovar aylanish hajmining ortib borishi aholi turmush darajasi bilan bog'liq bo'lib, uning dinamikasini o'rganish maqsadida indeks usulidan keng foydalaniladi.

Tovar aylanishining hajmi indeksi amaldagi baholarda quyidagicha tuziladi:

$$J_{va} = \frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_0 p_0}$$

bunda: $q_1 q_0$ – joriy va bazis davrda sotilgan mahsulot hajmi;

$p_1 p_0$ – joriy va bazis davrdagi sotilgan mahsulotlar bahosi.

Bunda bahoning ta'sirini yo'qotish maqsadida qiyosiy baholarda hisoblangan tovar aylanishining fizik hajmi indeksi aniqlanadi.

$$J_{va f.x.} = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_0 p_0}$$

Masalan, oziq-ovqat tovarlari savdosi bo'yicha quyidagi ma'lumotlar mavjud:

Amaldagi bahoda tovar aylanishi indeksi:

$$J_{va} = (250,000 + 80,000 + 180,000) / (75,000 + 20,000 + 45,000) = 510,000 / 140,000 = 3,642 \text{ yoki } 364,2\%$$

Qiyosiy bahodagi tovar aylanishi indeksi:

$$J_{va} = (150,000 + 100,000 + 180,000) / (75,000 + 20,000 + 45,000) = 430,000 / 140,000 = 3,071 \text{ yoki } 307,1\%$$

Demak, JD tovar aylanishi BD tovar aylanishiga nisbatan joriy baholarda 3,64 marta, qiyosiy baholarda esa 3,07 marta ortgan.

10.2.1-jadval

Tovar aylanishini amaldagi va qiyosiy baholarda hisoblash

Tovarlar guruhi	BD			JD			Bazis bahosidagi tovar aylanishi (m.s.)
	Hajmi (tonna)	Bahosi (so'm/kg.)	Tovar aylanishi (ming.s.)	Hajmi (tonna)	Bahosi (so'm/kg.)	Tovar aylanishi (ming.s.)	
	q_0	P_0	$q_0 P_0$	q_1	P_1	$q_1 P_1$	
A	5000	1,5	75000	10000	25	250,000	150,000
B	1000	20	20000	5000	16	80,000	100,000
V	1500	30	45000	6000	30	180,000	180,000
Jami	-	-	140,000	-	-	510,000	430,000

Yuqoridagi agregat indekslarni faqat sotilgan mahsulot hajmi natural ko'rinishda berilganda qo'llash mumkin. Masalan, oziq-ovqat mahsulotlarini do'konlarda sotilish hajmi. Sanoat mahsulotlari odatda pul shaklda hisoblanadi, shuning uchun tovar aylanishining fizik hajmi indeksini hisoblashda o'rtacha garmonik formulasidan foydalaniladi:

$$J_{v/a} = \frac{\sum \frac{1}{i_p} q_1 P_1}{\sum q_0 P_0}$$

Bu agregat indeks joriy davr va bazis davr tovar aylanishining umumiy hajmi va baho indeksi berilgan holatlarda qo'llaniladi.

10.2.2-jadval

Chakana tovar aylanish hajmini qiyosiy baholarda hisoblash

Tovarlar guruhi	Chakana savdo tovar aylanishi (ming so'm)		Baho indeksi (%)	JD tovar aylanishi bazis davr bahosida $q_1 P_1 / i_p$
	BD	JD		
	$q_0 P_0$	$q_1 P_1$	i_p	$q_1 P_0$
A	80,000	164,000	80	205,000
B	25,000	48,300	105	46,000
V	64,000	72,000	120	60,000
G	31,000	45,000	90	50,000
Jami	200,000	329,300	-	361,000

Amaldagi bahoda tovar aylanish indeksi:

$$J_{t.a.b.} = \frac{164,000 + 48,300 + 72,000 + 45,000}{80,000 + 25,000 + 64,000 + 31,000} = \frac{329,30}{200,000} = 1,646$$

yoki 164,6 %

$$J_{t.a.b.} = \frac{164,000/0,8 + 48,300/1,05 + 72,000/1,20 + 45,000/0,9}{80,000 + 25,000 + 64,000 + 31,000} = \frac{361,000}{200,000} = 1,805$$

yoki 180,5 %

Demak, JD tovar aylanishi BD tovar aylanishiga nisbatan joriy baholarda 64,6 %ga, qiyosiy baholarda esa 80,5 %ga ortgan. Jon boshiga to'g'ri keladigan tovar aylanish hajmi muhim sifat ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Uni aniqlash uchun qiyosiy baholardagi tovar aylanish hajmi o'rtacha yillik aholi soniga bo'linadi. Uning hajmi va tarkibiga ijtimoiy-iqtisodiy, demografik, tabiiy iqlim va savdoni tashkil etish kabi omillar ta'sir ko'rsatadi. Ularning umumiy ko'rsatkichga ta'sirini o'rganish uchun guruhlash, dispersion, korrelyatsion, regression, indeks usullaridan foydalaniladi.

Tovar zaxiralari tovar aylanishining muhim sharti hisoblanadi. Tovar zaxiralari deb, ishlab chiqarishdan chiqib, to sotilgunga bo'lgan davrda muomala sohasida mavjud tovarlar massasiga aytiladi va ularning quyidagi turlari o'zaro ajratiladi.

1) Joriy tovar zaxiralari, bular savdning kundalik ehtiyojlarini qondiradilar;

2) Mavsumiy tovar zaxiralari, bular yilning fasllari bo'yicha savdo tashkil etiladi (masalan, kartoshka, mevalar, sabzavotlar va hokazo);

3) Borish qiyin bo'lgan mintaqalarda tashkil etiluvchi zaxiralari, ularni olib borish davrlari orasida tashkil etiladi.

Tovar zaxiralarining hajmi, o'z navbatida, tovar aylanish hajmi, talab va taqdimga bog'liq bo'ladi.

Tovar zaxirasi hajmi ma'lum kunga (momentga) nisbatan, davr bo'yicha ularning o'rtacha qoldig'i esa o'rtacha xronologik formula bo'yicha aniqlanadi. Bu ko'rsatkich o'rganilayotgan davrda har kuni qancha miqdordagi tovarlarning muomalada bo'lganini ifodalaydi.

Tovarlar aylanishini to'xtovsiz ta'minlash maqsadida zaxiralari to'xtovsiz to'ldirib turiladi.

Tovarlar aylanishi tezligi deb, tovar zaxirasiga teng miqdordagi tovarlarning aylangan vaqti aytiladi. Bu holatni o'rganish uchun ikkita ko'rsatkichdan foydalaniladi.

Tovar zaxirasining aylanish tezligi - sonini aniqlash uchun tovar aylanish hajmi, tovar zaxirasining o'rtacha hajmiga bo'linadi:

$$N=V/S.$$

Necha kunda bir marta aylanishini aniqlash uchun davrdagi, kunlar soni tovar zaxirasining aylanish tezligiga bo'linadi:

$$t=D/P.$$

Tovar aylanishining tovar zaxirasi bilan ta'minlanish darajasini aniqlash uchun bir kunlik tovar zaxirasi, bir kunlik tovar aylanish hajmiga bo'linadi:

$$t=C/V.$$

Masalan, Chakana savdo firmasida tovar zaxiralari:

1-may kuniga – 100 mln.so'm.

1-iyun kuniga – 120 mln. so'm.

May oyi tovar aylanishi – 220 mln. so'm.

U holda, $T/Z_{o'rtacha\ qoldig'i}=100+120/2=110$ mln. so'm.

Demak, may oyida kunlik o'rtacha zaxira 110 mln. so'mga teng bo'lgan.

$$T/Z_{aylanish\ tezligi}=220/110=2\ marta$$

Demak, may oyida tovar zaxiralari 2 marta, yoki 15 kunda bir marta yangilangan (30:2).

Tovar aylanishi 1-iyunga tovar zaxirasi bilan ta'minlanish darajasi =

$$(120:220)/30=120:7,33=16,4\ kun$$

Demak, tovar aylanish tezligi o'zgarmasa, mavjud zaxiralarni sotish jarayonini 16,4 kun davomida ta'minlaydi.

"A" mamlakatda 2013-yilning yanvar-dekabrida iste'mol mahsulotlarining chakana tovar aylanmasi 5736,8 mlrd. so'mni yoki o'tgan yilning shu davriga nisbatan 108,2 %ni tashkil etdi.

10.2.3-jadval

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning mulkchilik shakllari bo'yicha chakana tovar aylanmasi

	Mlrd. so'm	2013-yilga nisbatan foiz hisobida	Jamiga nisbatan foiz hisobida
Jami	5736,8	108,2	100,0
shu jumladan, mulkchilik shakllari bo'yicha:			
Davlat mulki	25,3	49,4	0,4
Nodavlat mulki	5711,5	108,7	99,6
Undan fuqarolarning xususiy mulki	4810,5	109,2	83,9

Savdo korxonalarining chakana savdo aylanmasi yuqori sur'atlarda rivojlanib, 2013-yilning yanvar-dekabr oylariga nisbatan 16,4 %ga o'sib, tovar aylanmasining umumiy hajmida uning ulushi 28,3 %ni tashkil etdi.

Dehqon, buyum va ixtisoslashtirilgan bozorlar tomonidan hisobot davrida iste'mol tovarlari sotish umumiy hajmining 71,7 %i amalga oshirildi, bu 2009-yilning shu davriga nisbatan 5,2 %ga yuqoridir.

Norasmiy sektorning (buyum bozorlari va ixtisoslashtirilgan bozorlar) tovar aylanmasi 1556,0 mlrd. so'm yoki 106,8 %ni va tovar aylanmasining umumiy hajmida uning ulushi 27,1 %ni tashkil etdi.

Dehqon bozorlarining tovar aylanmasi 4,3 %ga o'sib, 2555,8 mlrd. so'm va tovar aylanmasining umumiy hajmida uning ulushi 44,0 %ni tashkil etdi.

10.2.4-jadval

2013-yil yanvar-dekabrida chakana savdo aylanmasi umumiy hajmining sotish kanallari bo'yicha rivojlanishi

Ko'rsatkichlar	MLrd. so'm	2012-yilga nisbatan foiz hisobida	Jamiga nisbatan foiz hisobida
Chakana tovar aylanmasi	5736,8	108,2	100,0
shu jumladan:			
Savdo korxonalari	1625,0	116,4	28,3
Bozorlar	4111,8	105,2	71,7
Ulardan:			
Dehqon (oziq-ovqat) bozorlari	2555,8	104,3	44,6
Buyum bozorlari va aralash bozorlar	1556,0	106,8	27,1

Oziq-ovqat mahsulotlarini sotish 4,6 %ga, nooziq-ovqat tovarlarini sotish esa 12,5 %ga oshdi. Chakana tovar aylanmasi tarkibida oziq-ovqat mahsulotlari ulushi 2012-yil yanvar-dekabrdagi 54,7 %dan 53,5 %ga tushdi, nooziq-ovqat tovarlari ulushi 45,3 %dan 46,5 %ga ko'paydi.

Umumiy o'vqatlanish tovar aylanmasi 142,2 mlrd. so'mni tashkil etdi va 2012-yilning yanvar-dekabriga nisbatan 1,5 %ga, jumladan, rasmiy sektorning tovar aylanmasi 4,3 %ga kamaydi, xususiy tadbirkorlar aylanmasi esa 12 %ga o'sdi.

2014-yilning 1-yanvar holatiga chakana savdodagi tovar zaxiralari 39,2 mlrd. so'mni yoki 24 savdo kunini, shu jumladan, konsignatsiya tovarlari 1,6 mlrd. so'm yoki 1 savdo kunini tashkil etdi.

10.3. Tovarlarini sotuvchi va xaridor o'rtasidagi bitim shartlarining bajarilish statistikasi

Tovarlar aylanish jarayonini sotuvchi va oluvchi orasidagi bitimni quyidagi ko'rsatkichlar: jo'natilgan tovarlar hajmi, ularning assortimenti va muddati bo'yicha o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Bitim tuzilayotgan vaqtda tomonlarning huquqi, majburiyatlari va savdoning barcha elementlari kelishib olinadi. Shu kelishuv-bitim shartlarining bajarilish darajasi quyidagicha o'rganiladi:

1. Hajmi bo'yicha:

- bir tovar bo'yicha tovarlarning ayrim turlari bo'yicha bitimning bajarilish darajasi $i_q = q_a/q_b$

- bitimdagi barcha tovar turlari bo'yicha bitimning bajarilish darajasi

$$J_{qp} = \sum q_a \times p_a / \sum q_b \times p_b,$$

bunda: $\sum q_a \times p_a$ – joriy baholarda hisoblangan amaldagi jo'natilgan mahsulot hajmi;

$\sum q_b \times p_b$ – bitim bo'yicha jo'natilishi lozim bo'lgan mahsulot hajmi;

- amalda jo'natilgan mahsulot hajmining bitim bo'yicha jo'natilish lozim bo'lgan mahsulot hajmidan absolyut farqi:

$$\Delta qp = \sum q_a p_a - \sum q_b p_b.$$

Bitimni umumiy bajarish darajasi indeksi hajmiga uchta omil: tovarlar bahosi, hajmi va assortimenti ta'sir ko'rsatadi. Ularning ta'sir etish darajasi omilli indekslar yordamida aniqlanadi.

10.3.1-jadval

Bitim bo'yicha ulgurji savdo firmasi xaridorga ikki xil bo'yoq yuborishi lozim

Bo'yoq turi	Tovarlar hajmi, kg		1 kg bahosi, so'm		Jo'natilgan hajmi, m.s.	
	Bitim bo'yicha	Amalda	Bitim bo'yicha	Amalda	Bitim bo'yicha	Amalda
	q_b	q_a	p_b	p_a	$q_b^* p_b$	$q_a^* p_a$
Oq	500	450	20	20	10,0	9,0
Ko'k	500	530	30	40	15,0	21,2
Jami	1000	980	-	-	25,0	30,2

Tovarlarni jo'natish hajmi indeksi:

$$J_{qp} = \sum q_a \times p_a / \sum q_b \times p_b = 30,2 / 25,0 = 1,208 \text{ yoki } 120,8\%$$

$$\text{yoki } \Delta qp = \sum q_a p_a - \sum q_b p_b = 30,2 - 25,0 = +5,2 \text{ m.s.}$$

Demak, pul shaklda bo'yoqlar jo'natish hajmi bitimga nisbatan 20,8 % yoki 5,2 ming so'mlik ortiq bo'lgan. Lekin jo'natilgan bo'yoq hajmi bitimga nisbatan natural shaklda 20 kg. (980-1000=-20) yoki 0,2 % kam bo'lgan:

$$J_q = \sum q_a / \sum q_b = 980 / 1000 = 0,998 \text{ yoki } 99,8 \%$$

Agar bo'yoqlarning bahosi va assortimenti bitimda belgilangandek bo'lsa,

$\Delta q = \sum q_b p_b \times (J_q - 1,0) = 25 \times (0,998 - 1,0) = 0,5$ ming so'mlik kam mahsulot yuborilgan edi.

Assortiment bo'yicha bitimning bajarilmaganligi tovarning o'rtacha bahosini 0,408 m.s. yoki 1,6 %ga oshirgan. Bunday holat yuqoriroq bahoga ega bo'lgan ikkinchi tur bo'yoq salmog'i yuqori bo'lgani bilan bog'liq:

$$Rb=25000/1000=25s. Ra=450x20+530x30/980=24900/980=25,408s.$$

$$Jr_{assort}=Ra:Rb=25,408:25,0=1,016 \text{ yoki } 101,6 \%$$

Assortiment hisobiga jo'natilgan mahsulot hajmi 0,4 m.s.ga ortgan

$$\Delta_{assort}=(Rf-Rb)x\sum q_a=0,408x980=0,4 \text{ m.s.}$$

Pul to'lanadigan kuni amaldagi baho bitim tuzilgan vaqtdagi bahoga nisbatan 21,3 % ortgan, natijada jo'natilgan mahsulot hajmi 5,3 m.s.ga ortgan.

$$J_r = \sum q_a p_a / \sum q_a p_b = 30200 / 24900 = 1,213;$$

$$\Delta_r = \sum q_a p_a - \sum q_a p_b = 30200 - 24900 = 5300 \text{ m.s.}$$

Shunday qilib, 3 ta omilning birgalikdagi ta'siri:

$$\Delta_r = 5,3 + (-0,5) + 0,4 = 5,2 \text{ m.s.}$$

$$J_{qr} = 1,213 \times 0,98 \times 1,016 = 1,208$$

$$1,208 = 1,208$$

10.4. Transport va aloqa statistikasi

Transport tarmog'iga quyidagilar kiradi: temir yo'l transporti (tramvay va metropolitenni qo'shgan holda), yo'l transporti (avtomobil va yo'l xo'jaligini saqlash va ta'mirlash, trolleybus transporti), truba orqali o'tkazish transporti, suv transporti, aviatsiya va hokazo.

Transport korxonalarining mahsuloti (yo'l xo'jaligidan tashqari) yuklar va yo'lovchilarni tashishdan olingan daromadlar yig'indisi sifatida qaraladi va u ishlab chiqaruvchilar bahosida aniqlanadi. Yo'l xo'jaligi korxonalarining mahsuloti yo'llarni joriy ta'mirlash va avtomobil yo'llarini saqlash qiymatlari yig'indisiga teng.

Yuk tashuvchi transport mahsuloti natural usulda tashilgan yuklar hajmi, tashish hajmi va yuk aylanishi bilan o'lanadi.

Transport korxonasi faoliyatining eng muhim ko'rsatkichi quyidagicha hisoblanadi:

Tashishga qabul qilingan yuklar hajmi = Xaridorlardan tashishga qabul qilingan yuklar massasi ming m³, dona

Xaridorlarga tashib berilgan yuklar miqdori = Transport korxonalarini tomonidan tashib berilgan yuklar massasi, ming m³, dona

Transport korxonalarining ishlab chiqarish hajmi quyidagi parametrlar bilan o'lanadi:

- tashilayotgan yuklar turlari;

- tashish hajmi – L (km., milyalarda);
- yuk aylanish hajmi (ming km.da) - $\Sigma L_i q_i$.

Bunda:

L – tashish hajmi; q – yuk massasi.

Mahsulotlarni ishlab chiqaruvchilardan to iste'molchilarga yetib kelgunga qadar bosib o'tgan yo'li, ayrim olingan transport turlari bosib o'tgan yo'llar hajmi bilan o'lchanadi. Shuning uchun yuklarning transport tizimida umumiy bosib o'tgan yo'lini aniqlash uchun ayrim olingan transport turlarining quyidagi yuk aylanish ko'rsatkichlari yig'indisi sifatida olinadi:

1. Yuklarni o'rtacha tashish hajmi (bir tonna yukning o'rtacha bosib o'tgan yo'li hajmi):

$$\bar{L} = \frac{\Sigma L_i q_i}{\Sigma q_i}$$

bunda: L_i – hajmi; q_i – yuk massasi.

2. O'rtacha yuk tashishning tezligi (yuk aylanishi jadvallik darajasi):

$$\bar{G} = \frac{\Sigma L_i q_i}{M}$$

Bunda M – foydalanilgan yo'l hajmi.

3. Yuklarni yetkazib berishning o'rtacha davri (o'rtacha 1 tonna yukning yuboruvchidan oluvchiga yetgunga qadar o'tgan davri, sutkada):

$$\bar{t} = \frac{\Sigma t_i q_i}{\Sigma q_i}$$

$t_i - i$ – yukning yetkazib berish davri (sutkada).

4. Yetkazib berishning o'rtacha tezligi (o'rtacha 1 tonna yukning bosib o'tadigan yo'li):

$$\bar{S} = \frac{\Sigma t_i L_i}{\Sigma t_i}$$

5. Tashish ko'effitsiyenti:

$$\text{Tashish } K^T = \frac{\text{Tashilgan yuk hajmi}}{\text{Ishlab chiqarilgan yuk hajmi}}$$

Bu ko'effitsiyent qonun bo'yicha doim birdan kam bo'lishi kerak, lekin qayta tashishlar mavjud bo'lsa yoki qisman qayta ishlash bilan tashilsa, bu ko'effitsiyent birdan katta bo'lishi ham mumkin.

Aloqa tarmog'i quyidagilarni o'z ichiga oladi: pochta, kurer, elektron va radio aloqalar.

Aloqa tarmog'i korxonalarining mahsulot hajmi pochtoni, davriy matbuotni, posilkalarni, yetkazib berish; pochta markalari va otkritkalarni sotish; telefon va telegraf kanallaridan foydalanish; telefonlarni o'rnatish, radio va televideniyeidan tushumlar va h.k. summalarining yig'indisiga teng. Boshqa xizmat ko'rsatish sohasi tarmoqlari statistikasi ham o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Umuman, O'zbekiston Statistika Davlat qo'mitasi axborotnomasiga ko'ra, 2013-yilda aholiga ko'rsatilgan pullik xizmatlar hajmi 7919,8 mlrd. so'mni, uning real o'sishi esa, 2012-yilga nisbatan 113,4 %ni tashkil etdi.

Aholiga pullik xizmatlar ko'rsatishning asosiy qismi rasmiy sektor tomonidan amalga oshiriladi (56,5 %), ushbu sektorda amaldagi korxonalarda xizmatlar hajmi 4474,7 mlrd. so'mni, o'sish sur'ati esa 108,4 %ni tashkil etdi.

Yakka tartibdagi tadbirkorlar tomonidan ko'rsatilgan xizmatlar hajmi 25,4 %ga o'sib, 3611,4 mlrd. so'mni, pullik xizmatlar umumiy hajmidagi ulushi esa 45,6 %ni tashkil etdi.

Aholiga ko'rsatilgan pullik xizmatlar bozorida nodavlat sektori ulushi 76,4 %ni tashkil etdi.

10.4.1-jadval

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning mulkchilik shakllari bo'yicha aholiga ko'rsatgan xizmatlar hajmi

	Mrld. so'm	Jamiga nisbatan foiz hisobida
Jami	7919,8	100,0
Shu jumladan mulkchilik shakllari bo'yicha:		
Davlat mulki	1869,1	23,6
Nodavlat mulki	6050,7	76,4
Undan:		
Fuqarolarning xususiy mulki	4506,4	56,9

Pullik xizmatlar umumiy hajmida maishiy xizmatlar 16,0 %ni yoki 1267,2 mlrd. so'mni tashkil etdi. Ularning real hajmi 2012-yilga nisbatan 13,2 %ga oshdi.

Maishiy xizmatlarning 89,7 % xususiy tadbirkorlar tomonidan amalga oshirilib, ushbu sektorning xizmatlar hajmi 7104,1 mlrd. so'mni, o'sish sur'ati esa taqqoslama baholarda 120,1 %ni tashkil etdi.

Savollar, testlar va masalalar

1. Tovar aylanishi deganda nimani tushunasiz?
  2. Tovar aylanishining qanday kategoriyalari mavjud?
  3. Bo'g'in koeffitsiyenti.
  4. Tovarlarining ayrim turlari bo'yicha balansi.
  5. Tovar aylanishi hajmini joriy va o'zgarmas baholarda hisoblash va ularning ahamiyati.
  6. Tovar zaxiralari turlari.
  7. Tovar zaxiralarning aylanish tezligi.
  8. Tovar aylanishi tovar zaxiralari bilan ta'minlanish darajasi.
  9. Sotuvchi va oluvchi orasidagi bitim bajarilishini ifodalovchi ko'rsatkichlar.
  10. Tovar muomalasi ishlab chiqarish jarayonining qanday bosqichi?
    1. Boshlang'ich bosqichi.
    2. Yakunlovchi bosqichi.
    3. Oraliq bosqichi.
    4. Takror ishlab chiqarish jarayonining ishlab chiqarish bilan iste'molni bog'lovchi bosqichi.
    5. Tovarlarini iste'molchiga yetkazib beruvchi bosqich.
- Javob: 1., 2., 3., 4., 5.
11. Tovarlar aylanishi ko'rsatkichi deganda nimani tushunasiz?
    1. Tovar muomalasi sohasidagi tarmoqlar uchun tovar aylanishi ko'rsatkichi ularning faoliyatini ifodalovchi asosiy ko'rsatkich.
    2. Tovarlarini sotilish hajmi.
    3. Tovarlarining olinish hajmi.
    4. Sotilish jarayonida tovarlar necha marta aylanishini ifodalaydi.
    5. Ishlab chiqarish jarayonidan chiqib, xaridorga yetib kelguncha tovarlar necha marta sotilishini ifodalaydi.
- Javob: 1., 2., 3., 4., 5.
12. Tovar aylanishini o'rganishda uni qanday kategoriyalarga bo'lib o'rganiladi?
    1. Yalpi tovar aylanishi.
    2. Sof tovar aylanishi.
    3. Ulgurji tovar aylanishi.
    4. Chakana tovar aylanishi.
    5. Yalpi, sof, ulgurji va chakana tovar aylanishi.
- Javob: 1., 2., 3., 4., 5.
13. Bo'g'in koeffitsiyenti qanday aniqlanadi?

1. Yalpi tovar aylanishi: sof tovar aylanishi.
2. Ulgurji tovar aylanishi: sof tovar aylanishi.
3. Sof tovar aylanishi: chakana tovar aylanishi.
4. Chakana tovar aylanishi: sof tovar aylanishi.
5. Sof tovar aylanishi: ulgurji tovar aylanishi.

Javob: 1., 2., 3., 4., 5.

14. Sotilgan mahsulotning umumiy fizik hajm indeksi:

1. $J_q = q_1 / q_0$
2. $J_q = \sum q_1 p_1 / \sum q_0 p_0$
3. $J_q = \sum q_1 / \sum q_0$
4. $J_q = \sum q_1 p_0 / \sum q_0 p_0$
5. $J_q = \sum q_1 p_1 / \sum q_0 p_1$

Javob: 1., 2., 3., 4., 5.

15. Umumiy baho indeksi:

1. $J_r = r_1 / r_0$
2. $J_r = \sum q_1 p_1 / \sum q_0 p_0$
3. $J_r = \sum r_1 / \sum r_0$
4. $J_r = \sum q_0 p_1 / \sum q_0 p_0$
5. $J_r = \sum q_1 p_1 / \sum q_1 p_0$

Javob: 1., 2., 3., 4., 5.

16. Viloyat bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (p.b.)

- ishlab chiqaruvchi korxonalar o'z viloyatlaridagi ulgurji savdo bilan shug'ullanuvchi firmalar (vositachilar)ga 3800, boshqa viloyatlardagilarga 2800, viloyat chakana savdo korxonalariga 2000, aholiga 400, viloyat korxonalar va tashkilotlariga 800, aholiga 69 p.b. teng tovarlar sotgan;

- ulgurji firmalar viloyat ulgurji firmalariga 1000, boshqa mintaqalar ulgurji firmalariga 1200, viloyat chakana savdo korxonalariga 1700, viloyat korxonalar va tashkilotlariga 960, aholiga 100 p.b. teng tovarlar sotilgan;

- chakana savdo korxonalariga aholiga 3580, ijtimoiy soha korxonalariga (sanatoriya, kasalxonalar va h.k.) 620 p.b. teng oziq-ovqat mahsulotlari sotgan.

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlar asosida viloyatdagi tovarlarni sotuvchi va oluvchilar orasida taqsimlanishni ifodalaydigan jadval tuzing.

Viloyat savdosi bo'yicha tovar aylanishining quyidagi ko'rsatkichlarini aniqlang: yalpi, ulgurji, chakana va sof tovar aylanishi, bo'g'n koeffitsiyenti. Viloyat chakana savdo korxonalarida tovar zaxiralari o'zgarishini aniqlang.

17. Tumandagi 3 xil guruh tovarlarning tovar aylanishi va baholari haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Tovarlar	Chakana tovar aylanish amaldagi baholarda, p.b.		Joriy davrda bazis davriga nisbatan bahoning o'zgarishi, %
	Bazis davr	Joriy davr	
A	1000	1200	+5
B	200	2060	-2
V	1500	1700	+14

Har bir tovarlar guruhi va umuman barcha tovarlar bo'yicha amaldagi va qiyosiy bahodagi tovar aylanishi indekslarini hisoblang; tovar aylanishi hajmining absolyut va nisbiy o'zgarishini (omillar bo'yicha); bahoning o'zgarishi natijasida aholining ko'rgan zarar (foyda) hajmini.

18. Har oy boshida tovar zaxiralari quyidagicha bo'lgan (p.b.): yanvar 150, fevral 110, mart 113, aprel 145, may 160, iyun 165, iyul 172. Tovar aylanish hajmi 1-chorakda 1200, 2-chorakda 1400.

Har bir chorak uchun: tovar zaxiralarning aylanish soni, bir aylanish hajmi, 1-iyulga tovar aylanishini, tovar zaxiralari bilan ta'minlaganligini aniqlang.

19. «Hulkar» nomli do'konda iyun oyida 1000 ming so'mlik tovar aholiga sotildi. 100 ming so'mlik tovar pul o'tkazish yo'li bilan sotildi. 240 ming so'mlik tovar kreditga berildi va 140 ming so'mlik tovar omborga qaytarildi. Do'konning chakana tovar aylanishi shartnoma rejasi 900 ming so'm.

Do'kondagi tovar aylanishi umumiy hajmi va tovar aylanish shartnoma rejasi bajarilishini aniqlang.

20. "Xaydar ota" nomli do'kon bo'yicha chorak uchun quyidagi:

Tovar zaxiralari (ming so'm):

1. X - 200
2. XI - 210
3. XII - 204
4. I - 208

Chorakda tovar aylanish hajmi 1030 ming so'm.

Quyidagilarni aniqlang:

1. IV chorakda tovar zaxiralarning o'rtacha hajmi.
2. Tovar aylanish tezligi (aylanish soni bo'yicha).
3. Tovarlar necha kunda bir marta aylanadi?

21. Mamlakat chakana savdosida tovar aylanishi va aholi soni to'g'risida quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Ko'rsatkichlar	Chakana tovar aylanishi, mln. so'm		O'rtacha yillik aholi soni, mln. kishi	
	2012-y	2013-y	2012-y	2013-y
Jami tovar aylanishi	551000	664000	530,0	560,3
Shu jumladan:				
Shahar joylarda	230000	438000	330,0	368,33
Qishloq joylarda	321000	126000	200,0	192,0

Quyidagilarni aniqlang:

1. Aholi jon boshiga tovar aylanishi va tovar aylanish indeklari (jami shahar va qishloq joylari uchun).

2. Umumiy tovar aylanish hajmida shahar va qishloq joylaridagi tovar aylanishi salmog'i.

3. Aholi jon boshiga to'g'ri kelgan tovar aylanish indeksi.

22. Bozor infratuzilmalari bo'yicha aprel va iyul oylari bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan

Bozor infratuzilmalari	Aprel		Iyul	
	Sotilgan mahsulot (t)	1 kg. bahosi (ming so'm)	Tovar aylanishi (mlrd. so'm)	1 kg. bahosi (ming so'm)
Hissador do'konlar	150	260	13,6	170
Xususiy do'konlar	40	300	17,2	160
Dehqon bozorlari	200	200	20,8	140
Boqqollar	10	360	1,2	200

Quyidagilarni aniqlang:

1. Har bir oy uchun tovarning o'rtacha bahosi.

2. Umumiy o'zgaruvchan va o'zgarimas tarkibli baho indeklari.

3. Tabiiy o'zgarishlarni ifodalovchi indeks.

Xulosalar chiqaring.

23. Chakana savdo bilan shug'ullanuvchi savdo firmasining uchta filiali bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Filial tartib raqami	Aylanish vaqti, kunlarda	Bir yillik tovar aylanishi, p.b.
1	10	50
2	9	48
3	8	46

- har bir filialdagi o'rtacha tovar qoldig'i;

- firma bo'yicha tovarlarning o'rtacha aylanish vaqti;

- tovar zaxiralarining o'rtacha aylanish soni aniqlang;

XI bob. TASHQI IQTISODIY FAOLIYAT STATISTIKASI

11.1. O'zbekiston Respublikasi tashqi iqtisodiy aloqalarining shakllari

O'zbekiston Respublikasi bozor iqtisodiyotini barpo eta borib, asta-sekin jahon hamjamiyatiga kirib bormoqda. Ma'lumki, jahon miqyosida mehnat taqsimoti mavjud bo'lib, bu holat mamlakatlararo iqtisodiy aloqalar bo'lishini taqozo etadi, mamlakatlar bazi xil mahsulotlarni ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishga moslashadi.

Mamlakat ichki bozorini tovar va xizmatlar bilan to'ldirishda ichki iqtisodiy faoliyat bilan bir qatorda tashqi iqtisodiy faoliyat ham muhim ahamiyatga ega, chunki jamiyatining talab va ehtiyojlarini faqat ichki ishlab chiqarish hisobiga qondirib bo'lmaydi.

Bunday ixtisoslashuv mamlakatlarning tabiiy sharoiti, ishlab chiqarish tajribasi va taraqqiyot darajasi bilan belgilanadi. Masalan, Yaponiya uchun kompyuter va mashinalarni, AQSh uchun samolyotlarni, Hindiston va Pokiston uchun choyni, O'zbekiston uchun esa paxtani eksport qilish qulay hisoblanadi.

Shunday qilib, tashqi iqtisodiy aloqa – turli mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar bo'lib, iqtisodiy naf ko'rish maqsadida olib boriladi.

Bu munosabatlar quyidagi shakllarda amalga oshiriladi:

- tashqi savdo;
- ishlab chiqarish kooperatsiyasi;
- kapital migratsiyasi;
- ishchi kuchi migratsiyasi;
- o'zaro to'lovlar va hisob valuta muomalalari va h.k.

Mamlakatdagi ishlab chiqarish bilan import hisobiga mamlakat ichki bozorlarining tovar va xizmatlar resurslari shakllanadi. Almashish (oldi-sotdi) operatsiyalari natijasida ulardan xaridorlar, ya'ni aholi va davlat tashkilotlari ixtiyoriga o'tadi va asosan pirovard iste'mol uchun uy xo'jaliklari a'zolari iste'molini qondirish uchun, ya'ni ishchi kuchini qayta tiklash uchun foydalaniladi.

Tovarlarning ikkinchi qismi texnika vositalari omillar bozori tomon harakat qiladi, natijada yangi asosiy fondlar va moddiy-ashyoviy zaxiralar hamda nomoddiy aktivlar jamg'armalari vujudga keladi. Ushbu jamg'armalar va qayta tiklangan ishchi kuchi yangi kengaytirilgan ishlab chiqarish jarayonida moddiy-ashyoviy va shaxsiy inson omillar sifatida xizmat qiladi.

11.2. Bojxona statistikasi

Mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalarini o'rganishda tashqi savdo muhim ahamiyatga ega, statistika esa tashqi savdoni chuqur har tomonlama tahlil qiladi.

Tashqi savdo statistikasining vazifalari quyidagilardan iborat:

- tashqi savdo hajmi, uning tarkibi va dinamikasini o'rganish;
- tashqi savdoning rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni tahlil qilish;
- turli mamlakatlar tashqi savdosini taqqoslash va o'rganish;

Tashqi savdoni o'rganishda bojxona statistikasining ma'lumotlari asos qilib olinadi.

Bojxona statistikasi – tashqi iqtisodiy aloqalar statistikasining bir qismi bo'lib, u mamlakat chegarasidan o'tuvchi tovarlar bilan birga, ayrim ko'rsatilgan xizmatlar va bajarilgan ishlarni ham hisobga oladi. Mamlakatning tashqi savdo aylanmasi bojxona statistikasining o'rganish obyekti hisoblanadi. Tovarlarni eksporti va importini natural va pul shaklda hisobga olish va ularning geografik yo'nalishini aniqlash uning kuzatuv obyekti hisoblanadi.

Mamlakatning bojxona kodeksi bojxona statistikasining asosi hisoblanadi. Ma'lumot manbai esa birlamchi hujjat – yuk bojxona deklaratsiyasidagi (YuBD) ma'lumotlar hisoblanadi.

YuBDda mamlakat chegarasidan tashqariga chiqayotgan va chegaradan kelayotgan tovarlar hisoboti amalga oshiriladi. Deklaratsiyada tovarlarning yo'nalishi (kirish, chiqish) qiymati, tovarning kodi va nomi, sof og'irligi, bojxona tartibi va h.k. keltiriladi. Shu ma'lumotlar asosida mamlakatning tashqi savdosi haqida ma'lumotlar tuziladi, shuning uchun YuBDda bir xil hisob birliklari, shu bilan birga, xalqaro klassifikatorlar va nomenklaturalar qo'llaniladi. Shu asosda tashqi savdo geografiyasini aniqlash mumkin va shu ma'lumotlar bojxona statistikasi uchun ma'lumot manbai hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi bojxona statistikasida tovarlarning quyidagi kategoriyasi hisobga olinadi:

Import:

- erkin muomala uchun olib kiritilgan tovarlar;
- reimport tovarlari;
- bojxona hududida qayta ishlash uchun olib kiritilgan tovarlar;
- bojxona nazorati ostida qayta ishlash uchun olib kiritilgan tovarlar;
- reeksport tovarlari;

- shaxslar tomonidan olib kelinib, davlat foydasiga o'tkazilgan tovarlar;

- bojsiz savdo do'konlariga keltirilgan chet el tovarlari;

- bir yil va undan ortiq muddat bilan ijaraga qo'yish uchun kiritilgan tovarlar;

Eksport:

- bojxona tartibi bo'yicha chetga chiqarilgan tovarlar;

- bojxona hududida qayta ishlashdan so'ng chiqarilgan tovarlar;

- reeksport tartibi bo'yicha chetga chiqarilgan tovarlar;

- bojsiz savdo do'konlaridan chetga chiqarilgan O'zbekiston va chet mamlakatlari tovarlari;

- bir yil va undan ortiq muddat bilan ijaraga qo'yish uchun chetga chiqarilgan tovarlar.

Bojxona statistikasida hisobga olinadigan tovarlarga (muomaladagi valutalardan tashqari) mamlakat moddiy boyliklarini oshiradigan yoki kamaytiradigan tovarlar kiritiladi.

Bojxona statistikasi quyidagi tovarlarni hisobga olmaydi:

a) qiymati va og'irligi kabi ko'rsatkichlari statistik kuzatuv talablariga javob bermaydigan tovarlar. Masalan, 1997-yildan boshlab, qiymati 1000 AQSh dollaridan yuqori yoki og'irligi 50 kg.dan ortiq tovarlarni hisobga oladi.

b) muomalada bo'lgan valuta boyliklari (shu jumladan, monetar oltin). Banklar ulardan o'zaro hisob-kitob ishlarini amalga oshirish uchun foydalanadi.

v) chet el mamlakatlari diplomatik va konsullik vakolatxonalari tomonidan foydalaniladigan tovarlar, davlat organlariga xalqaro tashkilotlarga, davlat boshliqlariga berilgan sovg'alar va h.k.

Mamlakatdagi chet el vakolatxonalari, o'z mamlakatlarining bir qismi hisoblanadi, shuning uchun mamlakatlar bilan ularning vakolatxonalari orasidagi tovarlar harakati ichki harakatdek hisoblanadi.

g) tijorat operatsiyalari predmeti hisoblanmaydigan tovarlar, (masalan, o'z ehtiyojini qondirish uchun chet eldan keltirilgan tovarlar, aloqa belgilari, to'y-hasham jihozlari va h.k.).

Jismoniy shaxslar tomonidan chet eldan tijorat maqsadida keltirilgan tovarlarning alohida statistik hisobi olib boriladi. Ular mamlakat importining 20-25 % tashkil etadi.

Bojxona statistikasi chiqarilayotgan va kiritilayotgan tovarlarni ham naturada, ham pulda hisobga oladi. Bu esa o'z navbatida, eksport va importning umumiy hajmi va strukturasini aniqlash imkonini beradi.

Tashqi savdo aylanmasining pulda ifodalanishi mamlakatning iqtisodiy ahvolini va uning xalqaro aloqalarini ifodalovchi muhim ko'rsatkich hisoblanadi. Mamlakatning ma'lum davrdagi eksporti va importining nisbati bo'yicha mamlakatning savdo balansi aniqlanadi. Eksport importdan yuqori bo'lsa tashqi savdo balansida aktiv, kam bo'lsa aksincha passiv hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi statistikasida eksport-import operatsiyalari AQSh dollarida va milliy valuta asosida hisoblanadi. Bunda AQSh dollari kursiga o'tkazish Markaziy bank e'lon qilgan kurs asosida, YuBD tuzilgan kun bahosida amalga oshiriladi.

Tashqi savdo quyidagi ko'rsatkichlar orqali ifodalanadi:

1. Tashqi savdo aylanmasining umumiy va jon boshiga to'g'ri kelgan hajmi.

2. Eksportning YaIMdagi, ayrim olingan mahsulotlardagi salmog'i.

3. Importning mamlakat iste'molidagi salmog'i.

4. Mamlakatning xalqaro savdo-sotiqdagi salmog'i.

5. Tashqi savdo aylanmasining elastikligi K^1 .

6. Eksport kvotasi.

7. Import kvotasi.

Bu ko'rsatkichlar yordamida tashqi savdo dinamikasi, eksport va import tovar bahosining o'zgarishi, tovarlar tarkibidagi siljishlar, tovar aylanishining hududiy taqsimoti, tashqi savdo tashkilotlari faoliyatning samaradorligi, o'rni, uning xalqaro mehnat taqsimotidagi o'rni, shuningdek, mamlakat iqtisodiyotida xalqaro savdo-sotiqning ahamiyati kabi muhim jihatlari o'rganiladi.

Import tovarlar, xizmatlar va kapitalning tashqi bozordan mamlakatga keltirilishidir.

Import kvotasi har yili mamlakatga keltirishga ruxsat berilgan xorijiy mahsulot hajmini miqdor jihatdan cheklab qo'yishidir. mamlakatga mahsulot keltirishiga ijozat beruvchi litsenziya davlat tomonidan cheklangan miqdorda beriladi va litsenziyasiz import ta'qiqlanadi.

Import kvotasi darajasi $K_{im}=I/YaIM$;

Uning indeksi esa $J_{im}=K_{im1}/K_{imo}$ aniqlanadi,

bunda: I – import hajmi; K_{imo} , K_{im1} – bazis va joriy davrlarda import kvotasi darajalari. Bundan tashqari, quyidagi xizmatlar ham tashqi savdo aylanmasiga kiritiladi: qurilish-montaj ishlari, kemalar, samolyotlar, poezdlar, avtomobillar va uskunalarni ta'mirlash. Bu xizmatlar hammasi tijorat asosida amalga oshiriladi.

Quyidagilar tashqi savdo aylanmasiga kiritilmaydi:

- bepul insonparvarlik yordamlari;
- ko'rgazmaga keltirilgan mahsulotlar;

- aloqa bo'limlari orqali yuborilgan shaxsiy mahsulotlar.

Ekspost tovarlar, xizmatlar va kapitalni tashqi bozorga chiqarishdir.

Ekspost kvota deganda, muayyan tovarni ekspostga belgilangan hajm (hissa)da ishlab chiqarish va yetkazib berish tushuniladi.

$$K_{eks} = Eks/YaIM; J_{eks} = K_{eks}/K_{ekso}$$

Bundan tashqari, yana sanoat mahsuloti eksposti kvotasi hisoblanadi.

$$K_{eks} = Eks/SM; J_{eks} = K_{eks}/K_{ekso}$$

Bunda, SM – sanoat mahsuloti hajmi, u rivojlangan mamlakatlarda taxminan 40-50 %ga teng. Bu esa ishlab chiqarish barcha sanoat mahsulotlarining yarmi tashqi bozorga olib chiqib ketilishini anglatadi.

Proteksionizm – milliy iqtisodiyotni xorij raqobatidan himoya qilishga qaratilgan siyosat:

- davlat o'z hokimiyatiga tovarlar importini man etadi;
- import tovarlariga qo'yiladigan bazis haqi ko'paytiriladi;
- import tovarlarning ekologik tozaligiga talab oshiriladi;
- importning miqdori chegaralanadi, ya'ni kvota belgilanadi;
- tovarlar importi uchun ajratilgan kvota cheklanadi;
- mamlakadan chiqarilgan tovarlar uchun davlat subsidiya berib, xarajatni qisman qoplab, ularni arzonlashtiradi;
- davlat mahalliy tovarlar sotishni ko'paytirish uchun ekspostga ham kvota o'rnatadi.

Proteksionizm, odatda, ekspost uchun mahsulot ishlab chiqarishni rag'batlantirish, import mahsulotlar o'rmini qisman qoplash bilan qo'shib olib boriladi.

Demping deganda, tashqi bozorni egallash uchun tovarni ishlab chiqarish xarajatlaridan past (arzon) baholarda chetga ekspost qilish yoki tovarlarni tashqi bozorda ichki bozorga nisbatan arzon bahoda sotish tushuniladi. Demping tashqi bozor uchun kurash, raqobatchini sindirish vositalaridan biri hisoblanadi. Ko'rilgan zarar davlat budjeti hisobidan qoplanadi. Ichki bozorda yuqori narxlarda sotilgan tovardan olingan foyda davlat budjetiga tushadi.

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi axborotnomasiga ko'ra, 2013-yilning yanvar-dekabrida tashqi savdo aylanmasi 28894,8 mln. AQSh dollarini, jumladan MDH davlatlari bilan 12316,3 mln. AQSh dollarini, boshqa mamlakatlar bilan 16578,5 mln. AQSh dollarini tashkil etdi. Tashqi savdo aylanmasi umumiy hajmining 15087,4 mln. AQSh dollarini ekspost operatsiyalari, 13807,4 mln. AQSh dollarini import operatsiyalari tashkil etdi.

11.3. Tashqi savdo indeklari

Tashqi savdo statistikasida indekslardan tovar aylanishi dinamikasi, eksport va importning fizik hajmi, bahoning o'zgarishi, tashqi savdo tarkibi va ayrim olingan omillarning tovar aylanishiga ta'sirini o'rganish uchun foydalaniladi. Bunda ham quyidagi bazisli va zanjirsimon indekslar qo'llaniladi: o'rtacha baho indeksi, fizik hajm indeksi va savdo sharti indeklari va h.k.

Har bir indeks o'zini tashkil etuvchi elementlariga ega: indekslashtirilayotgan (qiyoslanayotgan) belgi va uning vazni. Tashqi savdoning fizik hajmi indeksini hisoblash uchun tovar bahosi tovar hajmi indekslashtirilayotgan kattalik, uning vazni sifatida xizmat qiladi; baho indeksini hisoblashda esa tovarning hajmi baho indekslashtirilayotgan kattalik, uning vazni sifatida xizmat qiladi.

O'rtacha baho indeksi $J_p = \sum p_1 q_1 / \sum p_0 q_1$,
(Paashe formulasi)

Fizik hajm indeksi $J_q = \sum p_0 q_1 / \sum p_0 q_0$,
(Lasneyres formulasi)

bunda: r_1 va r_0 – joriy va bazis davrdagi baho darajasi;

q_1 va q_0 – joriy va bazis davrda sotigan tovarlarning fizik hajmi.

Tashqi savdoning o'zgarishini tahlil qilishda foydalaniladigan yana bir ko'rsatkich, bu "savdo sharti" indeksi hisoblanib, uni aniqlash uchun eksportning o'rtacha bahosi indeksi bilan importning o'rtacha bahosi indeksi qiyoslanadi.

$$J_{ssh} = J_{r_{eks}} / J_{r_{imp}}$$

Agar bu ko'rsatkich birdan kichik bo'lsa, u holda joriy davrda savdo qilish uchun sharoit yomonlashganligini ifodalaydi. Umuman, eksport va importni statistik o'rganish maqsadida ham o'zgarmas, ham joriy baholar tizimidan foydalanish lozim. Bular haqidagi ma'lumotlar har chorakda e'lon qilinadigan "O'zbekiston Respublikasi tashqi savdosining bojxona statistikasi" nomli byulletenida e'lon qilinadi.

11.4. Ishlab chiqarish kooperatsiyasi, xalqaro kapital va ishchi kuchi migratsiyasi

Ishlab chiqarish kooperatsiyasi – ikki yoki undan ortiq mamlakatlarning ma'lum bir ishni bajarish yoki qandaydir bir pirovard mahsulotni ishlab chiqarish bo'yicha hamkorlikdagi faoliyatlari tushuniladi va u quyidagi ko'rsatkichlarda o'z aksini topadi:

<p>1. Chet el firmalarining salmog'i</p> <p>2. Chet el firmalari bilan hamkorlikda faoliyat yuritayotgan qo'shma korxonalar soni</p>	$d_{mr} = \frac{ChEF}{\sum F(k)}$ <p>ChEF – chet el firmalari soni $\sum F(k)$ - tarmoqdagi firmalar soni</p> $d_{kk} = \frac{QK}{\sum K}$ <p>QK - qo'shma korxonalar soni $\sum K$ - tarmoqdagi firmalar soni</p>
<p>3. Qo'shma korxonalarining ishlab chiqarilgan mahsulotdagi salmog'i</p>	$d_{kk} = \frac{q(x)KK}{\sum q(x)}$ <p>q(x)QK - qo'shma korxonalar ishlab chiqargan qiymati $\sum q(x)$ - tarmoqda ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati</p>

Shuningdek, qo'shma korxonalarining band xodimlardagi salmog'i va eksportdagi salmog'i aniqlanadi.

Xalqaro kapital migratsiyasi – kattaroq foyda olish maqsadida kapitalni bir mamlakatdan boshqasiga ko'chirish tushuniladi. U ikki shaklda bo'lishi mumkin:

- xususiy kapitalni chiqarish;
- davlat kapitalini chiqarish.

Xususiy kapitalni chiqarishda transmilliy korporatsiya (TMK)lar, ya'ni dunyoning turli mamlakatlarida faoliyat yurituvchi kompaniyalar yetakchilik qiladi. Ular kapitalni jahon bo'ylab taqsimlanishini ta'minlaydi. TMK bir necha mamlakat milliy kapitalining birikishidan tashkil topadi yoki u bir mamlakat kapitaliga tayangan holda xalqaro miqyosda ish yuritadi. Davlat kapitalining harakati quyidagi ko'rinishlarda bo'lishi mumkin:

- chet ellik sheriklarga kredit berish;
- xorijda o'z faoliyatini tashkil etish;
- xorijiy banklarda o'z banklarining korrespondent hisoblarini ochish;
- boshqa mamlakatlarda qimmatli qog'ozlar, ko'chmas mulkni sotib olish.

Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi deganda, mehnatga layoqatli aholining ish qidirib bir mamlakatdan boshqa mamlakatlarga ko'chib yurishi tushiniladi. Dunyo bo'yicha bunday ishchi kuchlarining umumiy soni 25 mln. kishidan ko'p va ular quyidagi ko'rsatkichlar orqali o'rganiladi:

$$K_{emigratsiya} = E_{mr} / MR; \quad J_{ke} = K_{e1} / K_{e0}$$

$$K_{immigratsiya} = I_{mr} / MR; \quad J_{ki} = K_{i1} / K_{i0}$$

11.4.1-jadval

Xalqaro kapital migratsiyasini tavsiflovchi ko'rsatkichlar

T/r	Ko'rsatkichlar	Hisoblash tarkibi	Izoh
1.	Investitsiya salmog'i portfeli	$d_{pi} = d_{vi} / d_{mi}$	d_{vi} - xorijiy investitsiyaning jami aktivdagi salmog'i d_{mi} - mahalliy investitsiyaning jami aktivdagi salmog'i
2.	Bevosita investitsiya salmog'i	$d_{bi} = d_{va} / d_{ma}$	d_{va} - xorijiy investitsiyalarning aksiyadorlik kapitalidagi salmog'i d_{ma} - mahalliy investitsiyalarning aksiyadorlik kapitalidagi salmog'i
3.	Xorijiy kredit salmog'i	$d_{xk} = XK / \sum K$	XK – xorijiy kredit summasi $\sum K$ – jami kredit
4.	Rasmiy kredit salmog'i	$d_{rk} = DK / \sum K$	DK – devlat bergan qarz $\sum K$ – jami olingan qarz

Bu ko'rsatkichlar eksport va import qilingan ishchi kuchining mamlakat mehnat resurslaridagi salmog'i va uning dinamikasini aks ettiradi va ular mutaxassislik darajalari, ixtisosliklari, yoshi va jinsi, millati miqyosida ham hisoblanadi.

11.5. Xalqaro mehnat taqsimoti ko'rsatkichlari

Tashqi savdo statistikasi ko'rsatkichlar tizimi yordamida ayrim mamlakatlarning xalqaro mehnat taqsimotida qatnashish darajasi o'rganiladi. Ularni aniqlash usullari quyidagicha:

1. Ayrim olingan mamlakatning dunyo savdosidagi ulushini aniqlash uchun mamlakat eksporti hajmi, dunyo mamlakatlari eksporti hajmiga nisbati olinadi:

$$\text{Mamlakatning dunyo savdosidagi salmog'i} = \frac{\text{Mamlakat eksportining umumiy hajmi}}{\text{Dunyo mamlakatlari eksportining umumiy hajmi}}$$

2. Mamlakatning ayrim tovarlar eksportidagi salmog'ini aniqlash uchun mamlakat shu tovar eksporti hajmi dunyo mamlakatlarining shu tovar eksporti hajmiga nisbati olinadi:

$$\text{Mamlakatning ayrim tovarlar eksportidagi salmog'i} = \frac{\text{Mamlakat shu tovar eksport hajmi}}{\text{Dunyo mamlakatlari eksportining umumiy hajmi}}$$

3. Milliy iqtisodiyotning jahon iqtisodiyoti eksporti bilan bog'lanish koeffitsiyentini aniqlash uchun mamlakat eksportining umumiy hajmi shu mamlakat yalpi milliy mahsuloti hajmiga nisbati olinadi:

$$\text{Eksport bo'yicha bog'lanish } K' = \frac{\text{Mamlakat eksportining umumiy hajmi}}{\text{Yalpi milliy mahsulot hajmi}}$$

Bu ko'rsatkich mamlakatning yalpi milliy mahsulotida eksport ulushini ifodalaydi.

4. Milliy iqtisodiyotning jahon iqtisodiyoti importi bilan bog'lanish koeffitsiyentini aniqlash uchun mamlakat importi umumiy hajmining shu mamlakat yalpi milliy mahsuloti hajmiga nisbati olinadi.

$$\text{Import bo'yicha bog'lanish } K' = \frac{\text{Mamlakat importi umumiy hajmi}}{\text{Yalpi milliy mahsulot hajmi}}$$

Bu ko'rsatkich mamlakatning yalpi milliy mahsulotida importning ulushini ifodalaydi.

5. Milliy iqtisodiyotning jahon iqtisodiyoti ayrim tovarlar eksporti bilan bog'lanish koeffitsiyentini aniqlash uchun mamlakat ayrim olingan tovarlari eksportining ayrim olingan tovarlarning umumiy ishlab chiqarish hajmiga nisbati olinadi

$$\text{Ayrim olingan tovarlar eksporti bog'lanish } K' = \frac{\text{Ayrim olingan tovar eksporti}}{\text{Ayrim olingan tovar umumiy ishlab chiqarish hajmi}}$$

Bu ko'rsatkich mamlakatning ayrim olingan tovar ishlab chiqarish hajmida eksport ulushini ifodalaydi.

6. Milliy iqtisodiyotning jahon iqtisodiyoti ayrim tovarlar importi bilan bog'lanish koeffitsiyentini aniqlash uchun mamlakat ayrim olingan tovarlari importining ayrim olingan tovarlar umumiy iste'moli hajmiga nisbati olinadi

$$\text{Ayrim olingan tovarlar import bo'yicha bog'lanishi } K' = \frac{\text{Ayrim olingan tovar importi}}{\text{Ayrim olingan tovarlar iste'moli}}$$

Bu ko'rsatkich mamlakatning ayrim olingan tovarlar iste'moli hajmida import ulushini ifodalaydi.

7. Mamlakatning eksportga ixtisoslashuvi nisbiy koeffitsiyentini aniqlash uchun mamlakat umumiy eksportida ayrim tovarlar eksporti ulushining dunyo umumiy eksportida ayrim tovarlar eksporti ulushiga nisbati olinadi

$$\text{Mamlakatning eksportga ixtisoslashuv nisbati koeffitsiyenti} = \frac{\text{Mamlakat umumiy eksportida ayrim tovarlar eksporti ulushi}}{\text{Dunyo umumiy eksportida ayrim tovarlar eksporti ulushi}}$$

Agar bu koeffitsiyent biror-bir mahsulot bo'yicha birdan katta bo'lsa, u holda ushbu mamlakat dunyo xo'jaligida shu mahsulotni ishlab chiqarish bo'yicha ixtisoslashgan bo'ladi.

Savollar, testlar va masalalar

1. Tashqi iqtisodiy aloqalar deganda nimani tushunasiz va uning qanday shakllari mavjud?
2. Tashqi savdo hajmi, tarkibi va uning indeksi qanday?
3. Bojxona statistikasining mohiyati va uning ko'rsatkichlari. Yuk bojxona deklaratsiyasi nima?
4. O'zbekiston bojxona statistikasida tovarning qanday kategoriyalari hisobga olinadi?
5. Bojxona statistikasida qanday tovarlarni hisobga olinadi?
6. Tashqi savdo balansi qanday tuziladi?
7. O'zbekiston eksport-importining tarkibi qanday va qanday tarkibiy siljishlar amalga oshirilmoqda?
8. Tashqi savdo qanday ko'rsatkichlar orqali ifodalanadi?
9. Tashqi savdo statistikasida qo'llaniluvchi indekslarni ayting.
10. Ishlab chiqarish korporatsiyasi, xalqaro kapital va ishchi kuchi migratsiyasi ko'rsatkichlarini ifodalang.
11. Xalqaro mehnat taqsimoti ko'rsatkichlarining mohiyati qanday?
12. Tashqi savdo baho indeksi quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$1. \quad I_p = \frac{\sum P_1}{\sum P_0}$$

$$4. \quad i_p = \frac{P_1}{P_0}$$

$$2. \quad I_p = \frac{\sum P_1 q_1}{\sum P_0 q_1}$$

$$5. \quad I_p = \frac{\sum P_1 q_0}{\sum P_0 q_0}$$

$$3. \quad I_p = \sqrt{\frac{\sum P_1 q_1}{\sum P_0 q_1}}$$

Javoblar 1., 2., 3., 4., 5.

13. Tashqi savdo fizik hajmi indeksi quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$1. \quad I_q = \frac{\sum q_1}{\sum q_0}$$

$$4. \quad i_q = \frac{q_1}{q_0}$$

$$2. I_q = \frac{\sum P_0^q q_1}{\sum P_0^q q_0} \quad 5.$$

$$I_q = \frac{\sum P_1^q q_1}{\sum P_0^q q_1}$$

$$3. I_q = \frac{\sum P_1^q q_1}{\sum P_1^q q_0}$$

Javob: 1., 2., 3., 4., 5.

14. Mustaqil O'zbekistonning yangi "Davlat Statistikasi to'g'risida" gi qonun nechanchi yili qabul qilindi?

1. 2000-yil
2. 1999-yil
3. 2001-yil
4. 2002- yil
5. 2003-yil

Javob: 1., 2., 3., 4., 5.

15. Eksport (FOB baholari) va import (SIF baholari) to'g'risida quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd. AQSh dollari)

Mamlakatlar	Import		Eksport	
	2004-y	2013-y	2004-y	2013-y
Dunyo bo'yicha	2006,5	4238,9	1931,5	4173,8
Shu jumladan				
"A" mamlakat	361,6	689,2	218,8	512,2
"B" mamlakat	129,5	275,5	175,7	397,4
"C" mamlakat	158,6	381,1	184,0	426,6
"D" mamlakat	-	38,7	-	63,3

Quyidagilarni aniqlang:

a) butun jahon va ayrim davlatlar bo'yicha eksport va importning yillik qo'shimcha mutlaq va nisbiy o'sishi.

b) tashqi savdo saldosini.

v) ayrim davlatlarda importning eksport bilan qoplanish koeffitsiyentini hisoblang.

16. "A" mamlakat tashqi savdosi bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd.dollar, 2004-yil baholari)

Yillar	Eksport				Import			
	Jami	Yevropa	Osiyo	Amerika	Jami	Yevropa	Osiyo	Amerika
2004	6959	1211	2172	2769	6797	920	1999	2830
2013	41537	7014	18971	13723	31549	5608	14551	9213

Quyidagilarni aniqlang:

a) Yaponiya tashqi savdo aylanmasi, eksport va import dinamikasi;

b) ushbu ko'rsatkichlarning o'rtacha yillik o'sish sur'atlari;

v) Yaponiya tashqi savdosida geografik mintaqalar salmog'i va dinamikasini hisoblang.

17. "A" mamlakat tashqi savdosi bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd. dollar, joriy baholar)

Ko'rsatkichlar	Import		Eksport		Eksport indeksi	Import indeksi
	2009-y.	2013-y.	2009-y.	2013-y.		
Oziq-ovqat	4572	4784	237	200	0,886	0,783
Kimyoviy mahsulotlar	2321	2309	2295	2829	00,993	0,635
Mashina va uskunalar	5903	7997	29085	29070	1,041	0,714
Metallar	1427	1864	2825	2699	1,232	0,679
To'qimachilik mahsuloti	1833	2313	1042	836	0,993	0,635
Boshqa mahsulotlar					1,053	0,624

Quyidagilarni hisoblang:

a) eksport guruh fizik hajmi indekslari va import baholari indekslari;

b) umumiy qiymat indeksi, baho, fizik hajm indekslari;

v) Yaponiya uchun guruh eksport va import umumiy savdo sharoiti indekslari.

18. "A" mamlakat tashqi savdosi to'g'risida quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd. dollar)

Ko'rsatkichlar	2005-y	2007-y	2009-y	2011-y	2013-y
Eksport	27,35	62,09	148,78	151,05	182,70
Import	42,25	53,35	132,08	138,83	142,36

Quyidagilarni aniqlang:

a) Xitoy tashqa savdo aylanmasi va saldos;

b) eksport, import va tashqi savdo aylanmasi dinamikasi (2005-yilga nisbatan);

v) ushbu ko'rsatkichlarning o'rtacha yillik o'sish suratini hisoblang.

19. Quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd.dollar)

Ko'rsatkichlar	Import	Eksport	Baho indeksi	
			Olib kirish	Olib chiqish
Moddiy boyliklar	380	410	1,04	1,02
Ishlab chiqarish xizmatlari	75	60	1,08	1,11
Bojxona boji to'lanmaydigan yuk	144	115	0,96	0,98
Noishlab chiqarish xizmatlari	67	81	1,02	1,06
Transfertlar	55	92	-	-

Eksport va import baholarining umumiy indeksini hisoblang.

XII bob. MILLIY DAROMAD VA MILLIY HISOBLAR TIZIMIDAGI BOSHQA DAROMAD KO'RSATKICHLARI

12.1. Dj. Xiksning daromad haqidagi ta'limoti

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida daromadlar statistikasining ahamiyati yanada oshadi, chunki quyidagi holatlar daromadlar bilan bevosita bog'liq:

- iqtisodiyotning umumiy holati va aholining turmush darajasi;
- ijtimoiy va soliq siyosatini ishlab chiqish;
- ichki imkoniyatlarni jalb qilib, investitsion jarayonlarni kengaytirish imkoniyatini baholash.

Yuqoridagi maqsadlarda foydalanish uchun daromadlar statistikasining ma'lumotlari iqtisodiy jarayonlarning bog'liq holatlarini ifodalovchi boshqa makroiqtisodiy ko'rsatkichlar bilan bog'lanishi lozim: masalan, moliyaviy imkoniyatlarni ifodalovchi ko'rsatkichlar, samaradorlik ko'rsatkichlari bilan va h.k.

Aytish lozimki, daromadga ta'rif berish buxgalteriya hisobi amaliyotida qo'llanadigan ta'rifga to'g'ri kelmaydi. Gap shundaki, umuman buxgalteriya hisobi, shu jumladan, daromad kategoriyasi haqidagi nizom moliya vazirligi tomonidan soliqqa tortish darajasini aniqlash va boshqa masalalarni hal etish maqsadida ishlab chiqiladi. Shuning uchun daromadlarning makro va mikro darajadagi ta'riflari o'zaro farq qiladi va ular orasida bevosita bog'lanish bo'lmaydi. Makrodarajadagi daromadni bevosita mikrodarajadagi daromadlarni qo'shib aniqlash mushkul. Lekin daromadlarni bunday ikki makro va mikro darajada aniqlashdan iqtisodiy tahlil jarayonida foydalanish mumkin va ular bir-birini to'ldiradi. Masalan, mikrodarajadagi daromad haqidagi ma'lumotlar asosan xo'jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy jarayonlardagi holatini o'rganish uchun va yana fiskal siyosatni hal etishda foydalaniladi. Makrodarajadagi daromad milliy daromad deb atalib, undan iste'mol va jamg'arish siyosatini ishlab chiqish va juda ko'p ijtimoiy-iqtisodiy masalalarni hal etishda foydalaniladi.

Shunisi qiziqki, iqtisodiy ta'limotda daromad tushunchasi haqidagi ta'limot ancha qiyin masala hisoblanadi. Faqat XX asr davomida qator iqtisodchi va statistiklar tomonidan daromad tushunchasi berilgan ta'riflar bir necha bor o'zgardi. Masalan, I.Fisher daromad tushunchasini oxirgi foydalanish bilan bog'laydi. Taniqli gollandiyalik statistik F.Bos "Milliy hisoblardagi doimiy tahlil" (1989-y.) nomli asarida daromad tushunchasini oxirgi iste'mol summasi va kapital aktivlar zaxirasining sof o'sishi sifatida

tariflagan. Lekin uning o'zi yana shuni tan oldiki, bu ta'rifning yana boshqa tomonlariga aniqlik kiritish, masalan, kapital tushunchasiga yanada aniqlik kiritish lozim deb hisoblagan.

Bu masala bo'yicha ham iqtisodiy adabiyotlarda turli xil fikrlar mavjud. Masalan, ko'p ishlarda kapital – barcha chegaraga ega resurslar yig'indisi sifatida qaraladi. Lekin ko'pchilik mutaxassislarning fikricha, amalda bu ta'rifni qo'llash ancha qiyinchiliklarga uchraydi, chunki bu chegaralangan resurslarning bahosi haqidagi ma'lumotlar yo'q. Shuning uchun kapital bozorda sotilishi mumkin bo'lgan (yoki bozor bahosiga ega bo'lgan) resurslar yig'indisi sifatida qaraladi. Taniqli amerikalik iqtisodchi Samuelson kapital tushunchasini, ishlab chiqarish natijasi sifatida hosil bo'lgan natija sifatida yoki ishlab chiqarilgan resurslar sifatida qaraydi. Samuelson fikriga ko'ra, tabiiy qazilmalar zaxiralari va boshqa ishlab chiqarilgan aktivlarga mehnat ta'sir ko'rsatsa, kapital tusini oladi.

Daromad haqidagi tushunchaning nihoyatda og'ir xarakterga ega ekanligini, shu sohada dunyoga taniqli ingliz iqtisodchisi Dj.Xiks ham tan olgan. U “Qiyamat va capital” nomli asarida ko'p taniqli mualliflar bir-birini o'rgangan, shuningdek o'z fikrlarini ham keltirganlar va ularda jamlash va daromad tushunchalariga har xil ta'rif berganlar, ular bir-biriga qarshi va qoniqarsiz fikrlar bo'lganligini e'tirof etgan va umuman ma'lum daromad va jamlash tushunchalari mantiqiy kategoriyalar bo'lmay, balki amaliyotga biroz yaqinlashgan, ishbilarmonlar uchun amaliy masalalarni to'g'ri hal ytishga qaratilgan tushuncha deb atagan. Shu fikrga taniqli nemis iqtisodchisi va statistika professori P.Fon Der Lippe ham qo'shiladi. Uning fikricha, daromadning ta'rifi tahlil va amaliy masalaning echish maqsadiga bog'liq bo'lib, daromad – xo'jalik yurituvchi subyektlarga doim tushib turadigan pul daromadlari summasi hisoblanadi va ular pulning talabiga ta'sir ko'rsatadi. U, binobarin, natural shaklda tushgan daromadlarni o'z ichiga olmaydi.

Yaqin vaqtlargacha “jamlash” atamasi to'plangan pul (muomaladagi va saqlovchi banklardagi) mablag'larini anglatish uchun foydalanilgan. Lekin MHTda u boshqacha ma'noga ega. Jamlash – ixtiyordagi daromadning bir qismi bo'lib, u oxirgi iste'mol maqsadlari uchun sarflanmagan.

Shunday qilib, MHT ta'rifiga mos ravishda jamlash – barcha moliyaviy (mavjud pul mablag'lari, depozitlar, qimmatli qog'ozlar, zayomlar, kreditlar va h.k.) aktivlarni va moddiy aktivlar ortishini anglatadi.

BMTning 1993-yilda qabul qilingan yangi MHTga asosan daromadlarning ko'rsatkichlar tizimi Dj.Xiks ta'limotiga asoslangan. Uning

mohiyati quyidagicha: daromad – eng katta summa bo‘lib, uni ma’lum davr davomida iste’mol uchun qo‘llash mumkin, u holda davr oxiridagi va davr boshidagi kapital hajmi o‘zgarib qoladi. Boshqacha aytganda, daromad ko‘rsatkichlari kishilar iste’moli uchun qo‘llash mumkin bo‘lgan summami, va’ni hech qanday kambag‘allashishga yo‘l qo‘ymagan holda qo‘llashi mumkin bo‘lgan summani ifodalaydi. O‘z fikrini yanada rivojlantirib, Dj.Xiks nazariy tahlil uchun daromadlarning ikki xil kategoriyasini keltiradi. Birinchi kategoriya – doimiy, avvaldan ko‘rish mumkin bo‘lgan tushunchalar oqimi, ikkinchisi – amaldagi tushunchalar oqimi. Dj.Xiks fikricha, tahlil uchun ko‘proq darajada xo‘jalik yurituvchi subyektlarning xulqini tushuntirib beradi. Uni olish uchun ikkinchi kategoriyadan avvalda ko‘rilmagan, favqulodda tushumlarni ayirish kerak, jumladan, inflyatsiya natijasida aktivlar hajmini ortishi. Shunday qilib, Dj. Xiksning daromad haqidagi fikridan quyidagi bir necha aniq xulosalarni qilish mumkin:

Birinchidan, har qanday pul tushumi ham daromad emas. Albatta, ishlab chiqarishda foydalanilgan ishlab chiqarish vositalarining qiymati o‘rnini to‘ldirish uchun kelib tushgan pullar – daromad hisoblanmaydi.

Ikkinchidan, jamlashni pul summalarini, bankdagi depozitlarni va boshqa moliyaviy aktivlarni (aksiyalar, obligatsiyalar va h.k.) ortishiga tenglashtirib bo‘lmaydi, chunki moliyaviy aktivlar shaklio‘zgarishi natijasida yoki moliyaviy majburiyatlar olish natijasida (jamlash natijasida emas) ham moliyaviy aktivlar hajmi ortishi mumkin. Masalan, qarz olish, aksiyalar va moddiy aktivlar sotish natijasida ham pulning hajmi ortishi mumkin. Boshqa tomondan, saqlashdagi pullar hisobidan moddiy aktivlar (erni, kvartirani) sotib olish ham pul hajmini kamaytiradi.

Uchinchidan, favqulodda sabablar bilan kapital hajmi ortishi, masalan, inflyatsiya tufayli yoki tashqi sabablar bilan (yaqin joyda temir yo‘l o‘tkazilishi tufayli) yoki er qiymatining ortishi ham daromad hisoblanmaydi.

12.2. Yangi MHTda Dj.Xiks ta’limotiga kiritilgan aniqliklar

Yangi 1993-yilda qabul qilingan MHTda Dj.Xiksning daromad haqidagi umumiy ta’limotiga yanada aniqliklar kiritildi va muhim makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar YaIM, milliy daromad, ixtiyordagi daromad, jamlash va h.k.larni hisoblash uchun aniq ta’riflar va tasniflar ishlab chiqildi. Agar tashqi iqtisodiy aloqalar omili hisobga olinmasa, milliy daromad, iqtisodiyotning barcha sektorlarida yaratilgan qo‘shimcha

qiymatlar yig'indisiga teng. Shunday ta'rifga asoslanib, inflyatsiya natijasida yoki ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan boshqa favqulodda sabablar bilan aktivlar qiymati o'zgarishi daromad hisoblanmaydi.

Dj. Xiks ta'limotiga asosan asosiy kapital iste'molini hisoblash uchun tiklashdagi qiymatdan foydalanish lozim, buxgalteriya hisobida esa bosh birlamchi bahodan foydalaniladi. Tan olish kerakki, MHT asosida berilgan daromadning ta'rifi va makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblash, buxgalteriya hisobi moddiylari asosida MHT hisoblamalarini tuzish, uni tahlil qilish va ma'lumotlar mohiyatini ochishda ancha qiyinchiliklarga uchraydi. Shuning uchun yangi MHTni tanqid qiluvchilar tomonidan aytiladiki, bir tomondan MHTdan xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini o'rganish uchun foydalaniladi deyilsa, ikkinchi tomondan MHTning daromad tushunchasidan xo'jalik yurituvchi subyektlar foydalana olmaydilar.

Yangi MHTda Dj.Xiks ta'limotlari asosida daromadning yangi ko'rsatkichlar tizimi qo'llaniladi va ular taqsimlash jarayonining har xil, lekin o'zaro bog'liq jarayonlarini ifodalaydi. Bu tizim quyidagi ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi:

- birlamchi daromadlar;
- pul shakldagi joriy transfertlar;
- ixtiyordagi daromadlar;
- natural shakldagi ijtimoiy transfertlar;
- ixtiyordagi tuzatish kiritilgan daromad;
- milliy daromad;
- ixtiyordagi milliy daromad.

Birlamchi daromadlar xo'jalik yurituvchi subyektlarga qo'shilgan qiymatni birlamchi taqsimlash natijasida tushadi: mehnat haqi; foyda; aralash daromad, mulkdan olingan daromad; ishlab chiqarish va importga soliqlar; bular birlamchi taqsimlash natijasida davlatni boshqarish organlariga kelib tushgan daromadlarni anglatadi. Lekin mulkdan olingan daromad xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan davlatni boshqarish organlariga to'langan (masalan, foydaga soliqlar, uy xo'jaliklari to'laydigan umumiy daromad solig'i va h.k.) to'lovlar birlamchi daromadlar deb qaralmaydi, balki joriy transfertlar yoki qayta taqsimlash xarakteridagi to'lovlar deb qaraladi.

Shu mamlakat xo'jalik yurituvchi subyektlari (rezidentlari)ga birlamchi daromadlar shu mamlakatda va boshqa mamlakatlarda yaratilgan qo'shimcha qiymatdan kelib tushadi; ikkinchi tomondan shu mamlakatda yaratilgan qo'shimcha qiymatning bir qismi shu mamlakat YalMni

yaratishda qatnashgani uchun (asosan, ish haqi va mulkdan olingan daromad sifatida) norezidentlarga to'lanadi.

Pul shakldagi joriy transfertlar qayta taqsimlash to'lovlari joriy xarakterdagi to'lovlar bo'lib, ular joriy va mulkdan olingan daromadlar, davlat budjetidan ijtimoiy ehtiyojlar uchun, sug'urta mukofotlari va o'rmini to'ldirish va h.k. sifatida amalga oshiriladi.

Iqtisodiyotning har bir sektori uchun daromadlar va joriy transfertlar qoldig'i summasi ixtiovordagi daromadni tashkil etadi va u oxirgi iste'mol va jamg'arish uchun qo'llaniladi. Aytish kerakki, oxirgi iste'molni aniqlash qator omillarga bog'liq:

- iqtisodiy ishlab chiqarish sohasini aniqlash. Masalan, uy bekalari-ning ovqat tayyorlash va idishlarni ozoda saqlash, uy-joyni ozoda saqlash va h.k. ishlab chiqarish sohasiga kiritilgan bo'lsa, bu xizmatlar qiymatini aholining oxirgi iste'moliga qo'shib bo'lmaydi.

- aholiga ko'rsatilgan u yoki bu xizmatlardan olgan nafmi ijtimoiy baholash. Bu baholash vaqt o'tishi bilan tubdan o'zgarishi mumkin. Masalan, avvalgi asrda shaxtyorlarga ko'rsatilgan yuvinish (dush) katta bir xizmat sifatida qaralib, u natural shakldagi daromad sifatida qaralgan. Hozirgi vaqtda esa bu narsa elementar mehnat sharoiti sifatida qaraladi, uni tadbirkor ta'minlashi lozim. Shuning uchun dushlar saqlash uy xo'jaliklarini oxirgi iste'moli sifatida emas, balki korxonalarining oraliq iste'moli sifatida qaraladi.

Jamlash (ixtiyordagi daromadning ikkinchi muhim qismi) ixtiyordagi daromadning oxirgi iste'moldan qolgan qismini bildiradi. Shunday qilib, jamlash va pul massasining va depozitlarning ortishi, shuningdek moliyaviy aktivlar ortishini bir-biridan farq qilishi lozim. Jamlash – moliyalashtirishning va investitsiyaning muhim manbai hisoblanadi. Jamlashning ixtiyordagi daromadga nisbatni jamlash normasi deb ataladi. Amaliyotga ko'ra, jamlash normasi 5 %-20 % orasida tebranadi. Statistikaning muhim vazifalaridan biri jamlash normasiga ta'sir etuvchi omillarni o'rganishdan iborat: bank stavkasining foizi, iste'mol kreditini berish sharti, investitsiyalar daromadligi darajasi, ixtiyordagi daromad hajmi va h.k.

Lekin qayta taqsimlash jarayoni faqat pul shaklda emas, balki ijtimoiy-madaniy xizmatlar ko'rsatish sifatida ham amalga oshiriladi (ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat va h.k. bo'yicha nobozet xizmatlari ko'rsatish). Shu oqimlarni xarakterlash uchun yangi MHTda natural shakldagi ijtimoiy transfertlar ko'rsatkichi nazarda tutilgan. Ixtiyordagi daromad va natural shaklda olingan ijtimoiy transfertlar summasi

sektorning tuzatish kiritilgan daromadini tashkil etadi va u jamlash va amaldagi oxirgi foydalanishga ajratiladi. Shunday qilib, MHTda oxirgi iste'mol tushunchasi ikki qismga ajratiladi: oxirgi iste'mol xarajatlari va amaldagi oxirgi iste'mol.

Bunday guruhlash oxirgi iste'molni moliyalashtiruvchi birliklar va bu xarajatlardan naf ko'ruvchi birliklar orasidagi muhim farqlardan keltirib chiqarilgan. Masalan, ijtimoiy-madaniy xarakterdagi to'xtovsiz xizmatlar uchun xarajatlarni davlat organlari amalga oshiradi, ulardan nafni esa uy xo'jaliklari ko'radi. Uy xo'jaliklarining amaldagi iste'moli ularning oxirgi iste'moli uchun qilgan xarajatlaridan natural shakldagi ijtimoiy transfertlar, ya'ni davlat muassasalari va notijorat tashkilotlar tomonidan aholiga ko'rsatilgan xizmatlar hajmiga farq qiladi. Ikkinchi tomondan, davlatni boshqarish organlarining tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromadlari ularning ixtiyordagi daromadlaridan natural shaklda to'langan ijtimoiy transfertlari hajmichalik kam bo'ladi.

Yalpi milliy daromad ko'rsatkichi makroiqtisodiy statistikaning asosiy ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Uning hajmini ikki xil usulda hisoblash mumkin: yalpi va sof usullarda yoki asosiy kapital iste'moli bilan qo'shib, yoki uni ayirib tashlagan holda. Milliy daromad shu mamlakat rezidentlari tomonidan biror-bir davrda olingan bozor bahosida hisoblangan birlamchi daromadlar yig'indisi sifatida yuzaga keladi.

Yalpi milliy daromad (YaMD) barcha rezidentlarning birlamchi daromadlari va jamg'armaning yig'indisidir. U ishlab chiqaruvchi va xizmat ko'rsatuvchilarning barcha daromadlari ko'rinishida bo'ladi. YaMD miqdoran YaMGa yaqin turadi. Ammo "daromad" so'zi bu ko'rsatkichning ishlab chiqarish bosqichida qo'shilgan qiymat ko'rinishida emas, balki aynan taqsimot bosqichida shakllanishini ifodalaydi. Masalan, mamlakat bo'yicha berilgan ma'lumotlar asosida yalpi milliy daromad va yalpi milliy mavjud daromadni hisoblaymiz (mln. AQSh dollari):

1. Yalpi ichki mahsulot – 320.
2. Rezidentlarning xoriждан olgan daromadlari:
  - a) mulkdan olingan daromad – 16.
  - b) mehnat haqi – 6.
  - v) ishlab chiqarishga soliqlar – 2.
3. Ushbu mamlakat yalpi ichki mahsulotidan olinadigan norezidentlarning daromadlari:
  - a) mulkdan olingan daromadlar – 10.
  - b) mehnat haqi – 8.

v) ishlab chiqarishga soliqlar – 4.

4. Xorijiy mamlakatlar bilan bog‘liq joriy transfertlar qoldig‘i:

a) ijtimoiy yordam – 4.

b) sovg‘a-salomlar – 2.

U holda,

1) Yalpi milliy daromad:

$$\begin{aligned} YaMD &= YaIM + BD_{olingan} - BD_{herilgan} = \\ &= 320 + (16 + 6 + 2) - (10 + 8 + 4) = 322 \text{ mln. AQSh doll.} \end{aligned}$$

2) Yalpi milliy mavjud daromad:

$$YaMMD = YaMD + JTQ = 322 + 4 + 2 = 328 \text{ mln. AQSh dollari}$$

Aytish lozimki, ba‘zi holatlarda ayrim adabiyotlarda YaIM va YaMD ko‘rsatkichlari aralashtirib yuboriladi. Ammo MHTning bu ikki markaziy ko‘rsatkichlari bir-biridan ham sifat, ham miqdor tomonidan farq qiladi. Sifat jihatidan qat‘iy farq shundan iboratki, YaIM shu mamlakat residentlarining ma‘lum davrda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar oqimini hisoblaydi, milliy daromad esa – shu mamlakat rezidentlari olgan birlamchi daromadlar oqimini ifodalaydi. Miqdor tomonidan milliy daromad YaIMdan xorijdan olingan birlamchi daromadlar qoldig‘iga farq qiladi. Birlamchi daromatlarga mehnat haqi, mulkdan olingan daromad, foizlar, deidentlar, bevosita xorij investitsiyalaridan olingan daromadlarni reinvestitsiya qilish kiradi. Odatda, rivojlangan mamlakatlarda yalpi milliy daromad hajmi, yalpi ichki mahsulot hajmidan katta bo‘ladi, bozor iqtisodiyotiga o‘tayotgan mamlakatlarda esa, aksincha, YaIM milliy daromad-dan katta bo‘ladi. Aytish joizki, hozirgi vaqtda O‘zbekiston milliy daromadi hajmi MDH mamlakatlaridagi kabi YaIM hajmidan kichik bo‘ladi.

Agar milliy daromadga xorijdan olingan joriy transfertlar qoldig‘i qo‘shilsa, MHTning yana bir muhim ko‘rsatkichi – ixtiyordagi milliy daromad ko‘rsatkichini olish mumkin. U ham yalpi va sof asoslarda hisoblanishi mumkin. Ixtiyordagi milliy daromad ikki qismga: milliy oxirgi iste‘mol va milliy jamlashga bo‘linadi.

Dj.Xiks ta‘limotiga asosan yangi MHTda daromad ko‘rsatkichlari tizimi yuqorida qayd etilgan holda keltiriladi va ular ham faqat bozor bahosida baholanadi.

Daromadlar haqida ma‘lumotlarni tahlil qilishning yana bir muhim yo‘nalishi daromadlar tarkibini turlari bo‘yicha o‘rganish hisoblanadi: bandlilikdan olingan daromad, tadbirkorlikdan olingan daromad, mulkdan olingan daromad (renta, foizlar, deidentlar va boshqalar). Ma‘lum davr orasida daromadlar tarkibida yuz bergan o‘zgarishlar, yuz berayotgan

jarayonlarni iqtisodiyotni tashkil etishdagi o'zgarishlarni ifodalaydi. Masalan, O'zbekiston daromadlari tarkibida keyingi bir necha yillar davomida yuz bergan o'zgarishlar, yollanganma mehnatdan olingan daromad kamayib, tadbirkorlikdan va mulkdan olingan daromad ortganini ko'rsatmoqda.

Bu ma'lumotlar rejali iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tilayotganini ko'rsatadi. Ikkinchi tomondan, ular shuni ko'rsatadiki, tadbirkorlik daromadining birdan ortib ketish, ma'lum sharoitlarda iste'molchi talabi pasayishiga olib keladi, bu esa o'z navbatida, iqtisodiyotning jonlanishiga to'sqinlik qiladi. Masalan, mamlakat ishlab chiqarish quvvatlarini mamlakat iqtisodiyotini investitsiyalashdan boshqa mamlakatlar moliyaviy aktivlarini sotib olishga yoki boshqa mamlakatlar iqtisodiyotini kreditlashga sarflaydi.

Shu bilan birga MHTda qayd etiladigan daromadlar aholi ayrim guruhlari orasida notekis taqisimlanish jarayonini tahlil qilish uchun yetarli emas. Aholi daromadlarini chuqur o'rganish uchun, o'tkazilgan tanlama kuzatuv materiallari va uy xo'jaligi budjetlari ma'lumotlari to'g'ri keladi. Shunday kuzatishlar natijasida olingan materiallarni qayta ishlash, daromadlarni notekis taqisimlanishini o'rganish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Yangi MHTda qayd etilgan daromadlar hajmini aniqlash quyidagi shartli misolda o'rganamiz.

“A” mamlakat iqtisodiyoti bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan, mln. AQSh dollari:

1. Yalpi ichki mahsulot – 440.
2. Asosiy kapital iste'moli – 24.
3. Xorijiy mamlakatlarda bandlik va mulkdan olinadigan rezidentlik daromadlari – 16.
4. Mamlakatning YalMdan bandlik va mulkdan norezidentlarning oladigan daromadlari – 14.
5. Joriy transfertlar qoldig'i – 10.
6. Yakuniy iste'mol:
  - a) uy xo'jaligi – 100.
  - b) davlat muassasalari – 60.
- v) uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar – 40.
7. Kapital transfertlar qoldig'i – 30.
8. Asosiy kapital yalpi jamlanishi moddiy aylanma vositalarning o'sishi – 50.
9. Nomoddiy aktivlarga egalik qilish – 8.

Berilgan ma'lumotlar asosida sof ichki mahsulot, daromadlar va ulardan foydalanish ko'rsatkichlarini aniqlaymiz.

1. Sof ichki mahsulot:

$$SIM = YaIM - AKI = 440 - 24 = 416 \text{ mln. AQSH doll.}$$

2. Yalpi milliy daromad:

$$YaMD = YaIM - BD_{olingan} - BD_{berilgan} = 440 + 16 - 14 = 442 \text{ mln. doll}$$

3. Sof milliy daromad:

$$SMD = YaMD - AKI = 442 - 24 = 418 \text{ mln. AQSH doll.}$$

4. Yalpi milliy mavjud daromad:

$$YaMMD = YaMD + JTO = 442 + 10 = 452 \text{ mln. AQSH doll.}$$

5. Sof milliy mavjud daromad:

$$SMMD = YaMMD - AKI = 452 - 24 = 428 \text{ mln. AQSH doll.}$$

6. Yalpi milliy jamg'arish:

$$YaMJ = YaMMD - YaI = 452 - (100 - 60 + 40) = 228 \text{ mln. AQSH doll.}$$

7. Sof milliy jamg'arish:

$$SMJ = YaMJ - AKI = 228 - 24 = 204 \text{ mln. AQSH doll.}$$

8. Sof kreditlar (+) yoki sof qarzlar (-):

$$SK = YaMJ + KT - YaJ = 252 + 30 - (50 + 8) = 224 \text{ mln. AQSH doll.}$$

12.3. Nominal va real daromad

Kishilar o'z daromadlariga ko'ra tirikchilik o'tkazadilar. Daromad topish tirikchilikning vositasi hisoblanadi va turmush darajasini ifodalaydi.

Turmush darajasi insonning hayotiy ehtiyojlarini qondirish meyoridir. Turmush darajasi qanday miqdordagi va qanday sifatdagi tovar va xizmatlarni amalda iste'mol qilish bilan tavsiflanadi. Shu nuqtai nazardan daromad nominal va real daromadlarga bo'linadi.

Nominal daromad pul shaklidagi jami daromadni o'z ichiga oladi. Bu daromad turmush darajasini ifodalamaydi, chunki qancha noz-ne'mat iste'mol etilganligi narx-navoga ham bog'liq Moddiy farovonlik darajasi real daromad bilan belgilanmaydi.

Real daromad iste'mol tovarlari va xilma-xil xizmatlarda ifodalangan daromad bo'lib, pul daromadining xarid qobiliyatini bildiradi, turmush darajasini umumlashgan holda tavsiflaydi.

Real daromad jami pul daromadini (brutto daromad)dan turli to'lovlar (soliqlar, ijtimoiy sug'urta to'lovlari) chegirib tashlangandan keyin qolgan qismi sof (netto) pul daromadini narx o'zgarishlariga nisbatan hisoblash orqali topiladi.

Real daromad sof pul daromadi miqdoriga to'g'ri mutanosiblikda, narx darajasiga teskari mutanosiblikda o'zgaradi.

$$RD = D/R_i$$

**A mamlakatda yuqori sinf o'qituvchilarining yillik
nominal va real ish haqi ko'rsatkichlari**

Yillar	Nominal ish haqi, AQSh dollarida	Iste'mol buyumlari narxi indeksi (1990=100)	Real ish haqi (1990 yildagi dollar bilan hisoblangan)
1990	6200	100	6200
1995	11700	139	8417
2000	1600	213	7512
2013	31200	337	9258

Demak, o'rganilayotgan davrda nominal ish haqi 5 marta ortgan (31200:6200), lekin narx oshganligini hisobga olsak, real ish haqi taxminan 1,5 marta (9158:6200) oshganligini ko'ramiz.

**12.4. Milliy daromadni taqsimlash, qayta taqsimlash
va oxirgi foydalanish statistikasi**

Ma'lum davrda (masalan, bir yilda) yaratilgan milliy daromad jamiyat a'zolarining, tadbirkorlar, korxonalar, tashkilotlar, muassasalar va davlatning daromadi sifatida taqsimlanadi. Bunday jarayonni statistika taqsimlash va qayta taqsimlashga ajratadi.

Milliy daromadni birlamchi taqsimlash uni o'zi yaratilgan sohalar: mahsulot ishlab chiqaruvchi va xizmat ko'rsatuvchi soha xodimlari va korxonalari o'rtasida amalga oshiriladi. Ular tomonidan olingan daromad birlamchi hisoblanadi va uning hajmi har doim mamlakatda yaratilgan milliy daromad hajmiga teng bo'ladi.

Statistika birlamchi daromadlarni quyidagi guruhlariga ajratadi:

1) Mehnatkashlarning birlamchi daromadlari:

a) ishlab chiqarishdagi ish haqi fondi va boshqa fondlardan to'langan to'lovlar;

b) tadbirkorlarning o'z faoliyatini natijasida olgan sof daromadlari;

v) mulkdan olingan daromadlar (renta, foizlar, devidentlar va h.k.).

2) Ishlab chiqaruvchi va xizmat ko'rsatuvchi korxonalarining birlamchi daromadlari:

a) korxonalarining birlamchi daromadlari;

b) fermer va dehqon xo'jaliklarining birlamchi daromadlari;

v) xizmat ko'rsatuvchi korxonalarining birlamchi daromadlari.

Milliy daromadni bunday birlamchi taqsimlash, uni taqsimlash jarayonini tugata olmaydi, chunki bunda ayrim soha tarmoqlari va ularning xodimlari nafaqaxo'rlar, talabalar, o'quvchilar hech qanday daromadga ega bo'lmaydilar. Shuning uchun milliy daromadni qayta taqsimlash zarur.

Milliy daromadni qayta taqsimlash jarayonini bir necha yo'llar bilan amalga oshirish mumkin.

1. Davlat budjetining daromadini tashkil etish bilan – milliy daromadni qayta taqsimlashning muhim va asosiy yo'li.

Bu daromad asosan xo'jalik tushularidan tashkil topadi (qo'shimcha qiymat solig'i, mulk, yer solig'i, fermer va dehqon xo'jaliklari daromad soliqlari).

Budjetning qolgan qismi aholi daromadlaridan olinadi (soliqlar, davlat zayomlari, omonat kassa jamg'armalarining ortishi va h.k.)

Davlat budjetida to'plangan mablag'larning taxminan 40-45 % kapital mablag'lar sarflash, taxminan 40 %ga yaqini ijtimoiy-madaniy ishlar, 10 %dan ortiqrog'i mudofaa uchun va qolgan 1-1,5 % davlatni boshqarish uchun sarflanadi.

2. Aholiga xizmat ko'rsatish yo'li bilan milliy daromad qayta taqsimlanadi. Aholi bir qancha bepul xizmatlar bilan birga, to'lovli xizmatlardan ham foydalanadi. Yo'lovchi transporti, aloqa, maishiy xizmatlar, davolanish va ta'lim muassasalari xizmatlaridan aholi foydalanishi bunga misol bo'la oladi. Bularning xizmatiga aholi haq to'lab o'z daromadining bir qismini ana shu xizmat ko'rsatadigan soha korxonalariga to'laydi va bu ularning daromadini tashkil etadi.

Milliy daromadni bunday taqsimlash va qayta taqsimlash mamlakatda korxonalarining tashkilotlar va aholining oxirgi daromadlari tashkil topadi.

Statistika hisobotlar yordamida bu jarayonlarni chuqur o'rganadi; milliy daromad ular ixtiyoridagi absolyut summa va nisbiy ko'rsatkichni aniqlaydi. Aholi olgan daromadni statistika uning turli guruhlari bo'yicha o'rganadi va bu aholining turmush darajasi haqida xulosa chiqarish imkonini beradi.

Milliy daromad mamlakatimizda mehnatkashlarga taalluqli hisoblanadi va u mehnatkashlar ixtiyoriga yoki to'g'ridan-to'g'ri yoki davlat ixtiyoriga tushib, so'ngra mehnatkashlarning ehtiyojini qondirish uchun qo'llaniladi. Milliy daromadning taxminan 1/5 qismi mehnatkashning shaxsiy moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish uchun ishlatilsa, 4/5 qismi ishlab chiqarishni kengaytirish va ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish uchun qo'llaniladi.

Taqsimlangan milliy daromad aholining ehtiyojlarini qondirish uchun qo'llaniladi. Milliy daromaddan oxirgi foydalanish uni ishlatish va jamg'arishdir.

Milliy daromad ma'lum moddiy ne'matlardan tashkil topar ekan, undan foydalanish ham ma'lum moddiy asosga ega bo'ladi.

1) Moddiy ne'matlar joriy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish ehtiyojlar uchun qo'llaniladi. U joriy yashash va uning darajasini oshirish imkonini beradi. Aholi oziq-ovqat, kiyim, yoqilg'i, elektr energiyasi, madaniy mollar, imoratlar, uzoq muddat xizmat qiluvchi buyumlardan o'z ehtiyojini qondirish uchun foydalanadi.

Statistika bunda asosan jon boshiga to'g'ri keladigan mahsulotlarni natural ko'rsatkichlarda hisoblaydi. Umumiy foydalanish esa qiymat shaklida o'rganiladi.

Statistika iste'molni o'rganish uchun ko'p manbalarga ega:

1. Mahsulot va xizmatlar savdosining aylanish ma'lumotlari.
2. Jamoa a'zolariga berilgan mahsulotlarning natural ko'rsatkichi.
3. Dehqon bozori savdosi materiallari.
4. Mehnatkashlar oilalari daromadlarini kuzatish materiallari.

Mamlakatimizda doimo tanlama tarzda 90,000 oila hayoti kuzatib turiladi. Bu oilalarda har kuni tushum va xarajatlar yozib turiladi va ularning ma'lumotlari statistika organlarida guruhlariga ajratilib o'rganiladi.

Iste'molning ikkinchi qismi bu xizmat ko'rsatuvchi soha korxonalaridagi yoqilg'i, elektr energiyasi, imoratlarning eskirishi va h.k.lardir.

a) Aholi xizmatidagi korxonalarda qo'llanishi (maktablar, teatrlar, kasalxonalar, sanatoriyalar).

Bularni aholining shaxsiy iste'moliga qo'shish mumkin.

b) Ilmiy tashkilotlar va davlatni boshqarish tashkilotlaridagi iste'mol.

2) Milliy daromaddan oxirgi foydalanish deganda, faqatgina iste'mol qilish emas, moddiy ne'matlarni jamg'arish ham tushiniladi. Mamlakatimiz ko'p avlodlar mehnati tufayli jamg'arilgan juda katta hajmdagi moddiy ne'matlarga ega va ular milliy boyligimizning bir qismini tashkil etib, undan yanada ko'paytirish uchun foydalaniladi. Natijada yana yangi binolar, inshootlar, mashina-uskunalar, xomashyo, materiallar, yoqilg'i, turar joylar, maktablar, kasalxonalar, kutubxonalar soni ortadi.

Yakuniy iste'mol uy xo'jaliklari, davlat muassasalari va uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar tomonidan amalga oshiriladi.

Jamg'arish iqtisodiyotning barcha sektorlari va tarmoqlari bo'yicha asosiy kapitalning yalpi jamlanishi, moddiy aylanma vositalarning o'sishi va nomoddiy aktivlarga egalik qilish sifatida amalga oshiriladi.

Statistika bularni har xil kuzatuv ma'lumotlaridan va iqtisodiy agentlarning hisobotlaridan olishi mumkin.

Savollar, testlar va masalalar

1. Bozor iqtisodiyoti davrida daromadlarning ahamiyati nimada?
2. Makro va mikrodarajadagi daromadlar orasida qanday bog'lanish mavjud?
3. Dj.Xiksning daromad haqidagi ta'limotida daromadga qanday ta'rif berilgan?
4. Iste'mol va jamg'arish tushunchalariga ta'rif bering.
5. Yangi MHT (1993 y.)da Dj.Xiks ta'limotlari asosida daromadlarning qanday ko'rsatkichlar tizimi qo'llaniladi?
6. Yalpi ichki mahsulot va yalpi milliy daromad ko'rsatkichlarining sifat va miqdor tomonidan farqi nimada?
7. Yalpi milliy daromad va yalpi milliy mavjud daromad hajmi qanday aniqlanadi?
8. Yalpi milliy daromadni taqsimlash, qayta taqsimlash va oxirgi foydalanishlarning mohiyati qanday?
9. Daromad:
  - a) qo'shilgan qiymat;
  - b) sotishdan olingan tushum;
  - v) xizmat ko'rsatishdan olingan tushum;
  - g) iste'mol uchun ishlatish mumkin bo'lgan eng katta summa;
  - d) aktivlar hajmi o'sishi.
10. Yangi MHT(1993-y.)da daromadlarning qanday ko'rsatkichlari qo'llaniladi?
  - a) birlamchi daromadlar;
  - b) pul shakldagi joriy transfertlar;
  - v) ixtiyordagi daromadlar;
  - g) natural shakldagi ijtimoiy transfertlar;
  - d) ixtiyordagi tuzatish kiritilgan daromad;
  - e) milliy daromad;
  - j) ixtiyordagi milliy daromad;
  - z) yuqeridagi ko'rsatkichlarning barchasi.
11. Yalpi ichki mahsulot va yalpi milliy daromadlarning sifat jihatidan farqi:
  - a) YaIM va YAMD ikkalasi bir narsa ;
  - b) YaIM - ishlab chiqarish hajmini, YaMD – daromad hajmini ifodalaydi ;
  - v) YaIM – shu mamlakat rezidentlarining ma'lum davrda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar oqimini ifodalaydi.

YaMD – shu mamlakat rezidentlari olgan birlamchi daromadlar oqimini ifodalaydi.

g) YaIM hajmi katta, YaMD hajmi kichik ;

d) YaIM iste'mol uchun ishlatiladi, YaMD jamg'arish uchun ishlatiladi.

12. YaIM va YaMDlarning miqdor jihatdan farqi:

a) har doim YaIM hajmi YaMD hajmidan katta bo'ladi;

b) har doim YaIM hajmi YaMD hajmidan kichik bo'ladi;

v) YaMD hajmi YaIM hajmidan xorijdan olingan birlamchi daromadlar qoldig'iga farq qiladi;

g) YaMD hajmi bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida YaIM hajmidan katta bo'ladi;

d) YaMD hajmi bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida YaIM hajmidan katta bo'ladi.

13. Mamlakatda yalpi ishlab chiqarish joriy baholarda – 46912 mlrd. so'm, yalpi qo'shilgan qiymat – 31690 mlrd. so'mni tashkil etsa, oraliq iste'mol qanchaga teng bo'lgan?

14. Mamlakatda yalpi qo'shilgan qiymat 50934 mlrd. so'm bo'lib, uning 69 %ini ishlovchilarning mehnat haqi, 31 %ini ishlab chiqarish va importga sof soliqlar tashkil qilsa, yalpi foyda ko'rsatkichini aniqlang.

15. Mamlakat bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd.so'm)

1. Aholining mulkdan olgan daromadlari – 120.

2. Mehnat haqi – 360.

3. Ishlab chiqarish soliqlari – 40.

4. Xorijga to'langan birlamchi daromadlar – 30.

5. Homiylik yordami – 20.

6. Qarindoshlar sovg'asi – 16.

Yalpi ichki mahsulot va daromad ko'rsatkichlarini aniqlang:

a) rezidentlarning xorijdan olgan birlamchi daromadlari;

b) yalpi milliy daromad;

v) yalpi milliy ixtiyordagi daromad.

16. Mamlakat iqtisodiyotini ifodalovchi quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd.so'm)

1. Yalpi ichki mahsulot – 71800.

2. Asosiy kapital iste'moli – 3400.

3. Xorijiy mamlakatlardan bandlik va mulkdan olinadigan resident-laik daromadlari – 3000.

4. Mamlakatning YalMidan bandlik va mulkdan norezidentlarning oladigan daromadlari – 2580.

5. Joriy transfertlar qoldig'i – 3650.

6. Yakuniy iste'mol – 28000.

7. Kapital transfertlar qoldig'i – 6440.

8. Yalpi jamg'arish – 8500.

Berilgan ma'lumotlar asosida quyidagi ko'rsatkichlarni aniqlang: sof ichki mahsulot, yalpi milliy daromad, sof milliy daromad, yalpi milliy mavjud daromad, sof milliy mavjud daromad, yalpi milliy jamg'arish, sof milliy jamg'arish, sof kredit (qarz)lar.

17. Quyidagi shartli ma'lumotlar berilgan:

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr
Moddiy ne'matlar qiymati, mln. so'm	960	1056
Ko'rsatilgan xizmatlar qiymati, mln. so'm	272	328
Baho indeksi: moddiy ne'matlarga	1,08	1,10
Xizmat ko'rsatishda	1,07	1,12

Berilgan ma'lumotlar asosida quyidagilarni hisoblang:

1. Yalpi ishlab chiqarishning baho indeksi.
2. Yalpi ishlab chiqarishning fizik hajm umumiy indeksi.
3. Yalpi ishlab chiqarishning qiymat indeksi.

XIII bob. MOLIYA-KREDIT TIZIMI STATISTIKASI

13.1. Davlat budjeti statistikasining vazifalari

Davlat budjeti – davlatning markazlashgan pul fondi bo‘lib, undan umumdavlat iste‘molini qondirish maqsadida foydalaniladi.

Davlat budjeti statistikasining asosiy vazifasi uning asosiy parametrlarini baholashdan iborat:

- davlat budjeti daromad va xarajatlarning umumiy hajmini, xarajatlarning hajmining daromaddan ortib ketishi (defitsit) yoki aksincha daromadlar hajmining xarajatlardan ortib ketishi (profitsit), rasmiy transfertlar va h.k.;

- davlat budjeti daromad va xarajatlari tarkibi;
- budjet defitsitini moliyalashtirish manbalari;
- davlatning ichki qarzlari hajmi;
- soliqqa tortish hajmi, tarkibi va h.k.

Davlat budjetini o‘rganishning asosi budjet daromad va xarajatlarning iqtisodiy tasnifi hisoblanadi.

Budjet daromadlari tarkibida quyidagilar ajratiladi:

- soliq tushumlari – majburiy, o‘rni qoplanmaydigan, qaytarilmaydigan to‘lovlar (qo‘shimcha qiymat solig‘i, aksizlar, foyda solig‘i, daromad solig‘i va h.k.);

- soliq bo‘lmagan tushumlar (davlat mulkini sotishdan olingan, boshqariladigan korxonalar kassa foydasi, pul o‘tkazma va h.k.);

- o‘rni qoplanmaydigan tushumlar (transfertlar).

Budjet xarajatlari bajarayotgan funksiyalariga ko‘ra quyidagi kategoriyalarga ajratib o‘rganiladi:

- umumiy ko‘rinishga ega davlat xizmatlari;
- jamoa va ijtimoiy xizmatlar;
- iqtisodiy faoliyat bilan bog‘liq davlat xizmatlari;
- boshqa funksiyalar.

Iqtisodiy tasnifidan davlat boshqaruvi organlarining faoliyati va ularning mamlakat iqtisodiyotiga ta‘sirini aniqlash uchun foydalaniladi. Iqtisodiy tasnifda quyidagilar ajratiladi:

A. Joriy xarajatlarning (tovar va xizmatlarga xarajatlarning, foizlarga to‘lovlar, subsidiyalar va joriy transfert to‘lovlari).

B. Kapital xarajatlarning (asosiy kapitalni va zaxiralarni hosil qilish uchun tovarlar sotib olish, erini va nomoddiy aktivlarni, kapital transfertlarni sotib olish va h.k.).

Budjetning bajarilish darajasi tahlili umumiy daromad va xarajatlar bo'yicha rejani bajarish darajasini ifodalovchi nisbiy ko'rsatkichni hisoblash, shuningdek, ularning turlari va maqsadli foydalanish yo'nalishlari bo'yicha amalga oshiriladi.

Davlatning aralashuvi natijasida amalga oshirilgan qayta taqsimlash jarayonlarining hajmini budjetning daromad qismini yalpi ichki mahsulotga nisbati ifodalaydi.

Budjetning daromad va xarajatlarini statistik o'rganish dinamika qarorlari asosida amalga oshiriladi. Rejadan farq qilishga sabab bo'lgan omillarni statistik baholaydi. Jumladan, soliq tushumlariga ta'sir etuvchi asosiy omillar quyidagilar hisoblanadi:

- soliq bazasi o'zgarishi;
- soliq stavkasi o'zgarishi.

Soliq bazasi o'zgarishining soliqni absolyut o'sishiga ta'sirini quyidagi formula bo'yicha aniqlash mumkin:

$$U_s = \sum S_{ji} \times K_{oi} - \sum S_{oi} \times K_{oi}$$

soliq hajmining absolyut o'sishi quyidagicha aniqlanadi:

$$U_k = \sum S_{ji} \times K_{li} - \sum S_{li} \times K_{oi}$$

bunda: $S_{li} S_{oi}$ – i ko'rsatkich bo'yicha bazis va joriy davrdagi soliq bazasi hajmi;

$K_{li} K_{oi}$ – i ko'rsatkich bo'yicha bazis va joriy davrdagi soliq stavkasi.

Shu ikki omil hisobiga o'sgan soliqlarning absolyut summasi, soliq daromadlarining umumiy o'sishiga teng bo'ladi.

Tahliliy maqsadlarda asosiy ko'rsatkichlar bilan birga boshqa ko'rsatkichlar ham qo'llaniladi, ular mavsumiy va boshqa omillar budjetning hosil bo'lishi va xarajatlarga ta'sirini baholanadi. Masalan, budjet umumiy summasi bilan, ayrim olingan xarajat turlari orasidagi bog'lanish, shuningdek, yalpi ichki mahsulot bilan ayrim moddalar bo'yicha daromadlar summasi orasidagi bog'lanishni o'rganish uchun elastiklikning empirik koeffitsiyentlaridan foydalanish mumkin:

$$E = \Delta U / \Delta X \times X / U,$$

bunda: E – elastiklik koeffitsiyenti ("X" omilning 1%ga o'zgarishi natijasida "U" yakuniy ko'rsatkich ning o'zgarish darajasi);

ΔX – "X" omilining o'sishi;

ΔU – "U" yakuniy ko'rsatkichning o'sishi.

13.2. Bank statistikasining asosiy ko'rsatkichlari

Bank tizimi (markaziy, tijorat va jamg'arma) mamlakatning moliya-kredit faoliyatida yetakchi o'rinda turadi. Banklar faoliyatini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi, ularning faoliyati ishonchligi va samaradorligini baholashi lozim. Ko'rsatkichlarning birinchi guruhi statistik mutlaq ko'rsatkichlardan iborat bo'lib, ularga quyidagilar kiradi:

- a) bank aktivlari va resurslari;
- b) bank depozitlari;
- v) bank kreditlari;
- g) kapital yoki ustav fondi;
- d) foyda.

Bular haqida ma'lumot manbai bo'lib, matbuotda e'lon qilinadigan banklar balansi hisoblanadi. Lekin chuqur tahlil uchun bu ko'rsatkichlar yetarli emas, chunki bunday balanslarda kredit resurslari va ulardan foydalanish muddatlari ko'rsatilmaydi.

Bank aktivlari foydalanilgan kredit resurslari (qo'yilmalar) bo'lib, ular balansning jami (valutasi)ga teng.

Bank resurslari bular bank ixtiyoridagi mablag'lar hajmi bo'lib, ulardan kreditlash va boshqa faol operatsiyalar o'tkazishda foydalaniladi, ular balansning jami (valutasi)ga teng.

Bank resurslarini ikki guruhga ajratish mumkin:

1) Xususiy mablag'lar. Bankning xususiy kapitaliga aksioner va zaxira kapitali kiradi, bank aksiyalarini qimmatli qog'ozlar bozorida joylashtirish natijasida hosil bo'ladi, shuningdek, ijtimoiy fondlar, ular foydasidan ajratmalar, taqsimlanmagan foyda hisobidan tashkil topadi.

2) Jalb etilgan va qarz mablag'lar. Bankning jalb etilgan mablag'lariga, korrespondent va banklararo depozit hisoblarida saqlanayotgan mablag'lari; bank hisoblariga o'tkazilgan (depozitlar) korxonalar va tashkilotlarning mablag'lari; aholining jamg'arma mablag'lari; budget mablag'lari. Qarz (depozit bo'lmagan) mablag'lar – markaziy bankdan olingan ssudalar, banklararo ssudalar, banklararo vaqtincha moliyaviy yordam.

Tahlilning birinchi bosqichida guruhlash usulini qo'llagan holda balans moddalarining tarkibi aniqlanadi. So'ngra har bir guruh va kichik guruhning ulushi aniqlanib, resurslar va qo'yilmalar ulushining o'zgarishi baholanadi. Buning uchun: 1) tarkibiy o'zgarishlarning integral koeffitsiyenti aniqlanadi:

$$K = \sqrt{\frac{\sum (d_{1i} - d_{0i})^2}{\sum (d_{1i}^2 + d_{0i}^2)}}$$

yoki 2) quyidagi indeks hisoblanadi:

$$J = \sqrt{\sum \left(\frac{d_{1i} - d_{0i}}{d_{1i}^2 + d_{0i}^2} \right)^2 \cdot P}$$

bunda: d_{1i} – joriy davrda aktiv (passiv)lar i – moddasining ulushi;

d_{0i} – shu moddalarning bazis davrdagi ulushi;

P – resurslar yoki qo'yilmalar hajmi.

Agar qiyolanayotgan davrda tarkib o'zgaray qolsa, bu ko'rsatkich nolga teng bo'ladi, agar tarkib butunlay o'zgarsa bu ko'rsatkich birga teng bo'ladi. Ko'rsatkich 0,1ga teng yoki undan katta bo'lsa, sezirarli darajada tarkibiy o'zgarishlar yuz berganini ifodalaydi.

Aktiv va passivlar umumiy summasi yoki ularning ayrim guruhlar summasi dinamikasini o'rganish tahlilning alohida yo'nalishi hisoblanadi.

Banklarning moliyaviy holati va ishonchligi tahlili bank balansi likvidligi va yetariligidining nisbiy ko'rsatkichlarini hisoblab, amalga oshiriladi. Buning uchun ular O'zbekiston Markaziy banki tomonidan belgilangan normativlar bilan qiyoslanadi.

Bank kapitalining yetarlilik darajasini aniqlash uchun bank kapitalining yo'qolishi ehtimoli bo'lgan summaga nisbati olinadi:

$$N_1 = K/A_r - R_u - R_k - R_d,$$

bunda: K – bank kapitali; $A_r = \sum A_{0i} \times K_{pi}$ – yo'qotish xatari hisobga olingan tortilgan aktivlar summasi;

A_{0i} – alohida operatsiyalar bo'yicha aktivlar;

K_{pi} – i -nchi operatsiyaning xatar koeffitsiyenti;

R_u - qimmatli qog'ozlar qadrsizlanishi hisobiga yaratilgan zaxiraning umumiy hajmi; R_k – ssudalar bo'yicha yo'qolish mumkin bo'lgan zaxiralarining umumiy hajmi, R_d – boshqa aktivlar va debitorlar bilan hisob-kitob operatsiyalari natijasida yo'qotish ehtimoli bo'lgan zaxiraning umumiy summasi hajmi.

Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda bu ko'rsatkich norma bo'yicha 4 %dan 8 %gacha tebranadi. Mamlakatimizda 2005-yil 1-yanvardan boshlab, bunday normativ quyidagicha belgilangan: kapitali 5 mln.dan kam bo'lmagan banklar uchun – 11 %, kapitali 5 mln. va undan ortiq banklar uchun – 10 % hajmida belgilangan.

Banklar ishonchlilikining bir me'yordaliligini (variatsiyasini) ba'zi ko'rsatkichlarning vaqt bo'yicha o'zgarishidan bilish mumkin (dispersiya, o'rtacha kvadratlik tafvut, variatsiya koeffitsiyenti).

Banklarning likvidlik holati ko'rsatkichlari normativ bo'yicha va amaldagini qiyoslab ham bilish mumkin. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki bu sohada bir necha likvidlik ko'rsatkichlarini taklif etgan: bir onda, joriy, uzoq muddatli, umumiy likvidlik, qimmatbaho metallar operatsiyalari bo'yicha muddatlari hisobga olgan holda, aktivlar, passivlar va boshqa omillar turi va summasini hisobga olgan holda taqsimlanadi. Umumiy likvidlik ko'rsatkichi tez likvidlikka ega bo'lganlar summasi, aktivlarning umumiy summasidan bankning majburiy zaxirasi ayrilganiga bo'lib aniqlanadi:

$$N_5 = LA/A_r - R_0,$$

bunda: LA – tez likvidlikka ega aktivlar;

A_r – aktivlarning umumiy summasi;

R_0 – bankning majburiy zaxirasi.

Bu ko'rsatkichning maksimal hajmi Markaziy bank tomonidan 20 % qilib belgilangan.

Banklar faoliyatining asosiy ko'rsatkichlaridan biri aktivlar va kapitalning daromadlilik ko'rsatkichi hisoblanadi.

Foydaning (F) aktivlar umumiy summasiga (A) nisbati aktivlarning daromadlilik darajasini ifodalaydi, kapitalga (K) nisbati esa kapital daromadlilik darajasini ifodalaydi. Aktivlar daromadlik darajasi 2ta omilga bog'liq:

1) kapital va aktivlar nisbati;

2) kapital daromadliliigi:

$$F/A = K/A \times F/K.$$

Har bir omilni ta'sirini baholash uchun indeks usulidan foydalaniladi. Olingan (kreditlarni sotishdan olingan yalpi daromad) va to'langan (depozitlar xizmatiga to'langan xarajatlar) foizlar kreditlar berish va depozitlarga xizmat ko'rsatish bo'yicha o'rtacha foiz stavkalarini aniqlash imkonini beradi.

O'rta foiz stavkalari o'zgarishi ikki omilga bog'liq:

1) kredit(depozitlar) tarkibi;

2) har bir kredit (yoki har bir depozit) bitimi bo'yicha yakka foiz stavkalari.

Birinchi omil ta'sirini tarkib o'zgarishlari indeksi yordamida, ikkinchisini doimiy tarkibli indeks yordamida, ikkala omilning ta'sirini

o'zgaruvchi tarkibli indeks yordamida aniqlanadi. Kreditlash muddati prinsipiga rioya qilishni baholash uchun ssudalar aylanishi ko'rsatkichi hisoblanadi.

$$\text{Aylanish soni} = \frac{\text{Ssudalarni o'chirish bo'yicha aylanishi}}{\text{O'rtacha ssuda qarzi}}$$

$$\text{Aylanishning o'rtacha hajmi} = \frac{\text{O'rtacha ssuda: Ssudalarni o'chirish bo'yicha aylanish}}{\text{qarzi Davrdagi kalendar kunlar soni}}$$

Jamg'arma banklaridagi depozitlar va kreditlarni baholash uchun har bir so'mni o'rtacha saqlash muddati (S) va mablag'larni bankda o'rtacha saqlash aniqlanadi (U):

$$S = O_v \times D / V,$$

bunda: S – o'rtacha saqlash davri (kunlarda);
 O_v – davrdagi qo'yilmalarning o'rtacha qoldig'i;
 V – davrda qo'yilmalarning berilishi muddati;
 D – davrdagi kalendar kunlar soni.

$$U = O_0 - O_b / P_v \times 100,$$

bunda: U – jamag'armadagi qo'yilgan mablag'larni saqlash darajasi;
 $O_0 - O_b$ – davr oxiri va boshiga qo'yilgan mablag'lar qoldig'i;
 P_v – davr mobaynida qo'yilgan jamg'armalar.

Aholi jamg'armalari summasi (depozitlar) va banklarning o'z mablag'lari (kapitallari) nisbati (koordinatasi nisbiy miqdori) Markaziy bank tomonidan normativ ko'rsatkich hisoblanadi (100 %dan ortiq emas).

Banklarning qo'yilma operatsiyalarini baholash maqsadida qo'yilmalar umumiy summasi va o'rtacha qo'yilma dinamikasining omilli tahlili amalga oshiriladi. Qo'yilma umumiy summasiga ta'sir etuvchi omillar: jamg'arma bank filiallari soni, bir filialga to'g'ri kelgan qo'yilmalar hajmi va qo'yilmaning o'rtacha hajmi hisoblanadi.

13.3. Pul muomalasi statistikasi

Pul muomalasini ifodalovchi statistik ko'rsatkichlar tizimi, pul massasini aniqlashga, uning tarkibini va muomala tezligini o'rganishga asoslanadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki quyidagi pul massasi agregatlarini rasmiy ko'rsatkichlar sifatida qabul qilgan va u O'zbekiston Respublikasi statistikasida keng qo'llaniladi.

M_0 – bank tizimidan tashqarida muomalada mavjud naqd pullar;

M_1 – tarkibiga M_0 ni kiritadi, shuningdek, milliy valutadagi vositalar va jamg‘armalarni o‘z ichiga olib, ular korxonalar, tashkilotlar, ijarachilar, fuqarolar hisobraqamidagi hisob-kitoblar qilish va qoldiq mablag‘larini; aholi va korxonalarning tijorat banklaridagi so‘rab olguncha saqlanadigan depozitlarini; budjet, kasaba uyushmalari, jamoat va boshqa tashkilotlar mablag‘larini; sug‘urta tashkilotlari mablag‘larini o‘z ichiga oladi.

M_2 – tarkibiga M_1 ni va aholining tijorat banklaridagi depozitlarini kiritadi.

13.3.1-jadval

O‘zbekiston pul massasi hajmi va tarkibi

Ko‘rsatkichlar	2013-yil 1-yanvarga		2014-yil 1-yanvarga	
	mlrd. so‘m	jamiga nisb. %%	mlrd. so‘m	jamiga nisb. %%
Pul massasi (M_2)				
Pullar (M_1)				
Shu jumladan:				
Banklardan tashqaridagi mavjud pullar (M_0)				
Noreal vositalar				
Shu jumladan:				
Talab qilinguncha saqlanadigan mablag‘lar				

Xalqaro amaliyotda pul massasining to‘rtadan ettitagacha ko‘rsatkichlari hisoblanadi. 1996-yildan boshlab, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma‘lumotlarida pul va bank statistikasining xalqaro andozalarga mos ko‘rsatkichlaridan foydalanilmoqda. Masalan, “Pullar” agregati M_1 agregatiga o‘xshaydi va mamlakatning barcha pul mablag‘larini ifodalaydi: ularni to‘xtovsiz to‘lanuvchi vosita sifatida ishlashi mumkin va ular banklardan tashqaridagi mavjud pullar va so‘rab olguncha turuvchi bank tizimidagi depozitlardan iborat. “Kvazipullar” agregati pul tizimidagi kam likvidli depozitlar bo‘lib, ular bevosita to‘lov vositasi sifatida ishlatilmaydi va ular aylanishi “pullar”ga nisbatan ancha sekin kechadi. Bu agregat muddatli va milliy valutadagi jamg‘arma depozitlar va xorij valutasidagi jamg‘arma depozitlar bo‘lib, ular O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki balansida va tijorat banklari balansida hisobga olinadi. “Keng pullar” agregati “pullar” va “kvazipullar” agregatlari yig‘indisiga teng.

Pul massasi M_2 agregatining “keng pullar” agregatidan asosiy farqi shundaki, M_2 tarkibida xorij valutasidagi depozitlar hisobga olinmaydi, lekin unga vaqtincha kirish chegaralangan depozitlarning bir qismi

kiritiladi. Ular pul balansini tuzilganda alohida mustaqil agregatga o'tkaziladi va pul massasi agregatlari hisoblanganda hisobga kiritilmaydi.

“Pul bazasi” ko'rsatkichi pul massasining mustaqil komponenti hisoblanadi. Pul bazasi M_0 agregati – O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki chiqargan mavjud pullarni (O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki omborida saqlanayotgan pullarni hisobga olmagan holda) va tijorat banklarining Markaziy bankdagi majburiy zaxiralarini o'z ichiga oladi (Xalqaro valuta fondi tavsiyasiga asosan “pul bazasi” ko'rsatkichini M_0 agregatiga o'xshash sifatida ko'rib chiqiladi).

Pul massasining dinamikasini kuzatib turish va tijorat banklarining iqtisodiyotga kredit imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida “pul mulplikatori” ko'rsatkichidan foydalaniladi. Pul multiplikatori – koeffitsiyent, ya'ni muomaladagi pul massasini ko'paytirish o'lchovi bo'lib xizmat qiladi. Uni hisoblash uchun M_2 pul massasini pul bazasi:

$$D_m = M_2 / M_0 \text{ ga bo'linadi.}$$

Pul massasining aylanish tezligini aniqlash uchun yalpi ichki mahsulot hajmi (YalM) davrdagi o'rtacha pul massasi hajmiga bo'linadi. Uning aksincha ko'rsatkichi – iqtisodiy aylanish, ya'ni so'mning “monetarizatsiya” si deb ataladi. Iste'mol baholarining orqa tomoni bo'lgan pulning sotib olish qobiliyati ham pul aylanish ko'rsatkichlarining muhimlaridan biri hisoblanadi.

Qator yillar uchun muomaladagi pul massasi agregatlarini yalpi ichki mahsulot bilan qiyoslash indekslar – deflyatorlar degan ko'rsatkichni aniqlash imkonini beradi. Bu ko'rsatkich mamlakatdagi inflyatsiya darajasini aniqlash imkonini beradi: indeks deflyator ortsa, inflyatsiya ortadi, agar indeks deflyator pasaysa, inflyatsiya pasayadi. O'zbekiston indeks deflyatorini boshqa mamlakatlarning shunday ko'rsatkichlari bilan qiyoslash, inflyatsiya darajasi o'zgarishi haqida xulosa chiqarish imkonini beradi.

Dunyoning boshqa mamlakatlariga nisbatan mamlakatning barcha moliyaviy aktivlari va majburiyatlari hajmi hamda tarkibini baholash uchun makroiqtisodiy moliyaviy statistikada to'lov balansidagi boshqa ko'rsatkichlar qatorida “xalqaro investitsion holat” nomli ko'rsatkichlar tizimi ishlab chiqilgan. Bu tizim banklar, davlatni boshqarish organlari, korxonalar va uy xo'jaliklari moliyaviy aktivlari va majburiyatlari haqidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Odatda xalqaro investitsion holat statistik hisobot ko'rinishida chop etiladi, unda ko'rsatkichlar yil yoki boshqa davr boshi va oxiriga nisbatan keltiriladi, shuningdek, shu davr mobaynida xorij aktiv va majburiyatlarida yuz bergan o'zgarishlarni izohlovchi ma'lumotlar keltiriladi. Xalqaro investitsion holat moddalarini nomi PB moliyaviy hisobot moddalarini nomiga to'liq o'xshaydi.

**O'zbekiston Respublikasi kredit tashkilotlarining 2013-yil
1-chorakdagi xalqaro investitsion holati quyidagi
ko'rinishga ega bo'lgan**

	XIX 2013-y. I-yanvar	Natijada holat o'zgarishi				XIX 1.04.13 (gr.1+gr.5)
		Operatsiyalar	Qayta baholash	Hokazo	Jami (gr.2+gr.3+gr.4)	
A	1	2	3	4	5	6
Kredit tashkilotlar aktivlari						
Shu jumladan:						
Xorijga to'g'ri investitsiyalar						
Portfel investitsiyalar						
Boshqa investitsiyalar						
V Tashkilotlar majburiyatlari						
Shu jumladan:						
O'zbekistonga bevosita xorij investitsiyalari						
Portfel investitsiyalar						
Boshqa investitsiyalar						
S S=A-V. Kredit tashkilotlarining sof xalqaro investitsion holati						

13.4. To'lov balansi

Iqtisodiyot sektorlari rivojini, mamlakatdagi iqtisodiy holatni va milliy iqtisodiyotni qolgan dunyo bilan o'zaro aloqalari asosiy yo'nalish va natijalarini baholash uchun Milliy hisoblar tizimi ko'rsatkichlari bilan bir qatorda to'lov balansi tuziladi.

To'lov balansi (TB) – shu mamlakat rezidentlari yoki milliy iqtisodiyot subyektlarining boshqa mamlakatlar rezidentlari bilan o'zaro munosabatlarini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimidan iborat. Bu makroiqtisodiy tahlilning muhim quroli hisoblanadi.

Hozirgi davrda birorta davlat o'z qobig'ida boshqa mamlakatlar bilan iqtisodiy aloqalarni amalga oshirmay, rivojlana olmaydi. Mamlakatning rivojlanish darajasi, uning dunyoda tutgan o'rni, boshqa mamlakatlar bilan o'rnatgan aloqalari, eksport hajmi va tarkibi, tashqa savdo qoldig'i, oltin valuta zahiralari hajmi va dinamikasi kabi parametrlar bilan baholanadi.

Milliy iqtisodiyot subyektlarining barcha tovar va moliyaviy oqimlari boshqa mamlakatlar tovar va moliyaviy oqimlari bilan hamkorlikda harakat qiladi. Shu ma'noda TB ko'rsatkichlari makroiqtisodiy ko'rsatkichlar tizimida yakunlovchi hisoblanadi.

"To'lov balansi" tushunchasi birinchi marta 1767-yilda D. Styuartning "Siyosiy iqtisod prinsiplari tadqiqoti" asarida eksport-import qoldig'i va u bilan bog'liq oltinning harakatini aks ettiruvchi tushuncha sifatida qo'llanilgan. Ammo o'sha davrda ham, XIX asrda ham to'lov balansining nazariyasi va amaliyoti yo'q edi. Xalqaro operatsiyalarni tizimli hisobini olib borish zarurati paydo bo'ldi, chunki shu davrda kapitalning xalqaro bozori rasmiylashdi, xalqaro to'lov tizimi tashkil topdi, ham davlat organlari, ham markaziy banklar tashqi iqtisodiy aloqalarning asosiy qatnashchisiga aylandi.

1923-yilda birinchi marta to'lov balansi AQShda chop etildi. 1924-yilda millatlar ligasi tomonidan bir necha mamlakatlar balansi tuzildi, 1947-yilda esa TB tuzish bo'yicha tavsiyanomalar ishlab chiqildi.

50-yillar oxiridan hozirgi vaqtgacha TB tuzish metodologiyasi XVF tomonidan ishlab chiqiladi. 1993-yilda XVF balans tuzish bo'yicha yo'riqnomani beshinchi marta chop etdi.

MHT va TB metodologiyasining yaratilishi va amaliyotga joriy etilishi paralel ravishda amalga oshirildi, lekin hech qachon to'qnash kelmadi. Ular ikkalasining umumiy maqsadi bir mamlakat rivojlanish darajasini, uning dunyoda boshqa mamlakatlar orasida tutgan o'rnini makroiqtisodiy tahlil qilishdan iborat. Buning uchun barcha mamlakatlar ko'rsatkichlarini qiyoslash prinsiplari, MHT va TBni tuzish qoidalaridan foydalanildi. XVFnig beshinchi ko'rsatkichiga (1993-y.) asosan TBdagi hisob, tasnif va ta'riflar MHTdagi kabi o'zaro o'xshab ketadi:

- rezident va nerezidentni aniqlash;
- iqtisodiyotni institutsional birliklar, sektorlar va tarmoqlarga ajratish;

- operatsiyalarni qayd etish vaqti: MHTda ham TB, ham operatsiya vaqti hisoblash usuli bo'yicha aniqlanadi. Uning mohiyati shundaki, operatsiyalar boylklarni almashish, o'tkazish, qayta tashkil etish, yaratish yoki yo'q bo'lib ketish vaqti bilan qayd etiladi.

- tovar va xizmatlar amaldagi bozor bahosida baholanadi;
- iqtisodiy operatsiyalar joriy va kapital operatsiyalarga ajratiladi.

TB ko'rsatkichlari mustaqil analitik ahamiyatga ega bo'lib, "qolgan dunyo" hisoblamasi ko'rsatkichlari bilan chegaralanmaydi. TB asosida

xorij investitsiyalari qay usulda jalb etilgani, mamlakatning tashqi qarzlari qanday o'zgarishi, ularning foizlari, markaziy bankning xalqaro zaxiralari qanday o'zgarishini aniqlash mumkin. TB ko'rsatkichlaridan ichki valuta bozori va valuta kursini tartibga keltirishda, davlatning fiskal va monetar siyosatini ishlab chiqarishda foydalaniladi.

O'zbekistonda TB tuzishni Markaziy bank amalga oshiradi. 1994-yildan boshlab, TB choraklar bo'yicha chop etiladi: 1-chorak uchun, 1-yarim yil uchun, 9-oy uchun va yil bo'yicha to'liq balans tuziladi.

TB tuzishning asosiy prinsiplari:

TB buxgalteriya hisobi prinsipida – ikki yoqlama yozish asosida amalga oshiriladi. Har operatsiya ikki marta qayd etiladi: bir hisobning kreditida, ikkinchi hisobning debetida, chunki ko'pchilik operatsiyalar iqtisodiy boyliklarni almashishga asoslanadi. Masalan, korxonalar o'z mahsulotini eksport qiladi va evaziga valuta boyliklarini oladi: yoki xorij korxonasi shu mamlakat rezidenti firmasining rivoji uchun mablag' qo'yadi va evaziga moliyaviy aktivlar (aksiyalar va h.k.) yoki mulk oladi. Barter bo'yicha almashish mumkin, u holda eksportchi – korxonalar evaziga ekvivalent tovar va xizmatlar oladi. Agar iqtisodiy boyliklar tekinga berilsa, u holda "transfertlar" moddasi kiritiladi.

- Iqtisodiy tahlil uchun TB ko'rsatkichlari guruhlanadi. MHTda ham, TBda ham joriy va kapital operatsiyalar ajratiladi. Joriy operatsiyalarga tovar va xizmatlar, transfertlar bilan amalga oshirilgan operatsiyalar kiritiladi. Kapital operatsiyalar investitsion faoliyat bilan bog'liq bo'lib, ular kapital transfertlar va investitsiyalar (moliyaviy aktivlar va majburiyatlar) bilan operatsiyalarni aks ettiradi. Operatsiyalar turiga ko'ra, TBning qaysi tomonida aks ettirilishini aniqlash mumkin.

13.4.1-jadval

To'lov balansi operatsiyalarini yozish prinsipi

	Operatsiya	Kredit(+)	Debet (-)
A	Tovarlar va noomil xizmatlar	Tovarlar eksporti va xizmatlar eksporti	Tovarlar importi va xizmatlar importi
B	Mehnat va kapital xizmatlari	Rezidentlar tomonidan norezidentlarga ko'rsatilgan	Norezidentlar tomonidan rezidentlarga ko'rsatilgan
V	Joriy va kapital transfertlar	Rezidentlar tomonidan tovar va xizmatlarni tekinga olish	Norezidentlar tomonidan tovar va xizmatlarni tekinga olish
G	Moliyaviy aktivlar yoki majburiyatlar bilan operatsiyalar	Norezidentlar oldidagi majburiyatlar ortishi yoki norezidentlarga talabning kamayishi	Norezidentlarga talabning ortishi yoki norezidentlar oldida majburiyatlarning kamayishi

Balans va ikki yoqlama yozish prinsipidan kelib chiqib, joriy operatsiyalar hisobi kapital va moliyaviy aktivlar hisobi saldosi teng bo'lishi (qarama-qarshi belgi bilan) lozim. Binobarin, TBning umumiy saldosi doim nolga teng bo'lishi kerak. Ammo amalda kredit va debet yozuvlari orasida balansga erishib bo'lmaydi. Bunga sabab bir operatsiya-ning kredit va debet yozuvlari uchun axborotlar har xil manbalardan olinadi.

Masalan, bojxona statistikasi eksport bo'yicha ma'lumot manbai hisoblangan, xorij valutarining kelishi bank statistikasi ma'lumotlaridan olinadi. Kredit va debet yozuvlari orasidagi farq "sof xatolar va o'tkazib yuborishlar" deb ataladi.

13.4.2-jadval

Agregat ko'rinishida TBning umumiy ko'rinishi

To'lov balansining asosiy komponentlari (moddalari)	Kredit (+)	Debet (-)	Saldo
1. Joriy operatsiyalar hisobi A. Tovarlar va nominal xizmatlar 1. Tovarlar 2. Xizmatlar B. Mehnat va kapital xizmati (ishlab chiqarish omillari daromadlari) 1. Mehnat xizmati 2. Kapital xizmati V. Joriy transfertlar			
2. Kapital va moliyaviy qurollar bilan operatsiyalar A. Kapital bilan operatsiyalar 1. Kapital transfertlar B. Moliyaviy hisob 1. To'g'ri investitsiyalar 2. Portfel investitsiyalar 2.1. Aktivlar 2.2. Majburiyatlar (passivlar) 3. Boshqa investitsiyalar 3.1 Aktivlar Mavjud xorij valutilari va depozitlar Savdo kreditlari va avanslari Berilgan kreditlar bo'yicha balans Boshqa aktivlar 3.2 Majburiyatlar (passivlar) Mavjud xorij valutilari va depozitlar Savdo kreditlari va avanslar Jalb etilgan kreditlar balansi Boshqa majburiyatlar 4. Zaxira aktivlar			
Sof xatolar va o'tkazmalar			

Balansning ba'zi moddalari yanada aniqlik kiritishni taqozo etadi.

1. "Xizmatlar (noomil)" moddasi bo'yicha transport, sug'urta, moliyaviy, bank, turistik, injiniring va shunga o'xshash xizmatlar aks ettiriladi. ular ishlab chiqarish omillari bilan bog'liq emas.

2. "Omilli xizmatlar" moddasi bo'yicha rezidentlarning norezidentlarga ko'rsatgan ishlab chiqarish omillari (mehnat va kapital) xizmati aks ettiriladi. Xizmat deganda, xodimlarning xorijda olgan daromadlari (norezidentlardan) yoki rezidentlar tomonidan to'langan (masalan, mavsumiy ishchilar ish haqi) daromadlar. Xorij aktivlariga egalik qilib olingan kapital xizmati daromadini, norezidentlar rezidentlarga to'laydilar yoki aksincha (foizlar, devidentlar, kupon daromadi va h.k.).

3. "Joriy transfertlar" boshqa mamlakatlarga berilgan (olingan) joriy daromad solig'i, mulk solig'i, to'lovlar va ijtimoiy sug'urta; qaytarilmaydigan (gumanitar) yordam, ya'ni iste'mol tovar va xizmatlarini olish (berish). Ular transfertning ixtiyordagi daromadlari va iste'molni ko'paytiradi hamda donoming shu ko'rsatkichlarini kamaytiradi.

4. "Kapital transfertlar" asosiy fondlarga egalik qilishni tekinga o'tkazish, qarzlar, merosga va kapitalga soliqlardan voz kechish, asosiy fondlarni yoki kapital qurilishni sotib olish uchun pullarni o'tkazish (olish) masalan, Germaniya hukumati tomonidan Rossiya harbiylari uchun qurilayotgan uylarni moliyalashtirish. Kapital transfertlar donorlar oluvchi va beruvchi mamlakatni aktiv va passivlari o'zgarishiga olib keladi. oluvchi (beruvchi) mamlakat milliy boyligi hajmini o'zgartiradi.

5. "Moliya hisobida" aktivlar va majburiyatlar funksional belgisi bo'yicha tasniflanadi: to'g'ri investitsiyalar, portfel investitsiyalari, boshqa investitsiyalar va zaxiralar.

5.1. "To'g'ri investitsiyalar" - korxonani boshqarish jarayoniga ta'sir ko'rsatish maqsadida kapitalda ishtirok etish. Korxona-rezidentga yirik aksioner-norezident tomonidan berilgan kreditlar ham to'g'ri investitsiyalar qatoriga qo'shiladi (va aksincha).

5.2. "Portfel investitsiyalar" qimmatli qog'ozlarga qo'shilgan qo'yilmalarni anglatadi, aksiyalar va h.k., ular daromad olish maqsadida sotib olinadi. Portfel investitsiyalarga qisqa muddatli qimmatli qog'ozlar va ularning davomi bo'lgan obligatsiyalar, veksellar, fyuchers valutalari, opsiyonlar bilan kiritiladi. Joriy davr investitsiyalari daromadni keyingi davrlarda keltiradi va joriy operatsiyalar hisobida aks ettiriladi.

5.3. Investitsiya va zahiralar deb qaralmaydigan barcha operatsiyalar "Boshqa investitsiyalar" moddasida aks ettiriladi – mavjud xorij valutasini

va depozitlari bilan operatsiyalar, berilgan va olingan savdo kreditlari, boshqa kreditlar, boshqa aktivlar va majburiyatlar.

5.4 “Zaxira aktivlari” - markaziy bank va moliya vazirligining erkin konvertatsiyalanuvchi likvidlik xorij aktivlari. Ularning tarkibiga mavjud xorij valutasini, korrespondentlashuvchi hisoblardagi qoldiq, mablag'lar, xorijiy mamlakatlar hukumatlari likvidlik qimmatli qog'ozlari, XVFNing aktivlari va zaxiralari (masalan, maxsus o'rinni to'ldirish huquqi) kiradi.

Monetar oltin yoki oltin ham markaziy bank mulkida bo'lgani uchun shunga kiritiladi. Tijorat banklar qazib oluvchi va qayta ishlovchi korxonalar mulki bo'lgan nomonetar oltin, to'lov balansida oddiy tovar sifatida qaraladi. Monetar oltin bilan operatsiyalar faqat har xil mamlakatlar markaziy banklari bilan yoki markaziy bank va xalqaro tashkilotlar bilan o'tkazilishi mumkin. Markaziy bankning tovar oltinni sotib olish (sotishi) natijasida oltinni monetarizatsiya (demonetarizatsiya) qilish mumkin; shu bilan markaziy bankda monetar oltin zaxirasi ortishi (kamayishi) mumkin.

Agar bunday operatsiyalar mamlakat ichida o'tkazilsa, u holda bunday holat to'lov balansida aks ettiriladi; agar markaziy bank nomonetar oltinni norezident korxonalaridan sotib olsa, bunday operatsiya tovarlar importi sifatida aks ettiriladi. Shunday qilib, tovar oltinni monetarizatsiya qilish jarayoni to'lov balansida ko'rsatilmaydi. Aktiv va majburiyatlarni qayta baholash operatsiyalari ham (masalan, valuta boyliklarini) muhim operatsiyalar bo'lmagani uchun ko'rsatilmaydi.

XVF – balanslarni standart komponentlarga mos holda neytral holatda tuzishni maslahat beradi. Bunday qilinsa, umumiy saldo doim nolga teng bo'ladi. Yuqorida qayd qilinganidek, ma'lumotlar har xil manbalardan olingani uchun kredit va debet moddalar teng kelavermaydi. Tenglikni hosil qilish uchun maxsus balanslashtiruvchi modda “sof xatolar va o'tkazmalar” kiritiladi. To'lov balansining neytral holati “balans”ni ta'minlaydi, ammo uning muhim kamchiligi bor. Ikki yoqlama yozuv prinsiplariga rioya qilish uchun tenglashtirish amalga oshiriladi. Ular asosiy operatsiyalar kabi bo'lim va moddalarda aks ettiriladi. Natijada boshqa mamlakatlar rezidentlari o'zaro aloqasining real saldosi yo'qoladi.

Mamlakatning to'lov balansini milliy valutada tuziladi, chunki uning asosiy maqsadi – milliy iqtisodiyotning qolgan dunyo bilan o'zaro aloqasini tahlil qilishdan iborat. Ammo xalqaro taqqoslovlarni amalga oshirish maqsadida ko'rsatkichlar muqobil hamma qabul qilgan xorij valutasini – AQSh dollarida yoki yevroda qayta baholanadi. Agar mamlakat

valutasi devolvatsiyaga moyil bo'lsa, bunday operatsiyani amalga oshirish shart bo'lib qoladi. O'zbekiston Respublikasi to'lov balansi AQSh dollarida tuziladi va chop etiladi.

Savollar, testlar va masalalar

1. Davlat budjeti daromad va xarajatlari qanday tasniflanadi?
2. Budjet taqchilligi deganda nimani tushunasiz va uning qaysi ko'rsatkichlarini bilasiz?
3. Elastiklik koeffitsiyenti nimani ifodalaydi?
4. Bank aktiv va passiv operatsiyalariga tushuncha bering.
5. Bank faoliyatini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi.
6. O'zbekiston pul massasini ifodalovchi agregat ko'rsatkichlar tarkibi qanday?
7. Pul massasining aylanish tezligi ifodalovchi ko'rsatkichlarni izohlang.
8. Pul qadrsizlanishi qanday o'rganiladi?
9. To'lov balansining asosiy tarkibiy qismlarini tushuntirib bering va u qaysi davrlar uchun tuziladi?
10. Joriy operatsiyalar hisobiga tushuncha bering.
11. To'lov balansi operatsiyalarini yozish prinsipi qanday?
12. Budjet daromadlarini nechta turga bo'lish mumkin?
  - a) bir turga;
  - b) ikki turga;
  - v) uch turga;
  - g) to'rt turga;
  - d) besh turga.
13. Soliq tushumlariga qaysi tushumlar kiradi?
  - a) fiskal monopoliyalar tomonidan davlat budjetiga to'langan daromad va ijtimoiy sug'urta bo'yicha majburiy to'lovlar;
  - b) qo'shimcha qiymat solig'i;
  - v) shaxsiy daromaddan olingan soliq;
  - g) tashqi savdo soliqlari;
  - d) aktsiz soliqlari.
14. Soliqdan tashqari tushumlar qaysilar?
  - a) litsenziyalar;
  - b) yig'imlar;
  - v) markaziy bank foydasidan ajratmalar;
  - g) transfertlar;

d) kreditlash.

15. Joriy xarajatlar tarkibi qanday?

a) ish haqi;

b) foiz to'lovlari;

v) tashqi foiz to'lovlari;

g) pensiyalar;

d) hammasi ham joriy xarajatlarga kiradi.

16. Kapital qo'yilmalar tarkibi qanday?

a) moliyalashtirish;

b) tashqi moliyalashtirish;

v) yangi qarz olish;

g) qarzni to'lash;

d) yangi asosiy fondlarni sotib olish va qurish.

17. Bank kredit operatsiyalarini qanday tasniflash mumkin?

a) kredit oluvchilar bo'yicha;

b) maqsadi bo'yicha;

v) qatnashish jarayoni bo'yicha;

g) muddati bo'yicha;

d) hamma javoblar to'g'ri.

18. Pul agregatlari necha xil bo'ladi?

a) M0 – bank tizimidan tashqaridagi naqd muomaladagi pullar;

b) M1 – M0 + depozitdagi va hisob raqamidagi pullar;

v) M2 – M1 + aholining tijorat banklardagi depozitlari;

g) yuqorida qayd qilinganlarning barchasi to'g'ri.

19. To'lov balansi o'z ichiga asosan quyidagi balanslarni oladi:

a) savdo balansi;

b) xizmatlar va notijorat to'lovlar balansi;

v) kredit va kapital harakati balansi;

g) yuqorida qayd etilgan uchta balansni o'z ichiga oladi.

20. Viloyat xalq banki bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (yil

oxiriga):

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr
Xalq banklari soni	73	78
Omonatlar soni, ming	57	80
Omonatlar miqdori, ming so'm	18000	20240
Aholi soni – ming kishi	232,0	244,0

Quyidagilarni aniqlang:

1) har bir ko'rsatkich bo'yicha dinamika ko'rsatkichlari;

2) bir bankka to'g'ri kelgan aholi soni;

3) omonatlarning o'rtacha miqdori.

Olingan ko'rsatkichlarni tahlil qiling va xulosalar chiqaring.

21. 2006 va 2010-yillar orasida omonat qo'yuvchilar soni 2 marta, omonatlarning o'rtacha miqdori esa 3 marta ortgan. Bir omonatning o'rtacha omonati miqdori qancha marta ortgan?

22. Joriy davrda xalq banki bo'yicha qo'yilgan omonatlar haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan (ming so'm):

Omonat turlari	Foiz stavkalari	Omonat summasi (m.s.)	Omonatni saqlash muddati
So'rab olguncha	5	300	5 oy
Muddatli	10	400	10 oy

Omonatlarni o'rtacha saqlash muddatini aniqlang.

XIV bob. INVESTITSİYALAR VA INVESTITSION FAOLIYAT STATISTIKASI

14.1. Investitsiyalar va investtsion faoliyat haqida tushuncha hamda statistikaning vazifalari

Milliy iqtisodiyotni bozor iqtisodiyoti sharoitiga moc holda faoliyat yuritishi uchun muntazam ravishda fan-texnika taraqqiyoti yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy etish lozim. Buning uchun yangi texnologiyalarni joriy etish, yangi uskunalarni, xomashyo va materiallarni sotib olish, xodimlar malakasini oshirish lozim bo'ladi. Bunday holatni muntazam ravishda saqlab turish uchun xo'jalik yurituvchi subyektlar ma'lum miqdordagi kapitalga ega bo'lishlari kerak. Ammo amalda doim xam shunday bo'lavermaydi. Shuning uchun rahbar va menejerlar oldida strategik rejalarni amalga oshirish uchun investtsion mablag'lar manbalarini qidirib topish masalasi kondalang turadi.

Quyidagi qonunlar O'zbekiston Respublikasida investtsion faoliyatni boshqarish asosi hisoblanadi:

1. "Kapital qo'yilmalar sifatida amalga oshiriladigan investtsion faoliyat haqida"gi (2001-yil) qonun;
2. "O'zbekiston Respublikasidagi xorij investitsiyalari haqida"gi (2002-yil) qonuni.

Bu hujjatlar da investtsion faoliyatning asosiy holatlari va kategoriyalari keltirilgan va biz bu kategoriyalarning asosiylari mohiyatini ko'rib chiqamiz. Bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar va xizmatlar bozori bilan birga, kapital bozori ham mavjud bo'lib, u har xil moliyaviy bozorlar yig'indisidan tashkil topadi. Moliyaviy bozorlarning asosiy xususiyati shundan iboratki, unda kapital egalari (investorlar) pul mablag'larini taqdim etib, daromadni esa kelajakda talab qiladilar, shu bozorning boshqa qatnashchilari kapital sotib olib, uni harakatga keltiradilar, o'z loyihalarini amalga oshiradilar, foyda ko'rishni rejalashtiradilar va kelajakda ko'rgan foydalarining ma'lum qismini kapital egasiga foiz sifatida qaytarib beradilar.

Investitsiyalar iqtisodiyotni rivojlantirishda yetakchi o'rinni egalaydi, chunki investitsiya orqali kapital jamg'armalari jamg'arish va uning natijasida mamlakatning ishlab chiqarish imkoniyatlarini kengaytirish va iqtisodiy o'sishga erishiladi.

Fikrimizcha, investitsiya – uzoq muddatli resurs qo'yilmalari bo'lib, ular yangi ishlab chiqarishlarni tashkil etish va eskilarini modernizatsiya qilish, texnika va texnologiyalarning yangi turlarini o'zlashtirish, ishlab chiqarilayotgan mahsulot (ish, xizmat) hajmini ochirish va sifatini yaxshilash va shu asosda ko'zlangan foyda (daromad)ni olishdir. Investitsiyalash asosida milliy iqtisodiyot miqyosida ayrim mintaqalar iqtisodiy potentsiali tenglashtiriladi, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishdagi qing'irliklar bartaraf etiladi, shahar va qishloqlar ko'rkiga ko'rk qo'shiladi.

Investitsiya lotincha “invest” so'zidan olingan bo'lib, uning aynan tarjimasini “solish” degan ma'noni anglatadi va u juda keng ma'nodagi tushuncha. Bir xil investorlar kapitalni korxonaga yoki kafeni qurishga yoki sotib olishga yo'naltiradilar, boshqalar ishlab chiqarish uskunalari yoki potok liniyalarini sotib oladilar, uchinchi mablag'larini aksiyalar, obligatsiyalar yoki boshqa qimmatbaho qog'ozlarga qo'yadilar; to'rtinchilar o'z jamg'armalarini o'zlarining ilm va madaniy saviyalarini ko'tarish uchun sarflaydilar, beshinchilar pul mablag'larini bank depozitiga ma'lum foiz asosida qo'yadilar, oltinchilar ma'lum mahsulot ishlab chiqarish uchun patent yoki litsenziya sotib oladilar, ettinchilar kapitalni kolleksiylashtirish uchun qo'yadilar, kitoblar, markalar sotib oladilar. Bu investitsiya hisoblanadi, shuning uchun investitsiyaga yagona, har tomonlama ta'rif berib bo'lmaydi, chunki u juda keng va chuqur ma'nodagi ishlab chiqarish munosabatlarini o'zida aks ettiradi.

Investitsiyalar birinchi navbatda yalpi ichki mahsulot bir qismining harakati bo'lib, ular milliy iqtisodiyotning takror ishlab chiqarish parametrlarini belgilab beradi, iste'mol va iqtisodiy o'sish qat'iyligini, ijtimoiy rivojlanishning kelajagini real aks ettiradi.

Investitsiyalarning iqtisodiy mazmuni va mohiyati bo'yicha qarash va nuqtai nazarlar tahliliga ko'ra, turli iqtisodiy fanlar va amaliy faoliyatlarda ular turlicha talqin qilinadi. Umumiy iqtisodiy fanlarda investitsiyalar – kapitalni jamg'arish jarayoni deb qaraladi. Moliya nazariyasiga ko'ra, ular bo'lajak natijalarni qo'lga kiritish maqsadida, mazmunan, hozirgi kapital harakatlarni bildiradi. BMTning 1953-yilda qabul qilgan MHTda va shu asosda 1995-yilda qabul qilingan Yevropa MHTda investitsiya tushunchasi kengaytirilgan holda o'rganilib, asosiy kapitalni yalpi jamlanishi, unumdorlikni oshirish yoki xizmat qilish muddatini ko'paytirish maqsadida asosiy kapital elementlarini qayta qurollantirish bilan bog'liq xarajatlardan chiqariladi.

Fikrimizcha, investitsiyalarning ta'rifida ularning mohiyatini anglatuvchi maqsad va funksiyalari o'z aksini topishi zarur, u avvalo, sarmoya egasi uchun daromad manbai hisoblanadi. U donor (sarmoya egasi)ning bo'sh pul mablag'larini muomalaga kiritish orqali unga qo'shimcha daromad keltiradi, ammo bunday faoliyat mavjud aniq va noaniq risklar bilan bog'liq ekanini esda tutish kerak. Shu bilan birga investitsiya akseptor (sarmoya jalb qiluvchi) uchun ham foydali hisoblanadi. Odatda, investitsiya uchun sarmoya egasiga to'lanadigan haq (foiz, dividend va h.k. shaklida) kredit uchun to'lanadigan foizdan past bo'lishi uning akseptor uchun qanchalik manfaatli ekanligidan dalolat beradi.

Investitsiyalarning mohiyati rejali, bozor va o'tish davri iqtisodiyoti sharoitlarida investitsion faoliyat qatnashchilari, moliyalashtirish manbalari, investitsiya riski, investitsion davr axborot bazasi, loyihani amalga oshirish sharoiti bo'yicha o'zaro farq qiladi.

Investitsiyalarni kelib chiqish manbalariga ko'ra, ikki xil: ichki va tashqi investitsiyalarga ajratish mumkin:

- ichki investitsiyalar mamlakat milliy daromadining jamg'ariluvchi qismi;

- tashqi xorij investitsiyalari bir iqtisodiyotdan ikkinchisiga o'tayotgan kapital oqimi bo'lib, ular ichki investitsiyalardan keskin farq qiladi. Ular mamlakatlararo ko'chadi, faqat o'z maqsadini ko'zlaydi, amal qilish sharoitlari o'zgaradi. Xorij investitsiyalari kirib kelishi kapital import qiluvchi mamlakatlarida soliq, ijara haqi va boshqa tushumlarni ko'payishi ta'minlanadi.

Iqtisodiyot bo'yicha Nobel mukofoti laureati (1990-yil) U.F.Sharp eng ommabop "Investitsiya" nomli darsligida: "Investitsiyalar kelgusida (ehtimol, nomuayyan) qiymatni olish maqsadida hozirgi vaqtda muayyan qiymatdan voz kechishdir"⁹, deb ta'riflaydi. "Investitsiyalash" atamasining ma'nosini bu qo'llanma mualliflari: "Ke'rajakda foyda olish uchun bugun puldan ajralishdir"¹⁰, - deb e'tirof etadilar.

Investitsion faoliyat ikki makro va mikro darajada amalga oshiriladi. Birinchi darajada davlat va boshqaruv tuzilmalari faoliyatni amalga oshirsa, ikkinchisida esa xo'jalik yurituvchi subyektlar – korxonalar, firmalar, kompaniyalar va boshqalar amalga oshiradi. Ikkala holatda ham gap investitsiyalash strategiyasi, uning o'lchamlari va olingan natijalari haqida boradi.

⁹ Шарп У., Александр Г., Бейли Дж. Инвестиции. Пер. с англ. – М.: ИНФРА, 1997, стр. 979.

¹⁰ Шарп У., Александр Г., Бейли Дж. Инвестиции. Пер. с англ. – М.: ИНФРА, 1997, стр. 16.

Makroiqtisodiy darajada investitsiyalar deganda, milliy iqtisodiyot miqyosida ishlab chiqarish vositalarini takror ishlab chiqqirishga, “inson omili”ni rivojlantirishga, uy-joy fondini, tovar zaxiralarini oshirish va shu kabilarga qilingan chiqimlarning bir qismi tushuniladi.

Mikroiqtisodiy darajada investitsiyalar deganda, korxonalar, firma, korporatsiya, xoldinglar miqyosida kapitalni takror ishlab chiqarishga, zaxiralar miqdorini oshirishga qilingan xarajatlar, ya’ni foydaning ishlab chiqarishni kengaytirishga qaratilgan qismini anglatadi.

Meditsina tili bilan aytganda, investitsiya bu iqtisodiyotga qilingan “inyektsiya” bo’ladi. U iqtisodiyotni sog’lomlashtiradi, bardam qiladi. Investitsiyalarning asosiy manbai jamg’arma, boshqacha aytganda, milliy iqtisodiyot (uy xo’jaligi, korxonalar, firma, davlat)dagi yalpi daromadning iste’mol qilinmagan qismi hisoblanadi. Sarflanmagan daromadlar turli moliya institutlari, banklar, jamg’armalarda saqlanadi va kerak paytda tadbirkorlarga resurslar olish uchun qarzga beriladi.

Amaliyotda uch xil investitsiya turi mavjud: moliyaviy, moddiy va nomoddiy investitsiyalar.

Moliyaviy investitsiyalar – kapitalni har xil moliyaviy aktivlarga qo’yilishini anglatadi. Investorlar, aksiyalar, obligatsiyalar va boshqa hili qimmatli qog’ozlar sotib olib, boshqa korxonalarning faoliyatida ishtirok etish huquqiga ega bo’ladilar. Ular yana muddatli depozitga qo’yilgan bank qo’yilmalari, kreditlashning har xil shakllari, erkin konvertatsiyalanadigan valutani sotib olish ham kiradi.

Moddiy investitsiyalar – moddiy obyektlar yaratilishini taqozo etadi. Ularga ko’chmas mulklar (binolar, inshootlar, yer uchastkalari)ga, transport infratuzilmalariga: ishlab chiqarish uskunalari (dastgohlar, mashinalar, potok liniyalari, texnologik komplekslar)ga aylantirilgan mablag’lar (xomashyo, materiallar, butlovchi qism va mexanizmlar)ga qo’yilgan qo’yilmalar kiradi. Boshqarish, moliyalashtirish va statistik nazariyasida bular real yoki kapital hosil qiluvchi investitsiyalar deb ataladi.

Nomoddiy investitsiyalar – investor kapitalini kengaytirish va qayta takror ishlab chiqarish uchun qo’yilgan nomoddiy qo’yilmalar bo’lib, ular mulkiy mablag’lar balansida o’z aksini topmaydi. Ular ishlab chiqarishni takomillashtirish uchun, firma yoki korxonalar xodimlari malakasini va bilim darajasini ko’tarish yoki mamlakat miqyosida “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”ni amalga oshirish uchun qo’yilgan qo’yilmalar yoki keng ma’noda “inson intellektiga” qo’yilgan mablag’lar va patent va litsenziya, nou-xau (intellektual kapital), inovatsiyalar (kashfiyot yoki yangi texnika

va texnologiya yechimlari) uchun qo'yilgan qo'yilmalar kiradi. Bularga yana har xil ijtimoiy tadbir va dasturlarni amalga oshirish uchun qo'yilgan qo'yilmalar kiradi.

Amaliyotda mavjud investitsiyalarni quyidagi turlarga ajratiladi:

1. Nimalarga sarflanishiga ko'ra:

- **sof investitsiyalar** – asosiy kapital hajmini ko'paytirishga sarflanadi;

- **yalpi investitsiyalar** – asosiy fondlarning hajmini ko'paytirishga va eskirishi o'rmini qoplashga sarflanadi;

2. Investorning maqsadiga ko'ra:

- **bevosita investitsiyalar** – muayan xo'jalik subyektini boshqarishda, ishtirok etish huquqini olish va foyda chiqarish maqsadida uning ustav kapitaliga mablag' kiritish;

- **portfel investitsiyalar** – investorning konkret maqsadiga erishishi uchun xizmat qiladigan va bir to'plangan turli qiymatlarning yig'indisi;

- **annuitet (moliyaviy renta)** – vaqti-vaqti bilan investorga muayyan daromad keltirib turadigan investitsiya.

3. Investitsiya subyektlariga ko'ra:

- **xususiy investitsiyalar** – o'z xususiy kapitali, zayomlar (shu jumladan obligatsiya zayomlar), shuningdek, jalb etilgan kapital hisobidan amalga oshiriladi;

- **davlat investitsiyalari** – budget ajratmalari, uzoq muddatli ssudalar va boshqa jalb etilgan resurslar hisobidan amalga oshiriladi.

4. Tijoriy xatarga munosabatiga ko'ra:

- **hisobga olingan xatarlarga borishga tayyor investor** – biron-bir subyektga mablag' kiritatgan investor tadbirkor bo'lib, u qanday xatarga borayotganligini avvaldan hisoblagan;

- **har qanday xatarga tayyor investor** – o'yinchi tadbirkor hisoblanadi va u har qanday xatarni ham yengishga tayyor bo'ladi.

5. Tayinlangan obyektga ko'ra:

- **kapital investitsiyalar** – real aktivlarga sarflanadi;

- **innovatsion investitsiyalar** – texnikaning yangi avlod va yangi texnologiyalarni ishlab chiqish va o'zlashtirishga sarflanadi;

- **ijtimoiy investitsiyalar** – inson salohiyati va malakasini rivojlantirish, ta'lim sohasi, ishlab chiqarish tajribasini rivojlantirish va nomoddiy ne'matlarining boshqa shakllariga sarflanadi.

Statistika amaliyotida real investitsiyalarni ifodalash uchun ularning hajmi va normasi aniqlanadi.

Investitsiya hajmi deb kiritilgan kapitalning qiymat shaklida ifodalanagan miqdoriga aytiladi. (Absolyut miqdor,... so'm yoki AQSh dollarida ifodalanadi).

Investitsiya normasi esa uning hajmini yalpi milliy mahsulot yoki yalpi ichki mahsulotga bo'lish natijasida olinadi. (Nisbiy miqdor, foizlarda ifodalanadi).

Investitsiya ko'rsatkichlari joriy va qiyosiy baholarda hisoblanadi va ifodalanadi. Bunda qiyosiy narxlardagi hisob-kitoblar faqat so'mda emas, balki AQSh dollarida ham amalga oshiriladi, bu esa birinchidan, hisoblanayotgan ko'rsatkichlarga bahoning (inflyatsiyaning) ta'sirini bartaraf etish, ikkinchidan, so'mning xalqaro kursidagi o'zgarishlar ta'sirini ham bartaraf etishga olib keladi hamda shu bilan birga O'zbekistonning investitsiya faoliyati ko'rsatkichlarini boshqa mamlakatlardagi xuddi shunday ko'rsatkichlar bilan bevosita taqqoslash imkonini yaratadi.

Investitsiyalar haqidagi ma'lumotlar guruhlarini bo'yicha korxonalar va tashkilotlarning statistik hisobot shakli №P-2 "Investitsiyalar haqida ma'lumotlar"da va "investitsion faoliyat haqidagi ma'lumotlar"ning ilovasida keltiriladi va bu sohada statistikani vazifalari quyidagilardan iborat:

- investitsiyalar tarkibi va manbaini statistik o'rganish;
- kapital qo'yilma sifatida amalga oshiriluvchi investitsiyalarni o'rganish;
- nomoliyaviy aktivlarga jalb etilgan investitsiyalarni o'rganish;
- investitsiyalar samaradorligini statistik baholash va h.k.

14.2. Investitsiyalar tarkibini statistik o'rganish

Investitsiyalar tarkibi bir necha yo'nalishlar bo'yicha o'rganiladi.

Iqtisodiy aktivlar bo'yicha investitsiyalar ikkiga bo'linadi:

- moliyaviy investitsiyalar — moliyaviy aktivlarga qo'yiladi. Ular xo'jalik tashkilotlari tomonidan banklarga, qimmatbaho qog'ozlar va boshqa korxonalar ustav fondiga, davlat va mamlakat zayom obligatsiyalariga, boshqa tashkilot va korxonalariga kreditlar berish yo'li bilan amalga oshiriladi;

- nomoliyaviy investitsiyalar — MHT yo'nalishi bo'yicha moddiy va nomoddiy asosiy kapitalga, moddiy aylanma mablag'lar hajmi ortishiga, boyliklar, moddiy va nomoddiy nomoliyaviy aktivlarga qo'shiladi.

Nomoliyaviy investitsiyalar tarkibida quyidagilar ajratiladi:

- asosiy kapitalga investitsiyalar;

- nomoddiy aktivlarga investitsiyalar;
- moddiy aylanma mablag'lar zaxirasini to'ldirish;
- binolar, inshootlar, mashina va uskunalarni kapital ta'mirlashga xarajatlar;

- yer uchastkalari va tabiatdan foydalanish obyektlarini sotib olish.

Bular ichida asosiy o'rinni asosiy kapitalga investitsiyalar egallaydi va ular takror ishlab chiqarish yo'nalishlari bo'yicha qurilish, kengaytirish, rekonstruksiya qilish, obyektlarni texnik jihatdan qayta qurollantirish, mashina-uskunalar, instrument-inventarlar sotib olish, chorva mollar uyog'ini ko'paytirish, ko'p yillik o'simliklarni ekish va h.k.ga bo'linadi.

Investitsion faoliyatni tahlil qilishning keyingi yo'nalishi – asosiy kapitalga solingan investitsiyalarni o'rganishdan iborat va ular quyidagi yo'nalishlar bo'yicha o'rganiladi:

- yangi qurilish;
- mavjud korxonalarni kengaytirish;
- mavjud korxonalarni texnik jihatdan qayta qurollantirish va rekonstruksiya qilish.

Yangi qurilish deb, yangi yoki binosi olib tashlangan maydonlarda yangi bino, inshootlar barpo etish maqsadida olib borilgan qurilishlarga aytiladi.

Mavjud korxonalarni kengaytirish deganda, mavjud korxonalar hududida yangi tseklar, obyektlarni qurish yoki ularga yaqin maydonlarda yangi yoki qo'shimcha ishlab chiqarish quvvatlarini qurish tushuniladi.

Mavjud korxonalarni rekonstruksiya qilish deganda, ishlab chiqarish quvvatlarini ko'paytirish, mahsulot sifatini va nomenklaturasini yaxshilash maqsadida korxonalaridagi tseklar va obyektlardagi ishlab chiqarishni takomillashtirish va uning texnik-iqtisodiy darajasini yuqori darajaga ko'tarish tushuniladi.

Moddiy aylanma mablag'lar zaxirasiga jalb etilgan investitsiyalar shu davrda ular qoldig'ining o'zgarishini ifodalaydi. Uni davr boshidagi va davr oxiridagi qoldig'ining farqi sifatida olinadi.

Ishlab chiqarilmagan aktivlarga investitsiyalar hajmi ikki qismdan iborat: ishlab chiqarilmagan moddiy aktivlarga uzoq muddatli qo'yilmalar (masalan, yerga, tabiiy resurslarga, tabiatdan foydalanish obyektlariga egalik qilish huquqi) va ishlab chiqarilmagan nomoddiy aktivlarga sarflangan uzoq muddatli qo'yilmalar (masalan, mualliflar bilan bitim va kelishuvlar, ishlab chiqarilmagan aktivlarni sotib olish opsiyonlari va h.k.).

Bu tizimdagi har bir ko'rsatkich umumiy investitsiyalarning konkret bir qismini ifodalaydi va ular tarkibi ayrim ko'rsatkichlarning ulushi bo'yicha o'rganiladi.

Har bir korxonona va firmaning rivojlanish darajasini bilish uchun investitsion imkoniyatlarni baholash lozim, binobarin, ularning investitsion salohiyatini aniqlash kerak. Bunda ularning faqat investitsiyaga jalb qilinishi ehtimoli bo'lgan moliyaviy va boshqa resurslarini mavjudligini e'tiborga olish bilan birga, ularni qo'yish shartlari mavjudligi, ularning samaradorligini ham e'tiborga olish lozim.

Korxonaning investitsion salohiyati bozordagi hozirgi sharoit va holatni hisobga olgan holda eng ko'p jalb etilishi ehtimoli bo'lgan investitsion resurslar hajmini ifodalaydi. Bozor iqtisodiyoti davrida bu ko'rsatkichning ahamiyati juda yuqori hisoblanadi, chunki shunga ko'ra korxonona rahbari yoki menejeri investitsion loyihalar bo'yicha asosli qaror qabul qilish imkonini beradi.

MHT yo'nalishi bo'yicha korxonalar investitsion salohiyatini ikki qismga ajratish mumkin:

- yalpi milliy jamg'arish;
- potensial xorij investitsiyalari.

Yalpi milliy jamg'arish alohida korxonona chegarasida investitsion salohiyatning asosiy qismini tashkil etib, u ichki jamg'armalar hisobidan tashkil topadi. Avvalo ular amortizatsiya ajratmalari, korxonona ixtiyorida qoladigan foyda, uning faoliyati davrida amalga oshirgan jamg'armasi va boshqa xususiy mablag'lari. Qo'shimcha manbalar sifatida qarzga olingan va budjetdan tashqari mablag'lar: bank kreditlari ko'rinishida, budjetdan tashqari fondlar mablag'lari, lizing bo'yicha asosiy fondlar va h.k. jalb etilgan mablag'larga yana turli darajadagi budjetlardan olingan mablag'lar, masalan, davlatning maqsadli dasturlari va h.k.

Korxonaning potensial xorijiy investitsiyalari uning rivojlanishi uchun qo'yilgan to'g'ri kapital qo'yilmalar, kapital transfertlar, xorij mamlakatlari yuridik va jismoniy shaxslarning yordam pullari va h.k. Bularning hajmi uncha katta bo'lmay, asosan bozor konyunkturasiga bog'liq bo'ladi. Bular haqidagi ma'lumotlar ekspert baholash yo'li bilan faoliyat yurituvchi qo'shma korxonalardan olish mumkin.

Korxonalar investitsion faoliyatining asosiy qismi kapital qo'yilma sifatida amalga oshiriladi va ular ishlab chiqarish faoliyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

14.3. Kapital qo'yilmalar va ularning moliyaviy manbalari

Kapital qo'yilmalar investitsiyalarning asosiy qismi hisoblanadi. Iqtisodiyot nazariyasida kapital qo'yilmalar deb, yangi asosiy fondlarni tashkil etish, kengaytirish, rekonstruksiya qilish, modernizatsiya qilish va

mavjud korxonalarni qayta qurollantirishga qaratilgan kapital qo'yimlarga aytiladi. Statistika kapital qo'yimlarni faqat moliyaviy kategoriya sifatida emas, balki asosiy fondlarni takror ishlab chiqarish jarayonidagi ko'p qirrali investitsion jarayon sifatida o'rganadi.

Ularning tarkibiga turli nisbatda muhandislik-qidiruv, loyihalash, qurilish-montaj ishlari, mashina va uskunalarni sotib olish va ularni yaratish, ularni o'rnatish va h.k. xarajatlar qo'yimlarning texnologik tarkibida quyidagi elementlarni ajratadi:

- loyihalash-qidiruv ishlari xarajatlari. Bularga asosiy fondlar obyekti va kompleks qurish bo'yicha muhandislik-qidiruv va loyihalash ishlari xarajatlari kiradi;

- qurilish ishlari xarajatlari. Bular kapital qo'yimlar tarkibidagi xarajatlarning asosiy qismini tashkil etadi. Qurilishga loyihaga kiritilgan bino va inshootlarni ko'tarish, kengaytirish, rekonstruksiya qilish va tiklash kabi ishlar kiritiladi. Masalan, poydevor osti uchun katlovan qazish, bino g'ishtlarini terish, metal va temirbeton konstruksiyalarni montaj qilish, qurilish obyektlari hududlari atrofini obodonlashtirish va boshqalar;

- uskunalarini o'rnatish ishlari xarajatlari. Ularga ishlab chiqarish, texnologik, energetik uskunalarini yig'ish va o'rnatish, shuningdek qo'yimlarga ulash, ehtiyotkorlik ishlari;

- o'rnatishni taqozo etadigan uskunalarini sotib olish. Ularga texnologik, energetik va boshqa ishlab chiqarish uskunalarini sotib olish xarajatlari kiradi. Ularni faqat oldin yig'ish va qattiq joyga o'rnatish va montaj qilingach ekspluatatsiyaga kiritish mumkin. Bu uskunalariga, masalan, metalni qayta ishlovchi dastgohlarni, poligrafıya uskunalarini, statsionar turbinalar, elektrogenatorlar kiritiladi.

- o'rnatishni taqozo etmaydigan mashina-uskunalarini sotib olish. Bularga ekspluatatsiya qilish uchun hech qanday montaj ishlarini talab etmaydigan mashina-uskunalar kiradi. Masalan, buldozerlar, ekskavatorlar, elektromotoparomlar, avtomobillar, lokomotivlar va h.k. Bu xarajatlarga qurilish smetasiga kiritilmagan mashina va uskunalar xarajatlari, masalan, eskirgan uskunalarini yangilash yoki mavjud mashina parkini kengaytirish xarajatlari va h.k. kiritiladi;

- ishlab chiqarish instrument va inventarlari. Ularga barcha turdagi ishlab chiqarish instrumentlari, tez eskiradigan va emiriladigan predmetlar kiritilib, ular obyektlarni qurish smetasiga kiritilgan bo'ladi;

- asosiy podani tashkil etish xarajatlariga asosiy fondlarga kiritiladigan ishchi va nasldor hayvonlarni sotib olish xarajatlari kiritiladi;

- asosiy fondlar qiymatini oshirmaydigan xarajatlar. Bularga ushbu investitsion obyekt qurilishiga ahamiyati bo'lmagan ba'zi ishlarni amalga oshirish, tayyor obyektlarni ishga tushirish bo'yicha kadrlarni tayyorlash xarajatlari kiritiladi;

- boshqa kapital xarajatlar. Bularga boshqa firmalarning bitirilmagan obyektlarini sotib olish, ko'p yillik o'simliklarni o'stirish xarajatlari kiradi.

Statistika investitsion faoliyatni o'rganishda ularni texnologik tarkibi bilan birga kapital qo'yilmalarni tipologik guruhlashni ham amalga oshiradi: iqtisodiy vazifasi bo'yicha (ishlab chiqaradigan va xizmat ko'rsatadigan sohalarga qo'yilgan kapital mablag'lar), milliy iqtisodning yagona klassifikatori asosida keltirilgan sektor va tarmoqlar bo'yicha qo'yilgan kapital mablag'lar. Shuningdek, kapital qo'yilmalarni moliyaviy manbalari va mulk shakli bo'yicha guruhlash ham muhim ahamiyatga ega.

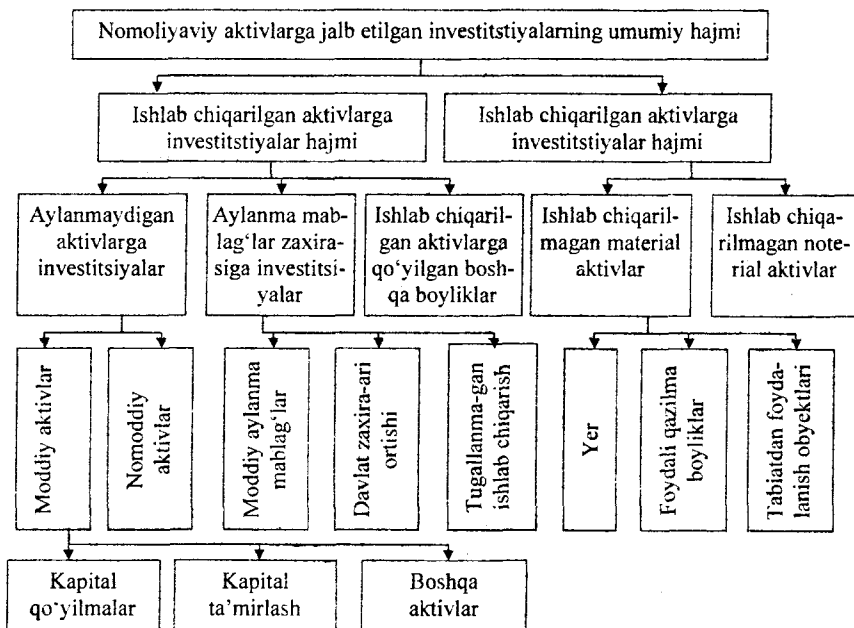
Kapital mablag'larning ichki va tashqi manbalarni 3 turga ajratish mumkin:

1. Korxonalar va tashkilotlarning o'z mablag'lari:
  - a) korxonalar ixtiyorida qoladigan foyda;
  - b) amortizatsiya fondi.
2. Jalb etilgan budjet mablag'lari:
  - a) davlat budjeti mablag'lari;
  - b) mahalliy budjet mablag'lari;
  - v) boshqa budjet mablag'lari.
3. Budjetdan tashqari jalb qilingan va qarzga olingan mablag'lar:
  - a) bank kreditlari va aholi mablag'lari;
  - b) boshqa tashkilotlardan qarzga olingan mablag'lar;
  - v) budjetdan tashqari fond mablag'lari
  - g) xorij qo'yilmalarini ham qo'shgan holdagi boshqa budjetdan tashqari mablag'lar.

14.4. Nomoliyaviy aktivlarga jalb etilgan investitsiyalarni statistikasi

Nomoliyaviy aktivlarga jalb etilgan investitsiyalar, sektorlar, tarmoqlar, korxonalar va firmalar ishlab chiqarish faoliyatida xal qiluvchi rol o'ynaydi. Bu qo'yilmalar, mohiyati bo'yicha kapitalni tashkil etuvchi investitsiyalar bo'lib, ular korxonalar va tashkilotlarning asosiy va aylanma fondlari yaratilishini ta'minlaydi.

Nomoliyaviy aktivlarga jalb etilgan investitsiyalarni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimini aniqlashning asosi BMTning MHT (1993-y.) hisoblanadi. Unda nomoliyaviy aktivlarga jalb etilgan investitsiyalarning umumiy hajmi va uning ayrim yo'nalishlari ko'rsatiladi.

14.4.1-chizma. Nomoliyaviy aktivlarga jalb etilgan investitsiyalarning ko'rsatkichlar tizimi

Chizmada keltirilgan investitsiya ko'rsatkichlari MHT yo'nalishi bo'yicha makroiqtisodiy ko'rsatkichlar qatoriga kiradi. Shu bilan birga bu ko'rsatkichlarning har biri mikrodarajada ham o'ziga xos ko'rsatkichga ega bo'lib, ularni aniqlash metodologiyasi ham bir xil. Binobarin, kapital hosil qiluvchi investitsiyalar xo'jalik yuritishning barcha bo'g'inlarida ham hisoblanishi mumkin. Boshqacha aytganda, ularni kichik korxonalardan tortib, to yirik korporativ tashkilotlarga, shuningdek, milliy iqtisod darajasida ham hisoblash mumkin. Bu ko'rsatkichlarning mohiyati quyidagicha:

Kapital qo'yimlar yangi asosiy fondlarni barpo etish uchun qilingan barcha xarajatlarni o'z ichiga oladi va ular barcha investitsiyalarning umumiy hajmida asosiy o'rinni egallaydi.

Kapital ta'mirlash mavjud asosiy fondlarni, temir va avtomobil yo'llarini ta'mirlash xarajatlarini o'z ichiga oladi.

Boshqa moddiy aktivlar budget tashkilotlari tomonidan uskunalar, inventarlar sotib olish va boshqa kapital ishlarni bajarish bilan bog'liq xarajatlarni o'z ichiga oladi.

Ishlab chiqarish nomoddiy aktivlarga mulk shaklida yuzaga kelmaydigan asosiy kapital obyektlariga xarajatlarni ifodalaydi. Masalan, patent, dasturiy ta'minot, nou-xau, tovar belgilari va boshqa nomoddiy aktivlarni sotib olish xarajatlari.

Ishlab chiqarilgan moddiy va nomoddiy aktivlarga jalb etilgan investitsiyalar summasi MHT yo'nalishi bo'yicha asosiy kapitalni yalpi jamg'arish summasini tashkil etadi.

Statistik kapital qo'yilmalarni baholash va tahlil qilish uchun quyidagi usullarini qo'llaydi: guruhlash, omilli indeks tahlili, dinamika qatorlari. Investitsion jarayonlarni o'rganish yakka ko'rsatkichlar yoki o'zaro bog'liq ko'rsatkichlar tizimi orqali alohida korxonalar yoki korporativ tashkilotlar bo'yicha amalga oshiriladi.

Reja bo'yicha ajratilgan kapital qo'yilmalar hajmidan foydalanish darajasini ifodalash uchun ularning shu davrdagi amaldagi hajmi (K_a) rejadagi hajmi (K_r) bilan solishtiriladi. Boshqacha aytganda, kapital qo'yilmalar bo'yicha reja bajarish indeksi hisoblanadi:

$$J = \frac{\sum K_a}{\sum K_r}$$

Shuningdek, uning rejadagi hajmidan absolyut farqi aniqlanadi:

$$\Delta K = \sum K_a - \sum K_r$$

bunda: K_a K_r – alohida olingan obyekt bo'yicha o'zlashtirilgan va o'zlashtirilishi lozim bo'lgan kapital qo'yilmalar hajmi.

Bu ko'rsatkichlar alohida firmalar yoki kichik korxonalar bo'yicha kapital qo'yilmalar haqida fikr yuritish imkonini beradi. Tadbirkorlik va tijoriy faoliyatda bir necha yo'nalishlar bo'yicha kengroq yo'nalishlarni amalga oshirayotgan korporativ tashkilotlar muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday holatda umumlashtiruvchi ko'rsatkich har bir investitsion obyekt bo'yicha chuqur tahlil qilinadi. Lekin umumlashtiruvchi ko'rsatkich orqasida ayrim investitsion obyektlar bo'yicha rejaga nisbatan tafovutlar ko'rinmay yotadi. Statistikaning vazifasi shundan iboratki, u rejaga nisbatan mutlaq va nisbiy tafovutlarni aniqlanishi yoki investitsion faoliyatdagi real yutuq va kamchiliklarni ochib berishi kerak.

Bu masalani hal etishga investitsion obyektlar bo'yicha 2 xil guruhlashni amalga oshirishi bilan erishiladi:

- 1) Kapital qo'yilmalar bo'yicha rejani bajargan obyektlar bo'yicha;
- 2) Reja bo'yicha kapital qo'yilmalar bajarilmay qolgan obyektlar bo'yicha. Har bir guruh obyektlari bo'yicha absolyut tafovutlar aniqlanib, korporatsiya bo'yicha kapital qo'yilmalarda erishilgan yutuq va kamchiliklarni real hajmini aniqlash mumkin. Matematika nuqtai nazardan

rejaga nisbatan tafovutni, tafovutlarning algebrik yig'indisi sifatida olish mumkin:

$$\sum DK = \sum DK_0 + \sum DK_e,$$

bunda: $\sum K_0$ - shu obyektidagi kapital qo'yilmalar rejaga nisbatan ortiq;

$\sum K_e$ - shu obyektidagi kapital qo'yilmalar rejaga nisbatan kam.

Shu tafovutlarni nisbiy miqdorlarda quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$\sum DK: \sum DK_r = (\sum DK_0: \sum DK_r) + (\sum DK_e: \sum DK_r),$$

bunda: $\sum DK_r$ - korporatsiya bo'yicha kapital qo'yilmalar hajmining rejaga nisbatan farqi.

Yuqoridagi analik usulni quyidagi korporativ trest ma'lumotlari asosida hisoblaymiz.

Trest bo'yicha investitsion obyektlarni guruhlash natijasida quyidagilarga ega bo'lamiz:

- mutlaq ifodalashda:

$$(26266-26346) = (224+284+218) + (-248-114-190-254) = 726 + (-806);$$

- nisbiy ifodalashda:

$$80/26346 \times 100 = 726/26346 \times 100 + -806/26346 \times 100; \\ 0,3\% = 2,76\% + (-3,06\%)$$

14.4.1-jadval

Kapital qo'yilmalar bo'yicha yillik ko'rsatkichlarini hisoblash

№	Investitsion obyektlar nomi	Kapital qo'yilmalar amaldagi bahoda, mln. so'm		Obyektlar bo'yicha kapital qo'yilmalar hajmining rejaga nisbatan tafovuti	
		Reja bo'yicha	Yil davomida o'zlashgan	Rejaga nisb. ortiq	Rejaga nisb. kam
1.	Elektr isitkich markazi	9248	9000		-248
2.	Bo'yoq sexi	2866	3110	224	
3.	Elevator	4734	4620		-114
4.	Non zavod	2236	2520	284	
5.	Oziq-ovqat konsentri tsexi	3762	3572		-190
6.	Moddiy ulgurji ombori	2060	1806		-254
7.	Yig'uv konveeri	1420	1638	218	
	Jami	26346	26266	726	-806

Shunday qilib, trestning uchta investitsion obyekti bo'yicha kapital qo'yilmalar hajmi rejaga nisbatan 726 ming so'm, yoki 2,76 % ortgan, 4 ta investitsion obyekt bo'yicha esa 806 ming so'mga yoki 3,06 % kapital

qo'yilmalar o'zlashtirilmay qolgan. Analitik hisob-kitoblarga ko'ra trestning investitsion faoliyatida sezilarli buzilishlar borligi aniqlandi.

Korxonalar investitsion faoliyatida kapital qo'yilmalarni o'zlashtirish darajasi dinamikasini o'rganish muhim vazifalardan hisoblanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida kapital qo'yilmalar bo'yicha ikki xil indeks hisoblanadi: kapital qo'yilmalar qiymati indeksi va kapital qurilmalar fizik hajmi indeksleri.

Kapital qo'yilmalar qiymati indeksini quyidagi agregat formula asosida hisoblash mumkin:

$$J_{qp} = \sum q_1 p_1 : \sum q_0 p_0,$$

bunda: q_1 va q_0 – natural ko'rinishda joriy va bazis davrdagi kapital ish va sotib olishlar;

r_1 va r_0 – kapital qo'yilma elementlarining joriy va bazis davrdagi bahosi.

Bu indeksda joriy davr va bazis davr kapital qo'yilmalar elementlari o'z davrining baholarida o'lchanadi. Shuning uchun bu ko'rsatkichga investitsion va inflyatsion faktorlar ta'sir etadi.

Kapital qo'yilmalarning fizik hajmi indeksi quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$J_q = \sum q_1 p : \sum q_0 p,$$

bunda: R – kapital qo'yilma elementlarining qiyosiy bahosi (qaysidir davr yoki smeta bahosi).

q_1 q_0 – kapital qo'yilmalarning joriy va bazis davrdagi natural ko'rinishdagi texnologik elementlari.

Bu indeksning o'ziga xos xususiyati shundaki, bunda bahoning ta'siri bo'lmaydi. Shuning uchun u kapital qo'yilmalarning fizik hajmi o'zgarishi yoki ularning moddiy-mulk mohiyatini ifodalaydi. U inflyatsion jarayonlarning ta'siridan ozod etilgan.

Ko'rilgan kapital qo'yilma indeksleri uchinchi ko'rsatkich bilan o'zaro bog'langan – kapital qo'yilmalar bahosi indeksi bilan. Baho agregat indeksi quyidagicha:

$$J_p = \sum p_1 q_1 : \sum q_1 p_0,$$

Yuqoridagi uchta indekslar orasida quyidagi bog'lanish mavjud:

$$J_{qp} = J_q \times J_p.$$

Ya'ni kapital qo'yilmalar qiymat indeksi, ularning fizik hajm va baho indeksleri ko'paytmasiga teng.

14.5. Investitsiyalar samaradorligini statistik baholash

Investitsiyalarni statistik o'rganish masalalaridan yana biri ularning samaradorligini baholash hisoblanadi. Bunday holat korxonalar, firma, korporatsiya va boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarning rivojlanishi bo'yicha strategik maqsadlaridan kelib chiqib, ularda yangi ishlab chiqarish, ishlab chiqarishni kengaytirish, rekonstruksiya qilish, texnik jihatdan qayta qurollanish va boshqa tijoriy faoliyatdan kelib chiqadi. Bu ishlarning amalga oshirish uchun katta hajmdagi investitsiya mablag'lari kerak bo'lsa ham, lekin investitsion resurslar hajmi doim chegaralangan bo'ladi. Shuning uchun korxonalar investirlari, rahbarlari va menejerlarini qo'yilgan kapital qo'yilmalarning o'rni qoplash qachon va qanday amalga oshiriladi yoki ularning samaradorligi qanday bo'lishi qiziqtiradi.

Investitsiyalar samaradorligi darajasini o'rganishda statistika, iqtisodiyot nazariyasi uslublarini qo'llaydi. Uning samaradorlik ko'rsatkichlarini aniqlash uslubiyati maxsus hujjat "Investitsion loyihalarning samaradorligini baholash bo'yicha uslubiy tavsiyanomalar" da keltirilgan. Bundan ko'zlangan maqsad obyektlarni loyihalash jarayonida eng samaradorligini tanlab olishdan iborat bo'lsa, statistikaning vazifasi boshqacha – u investitsion obyektlardan foydalanish jarayonidagi samaradorlikni aniqlashdan iborat. Shuning uchun samaradorlikni statistik baholash investitsion obyektlarni ham loyihalash ham ulardan foydalanish jarayonlarini o'z ichiga oladi.

Investitsiyalar samaradorlik darajasini aniqlash maxsus hujjatlarda keltirilgan uslubiyotlardan katta farq qilmaydi, lekin ular endi amaliy ma'lumotlar, ya'ni obyektlarni ekspluatatsiya qilish jarayonidagi ma'lumotlarga tayanadi. Obyektlar ishlatilayotgan sohalar, tarmoqlarni e'tiborga olgan holda tijorat, budjet va umumiy iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari aniqlanadi.

Investitsiyalar samaradorligini aniqlashda boshlang'ich nuqta bo'lib, natija (samara)ni investitsion resurslarni barpo etish xarajatlariga bo'linadi. Natija sifatida xo'jalik yurituvchi subyektlarning ma'lum davrda olgan sof daromadlari olinsa, investitsion xarajatlar sifatida barcha resurslar: pul, moddiy, intellektual resurslar xarajatlari tushuniladi.

Investitsiyalar samaradorligini aniqlash uchun statistika quyidagi ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi: sof daromad, o'rni qoplash muddati, investitsiyalar foydalilik indeksi.

Korxonalar amaliyotida investitsiyalar samaradorligini aniqlashda har xil yo'nalishlar mavjud. Bunda muhim omil sifatida vaqt omili: joriy xarajatlar va olingan iqtisodiy naf hajmi hisoblanadi. Agar vaqt omili

hisoblanmasa, olingan naf hajmi bir xil bo'lish ham mumkin, lekin u har xil vaqt davomida olingani uchun ularni qiyoslashning iloji yo'q.

Statistika amaliyotida kapital qo'yilmalarning amaldagi samaradorligini aniqlashda ikki xil yo'nalish mavjud. Birinchi yo'nalishda amaldagi investitsion xarajatlar va ularning amaliy natijalari vaqt omilini hisobga olmagan holda o'rganiladi. Ikkinchi yo'nalish har xil vaqtlardagi xarajatlarni diskontlash orqali bir xil vaqtga va qiyoslash mumkin bo'lgan holga keltirishga asoslanadi.

Amaldagi sof daromad (D_s) – o'rganilgan davrda korxonadan tomonidan amaliy baholarda olingan iqtisodiy samarani ifodalaydi:

$$D_s = N - (JX + SF),$$

bunda: N – investitsion loyihani amalga oshirishdan olingan natija (+, -);

JX – joriy xarajatlar;

SF – soliq va boshqa to'lovlar foizi.

Investitsiyalar o'rnini qoplash muddati – statistika amaliyotida muhim va keng taqalgan ko'rsatkichi hisoblanadi. Uni aniqlash uchun investitsion loyihani amalga oshirish boshlangan kundan boshlab qilingan xarajatlar summasining o'rnini qoplanguncha ketgan vaqt orqali aniqlanadi.

Investitsiyalar o'rnini qoplash muddati ($T_{qoplash}$) quyidagi uch xil vaqtni o'z ichiga oladi: investitsiyalash oldi vaqti (T_{io}), investitsiya vaqti (T_{in}) va obyektidan foydalanish davrida o'rnini qoplash vaqti (T_{oq}). Ular qandaydir vaqt birliklarida o'lchanadi: kun, hafta, oy, yil.

$$T_{qoplash\ muddati} = T_{io} + T_{in} + T_{oq}$$

Ammo amaliyotda investitsiyalash oldi davrini boshlang'ich davrini aniqlash qiyinchilik tug'diradi, shuning uchun kapital qo'yilmalar o'rnini qoplash davrini, uni moliyalashtirish boshlangan vaqtdan boshlab hisoblanadi. U holda bu ko'rsatkich quyidagicha hisoblanadi:

$$T_{qoplash\ muddati} = T_{in} + T_{oq}$$

Investitsiyalash davri deb ikki vaqt orasidagi vaqtni: investitsion loyihani moliyalashtirish boshlangan kundan (odatda investor tomonidan buyurtmachi yoki ijrochi hisob raqamiga pul mablag'larini birinchi marta o'tkazgan kundan boshlab) to obyektini korxonaga asosiy faoliyati balansiga o'tkazilgan kungacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi (obyektini qabul qilish kuni aktda ko'rsatiladi).

Investitsion obyekt o'rnini qoplashning bevosita vaqti (asosiy o'rnini qoplash muddati) uni ekspluatatsiyaga topshirish kundan boshlanib, uni investitsion qo'yilmalarning o'rnini qoplangan kungacha bo'lgan davrni o'z

ichiga oladi. Bu vaqtning hajmi faqat hisob-kitob qilish bilan aniqlanadi va uning mohiyati quyidagicha:

O'rnini qoplash muddatini boshlanish davrini aniqlash juda oson; bu obyektning ishga tushirilgan kundan boshlanadi. Obyektning o'rnini qoplangan kun quyidagicha aniqlanadi: shu davr ichida olingan foyda summolari yig'ib boriladi (amaldagi sof daromad) va u shu obyektga quyilgan kapital qo'yilmalar bilan qiyoslanadi (oy, yil va h.k.). Shu davrda yuqorida qayd etilgan shart bajariladi: amalda yig'ilgan sof daromad hajmi obyektga qo'yilgan kapital qo'yilmalarga teng yoki undan ko'proq bo'ladi yoki boshqacha aytganda,

$$\sum_{i=1}^{T_{yx}} (D_r + A) = K;$$

o'rnini qoplash muddati tugamaganligini ifodalaydi.

Lekin kapital qo'yilmalarning to'liq o'rnini qoplash momentini o'rnatish uchun bevosita o'rnini muddatini hisob-kitob qilish yo'li bilan aniqlanadi ($T_{b.u.q.}$)

$$T_{b.u.q.} = T_{ep} - T_{da},$$

bunda: T_{ep} – investitsiya obyektidan foydalanishga kiritilgan kundan boshlab, o'rnini qoplash muddati tugagan davr (yil) orasidagi vaqt o'rnini qoplash muddati hisoblanadi

T_{da} – o'rnini to'lgan kundan boshlab davr oxirigacha bo'lgan davr (oxirgi yil) orasidagi kalendar davrning bir qismi.

T_{da} qiymati quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$T_{da} = \sum (D_r + A) - K / P_{da}.$$

Aniqlangan uslubiyat asosida kapital qo'yilmalarning amaldagi o'rnini qoplash muddati quyidagicha aniqlanadi:

$$T_{o.q.} = T_{p.} + T_{in} + T_{ep} - \sum (D_r + A) - K / P_{da},$$

bunda: P_{da} – o'rnini to'lgan davr davomida (oy, chorak va h.k.) olingan sof daromad (amortizatsiyani ham qo'shib).

Formulaning oxirgi naf sifatida ifodalangan qismi o'rnini to'lgan vaqtdan keyingi vaqt bo'lgani uchun, obyektning umumiy foydalanish vaqtidan ayriladi.

Quyidagi misolda kapital qo'yilmalarning amaldagi samaradorlik ko'rsatkichlarini hisoblaymiz. Masalan, korxonada bir yarim yil davomida 7150 ming so'mlik qiymatga ega texnologik liniyani yaratish uchun investitsiyalashni amalga oshirgan. Texnologik liniyani ishga tushirish undan foydalanishning birinchi yili 1 iyulida amalga oshirilgan. To'rt yil davomida undan foydalanish natijasida quyidagi moliyaviy natijalarga erishilgan:

14.5.1-jadval

Texnologik liniyadan foydalanish ko'rsatkichlari, ming so'm

№	Ko'rsatkich	Foydalanish yili							
		1		2		3		4	
		Yil davomida	Yil davomida	O'sib borishi	Yil davomida	O'sib borishi	Yil davomida	O'sib borishi	
1.	Mahsulotni sotishdan tushgan tushum	2814	3547	6361	8936	15297	15191	30488	
2.	Joriy xarajatlar	2836	1696	4082	4877	8959	8753	17712	
3.	Amortizatsiya	660	660	1320	660	1980	660	2640	
4.	Yalpi foyda (1 qator-2 qator)	-232	1191	959	3399	4358	5778	10136	
5.	Soliqlar va boshqa to'lovlar	23	246	269	1178	1493	2012	3505	
6.	Sof foyda (4 qator-5 qator)	-209	945	736	2221	2957	3766	6623	
7.	Amaldagi (real) sof daromad (3 qator+6qator)	451	1605	2056	2881	4937	4426	9363	

Kapital qo'yimalarning amalda o'rnini qoplash yuqoridagi formula bo'yicha aniqlanadi. Masalaning shartiga ko'ra investitsion davr 1,5 yil. Yig'ilgan sof daromad bilan qo'shilgan kapital qo'yimlar orasidagi nisbatga ko'ra, o'rnini qoplash muddati 4 yil amalga oshirilgan ($9363 > 7150$).

Foydalanishga kiritilgan kundan boshlab, to uning o'rnini qoplash kunigacha bo'lgan davr 2,5 yilga teng. O'rnini to'liq qoplash muddati bilan uning tugatilish vaqti orasidagi davr quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi.

$$9363 - 7150 / 4426 = 0,5 \text{ yil}$$

Texnologik liniyani o'rnini qoplashning amaldagi muddati:

$$T_{o'q} = 1,5 + 2,5 - 0,5 = 3,5 \text{ yil.}$$

Hisob-kitob qilingan vaqtda o'rnini qoplash muddati etilmagan bo'lsa, statistika o'rnini qoplash muddati kelishi mumkin bo'lgan davrni aniqlashni tavsiya etadi.

$$T_{o'q.m.k.m.b.d.} = T_{pi} + T_{in} + T_{ob} + T_{ou}$$

bunda: T_{ob} – obyektini ishga tushirgan kundan boshlab, to kuzatish boshlangan kritik kungacha bo'lgan davr;

T_{ou} – kuzatish boshlangandan kritik kungacha bo'lgan kapital qo'yimalarni o'rnini qoplashning shartli davri yoki investitsion obyekti kutilayotgan to'liq o'rnini qoplash davri o'tgungacha vaqtda

O'rnini qoplashning shu qismi hajmini aniqlash formulasi:

$$T_{ou} = K - \sum (D_r + A)_{ok} / P_{dw}$$

bunda: $\sum (D_r + A)_{ok}$ – o'tkazilgan kritik kundan so'nggi amortizatsiya summasini ham qo'shib hisoblangan to'plangan sof daromad summasi,

o'rini qoplash kuni kelguncha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Masalan, bizning misolimizda 4 yil foydalanisha bo'lgan davrda to'plangan sof daromad summasi 3355 ming so'm, oxirgi yildagi daromad esa – 1650 ming so'm. Bunday holatda o'zgartirilgan misol ma'lumotlarini qiyoslash natijasida shu narsa aniqlandiki, o'rini qoplash davri xali o'tmagan, binobarin, kutilayotgan o'rini qoplash muddatini aniqlash mumkin.

$$T_{\text{kutilayotgan}} = 0 + 3,5 + 7150 - 3355 / 1650 = 3,5 + 2,3 = 5,8 \text{ yil}$$

Kritik vaqtdan so'ngi hisoblangan ko'rsatkich (2,3 yil) shuni ko'rsatdiki, daromad keyingi ekspluatatsiya qilingan davrda ham o'zgarmay qoladi (misolimizdagi 4-yil ekspluatatsiya qilingandan so'ngi daromadga teng). Binobarin, kutilayotgan o'rini qoplash davri baza sifatida olingan daromad hajmiga bog'liq bo'ladi.

Yuqorida ko'rilgan ko'rsatkichlardan tashqari yana statistika bitta ko'rsatkichini – kapital qo'yilmalar o'rini qoplash koeffitsiyentini aniqlaydi va bu koeffitsiyent obyektidan foydalanish davrida to'plangan daromad bilan qoplanish darajasini ifodalaydi, yoki

$$K_{o'q} = \sum (D_r + A)_{ob} / K,$$

bunda: $\sum (D_r + A)_{ob}$ – obyektidan foydalanish boshlangan kundan boshlab to'plangan amortizatsiya ham qo'shilgan sof daromad hajmi;

K – kapital qo'yilmalarning to'liq hajmi.

Misolimizda, masalan, obyektini 3 yil foydalanish natijasida o'rini qoplash koeffitsiyenti teng bo'ladi: $4937:7159=0,69$ yoki shu yili qo'yilgan investitsiya hajmining 69 % o'rini qoplandi. Bu koeffitsiyent 4 yilda quyidagicha bo'ladi:

$$9363:7150=1,3$$

yoki shu yili kapital qo'yilmalar o'rini to'liq qoplangan.

Tahlil jarayonida kapital qo'yilmalarning amaldagi samaradorlik ko'rsatkichlari investitsiya loyihani tayyorlash paytida aniqlangan samaradorlik ko'rsatkichlari bilan qiyoslanadi. Bunda albatta qiyoslanayotgan ko'rsatkichlar bir xil uslubiyat asosida aniqlangan bo'lishi shart.

Savollar, testlar va masalalar

1. Investitsiya va investitsion faoliyat statistikasi o'rganadigan masalalar haqida fikr bildiring.

2. "Investitsiya", "moliyalashtirish", "kredit" kabi kategoriyalarning mohiyati va o'zaro farqlarini ochib bering. "Invest" so'zi qanday ma'noni anglatadi?

3. Investitsion faollik darajasi va investitsiyalarning moliyaviy jihatdan ta'minlanishi nimalarga bog'liq?

4. Investitsiyalarning qanday turlarini bilasiz?

5. Quyidagi elementlarni moliyaviy, moddiy va nomoddiy investitsiyalarga ajrating:

a) aksiyalar;

b) obligatsiyalar;

v) qimmatli qog'ozlar;

g) depozitlar;

d) binolar;

e) inshootlar;

j) yer uchastkalari;

z) aylanma mablag'lar;

i) xodimlar malakasini oshirish;

k) "inson intellekti"ga qo'yilgan mablag'lar.

6. Yalpi ichki mahsulot bilan investitsiya resurslari orasidagi bog'lanish:

1) yalpi ichki mahsulot ;

2) soliq va tushumlar ;

3) budjet;

4) investitsiya resurslari.

MHTda bular orasidagi bog'lanish qanday tartibda qo'llaniladi:

a) 1-2-3-4   v) 3-2-1-4   d) 3-1-2-4

b) 2-1-3-4   g) 1-3-2-4   e) 2-1-3-4

7. Amaliyotda mavjud investitsiyalar quyidagi turlarga ajratiladi:

1) yo'nalish obyektiga ko'ra;

2) maqsadga ko'ra;

3) faoliyat subyektiga ko'ra;

4) risk darajasiga ko'ra;

5) tayinlangan obyektiga ko'ra.

Quyidagi investitsiyalar shu turlarning qaysi biriga kiradi:

Sof investitsiyalar, yalpi investitsiyalar;

Bevosita investitsiyalar, portfel investitsiyalar, moliyaviy renta;

Xususiy investitsiyalar, davlat investitsiyalari;

Hisobga olingan risklarga borishga tayyor investor;

Har qanday riskka borishga tayyor investor;

Innovatsion investitsiyalar, ijtimoiy investitsiyalar.

8. O'zbekiston investitsiyalari hajmini yalpi ichki mahsulotga nisbati bo'yicha o'sishini 3 davrga ajratish mumkin:

- 1) 1991-1995 investitsiya hajmi kamaygan;
- 2) 1996 – investitsion faollik kuchaygan davr;
- 3) 1997-2004 investitsiya hajmi orta bordi.

Bu davrlarni ifodalab berib.

9. Asosiy kapitalga investitsiyalar tarkibida quyidagi guruhlar ajratiladi: qurilish-montaj ishlari, uskuna, instrument, inventar, boshqa kapital ishlar va xarajatlar. Investitsiyalarni bunday guruhlash quyidagilarni ifodalaydi:

- a) asosiy kapitalga investitsiyalarning texnologik tarkibi;
- b) asosiy kapitalga investitsiyalarni takror ishlab chiqarish tarkibi;
- v) asosiy kapitalga investitsiyalarning xarajat yo'nalishlari bo'yicha tarkibi.

10. O'zbekistonda investitsiya faoliyatini moliyalashtirishning asosiy manbalari quyidagilar hisoblanadi:

- korxonalar va aholining o'z ixtiyoridagi resurslar;
- qarzga olingan va jalb etilgan moliyaviy mablag'lar;
- davlat va mahalliy budjetlardan ajratilgan mablag'lar;
- budjetdan tashqari mablag'lar;
- xorijiy kapital;

Bu manbalarni markazlashgan va markazlashmagan investitsiyalarga ajratib.

11. "A" mamlakat sanoat tarmoqlari bo'yicha asosiy kapitalga investitsiyalar tarkibi (moliyalashning barcha manbalari bo'yicha, %):

Tarmoqlar	2011-y.	2012-y.	2013-y.
Jami sanoat tarmog'i bo'yicha	100,0	100,0	100,0
shu jamladan:			
Elektroenergetika	3,8	6,0	9,4
Yoqilg'i	32,3	28,6	18,9
Qora metallurgiya	0,4	0,3	0,8
Rangli metallurgiya	11,1	12,1	20,9
Mashinasozlik va metallurgiya	14,6	10,2	5,5
Kimyo va neftkimyo	9,9	11,9	10,5
O'rmon, yog'ochni qayta ishlash va tsellyuloza, qog'oz	0,3	0,2	0,7
Qurilish mollari	1,2	1,6	1,7
Engil sanoat	15,9	14,3	19,4
Oziq-ovqat	5,8	7,9	5,5
Boshqa tarmoqlar	4,9	6,9	6,7

Asosiy kapitalga investitsiyalarning tarkibini o'zgarishini tahlil qiling.

12. "A" mamlakat sanoatida asosiy ishlab chiqarish fondlari amortizatsiyasining investitsiyadagi hissasini aniqlang:

Ko'rsatkichlar	2011-y.	2012-y.	2013-y.
1. Asosiy fondlarni yil boshidagi qiymati, mln. so'm	88560.1	111762,4	261182,5
2. Asosiy fondlarning amortizatsiyasi, mln. so'm	7684,9	8055,4	17466,2
3. Amortizatsiyaning kapital investitsiyalardagi hissassi, %	?	?	?

13. "A" mamlakat investitsiyalarini moliyalashtirish manbalari bo'yicha tarkibi (% hisobida):

Manbalar	2011-y.	2012-y.	2013-y.
Davlat budjeti	17,0	14,2	12,7
Korxonalar mablag'lari	40,6	43,4	48,5
Xorij investitsiyalari va kreditlari	18,4	19,0	19,2
Aholi mablag'lari	16,9	18,9	11,8
Bank kreditlari	4,7	5,0	3,4
Budjetdan tashqari mablag'lar	3,0	3,7	4,7

Investitsiyalarni moliyalashtirish manbalarida yuz bergan o'zgarishlarni tahlil qiling.

14. Korxonalar tomonidan bir martalik 45 mln. so'm hajmidagi investitsiya qilingan. 5 yil ichida yillik sof daromadni bir maromda 15 mln. so'm miqdorida olish kutilmoqda. Investitsiyalarni qoplash muddatini aniqlang.

XV bob. AHOLI TURMUSH DARAJASI STATISTIKASI. AHOLINING DAROMADVA XARAJATLARI BALANSI

15.1. Aholining turmush darajasi ko'rsatkichlari

Turmush darajasi ijtimoiy kategoriyalarning muhimlaridan biri bo'lib, uni tor va keng ma'noda tushunish mumkin. Tor ma'nodagi turmush darajasi – aholining moddiy boylik va xizmatlarni iste'mol qilishdagi erishilgan darajasi. Keng ma'noda esa jamiyatning yashashi uchun yaratilgan ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar majmuasini o'z ichiga oladi.

Aholi turmush darajasi kategoriyasi iqtisodiy adabiyotlarda har xil talqin qilinadi va uni aks ettiruvchi ko'rsatkichlar tizimi ham turli xil ko'rinishga ega bo'lib, ularni uch guruhga ajratish mumkin: daromadlar, iste'mol va yashash sharoitlari. Shu ko'rsatkichlarning barchasi butun aholi miqyosida va aholining jon boshiga nisbatan hisoblanadi.

Aholining pul daromadlari hajmi, tarkibi, ulardan foydalanish yo'nalishlari va aholining ayrim guruhlari orasida taqsimlanishi haqidagi va boshqa ma'lumotlar asosida aholi turmush darajasini asosiy ijtimoiy-iqtisodiy indikatorlari tuziladi.

Ijtimoiy-iqtisodiy indikatorlar o'rtacha va median ko'rsatkichlarda o'zgarish darajasi, uchrashish tezligi, to'plash, diferentsiyalash va sotib olish qobiliyati kabilarda ifodalanadi. Ijtimoiy-iqtisodiy indikatorlarni hisoblash makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni tuzishga qo'yilgan talablarga asosan, lekin ijtimoiy ko'rsatkichlarning o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olgan holda amalga oshiriladi.

Turmush darajasini uch xil yo'nalishda o'rganish mumkin:

- 1) barcha aholiga nisbatan;
- 2) uning ijtimoiy guruhlariga nisbatan;
- 3) har xil daromadga ega uy xo'jaliklariga nisbatan.

Rossiya Federatsiyasi iqtisodiyot vazirligi qoshidagi "iqtisodiy kon-yunktura va prognozlash markazi" tomonidan 1992-yilda ishlab chiqilgan "Bozor iqtisodiyoti sharoitida aholi turmush darajasini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlar tizimi" zamonaviy talablarga javob beradi va ancha to'liq ishlangan. Uning 7 bo'limida 39 ta ko'rsatkich keltirilgan:

1. Jamlovchi ko'rsatkichlar.
2. Aholi daromadlari.
3. Aholi xarajatlari va iste'moli.
4. Aholining pul jamg'armalari.
5. Yig'ilgan mulk va turar joy.

6. Aholining ijtimoiy tabaqalanishi.

7. Aholining kam ta'minlangan qatlami.

Aholi turmush darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimining oxirgi varianti BMT tomonidan 1978-yilda taqdim etilgan.

1. Tug'ilish, vafot etish va boshqa aholini ifodalovchi ko'rsatkichlar.

2. Turmushning sanitariya-gigiena sharoitlari.

3. Oziq-ovqat mahsulotlarini iste'mol qilish.

4. Turar joy sharoitlari.

5. Ta'lim va san'at.

6. Mehnat sharoiti va bandlik.

7. Aholining daromad va xarajatlari.

8. Yashash qiymati va iste'mol baholari.

9. Transport vositalari.

10. Dam olishni tashkil etish.

11. Ijtimoiy ta'minot.

12. Inson erkinligi.

Turmush darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlarni shartli ravishda o'lchov turlariga ko'ra quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

a) sintetik qiymat ko'rsatkichlari (YaIM, iste'mol fondi, aholining jami daromadlari va h.k.)

b) fizik ko'rsatkichlar, konkret moddiy boyliklarni iste'moli hajmini ifodalovchi ko'rsatkichlar (shaxsiy mulk bilan ta'minlanish darajasi, oziq-ovqat mahsulotlar iste'moli, tashilgan yo'lovchilar soni va h.k.)

v) boyliklar taqsimoti va tarkibi nisbatlarini ifodalovchi nisbiy ko'rsatkichlar (aholining daromadlar guruhlari bo'yicha taqsimoti, daromadlar va iste'molni yig'uvchi va kelishtiruvchi ko'rsatkichlar va h.k.).

Turmush darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimiga bevosita iste'mol ko'rsatkichlari bilan birga iste'mol imkoniyatini ifodalovchi ko'rsatkichlar ham kiradi. Ularga, masalan, iste'mol fondi yoki daromad darajasi ko'rsatkichlarini kiritish mumkin.

"Turmush darajasini ifodalovchi" ko'rsatkichlar tizimi ko'p bo'lganligi sababli hozirgi vaqtda qator jamlovchi ko'rsatkichlar ham qo'llaniladi va ulardan biri inson imkoniyatlarining rivojlanish indeksi (inson salohiyatini rivojlanish indeksi)dir. Bu ko'rsatkich insonlarning moddiy va ma'naviy istaklarini qondirish imkoniyatlarini o'lchash uchun, shuningdek, ayrim mamlakatlar va umuman insoniyatning ijtimoiy rivojlanishi ustidan nazorat olib borish uchun xizmat qiladi.

Inson rivojlanish indeksi ($J_{i,r}$) uchta omilning ta'sirini hisobga oladi:

- 1) umr hajmi;
- 2) ta'lim olish darajasi;
- 3) jon boshiga ishlab chiqarilgan YaIM hajmi.

Bu ko'rsatkich ($J_{i,r}$) turmush tarzini ifodalovchi uch ko'rsatkich asosida o'rtacha arifmetik usulda aniqlanadi:

$$J_{i,r} = 1/3 \times (\sum J_{xi}),$$

bunda: J_{xi} – turmush darajasi indikatorlari, shu jumladan:

J_{x1} – kutilayotgan umr hajmi;

J_{x2} – aholining ta'lim olish darajasi (yig'ma ko'rsatkich: yoshi katta aholining savodxonlik darajasi va boshlang'ich, o'rta va oliy ma'lumot olayotgan yoshlar salmog'i);

J_{x3} – jon boshiga to'g'ri kelgan real YaIM hajmi, uni pulni sotib olish qobiliyatini e'tiborga olgan holda hisoblanadi AQSh dollarida).

Indeksning har bir omili hisoblanayotganda uning minimal va maksimal qiymati belgilangan andozasidan foydalaniladi va u bilan mamlakatdagi amaldagi ko'rsatkich qiyoslanadi:

$$J_x = \frac{x_i \text{ amaldagi hajmi} - x_i \text{ minimal hajmi}}{x_i \text{ maksimal hajmi} - x_i \text{ minimal hajmi}}$$

Kelgusi umr hajmi indeksi hisoblanayotganda maksimal daraja sifatida 85 yosh olinadi, minimal daraja sifatida esa 25 yosh olinadi. Ta'lim olish indeksi hisoblanayotganda andozalar 100 % va 0 % deb olinadi, jon boshiga real YaIM hajmi indeksi – 100 va 5500 AQSh dollari olinadi.

Jon boshiga real YaIM hajmi ko'rsatkichi ishlab chiqarilgan, taqsimlangan va iste'mol qilingan darajani aks ettiradi. Umr ko'rish hajmi ko'rsatkichi millatning salomatlik darajasini ifodalaydi. U mamlakatning iqtisodiy o'sish darajasiga, olib borilayotgan ijtimoiy siyosatga, tibbiyot xizmati darajasiga, ekologiyaga va boshqa omillarga bog'liq. Aholining ta'lim olish darajasi jamiyatning intellektual va ijodiy salohiyatini ifodalaydi.

BMT rivojlanish dasturining “1995-yilda inson rivojlanish darajasi yo'nalishi” nomli ma'ruzasida ta'kidlaganidek, oxirgi 30 yil mobaynida insoniyat o'z rivojida sezirarli o'sishga erishgan. Hozirgi vaqtda umr hajmi 1960-yilga nisbatan 17 yilga ortgan. Bolalar o'limi esa yarmiga qisqargan.

1960-yildan 1995-yilgacha bo'lgan davrda butun dunyo bo'yicha hisoblangan inson rivojlanish koeffitsiyenti 247 foizga o'sgan. Jumladan, aholi jon boshiga real YaIM ishlab chiqarish (qiyosiy baholarda) 1,8 marta

ortgan, o'rtacha umr hajmi 50 yoshdan 64 yoshgacha ko'tarilgan, aholi savodxonlik darajasi esa 50 %gacha ortgan.

Barcha mamlakatlar bo'yicha turmush darajasi qiyoslaganda ular o'rtasida juda katta farq mavjudligi aniqlangan. 1995-yilda BMT rivojlantirish dasturining mutaxassislari tomonidan o'rganilgan 174 mamlakat quyidagicha taqsimlangan: 63 tasi insonning rivojlanish darajasi yuqori, 64tasi o'rta va 47tasi past darajada (indeksi 0,500dan kichik). Lekin asta sekin bunday farqlar yo'qolib, inson rivojlanish darajasi tenglashib bormoqda.

1992-yilda esa er yuzi aholisining rivojlanish darajasi 30 % rivojlangan, 39 % o'rta va 31 % esa past darajada bo'lgan edi. 30 yil mobaynida indeks variatsiyasi taxminan 2 marta kamaygan. Inson salohiyati rivojlanish darajasi bo'yicha eng yuqori o'rinni 1998-yilda Kanada, AQSh va Avstraliya egallagan. Inson rivojlanish indeksini hisoblash metodologiyasi doim mukamallashib bormoqda. Bunda hisobga olinadigan ko'rsatkichlarni tanlash, shuningdek, foydalaniladigan vazn koeffitsiyentlaridan foydalanish munozarali masalalar hisoblanadi.

15.2. Aholi daromadlarining shakllanishi va uning tarkibi

Aholining turmush darajasi ko'p jihatdan ularning olayotgan daromadlariga bog'liq bo'lib, shaxsiy ehtiyojlarni qondirish darajasini ifodalaydi.

Aholi daromadlari – ma'lum vaqt oralig'ida uy xo'jaliklari tomonidan olingan pul va natural shakldagi vositalar bo'lib, ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- aholi barcha kategoriyalarning mehnat haqi;
- pensiya, nafaqa, stipendiyalar va boshqa ijtimoiy transfertlar;
- xususiy tadbirkorlik bilan shug'ullanayotgan shaxslar daromadlari;
- kreditlar, xorij valutalarini sotishdan olingan daromadlar;
- mulkdan olingan daromadlar (masalan, qo'yilmalar, qimmatli qog'ozlar bo'yicha foizlar, devidentlar va h.k.);
- qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotishdan olingan tushumlar va boshqalar.

Aholi daromadlari darajasini aniqlash va tarkibini o'rganish uchun qator ko'rsatkichlardan foydalaniladi.

Dj.Xiks ta'limotiga asosan, daromadlarni taqsimlashni har xil jarayonini aks ettiruvchi uy xo'jaliklarining daromadlari qursatkichlari hisoblanadi: birlamchi daromadlar, ixtiyordagi daromadlar, tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromadlar.

Birlamchi daromad – har bir boquvchiga joriy va o‘zgarmas baholarda hisoblangan moddiy ne‘matlar ishlab chiqarishda bevosita qatnashib olingan daromadni bildiradi. Bu ko‘rsatkich faqat ishlovchi uy xo‘jaligi a‘zolariga nisbatan hisoblanadi va ular quyidagilarni o‘z ichiga oladi: mehnat haqi, aralash daromadlar, mulkdan olingan sof daromadlar, foyda va uy joy egalari olgan unga tenglashtirilgan daromadlar.

Joriy transfertlar qoldig‘iga tuzatish kiritilgan birlamchi daromadlar, uy xo‘jaliklari ixtiyordagi daromadlarni tashkil etadi:

$$ID=BD+\Delta JT,$$

bunda: ID – ixtiyordagi daromadlar;

BD – birlamchi daromadlar;

ΔJT – uy xo‘jaliklari joriy transfertlari qoldig‘i.

Joriy transfertlar qoldig‘ini, tashqariga berilgan va tashqaridan olingan daromadlarni hisobga olsak, ixtiyordagi milliy daromad hosil bo‘ladi. Bu makroiqtisodiy ko‘rsatkichlardan, milliy daromad ko‘rsatkichi kabi aholi turmush darajasi va mamlakat iqtisodiyoti holatini kompleks tahlil qilishda foydalanish mumkin.

Uy xo‘jaliklarining ixtiyordagi daromadlari – uy xo‘jaliklarining ishlab chiqarish faoliyatidan, mulkdan, shuningdek, qayta taqsimlanish natijasida olgan daromadlarini: import va ishlab chiqarishda olingan subsidiyalar va joriy transfertlar qo‘shib hisoblanadi.

Ixtiyordagi daromadlar hisobidan uy xo‘jaliklarining oxirgi iste‘moli xarajatlari amalga oshiriladi, ular orasidagi farq esa ushbu sektor jamg‘arnasini tashkil etadi.

Uy xo‘jaliklari olgan natural shakldagi ijtimoiy transfertlar va ixtiyordagi daromadlar qo‘shilib tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromadni tashkil etadi (TKID):

$$TKID=ID+IT,$$

bunda: ID – ixtiyordagi daromadlar;

IT – ijtimoiy transfertlar.

Bu ko‘rsatkich uy xo‘jaliklarining oxirgi iste‘molini aniqlash imkonini beradi. Iste‘molning bunday tuzatish kiritilgan ko‘rsatkichi – uy xo‘jaliklarining amaldagi oxirgi iste‘molini ifodalaydi. U iste‘mol tovar va xizmatlarini sotib olish uchun qilingan xarajatlar va natural shaklda olingan ijtimoiy transfertlar qiymatlarini ifodalaydi.

Aholining pul daromadlari aholi hamma kategoriyalari ish haqi, pensiya, nafaqa, stipendiyalar va boshqa ijtimoiy transfertlar, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini sotishdan olingan tushumlar, mulkdan olingan

daromadlar (foiz, dividend va h.k.) tadbirkorlar faoliyatidan olgan daromadlar, shuningdek, sug'urta to'lovlari, ssudalar, chet el valutasini sotishdan olingan daromad va boshqa daromadlarni o'z ichiga oladi.

O'rtacha jon boshiga to'g'ri keladigan pul daromadlarini aniqlash uchun pul daromadlari umumiy summasini o'rtacha yillik mavjud aholi soniga bo'linadi.

Xodimlarga hisoblangan o'rtacha oylik ish haqi tarmoqar bo'yicha hisoblangan oylik ish haqi fondi o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soniga bo'linadi. Xodimlar tomonidan olingan davlat va nodavlat budjetdan tashqari mablag'lar hisobidan olingan ijtimoiy nafaqalar ish haqi fondiga va o'rtacha oylik hajmiga qo'shilmaydi.

Joriy davr bahosida hisoblangan daromad ko'rsatkichlari nominal daromad deb ataladi. Ixtiyordagi real pul daromadlari joriy davr daromadlaridan majburiy to'lovlar va kirimlar (soliq va yig'imlar, sug'urta to'lovlari, ijtimoiy tashkilotlarga to'lovlar, aholini ijtimoiy himoya qilish fondi, bank kreditlarini qaytarish va boshqa to'lovlar)ni ayirish yo'li bilan aniqlanadi. Nominal va real daromadlar orasida tovar va xizmatlar bahosida yuz bergan o'zgarishlarni hisobga olib, sezilarli farq bo'lishi mumkin.

Ixtiyordagi real daromadlar joriy davr bazis davriga nisbatan majburiy to'lovlarni hisobga olgan holda daromadlar qanday o'zgartirishini ifodalaydi va quyidagicha hisoblanadi:

$$IRD = \frac{\text{(Joriy davr pul daromadlari - Joriy davr majburiy va ixtiyoriy to'lovlar)}}{\text{Bazis davr pul daromadlari - Bazis davr majburiy to'lovlar}} \times \text{Iste'mol baholar indeksi}$$

15.2.1-jadval

Aholining real va ixtiyordagi real pul daromadlari quyidagicha hisoblanadi:

Aholi pul daromadlari (mln. AQSh doll.)		Majburiy va ixtiyoriy to'lovlar (mln. AQSh doll.)		Iste'mol baholar indeksi (%)	Avvalgi yil o'ylariga nisbatan hisoblangan real pul daromadlari	Avvalgi yil hisoblangan real ixtiyordagi daromadlar
Oktabr 2012-y.	Oktabr 2013-y.	Oktabr 2012-y.	Oktabr 2013-y.			
1	2	3	4	5	$6 = 2:5/1 \times 100\%$	$7 = (2-4):5/1 - 3 \times 100\%$
15158	24278	1215	2118	149,6	107,1	106,2

Jadval ma'lumotlariga ko'ra, bir yilda real pul daromadlari 7,1 %ga, real ixtiyordagi daromadlar esa 6,2 %ga o'sgan.

Real daromadlar o'zgarishi tezligi quyidagi omillarga bog'liq: nominal daromadlar o'sish darajasi, soliqliq to'lovlari stavkalarining o'zgarishi va baho indeksining o'zgarishi.

Iste'mol baholar indeksi aholi tomonidan sotib olinadigan ma'lum belgilangan tovar va xizmatlar yig'indisi qiymatining o'zgarishini ifodalaydi. Masalan, iste'mol baholar indeksini hisoblash uchun O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi tomonidan aholi iste'moli tarkibini ifodalovchi 300 xil tovar va xizmatlar tanlab olingan. Buni o'rganish uchun uy xo'jaliklarida yil davomida o'tkazib boriladigan statistik kuzatish ma'lumotlari asos hisoblanadi.

Baho indeksi aholining iste'mol tarkibi o'zgarmagan holda joriy davr tovar va xizmatlarni sotib olish uchun bazis davriga nisbatan qancha ortiq yoki kam sarflashni ifodalaydi.

Deflyator deb nomlangan baho indeksi quyidagicha hisoblanadi:

$$J_p = \sum P_i q_p : \sum P_0 q_p = \sum i_p p_0 q_p : \sum P_0 q_p$$

bunda: q_p – tovarlarning doimiy (o'zgarmas) miqdori.

Aholi daromad va xarajatlari hajmi oilalarining budjetini aks ettirishi bilan birga aholining daromad va xarajatlari balansini tuzish va Milliy hisoblar tizimadagi "Uy xo'jaligi" sektori hisoblamalari ko'rsatkichlarini ham aniqlash imkonini beradi.

Aholining daromad va xarajatlari balansi – aholining daromatlari, xarajatlari va jamg'armalari hajmi va tarkibini ham ifodalaydi. Balans yalpi milliy daromadning qanday qismi aholi ixtiyoriga pul shaklda tushishini ifodalaydi.

Balans ijtimoiy-iqtisodiy tahlilning muhim qurollaridan biri bo'lib, u aholi turmush darajasini ifodalaydi. Uning yordamida aholi pul daromatlari va xarajatlarining umumiy hajmi va uning tarkibi aniqlanadi, aholining real va nominal daromatlari va aholining sotib olish qobiliyati aniqlanadi va boshqa hisob-kitoblarga amalga oshiriladi.

Balansning daromadlar qismi har xil manbalardan tushumlarni ifodalaydi. Ularni moliyaviy va statistik hisobotlardan, tanlama kuzatish va boshqa manbalardan olish mumkin.

Balansning xarajatlar qismi aholi tomonidan to'langan transfertlar, tovar va xizmatlarni sotib olish uchun to'lovlar va aholining depozit va qimmatli qog'ozlarda ortgan jamg'armalaridan tashkil topadi.

Balansning daromadlar qismida ba'zi bir iqtisodiy ma'nosi bir xil moddalar kiritilgan. Masalan, mulkdan olingan daromadlarga devidentlar, jamg'arna va qimmatli qog'ozlardan olingan foizlar.

Balansning xarajatlar qismidagi ko'rsatkichlar o'z iqtisodiy mohiyatiga ko'ra milliy hisoblar tizimidagi ko'rsatkichlar bilan bir xil emas. Daromadlar qismini xarajatlar qismiga nisbatan ortiq bo'lishi pul shakldagi aktivlarni o'sishini anglatadi. Agar aksincha bo'lsa, aholining iste'mol xarajatlari uy xo'jaliklarining yig'ilgan aktivlari hisobidan moliyalashtirilganini ifodalaydi.

15.3. Aholi iste'moli. Iste'mol manbalari va uning tarkibi

Iste'mol hajmi, uning dinamikasi va tarkibi inson turmush darajasining muhim elementlari hisoblanadi. MDH mamlakatlarida iste'molchi manfaatini himoya qiluvchi qonunlar aktlari qabul qilingan, ular minimal daromad, pensionerlarni, nogironlarni ijtimoiy ta'minoti, bahoning ortishi va inflyatsiya natijasida aholining ijtimoiy himoyalash kabilar, shuningdek "Iste'molchi huquqini himoyalash haqida"gi qonun qabul qilinib, unda fuqarolarning huquqiy, ijtimoiy va iqtisodiy huquqlarini himoya qilish asoslari yaratilgan.

Xalqaro andozalarni tashkil etish tashkiloti (ISO) ham iste'molchilar manfaatlarini himoya qiladi.

Aholi iste'moli statistikasining asosiy vazifasi iste'molning natural va qiymat ko'rsatkichlarini, individual va oilaviy iste'mol budjetlarini, iste'mol xarajatlari tarkibini va iste'molning elastikligini va uning dinamikasini o'rganishdan iborat.

Iste'mol – ishlab chiqarish jarayonining oxirgi nuqtasi va takror ishlab chiqarishning boshlang'ich nuqtasi hisoblanadi. Iste'mol ma'lum ehtiyojlarni qondirish uchun ishlab chiqarilgan mahsulotdan foydalanishni anglatadi. Oxirgi iste'mol milliy hisoblar tizimining daromadlaridan foydalanish hisoblamasida o'z aksini topadi. U uy xo'jaliklarining ko'p mablag'lari va natural daromadlari hisobidan iste'mollarini, butunlay davlat qaramog'ida bo'lgan aholi iste'molini, shularga yana davlat tomonidan amalga oshiriladigan sog'liqni saqlash, ta'lim, madaniyat, ijtimoiy ta'minot xarajatlarini, fuqarolarning xorijdan sotib olgan mahsulotlari va xorijliklarning mamlakatimizdan sotib olgan mahsulotlari orasidagi farqni ifodalaydi.

Aholining umumiy iste'moli moddiy va nomoddiy boylik va xizmatlar iste'molini o'z ichiga oladi. U ishlab chiqarish darajasiga, shuningdek, taqsimlash tarkibiga bog'liq.

To'lovli va to'lovsiz iste'molni ajratish lozim.

To'lovli iste'mol aholining pul daromadlari hisobiga amalga oshiriladi.

To'lovsiz iste'mol – butunlay davlat qaramog'idagi aholining sog'liqni saqlash, ta'lim, madaniyat va h.k. muassasalaridagi tovar va xizmatlar iste'molini o'z ichiga oladi. To'lovli iste'mol to'liq qiymat bo'yicha, to'lovsizi esa xarajatlar summasi sifatida hisobga olinadi.

Xizmatlar moddiy va nomoddiy xizmatlarga bo'linadi. Moddiy xizmatlar – ilgari ishlab chiqarilgan mahsulotlarni qayta ishlash va tiklash maqsadida amalga oshiriladi. Nomoddiy xizmatlar – bular moddiy shaklda yuzaga kelmaydigan xizmatlar (ta'lim sohasi, sog'liqni saqlash va h.k.). Moddiy boyliklar va xizmatlar ularning hajmi, tarkibi va sifati ko'rsatkichlari yordamida o'rganiladi.

15.3.1-jadval

Ayrim mamlakatlarda 2009 yilda uy xo'jaliklarining oxirgi iste'moli tarkibi (%%)

Mamlakatlar	Jami	Oziq-ovqat mahsulotlar, ichimlik, tamaki	Kiyim va oyoq kiyim	Uy-joy to'lovlari va kommunal xizmatlar	Mebel va uyga xizmatlar	Tibbiy xizmatlar	Transport va aloqa	Dam olish, madaniyat, ta'lim	Boshqa tovar va xizmatlar
Angliya	100,0	19,9	5,9	20,1	6,4	1,6	17,2	10,8	18,1
Germaniya	100,0	15,2	6,3	20,7	8,2	14,5	15,9	9,0	10,1
Hindiston	100,0	53,9	10,4	9,3	4,2	2,3	12,6	3,4	3,5
Kanada	100,0	14,5	5,3	24,5	8,7	4,4	14,5	11,6	16,5
Rossiya	100,0	33,8	11,3	8,7	5,0	8,4	10,6	11,6	10,6
AQSh	100,0	11,5	6,0	18,2	5,9	18,0	14,1	14,0	16,0
Fransiya	100,0	18,2	5,4	21,8	7,3	10,4	16,3	7,5	13,2
Yaponiya	100,0	17,6	5,4	21,4	5,0	10,1	19,0	12,6	17yo,0
Ukraina	100,0	45,1	5,3	11,0	3,1	11,2	5,5	14,1	4,8
Belorussiya	100,0	50,2	6,7	8,1	3,0	8,4	5,8	10,8	7,0

Xizmatlar tarkibi kattalashtirilgan holda maqsadli vazifasiga asosan quyidagi guruhlarni o'z ichiga oladi:

A. Iste'mol xarajatlari:

1) oziq-ovqat mahsulotlari, uydan tashqarida ovqatlanish, alkohol, tamaki;

2) kiyim, gazlama, oyoq kiyimi;

3) shaxsiy gigiena mahsulotlari;

4) uy-joy kommunal xizmatlari, mebel va h.k.;

5) ta'lim, madaniyat, dam olish va h.k. xizmatlar;

6) ijtimoiy transport xizmatlari, xususiy transportni asrash, aloqa;

7) yoqilg'i va boshqa mahsulotlar.

B. Noiste'mol xarajatlari:

1) xususiy yordamchi xo'jalik xarajatlari;

2) tug'ishganlarga ko'rsatilgan moddiy yordamlar;

3) jamg'arish (banklardagi hisoblar, qimmatli qog'ozlar va chet el valutarini sotib olish va h.k.);

4) soliqlar, to'lovlar va boshqa xarajatlar.

Jadval ma'lumotlariga ko'ra har xil mamlakatlar iste'moli tarkibida sezirarli farqlar mavjud. Ammo MDH davlatlari iste'moli tarkibi bir-biriga o'xshab ketadi: xarajatlarning asosiy qismi oziq-ovqat mahsulotlari, ichimlik, tamakiga to'g'ri keladi, uy-joy to'lovlari, kommunal xizmatlar va transport xarajatlari ulushi ancha past. 2010-yilda O'zbekiston aholisining iste'mol xarajatlari 22,4 %ga ko'paydi va 7248,3 mlrd. so'mni tashkil etdi. Iste'mol xarajatlari ulushi pul daromadlarining umumiy hajmida 76,8 %dan 72,5 %ga kamaydi.

15.4. Aholining moddiy boyliklar va xizmatlarni iste'mol qilish ko'rsatkichlari

Moddiy boyliklar va xizmatlar iste'moli natural, shartli-natural va qiymat usullarda o'rganiladi. Qiymat ko'rinishida bu ko'rsatkich amaldagi baholarda va tarkibda o'rganiladi. Umumiy iste'mol hajmi bilan birga jon boshiga iste'mol ham aniqlanadi. Ayrim tovarlarni amaldagi jon boshiga iste'molini ratsional-normativ darajani qiyoslash aholini shu tovarga ehtiyojini qondirish darajasini aniqlash imkoniyatini beradi. Biror-bir i-tovarga ehtiyojni qondirilish koeffitsiyenti quyidagi ko'rinishga ega.

$$K_i = q_{ia} : q_{ih},$$

bunda: q_{ia} – i-tovarning amaldagi iste'moli

q_{ih} – i-tovarning ratsional-normativ iste'moli

Umumiy va jon boshiga o'rtacha iste'mol dinamikasi indeks orqali aniqlanadi.

Iste'mol indeksi quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

a) bir tovar uchun: $i_q = \Sigma q_1 : \Sigma q_0$;

b) yoki jon boshiga: $J_{q/s} = \Sigma q_1 / S_1 : \Sigma / S_0$;

bunda: q_1 q_0 – bir tovarning joriy va bazis davrdagi amaldagi hajmi;

S_1 S_0 – aholining bazis va joriy davrdan o'rtacha yillik soni.

v) barcha moddiy boyliklar bo'yicha: $J_q = \Sigma q_1 R_0 : \Sigma q_0 R_0$;

shu jumladan jon boshiga: $J_{q/s} = \Sigma q_1 R_0 / S_1 : \Sigma q_0 R_0 / S_0$,

bunda: $q_1 q_0$ – joriy va bazis davrda ayrim moddiy boyliklarning hajmi;

R_0 – bazis davr moddiy boyliklar bahosi (qiyosiy baho).

Joriy davrda bazis davriga nisbatan moddiy boyliklar va xizmatlar iste'moli umumiy indeksi quyidagicha hisoblanadi:

a) barcha aholi bo'yicha: $J_q = \Sigma q_1 R_0 + \Sigma q_{1x} R_{0x} / \Sigma q_0 R_0 + \Sigma q_{0x} R_{0x}$;

b) jon boshiga: $J_{q/s} = (\Sigma q_1 R_0 + \Sigma q_{1x} R_{0x}) : S_1 / (\Sigma q_0 R_0 + \Sigma q_{0x} R_{0x}) : S_0$,

bunda: $\Sigma q_1 R_0$ va $\Sigma q_0 R_0$ – joriy va bazis davrda moddiy boyliklarni iste'moli (bazis davr yoki qiyosiy bahoda);

$\Sigma q_{1x} R_{0x}$ va $\Sigma q_{0x} R_{0x}$ – joriy va bazis davrda xizmatlar iste'moli (bazis davr yoki qiyosiy bahoda).

Moddiy boyliklar va xizmatlarni joriy baholarda dinamikasini o'rganish lozim bo'lganda quyidagi ko'rsatkichlar yordamida aniqlanadi:

a) barcha aholi bo'yicha: $J_{qr} = \Sigma q_1 R_1 : \Sigma q_0 R_0$;

b) jon boshiga: $J_{qr/s} = \Sigma q_1 R_1 / S_1 : \Sigma q_0 R_0 / S_0$,

bunda: $\Sigma q_0 R_0$ – vakil tovarlarning yoki xizmatlarning bazis davrdagi qiymati (bazis davr bahosida);

$\Sigma q_1 R_1$ – vakil tovarlar yoki xizmatlarning joriy davrdagi qiymati (joriy davr bahosida). Masalan, aholi xarajatlari asosida tovar va xizmatlar iste'moli fizik hajmi indeksini barcha aholi yoki jon boshiga iste'molini aniqlaymiz, o'rtacha yillik aholi soni, bazis davrda – 40265 ming kishi, joriy davrda – 10236 ming kishi.

Moddiy boylik va xizmatlar	Joriy baholarda sotib olingan tovar va xizmatlar qiymati, pul birligi		Bahoning o'zgarishi, %
	Bazis davr	Joriy davr	
1. Oziq-ovqat tovarlari	2000	2300	+7,5
2. Nooziq-ovqat tovarlari	1050	1100	+5,2
3. To'lovli xizmatlar	250	360	+7,8

Yuqoridagi formulalarni tortilgan o'rtacha garmonikka aylantiramiz:

$$J_q = \Sigma q_1 R_0 + \Sigma q_{1x} R_{0x} / \Sigma q_0 R_0 + \Sigma q_{0x} R_{0x} = \Sigma q_1 R_1 : J_p + \Sigma q_{1x} R_{1x} : i_{px} / \Sigma q_0 R_0 + \Sigma q_{0x} R_{0x}$$

$$J_{q/s} = (\Sigma q_1 R_1 : i_p + \Sigma q_{1x} R_{1x} : i_{px}) : S_1 / (\Sigma q_0 R_0 + \Sigma q_{0x} R_{0x}) : S_0$$

Shunday qilib:

$$J_q = (2300 : 1,075 + 1100 : 1,052 + 360 : 1,078) / (2000 + 1050 + 250) = 3519 / 3300 = 1,066 \text{ yoki } 106,6 \%$$

$$J_{q/s} = (2300 : 1,075 + 1100 : 1,052 + 360 : 1,078) : 10236 / (2000 + 1050 + 250) : 40265 = 0,3438 / 0,3215 = 1,069 \text{ yoki } 106,9 \%$$

Demak, aholi tomonidan iste'mol qilingan moddiy boylik va xizmatlar hajmi joriy davrda bazis davriga nisbatan 6,6 %ga ortgan.

Jon boshiga iste'mol qilingan moddiy boyliklar va xizmatlar hajmi joriy davrda bazis davriga nisbatan 6,9 %ga ortgan, buning sababi aholi sonining biroz kamayishi hisoblanadi.

Aholi jon boshiga iste'mol hajmining jon boshiga to'g'ri kelgan daromadga bog'liqligini o'rganish maqsadida elastlilik koeffitsiyenti hisoblanadi va u ikki xil bo'ladi.

Empirik elastlilik koeffitsiyenti quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$E = (\Delta u / \Delta x) : (u_0 / x_0) = \Delta u / u_0 \cdot \Delta x / x_0,$$

bunda: x – omil belgi – aholi jon boshiga daromad hajmi;

u – natijaviy belgi – aholi jon boshiga iste'mol hajmi.

Empirik elastlilik koeffitsiyenti jon boshiga daromad 1 %ga o'zgarsa, jon boshiga iste'mol qanday o'zgaradi degan savolga javob beradi. Avvalo X va U o'rtasidagi bog'liqlik shakli aniqlanadi. Agar X va U o'rtasida chiziqli bog'liqlik bo'lsa, u holda:

1) chiziqli korrelyatsiya koeffitsiyenti hisoblanadi R va u o'rganilayotgan belgilar orasidagi bog'liqlik darajasini ifodalaydi;

2) agar bog'liqlik darajasi yuqori bo'lsa, u holda bo'lishi ehtimoliy o'rtacha kvadratik xatoning korrelyatsiya koeffitsiyenti aniqlanadi (G_R);

3) undan so'ng regressiya tenglamasining parametrlari aniqlanadi, uning sifatini belgilovchi ko'rsatkichlar hisoblanadi;

4) nazariy elastlilik koeffitsiyenti topiladi.

Ularning hisob-kitobi quyida keltirilgan:

15.4.1-jadval

Jon boshiga hisoblangan daromad va go'sht mahsulotlari iste'moli

Oila raqami	Jon boshiga daromad, pul birligi (x)		Jon boshiga iste'mol, kg. (u)		Joriy davr			
	Bazis davr	Joriy davr	Bazis davr	Joriy davr	x u	u ²	x ²	$\Sigma(u-ux/u) \cdot 1000$
1	860	900	25	27	24300	729	810000	2,6
2	980	1030	27	29	29870	841	1060900	1,0
3	1050	1100	29	31	34100	961	1210000	0,3
4	1100	1140	31	32	36480	1024	1299600	0,6
5	1160	1210	32	34	41140	1156	1464100	1,8
6	1270	1300	34	36	46800	1296	1690000	1,4
Jami	6420	6680	178	189	212690	6007	7534600	7,7
O'rtacha	1070	1113,3	29,7	31,5	35448	1001,2	1255767	1,28

Elastlilikning nazariy va empirik koeffitsiyentlarini hamma oila uchun hisoblaymiz, agar jon boshiga daromad bilan iste'mol orasidagi bog'lanish chiziqli bo'lsa:

$$E = 31,5 - 29,7 / 1113,3 - 1070 : 29,7 / 1070 = 1,5$$

Yani, jon boshiga daromad 1 %ga ortsa, jon boshiga iste'mol 1,5 %ga ortadi.

Chiziqli korrelyatsiya koeffitsiyenti quyidagicha hisoblanadi:

$$R = \frac{xy - x \cdot y / Gx \cdot Gy}{\sqrt{(1001.2 - 31.5^2)(1255767 - 1113.3^2)}}$$

bunda: Gx – omil belgining o'rtacha kvadratik tafovuti

Gy – natija belgining o'rtacha kvadratik tafovuti.

Chiziqli korrelyatsiya koeffitsiyenti belgilar orasidagi bog'liqlikning zichligini ifodalaydi. Korrelyatsiya koeffitsiyenti 0 bilan 1 orasida o'zgaradi. U qanchalik birga yaqinlashsa, bog'lanish shunchalik zich bo'ladi. Agar $R=1$ bo'lsa, bog'lanish funksional, agar $R=0$ bo'lsa bog'lanish bo'lmaydi. Agar korrelyatsiya koeffitsiyenti (+) ishora bilan chiqsa, demak aloqa to'g'ri, agar (-) ishora chiqsa, aloqa teskari bo'ladi.

Bizning misolimizda:

$$R = \frac{35448 - 1113.3 \times 31.5}{\sqrt{(1001.2 - 31.5^2)(1255767 - 1113.3^2)}} = 0.993$$

Demak, jon boshiga daromad bilan iste'mol orasidagi bog'lanish to'g'ri va juda yuqori. Belgilar orasidagi korrelyatsion aloqaning muhimligini baholash uchun korrelyatsiya koeffitsiyentining o'rtacha kvadratik xatosi hisoblanadi:

$$G_R = 1 - R^2 / P.$$

Bizning misolimizda: $G_R = 1 - 0.993^2 = \pm 0.016$

Shunday qilib, belgilar orasidagi aloqani sezirarli deb qarash mumkin.

Chiziqli regressiya tenglamasi quyidagi ko'rinishga ega:

$$J_x = a_0 + a_1 x,$$

bunda: a_0 – tenglamaning ozod parametri bo'lib, u natijaviy belgining (iste'mol) darajasini ifodalaydi;

a_1 – regressiya koeffitsiyenti. U agar aholi daromadi 1 %ga ortsa, iste'mol qanchaga o'zgarishini ko'rsatadi.

a_0 va a_1 lar qiymatini topish uchun, normal tenglamalar tizimini echish lozim:

$$6p + 6680a_1 = 189$$

$$6680a_0 + 7534600a_1 = 212690, \text{ shundan}$$

$$a_0 = \frac{\sum y \cdot \sum x^2 - \sum yx \cdot \sum x / p \sum x^2 - \sum x \cdot \sum x}{189 \cdot 7534600 - 212690 \cdot 6680} = 6^*$$

$$7534600 - 6680^2 = 5,6$$

$$a_1 = \frac{n \sum xy - \sum x \cdot \sum y / n \sum x^2 - \sum x \cdot \sum x}{7534600 - 6680^2} = 0,023$$

Tuzilgan regressiya tenglamasi jon boshiga daromad bilan jon boshiga iste'mol o'rtasidagi bog'liqlikni qanchalik to'g'ri aks ettirishini aniqlash maqsadida o'rtacha approksimatsiya xatosini hisoblaymiz:

$$A = 1/n * \Sigma(y_1 - y_i) / y_1 * 100 = 1/6 * 7,7 = 1,28$$

Approksimatsiya xatosi qanchalik kichik bo'lsa, bog'liqlik haqiqiy darajaga yaqin bo'ladi. Buning misolimizda haqiqiy iste'mol hisobdagiga nisbatan 1,28 % farq qiladi.

Nazariy elastilik koeffitsiyenti iste'molning daromadga bog'liqligi aloqaning chiziqli shaklida quyidagicha hisoblanadi:

$$E = a_1 * x : u = 0,023 * 1113,3 / 31,5 = 0,813$$

Nazariy elastiklik koeffitsiyentiga ko'ra, agar daromad 1 %ga ortsa, go'sht mahsulotlarining iste'moli 0,813%ga ortadi.

Omil belgining natijaviy belgiga ta'sirini baholash maqsadida B-koeffitsiyent hisoblanadi:

$$\epsilon = a_1 * G_x / G_y = 0,023 * 27,79 / 2,99 = 0,982$$

B-koeffitsiyent – o'rtacha kvadratik tafovutning qaysi qismiga, jon boshiga iste'mol o'zgaradi, agar jon boshiga iste'mol o'rtacha kvadratik tafovutga o'zgarsa degan so'roqqa javob beradi.

Shunday qilib, jon boshiga iste'mol ko'p jihatdan jon boshiga daromadga bog'liq ekan.

Savollar, testlar va masalalar

1. Aholi turmush darajasi haqida tushuncha: uni tor va keng ma'noda qanday tushunish lozim?
2. Aholi turmush darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi.
3. Aholi pul daromad va xarajatlari balansining mohiyati nimada?
4. Uy xo'jaliklarining daromadlari qanday turlarga bo'linadi?
5. Nominal va real daromadning mohiyati nimada?
6. O'zbekistonda aholini ijtimoiy himoyalashning asosiy yo'nalishlari qanday?
7. Rossiyada aholi turmush darajasini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlar nechta bo'lim va nechta ko'rsatkichdan iborat?
8. Turmush darajasini qaysi yo'nalishlarda o'rganish mumkin?
  - a) barcha aholiga nisbatan;
  - b) ayrim ijtimoiy guruhlariga nisbatan;
  - v) har xil daromadga ega uy xo'jaliklariga nisbatan;
  - g) yosh tarkibiga nisbatan;
  - d) yuqoridagi yo'nalishlarning barchasiga nisbatan.

9. Jamlovchi ko'rsatkich "inson imkoniyatlarini rivojlantirish" indeksi qanday hisoblanadi?

a) uchta omilning ta'sirini hisobga oladi:

- umr hajmi;
- ta'lim olish darajasi;
- jon boshiga hisoblangan YaIM hajmi.

b) to'rtta omilning ta'sirini hisobga oladi:

- jon boshiga ishlab chiqarish YaIM;
- jon boshiga iste'mol qilingan mahsulotlar hajmi;
- aholi daromadlari hajmi;
- ta'lim olish darajasi.

v) beshta omilning ta'sirini hisobga oladi:

- aholi jon boshiga to'g'ri kelgan YaIM hajmi;
- aholi barcha kategoriyalarining ish haqi;
- pensiya, nafaqa, stipendiyalar va boshqa ijtimoiy transfertlar hajmi;
- o'rtacha ish haqi va pensiyaning nisbati.

g) uch omilning ta'sirini hisobga oladi:

- ijtimoiy mehnat unumdorligi darajasi;
- mehnat resurslari barcha kategoriyalarini o'rtacha oylik ish haqi;
- ta'lim olish darajasi.

d) uch omilning ta'sirini hisobga oladi:

- ta'lim olish darajasi;
- salomatlik darajasi;
- umr hajmi.

Javob: a, b, v, g, d.

10. Aholi daromadlarining shakllanishi qanday?

1) a) aholi barcha kategoriyalari ish haqi;

b) pensiya, nafaqa, stipendiyalar va boshqa ijtimoiy transfertlar;

v) xususiy tadbirkorlik bilan shug'ullanayotgan shaxslar daromadlari.

2) a) kreditorlar, xorij valutalarini sotishdan olingan daromadlar;

b) mulkdan olingan daromadlar;

v) qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotishdan olingan tushumlar;

3) a) aholi barcha kategoriyalari ish haqi;

b) pensiya, nafaqa, stipendiyalar va boshqa ijtimoiy transfertlar;

v) xususiy tadbirkorlik bilan shug'ullanayotgan shaxslar daromadlari;

g) kreditorlar, xorij valutalarini sotishdan olingan daromadlar;

d) mulkdan olingan daromadlar;

e) qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotishdan olingan daromadlar.

Javob: 1, 2, 3.

11. Nominal va real daromadning farqi nimada?

- 1) ularning hajmida;
- 2) ularning tarkibida;
- 3) ularning bahosida;
- 4) majburiy to'lovlari hisobga olinadi;
- 5) tovar va xizmatlar bahosida yuz bergan o'zgarishlarda.

12. Aholi xarajatlari tarkibi qanday?

- 1) iste'mol xarajatlari;
- 2) noiste'mol xarajatlari;
- 3) iste'mol va noiste'mol xarajatlar;
- 4) majburiy to'lovlar;
- 5) xususiy yordamchi xo'jalik xarajatlari.

13. Viloyat bo'yicha quyidagi shartli ma'lumotlar berilgan:

Mahsulot turlari	Aholi jon boshiga ratsional iste'mol hajmi (kg)	Amalda jon boshiga to'g'ri kelgan iste'mol (kg)	
		2009-yil	2010-yil
Go'sht va go'sht mahsulotlari	85,0	65,0	78,2
Sut va sut mahsulotlari	432,0	335,0	346,4
Kartoshka	90,0	125,2	121,6
Qand-shakar	41,0	35,0	40,0

Shu mahsulotlar bo'yicha aholi iste'molini qondirilish darajasini aniqlang va xulosalar chiqaring.

14. Aholi jon boshiga daromad 20 %ga, meva-sabzavotlar iste'moli 30 %ga ortgan. Aholining meva-sabzavotlar iste'moli va uning daromadlari orasidagi elastiklik koeffitsiyentini hisoblang va xulosa qiling.

15. Nominal (pul) ish haqi 35 % ortgan, tovar va xizmatlar bahosi esa 10% kamaygan, ish kuni hajmi 9 % kamaygan, xodimlar soni 25 % ortgan.

Quyidagilarni aniqlang:

- 1) 1 xodimga to'g'ri kelgan real ish haqi ortishi
- 2) Ish kuni hajmini kamayishini hisobga olgan holda real ish haqi indeksi.

16. Aholi xarajatlari haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Ko'rsatkichlar	Sotib olingan tovar va xizmatlar qiymati (joriy baholarda, mln. so'm)		Baho indeksi
	Bazis davr	Joriy davr	
Oziq-ovqat mahsulotlari	100,0	110,0	0,95
Nooziq-ovqat mahsulotlari	70,0	88,0	0,90
Maishiy xizmatlar	9,0	10,0	0,85

Aholi soni joriy davrda bazis davriga nisbatan 8 % o'sgan.

Quyidagilarni ANIQLANG: aholi jon boshiga tovar va xizmatlar iste'moli indekslari:

- a) yakka indekslar;
- b) umumiy indekslar.

GLOSSARIY

Aholi takror paydo bo'lishining brutto koeffitsiyenti – bir ayolning butun umri davomida tuqqan o'rtacha qiz bolalar soni. Uni aniqlash uchun umumiy tug'ilish koeffitsiyentini 0,49 (barcha tug'ilganlar tarkibida qiz bolalar salmog'i) ga ko'paytiriladi.

Aholini takror paydo bo'lishi netto koeffitsiyenti – butun umri mobaynida bir ayol tuqqan bolalari ning o'rtacha soni, ular onasi tuqqan vaqtidagi yoshigacha yashaganlar.

Asosiy fondlar – mamlakat milliy boyligining muhim qismi: Ular ishlab chiqarish jarayonida ko'p marta foydalaniladigan va o'z qiymatini tayyor mahsulotga asta-sekin o'tkaza boradigan aktivlar hisoblanadi. Bunday fondlarga imorat va inshoot, mashina va uskunalar, transport vositalari, bog'lar, uzumzorlar, geologiya-qidiruv ishlariga sarflar, EHM ma'lumotlar bazasi va ularni dasturlar bilan ta'minlash xarajatlari, san'at va adabiyotning nodir asrlari va shu kabilar kiradi.

Aylanma mablag'aylanishi – takror ishlab chiqarish jarayonida aylanma mablag'ning harakat tezligini ifodalovchi ko'rsatkich. U ikki xil ifodalanadi: a) aylanish koeffitsiyenti (o'rganilayotgan davrda aylanma mablag'larning aylanish soni) b) necha ishchi kunda bir marta aylanishi (aylanma mablag'larning o'rtacha qoldig'ini davr mobaynidagi kunlar soniga ko'paytirilib, sotilgan mahsulot tannarxi hajmiga bo'linadi).

Asosiy kapitalning iste'moli – asosiy kapital qiymatining jismoniy va ma'naviy eskirishi natijasida kamayishi. Uning hajmi asosiy kapitalning yoshi va hozirgi tiklashdagi qimmatini hisobga olgan holda aniqlanishi lozim.

Aholi daromadi – ma'lum vaqtda uy xo'jaliklari tomonidan olingan pul yoki natural shakldagi mablag'lar.

Birlamchi daromad – institutsion birliklar tomonidan milliy daromadning birlamchi taqsimlash natijasida olingan daromadlar: ish haqi, mulkdan olingan daromadlar, foyda, aralash daromad, ishlab chiqarish va import solig'idan iborat.

Bo'lajak umrning o'rtacha hajmi – insoning shu mavjud avlod ichida tug'ilib kelajakda yashashi mumkin bo'lgan davrni ifodalaydi.

Barcha turdagi iqtisodiy faoliyatlarining xalqaro andozalar asosida tasniflash – makroiqtisodiy statistikaning muhim tasniflaridan biri hisoblanadi. Alohida korxonaga yoki muassasa bunday tasniflash birligi qilib olinadi va ular ishlab chiqarayotgan mahsulot yoki xarajatlar tarkibi, yohud qo'yilayotgan texnologiyalari bir xil bo'lgan taqdirda ayrim tarmoqlarga birlashtiriladi.

Boshqa ishlab chiqarish soliqlari – ishlab chiqarish omillaridan foydalanganlik uchun to'lov, undan tashqari litsenziyalar va ishlab chiqarish faoliyatini amalga oshirish uchun berilgan ruxsatnomalar uchun va rezident faoliyati uchun kerak bo'lgan boshqa to'lovlar kiritiladi. Ularga ish haqi, imoratlar, inshootlar, transport vositalari, tadbirkorlik va h.k.lar uchun to'lovlar misol bo'la oladi.

Davlat budjetining taqchiligi – xarajatlar summasining daromadlar summasidan ortiq bo'lishi.

Doimiy baholar – ba'zi baho sifatida olingan qandaydir joriy davr bahosi; Uni fizik hajm indikatorini aniqlash uchun ishlatiladi. Ular odatda 5 yilda bir o'zgartiriladi.

Jamg'arish – ixtiyordagi daromadni bir qismi bo'lib, u oxirgi iste'mol maqsadlari uchun sarflanmaydi, balki jamg'arish uchun sarflanadi. Kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni amalga oshirish maqsadida asosiy fondlar, aylanma mablag'lar va moliyaviy aktivlar hajmi orttiriladi.

MHT ta'rifiga asosan jamg'arish – barcha moliyaviy (mavjud pul mablag'lari, depozitlar, qimmatli qog'ozlar, zayomlar, kreditlar va h.k.) aktivlarni va moddiy aktivlarning o'sishini anglatadi.

Joriy davrda iqtisodiyotda band aholi soniga quyidagilar kiradi:

- haq olish hisobiga yollanib ma'lum ishni bajarganlar, shu bilan birga daromad keltiruvchi ishlarni yollanmasdan bajarganlar;
- oilaviy korxonada haq olmasdan ish bajarganlar;
- uzrli sabablar bilan dam olish kunlari, yillik mehnat ta'tili, betobligi tufayli, ma'muriy ta'til va h.k. tufayli ish beruvchi bilan aloqani uzmag'an kishilar.

Institutsion birliklar – aktivlarga egalik qilish, majburiyatlar olish, iqtisodiy faoliyat yuritish va boshqa birliklar bilan operatsiyalar o'tkazish huquqiga ega bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyektlar.

Iste'mol – ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonining oxirgi bosqichi, ijtimoiy mahsulotdan aholini iqtisodiy talablarini qondirish jarayoni.

Iste'mol baholari indeksi – iste'mol savatiga kiritilgan tovar va xizmatlar bahosining u yoki bu davrdagi o'rtacha o'zgarishini ifodalovchi indeks. U odatda Leypeyres formulasi bo'yicha aniqlanadi.

Ish kuchiga sarflangan xarajatlar – ish beruvchilar tomonidan ish kuchini yollash va uni asrash bilan bog'liq xarajatlar yig'indisi.

Ishsizlik darajasi – ishsizlik sonining iqtisodiy faol aholi soniga nisbati. 16 va undan yuqori yoshdagilar, lekin ishga ega bo'lmaganlar, faol ish qidirayotganlar, ishni boshlashga tayyor turganlar ishsizlar deb ataladi.

Ish haqi – joriy davrda ish beruvchi tomonidan yollangan xodimga bajargan ishlari uchun berilgan pul yoki natura usulidagi to'lovlar bo'lib, ular hisoblangan summalar yig'indisidan tashkil topadi va ikki qismga bo'linadi: ish haqi va ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar.

Ishlab chiqarish – ma'lum davrda alohida xo'jalik yurituvchi subyektlar tarmoqlar va iqtisodiy sektorlar tomonidan ishlab chiqarilgan mol va xizmatlar qiymati.

Ikkilamchi deflyator usuli – qo'shilgan qiymati o'zgarmas baholarda qayta baholash usuli bo'lib, uning uchun avval ishlab chiqarish va oraliq iste'mol deflyatorlanadi, so'ngra birinchisidan ikkinchisi ayriladi.

Ishlab chiqarish va import solig'i – davlat tomonidan ishlab chiqaruvchi birliklardan tovar va xizmatlar ishlab chiqargani yoki ishlab chiqarish omillaridan foydalangani uchun olinadigan soliqlar – majburiyat, qaytarilmas to'lovlar. Ularga mahsulotlar ishlab chiqarishga bo'lgan soliqlar va import soliqlari kiradi.

Ishchi kuchi bozori – ish kuchining egasi va ish beruvchilar orasidagi ijtimoiy munosabatlar tizimi.

Iqtisodiy faol aholi – o'z ish kuchini tovar va xizmatlar ishlab chiqarish uchun taqdim etgan doimiy aholining bir qismi (ayollar, erkaklar) bo'lib, ular band aholi va ishsizlarga bo'linadi.

Iqtisodiyot aktivlari – obyektlar bo'lib, ularga institutsion birliklar yakka holda yoki jamoa bo'lib egalik qilish huquqiga ega bo'ladi. Ularning egalari ma'lum vaqt davomida ularga egalik qilishdan yoki ulardan foydalanishdan iqtisodiy naf ko'radilar. Iqtisodiy aktivlar-moliyaviy va nomoliyaviy aktivlarga bo'linadi. Nomoliyaviy aktivlarga ishlab chiqarilgan (asosiy fondlar, moddiy aylanma mablag'lar, boyliklar) va ishlab chiqarilmagan (yer, yer osti qazilma boyliklar, o'rmon resurslari, patentlar, litsenzyalar va h.k.) aktivlar kiradi. Moliyaviy aktivlarga ega monetar oltin, mavjud pul va depozitlar, qimmatli qog'ozlar, ssudalar, debitor va kreditor qarzlari kiradi.

Kredit – olingan resurslarni foiz bilan qaytarish va o'rmini qoplash asosida vaqtincha foydalanish uchun berish. Kreditlash usullaridan biri sifatida ssudani keltirish mumkin.

Mamlakatning iqtisodiy hududi – shu mamlakat hukumati tomonidan boshqariladigan hudud bo'lib, uning chegarasida fuqarolar, tovarlar va kapitallar erkin harakat qila oladi.

Mehnat resurslari balansi – mavjud mehnat resurslari va ularni faoliyat turlari va sohalari bo'yicha taqsimlanishni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi.

Milliy hisoblar – buxgalteriya schyotiga o'xshash shakldagi jadvallar tizimi bo'lib, u YaIMni ishlab chiqarish, taqsimlash va oxirgi foydalanish jarayonini xarakterlaydi.

Milliy hisoblar tizimi (MHT) – makro darajada bozor iqtisodiyotini yoritish va tahlil qilish uchun foydalaniladigan o'zaro bog'langan ko'rsatkichlar va tavsifnomalar tizimi. Uning asosida yirik iqtisodchi olimlar D. Keyis, Dj. Xiks tomonidan yaratilgan siyosiy iqtisod yo'nalishlari yotadi.

Milliy boylik – kishilik avlodi mehnati tufayli va foydalanish mumkin bo'lgan tabiiy boyliklar yig'indisidan tashkil topadi. Mehnat natijasida paydo bo'lgan ishlab chiqarish vositalari va iste'mol buyumlaridan iborat noz-ne'matlar yig'indisi milliy mulk deb ataladi.

Mahsulotlarga soliqlar – rezidentlar tomonidan ishlab chiqarilgan va sotilgan yoki import qilingan tovar va xizmatlarga mutanosib ravishda olinadigan soliqlar. Ularga masalan, qo'shilgan qiymat solig'i, aktsiz, bojxona to'lovlari va h.k.lar kiradi.

Nominal ish haqi – pul shakldagi ish haqi, faqat pul hajmini ifodalaydi, uning sotib olish qobiliyatini hisobga olmaydi.

Oxirgi iste'mol uchun qilingan xarajatlar – uy xo'jaligi a'zolari rezidentlarning iste'mol tovarlari va xizmatlar sotib olish uchun qilingan xarajatlari, shuningdek, davlatni boshqarish organlari va uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlarning yakka tartibli va jamoa is'temoli uchun qilgan xarajatlari yig'indisi. Xarajatlarni bunday guruhlash oxirgi iste'molni kim tomonidan moliyalashtirilishini ko'rsatadi.

Oraliq iste'mol – ishlab chiqarish jarayonida butunlay to'liq ishlatilgan tovar va xizmatlar qiymati.

Real ish haqi – mavjud iste'mol baholariga nisbatan tuzatish kiritilgan pul shakldagi ish haqi. Unga qancha tovar va xizmatlarni sotib olish mumkinligini ko'rsatadi.

Rezidentlar – nisbatan uzoq vaqt davomida hududida iqtisodiy qiziqishi bo'lgan institutsion birliklar (korxonalar, tashkilotlar, uy xo'jaliklari va h.k.lar).

Rentabellik – korxonaga faoliyatining foydalik darajasi. Uning to'rt xil ko'rsatkichi mavjud: korxonaga aktivlari rentabelligi, xususiy kapital rentabelligi va sotilgan mahsulot rentabelligi. Bu ko'rsatkichlarni balansdagi (sof) foyda ko'rsatkichini korxonaga aktivlarining o'rtacha yillik qiymati, muomalaga chiqarilgan aksiyalar miqdori, xususiy kapital miqdori va sotilgan mahsulot tannarxiga nisbati bilan aniqlanadi.

Sektor – institutsion birliklar yig'indisi bo'lib, ularning maqsadi, moliyalashtirish manba va funksiyalari bir xil bo'ladi, natijada ularning iqtisodiy hulqi ham o'xshashib ketadi.

Soliqlar – majburiy, qaytarilmaydigan to'lovlar. Ular davlat organlari tomonidan ishlab chiqarish birliklaridan tovar va xizmatlarni ishlab chiqarganlari uchun yoki ishlab chiqarish omillaridan foydalaganlari uchun olinadi.

Subsidiyalar – joriy to'lovsiz, qaytarilmaydigan to'lovlar bo'lib, ular davlatni boshqarish organlari tomonidan ma'lum iqtisodiy-ijtimoiy siyosatni amalga oshirish uchun qilinadi: mahsulotlar va importga subsidiyalar, ishlab chiqarishga subsidiyalar va h.k.

Sof kreditlash (qarz olish) – nomoliyaviy aktivlarni sotib olish uchun moliyalashtirish mablag'larining, sof xarajatlarga nisbatan ortiqligi (defitsitligi). Uning hajmini aniqlash uchun yalpi asrash bilan yalpi jamg'arish hamda yerlar va nomoddiy aktivlarni sof sotib olish plyus "qolgan dunyo" kapital transfertlari orasidagi farqqa teng. Makrodarajadagi sof kreditlash yoki sof qarz olish mamlakatning "boshqa dunyo"ga bergan yoki "boshqa dunyo"dan olgan sof resurslari hajmini ko'rsatadi.

To'lov balansi – mikroiqtisodiy statistikaning muhim bo'limi; Shu mamlakat va boshqa dunyo rezidentlari orasidagi barcha tashqi iqtisodiy operatsiyalar haqidagi ma'lumotlarni ma'lum tizimga keltiradi.

Transfertlar – daromad va boyliklarni qayta taqsimlashni ifodalovchi ko'rsatkich; U bir institutsional birlik tomonidan ikkinchisiga tekinga berilgan pullar, tovarlar, xizmatlar yoki aktivlarni ifodalaydi. Ular joriy va doimiyga yoki pul shakldagi va natural shakldagi transfertlarga bo'linadi.

Tug'ilish va vafot etishning umumiy koeffitsiyenti – joriy yilda tirik tug'ilganlar soni bilan vafot etganlar sonini mavjud bo'lgan o'rtacha yillik aholi soniga bo'linadi va promilleda (1000 kishiga nisbatan) ifodalanadi.

Tug'ilish koeffitsiyenti yig'indisi. Har bir yosh guruhi bo'yicha hisoblangan tug'ilish koeffitsiyentlarining yig'indisi; bir ayol butun umri mobaynida tuqqan bolalar sonini ifodalaydi.

Tarmoqlararo balans – MHTning muhim bo'limi bo'lib, uning yordamida tarmoqlararo aloqalar, oraliq iste'mol, tarmoqlar ishlab chiqarishi va talabi orasidagi murakkab bog'lanishlar tadqiq qilinadi.

Fisher indeksi – Laypeyres va Pashe indeksleri asosida tortilgan o'rtacha geometrik sifatida hisoblanadigan indeks. U YaIM xalqaro miqyosida qiyoslashda keng qo'llaniladi.

To'xtovsiz inventarizatsiya usuli – asosiy fondlarning tiklashdagi bahosini aniqlash uchun (u yoki bu kunga nisbatan). Buning uchun baho indeksleri yordamida investitsiyalarning tiklashdagi bahosi aniqlanadi.

Uy xo'jaligi – umumiy yashash sharoitlarini va ayrim tovar va xizmatlarni birgalikda iste'mol qilish uchun o'z daromadlari va moddiy boyliklarini birlashtirgan shaxslar guruhi.

Foyda va aralash daromadlar – yalpi qo'shilgan qiymatning bir qismi bo'lib, u ishlab chiqaruvchilar ixtiyorida ish haqi, ishlab chiqarish va import solig'ini to'lagandan so'ng qoladi. Bu modda mulkdan olgan daromadni hisobga olmagan holda ishlab chiqarishdan olingan foyda yoki zarar summasini ifodalaydi. Bu uy xo'jaliklariga qarashli nokorparativ korxonalarda bu mulk egasi va tadbirkor daromadidan ajratib bo'lmaydigan mehnat uchun to'lovlar elementini ham o'z ichiga oladi. Shuning uchun uni aralash daromad ham deyiladi.

Foyda – korxonada va tijorat tashkilotlarining ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyatining oxirgi moliyaviy natijasi. Balansdagi foyda korxonaning mahsulot (xizmat) larini, ortiqcha asosiy fondlarning va boshqa mulklarni sotishdan oladi. Sotishdan tashqari operatsiyalardan olingan daromadlar (zarardan tashqari) ham shu ko'rsatkich tarkibiga qo'shiladi.

Xalq xo'jaligi balansi (XXB) – sobiq SSSR va ijtimoiyistik mamlakatlarda qo'llanilgan tizim bo'lib, unda makroiqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi o'z aksini topgan. XXB markscha kengaytirilgan takror ishlab chiqarish ta'limotiga asoslangan.

Yalpi ichki mahsulot (YaIM) – markaziy makroiqtisodiy ko'rsatkich; u yoki bu davrda shu mamlakat rezidentlari tomonidan ishlab chiqarilgan oxirgi mahsulotlar va ko'rsatilgan xizmatlarning bozor bahosida hisoblangan hajmi.

Yalpi milliy daromad (YaMD) - shu mamlakat rezidentlarining shu mamlakatning va xorijiy mamlakatlarning YaIMni yaratish davomida olgan birlamchi daromadlarining (mulkdan olgan soliq bilan birga) yig'indisi.

Yalpi milliy ixtiyoridagi daromad (YaIMD) - shu mamlakat rezidentlari tomonidan olingan birlamchi daromadlar va sof joriy transfertlar yig'indisi.

Yalpi qo'shilgan qiymat (YaQQ) - alohida olingan xo'jalik yurituvchi subyektlar, tarmoqlar va iqtisodiy sektorlarning faoliyati natijasi bo'lib, uning hajmi yalpi ishlab chiqarish va oraliq iste'moli orsidagi farqqa teng.

Yalpi ichki mahsulot deflyatori - yalpi ichki mahsulot uchun aniqlangan baho indeksi; Uni aniqlash uchun yalpi ichki mahsulot qiymat indeksini, YaIMning fizik hajm indeksiga nisbatan olinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. O'zbekiston Respublikasi qonunlari

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston, 2010.
2. O'zbekiston Respublikasi “Davlat statistikasi to'g'risida”gi qonuni. – T., 2002 yil 12 dekabr, №441-II.
3. O'zbekiston Respublikasi “Davlat statistikasi to'g'risida”gi qonuniga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish haqidagi qonuni. – T., 2012 yil 3 yanvar, №O'RQ-315.

II. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmon va qarorlari

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik” davlat dasturi to'g'risida”gi qarori. 07.02.2011 y. № PQ-1474.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Bozor islohotlarini chuqurlashtirish va iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish sohasidagi ustuvor yo'nalishlar amalga oshirilishini jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi 2005 yil 14 iyundagi farmoni.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ““Barkamol avlod yili” davlat dasturini ishlab chiqish va amalga oshirish bo'yicha tashkiliy chora-tadbirlari to'g'risida”gi farmoyishi. 2009 yil 9 dekabr //Xalq so'zi. -2009. - № 238. – mo dekabr'. – 1 b.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Tadbirkorlik sub'ektlari tomonidan taqdim etiladigan xisobot tizimini takomillashtirish va uni noqonuniy talab etganlik uchun javobgarlikni kuchaytirish to'g'risida”gi farmoni // Xalq so'zi, 2005,15 iyun.

III. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarorlari va O'zbekiston Respublikasi vazirliklarining huquqiy-me'yoriy hujjatlari

8. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Eksport qiluvchi korxonalarni moliyaviy va kredit yo'li bilan qo'llab-quvvatlashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi 290-sonli qarori. //Xalq so'zi, 2008 y. 31 dekabr.
9. “O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi faoliyatini tashkil etish haqida”gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 8 yanvar 2003 yil 8-sonli qarori.
10. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi faoliyatini tashkil etish haqidagi nizom, 8 yanvar 2003 yil 8-sonli Vazirlar Mahkamasi qarori bilan tasdiqlangan.

11. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining "O'zbekiston Respublikasi Davlat statistikasi to'g'risida"gi qonunini amalga kiritish haqida"gi qarori 2002 yil 12 dekabr', №442-II.

IV. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlari

12. Karimov I.A. 2014 yil yuqori o'sish sur'atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o'zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo'ladi. - T.: O'zbekiston, 2014. 36 b.

13. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish kontseptsiyasi: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruzasi. - T.: O'zbekiston, 2010. - 56 b.

14. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi: 2010 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2011 yilga mo'ljallangan eng muhim ustuvor yo'nalishlarga bag'ishlangan O'zR Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi. - T.: O'zbekiston, 2011. - 48 b.

V. Darsliklar

13. Статистика. Учебник. /Под ред. И.И. Елисейевой. - М.: Проспект, 2010. - 448 стр.

14. Харченко Н.М. Экономическая статистика. Учебник. - М.: Дашков и К, 2010. - 368 с.

15. Экономическая статистика. Учебник. /Под ред. Ю.Н. Иванова. - М.: ИНФРА-М, 2010. - 736 стр.

16. Soatov N.M., Nabiyev X., Nabiyev D., Tillaxo'jaeva G.N. Statistika. Darslik. - T.: TDIU, 2009. - 568 bet.

17. Nabiyev X., Nabiyev D.X. Iqtisodiy statistika. Darslik. - T.: Aloqachi, 2009. 512 bet.

18. Soatov N. Statistika. Darslik. - T.: Abu Ali ibn Sino, 2003. - 743 b.

VI. O'quv qo'llanmalar

19. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimovning 2010 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2011 yilga mo'ljallangan eng muhim ustuvor yo'nalishlarga bag'ishlangan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining majlisidagi "Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini

oshirishga xizmat qiladi” mavzusidagi ma’ruzasini o’rganish bo’yicha O’quv-uslubiy majmua. – T.: Iqtisodiyot, 2011. – 377 b.

20. Улитина Е.В. и др. Статистика. Учебное пособие. – М.: Маркет ДС, 2010. – 312 стр.

21. Статистика. Практикум. Учебное пособие. /Под ред. В.Н. Салина. – М.: КНОРУС, 2009. – 496 стр.

22. Батуева А.Д. и др. Статистика. Учебное пособие. – М.: Экзамен, 2008. – 255 стр.

23. Ayubjonov A.H., Mamatqulov B.X., Sayfullaev S.N. “Statistika” fanidan amaliy mashg’ulotlarni o’tkazish uchun o’quv qo’llanma. – T.: TDIU, 2012. – 183 bet.

VII. Statistika to’plamlari ma’lumotlari

40. Инвестиции Республики Узбекистан 2010. Статистический сборник. – Т.: Госкомитет РУз по статистике, 2011. – 148 с

41. Промышленность Республики Узбекистан 2010. Статистический сборник. – Т.: Госкомитет РУз по статистике, 2011. – 156 с.

42. Сельское хозяйство Узбекистана 2010. Статистический сборник. – Т.: Госкомитет РУз по статистике, 2011. – 160 с.

43. Промышленность Республики Узбекистан 2010: Статистический сборник. — Т.: Госкомитет РУ по статистике, 2011, 115 с.

44. Узбекистан в цифрах 2010. Статистический сборник. – Т., 2011, 195 с.

45. Статистический ежегодник регионов Узбекистана, 2010. Статистический сборник. – Т., 2011. – 215 с.

VIII. Internet saytlari

46. www.rseu.ru/uef/RPDemStat.pdf

47. Society.askold.net/s/cogf.html

48. www.scafler.ru/story/stat.phtml

49. www.murm.ru/-stat/peveris/history.html

50. verstud.navod.ru/kurs.htm

51. <http://www.rbcnet.ru>

52. ГУП Институт Микроэкономики при Министерстве

53. Экономики России. "<http://www.imce.ru>"

54. “Norma” 2011.

55. “Pravo” 2011.

56. <http://www.college.ru>

Nabiyev Xamidulla,
Ayubjonov Abbas Hosilovich,
Sayfullayev Siddiq Nosirovich

Iqtisodiy statistika

Darslik

“Iqtisodiyot” – 2014.

Muharrir
Vahobova M.M.

Musahhih
Rasulova S.S.

Litsenziya AI № 240 04.07.2013. Terishga berildi 15.08.2014. Bosishga ruxsat etildi 02.09.2014. Qog'oz bichimi 60x80 1/16. Times garniturası. Ofset bosma. Ofset qog'ozı. Shartli bosma tabog'i 19,2. Hisob nashr varag'i 19,0.

Adadi 50 nusxa. Bahosi kelishilgan narxda
Buyurtma №203

TDIU bosmaxonasida chop etildi.
100003. Toshkent shahri O'zbekiston shohko'chasi, 49-uy.

65.9(29) Nabiyev X., Ayubjonov A., Sayfullayev S.
Iqtisodiy statistika. Darslik. – T.: Iqtisodiyot,
2014. – 307 b.

1. Nabiyev X.,
2. Ayubjonov A.,
3. Sayfullayev S.

ISBN 978-9943-4332-9-8

UO*K: 323(575.1)
KBK: 65.9(29)